

เอกสารประกอบการสอน
รายวิชา

เนตติปกรณ์

(Nettipakarana)

รหัสวิชา ๔๐๓ ๑๑๑

ดร.สุกฤษฎี ทุมทอง

วศ.บ.(วิศวกรรมไฟฟ้า), พร.ม.(พระพุทธศาสนา),

พร.ด.(พระพุทธศาสนา)

หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาบาลีพุทธศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบพิตักษามพุทธโธมส์ นครปฐม

๒๕๖๓

เอกสารประกอบการสอน
รายวิชา

เนตติปกรณ์

(Nettipakarana)
รหัสวิชา ๘๐๓ ๑๑๑

ดร.สุกัร กุมทอง
วศ.บ.(วิศวกรรมไฟฟ้า), พร.ม.(พระพุทธศาสนา),
พร.ด.(พระพุทธศาสนา)

หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาสังคมศาสตร
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบึงกาฬศึกษาพุทธโศภ นครปฐม
๒๕๖๓

เอกสารประกอบการสอน

รายวิชา เนตติปกรณ์ (Nettipakarana)

รหัสวิชา ๘๐๓ ๑๑๑

ผู้เขียน ดร.สุกฤษฎ์ ทมทอง
 วศ.บ. (วิศวกรรมไฟฟ้า)
 พธ.ม. (พระพุทธศาสนา)
 พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 วิทยาเขตบانيศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

คณะกรรมการประเมินคุณภาพและประสิทธิภาพการสอน

พระมหาโกมล กมโล, รศ.ดร.
รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล
รศ.ดร.สุวิญ รักสัตย์
ศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ
รศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง

ศิลปะ/รูปเล่ม	ภาพพิมพ์
ภาพประกอบ	มนต์ชัย ขาวสำอางค์
พิสูจน์อักษร	สุดาร์ตน์ ไตวิวัฒน์
พิมพ์เมื่อ	มิถุนายน ๒๕๖๕
จำนวนพิมพ์	๕๐๐ เล่ม
พิมพ์ที่	บริษัท ภาพพิมพ์ จำกัด ๔๕/๑๒-๑๔, ๓๓ หมู่ ๔ ถ.บางกรวย-จางอนม ตำบลบางขุน อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี โทรศัพท์ ๐-๒๘๗๙-๙๑๕๔-๖ โทรสาร ๐-๒๘๗๙-๙๑๕๓

คำนำ

เอกสารประกอบการสอนในรายวิชานetidiprann รหัส ๘๐๓ ๑๑๑ นี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาบาลีพุทธศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโอส นครปฐม เป็นวิชาบังคับสำหรับนิสิตทุกรูป เพราะเป็นองค์ความรู้พื้นฐานที่สำคัญในศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก และอธิบายพระพุทธรูปให้ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์

เนื้อหาของรายวิชานี้ เป็นการศึกษาคัมภีร์เน็ตติปกรณ์ในประเด็นเกี่ยวกับความเป็นมา ความหมาย โครงสร้าง และเนื้อหา เนื้อหาของคัมภีร์นี้ ประกอบด้วยหลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อนำเวไนยสัตว์เข้าสู่มรรค ผล นิพพาน มีส่วนประกอบ ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) **หาระ ๑๖** เป็นหลักในการอธิบายด้านพยัญชนะ เพื่อสงเคราะห์ธรรมลงอริยสัจ ๔ โดยย่อก่อน แล้วจึงขยายให้ละเอียดเพิ่มขึ้นทั้งด้านลึกและด้านกว้างอย่างเป็นระบบ (๒) **นยะ ๕** เป็นวิธีอธิบายด้านอรรถะ เพื่อแยกธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายให้ชัดเจน แล้วจึงประกอบลงในอริยสัจ ๔ (๓) **สาสนปฏิฐาน** เป็นการจดหมวดหมู่พระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ โดยมี**มูลบท ๑๘** เป็นพื้นฐานสำหรับพิจารณาเนื้อหาความในพระพุทธรูป นอกจากนั้น ผู้เขียนได้อธิบายพระพุทธรูปเรื่อง “**อัปมาทธรรม**” และธรรมอื่น ๆ ด้วยหลักเนติเป็นตัวอย่างไว้ด้วย

เอกสารประกอบการสอนนี้ ผู้เขียนได้จัดทำขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกแก่นิสิต ได้อ่าน ทบทวนบทเรียนและศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม ให้เป็นผู้มีความรู้ทั้งด้านหลักการและสามารถนำไปใช้อธิบายพระพุทธรูปได้ ตรงตามวัตถุประสงค์ของรายวิชานี้ต่อไป รวมทั้งเป็นประโยชน์ในการศึกษาของท่านผู้สนใจทั่วไป หากมีความผิดพลาดประการใด อันเกิดจากความด้อยสติปัญญาของผู้เขียน ก็ขอโทษกรรมจากทุกท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ดร.สุกัญญา ทุมทอง

๗ พฤษภาคม ๒๕๖๓

แผนบริหารการสอนประจำวิชา

๑. ชื่อสถาบันอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขต บาลีศึกษาพุทธโฆส
คณะ บัณฑิตศึกษา
สาขาวิชา บาลีพุทธศาสตร์

๒. รหัสวิชา/หน่วยกิต ๘๐๓ ๑๑๑ จำนวนหน่วยกิต ๓ (๓-๐-๖)

๓. ชื่อวิชา (ภาษาไทย) เนตติปกรณ์
(ภาษาอังกฤษ) (Nettipakarana)

๔. อาจารย์ประจำวิชา/ผู้บรรยาย

๑. อาจารย์ประจำวิชา ดร.สุภีร์ ทุมทอง
๒. ผู้บรรยาย ดร.สุภีร์ ทุมทอง

๕. เนื้อหาวิชาโดยสังเขป

ศึกษารูปแบบการอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามนัยคัมภีร์เนตติปกรณ์ ประกอบด้วยหลักการอธิบายด้านพยัญชนะ เรียกว่าหาระ ๑๖ มีเทศนาหาระเป็นต้น วิธีการนำอรรถะออกแสดง เรียกว่านยะ ๕ มีนันทิยาวัญญนัยเป็นต้น และการจัดหมวดหมู่พระพุทฺธพจน์ด้วยหลักสาสนบัญญัติ มี ๑๖ ประการและ ๒๘ ประการ โดยมีมูลบท ๑๘ เป็นหลักสำหรับวิเคราะห์เนื้อหาสาระที่ประกอบอยู่ในพระพุทฺธพจน์

๖. จุดประสงค์ของการเรียนรู้

๑. เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจโครงสร้างและเนื้อหาของคัมภีร์เนตติปกรณ์
๒. เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจรูปแบบการอธิบายพระพุทฺธพจน์ในคัมภีร์เนตติปกรณ์
๓. เพื่อให้ผู้เรียนนำรูปแบบในเนตติปกรณ์ไปใช้ในการอธิบายพระพุทฺธพจน์ได้

๗. จุดประสงค์เชิงคุณธรรม

๑. อธิบายความสมบูรณ์พร้อมด้วยอรรถะและพยัญชนะของพระพุทฺธพจน์ เพื่อให้เกิดศรัทธาในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าแก่ประชาชน
๒. อธิบายอริยสัจ ๔ ที่ถูกประกาศไว้ในพระพุทฺธพจน์ต่าง ๆ เพื่อนำประชาชนเข้าสู่ความเข้าใจในสัจธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศไว้

๓. อธิบายพระพุทธพจน์อย่างเป็นระบบ มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เข้าใจสังขธรรม และการปฏิบัติตรงแนวอริยมรรค ไม่อธิบายด้วยอัตโนมติ ไม่ออกนอกแนวอริยสัจ และนำประชาชนเข้าสู่อการดำเนินตามแนวอริยมรรคอย่างถูกต้อง

๘. กิจกรรม/วิธีสอน

๑. บรรยายตามรายละเอียดและวัตถุประสงค์รายวิชา
๒. มอบหมายงานให้นักศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมแล้วนำมาสรุป นำเสนอ และส่งรายงาน
๓. อภิปราย ซักถาม แสดงความคิดเห็น และข้อเสนอแนะ

๙. สื่อ/อุปกรณ์การสอน

๑. เอกสารประกอบการสอน
๒. โปรเจคเตอร์/เครื่องขยายเสียง/เครื่องฉายสิ่งพิมพ์
๓. Social Media เช่น Website, Facebook, Youtube, Application เป็นต้น

๑๐. การวัดและประเมินผล

ที่	วิธีการประเมิน	สัปดาห์ที่ประเมิน	สัดส่วนการประเมิน
๑	สอบปลายภาค	๑๖	๔๐%
๒	งานค้นคว้าวิจัยหลักการในเนตติปกรณ์ นำเสนอและการส่งงาน	ตลอดภาค การศึกษา	๕๐%
๓	การเข้าชั้นเรียน การมีส่วนร่วม อภิปราย เสนอความคิดเห็นในชั้นเรียน	ตลอดภาค การศึกษา	๑๐%
รวม			๑๐๐%

๑๑. การประเมิน

A	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๙๕-๑๐๐
A-	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๙๐-๙๔
B+	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๘๕-๘๙
B	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๘๐-๘๔
C+	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๗๕-๗๙
C	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๗๐-๗๔
F	ระดับคะแนน	ร้อยละ	ต่ำกว่า ๗๐

๑๒. รายละเอียดของวิชาและแผนการสอน

ลำดับ ที่	หัวข้อ/รายละเอียด	จำนวน ชั่วโมง	กิจกรรมการเรียนรู้ การสอน/สื่อที่ใช้	ผู้สอน
๑	บทที่ ๑ คัมภีร์เนติปริณัย - ความเป็นมาของคัมภีร์ - ความหมายของเนติ - โครงสร้างของคัมภีร์	๓	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัร ทุมทอง
๒	บทที่ ๒ เนื้อหาย่อยคัมภีร์ - เนื้อหาย่อยในสังคหวาระ - ชื่อหลักการทั้งหมดในอุทเทสวาระ - คำจำกัดความในนิเทศวาระ	๓	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัร ทุมทอง
๓	บทที่ ๓ ประเด็นควรทราบเพิ่มเติม - บท ๑๒ - มุลบท ๑๘ - ลำดับการแสดงหระ ๑๖ นยะ ๕	๓	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัร ทุมทอง
๔ - ๕	บทที่ ๔ หระ ๑๖ - ความหมายหระตามรูปวิเคราะห์ - ลักษณะของแต่ละหระ	๖	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัร ทุมทอง
๖	บทที่ ๕ นยะ ๕ - ความหมายนยะตามรูปวิเคราะห์ - ลักษณะของแต่ละนยะ	๓	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัร ทุมทอง
๗	บทที่ ๖ สาสนปฏิฐาน - ความหมายสาสนปฏิฐาน - ลักษณะของแต่ละสาสนปฏิฐาน	๓	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัร ทุมทอง
๘ - ๙	บทที่ ๗ ตัวอย่างการอธิบาย ตัวอย่างการอธิบายพระพุทพจน์ ด้วยหลักหระ ๑๖	๖	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัร ทุมทอง
๑๐	บทที่ ๗ ตัวอย่างการอธิบาย (ต่อ) ตัวอย่างการอธิบายพระพุทพจน์ ด้วยหลักนยะ ๕	๓	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัร ทุมทอง

ลำดับ ที่	หัวข้อ/รายละเอียด	จำนวน ชั่วโมง	กิจกรรมการเรียนรู้ การสอน/สื่อที่ใช้	ผู้สอน
๑๑	บทที่ ๗ ตัวอย่างการอธิบาย (ต่อ) ตัวอย่างการอธิบายพระพุทธรูป ด้วยหลักสาสน์ฐาน	๓	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัญญา ทุมทอง
๑๒ - ๑๕	นิพนธ์นำเสนอผลการวิจัย การอธิบายตามนัยเนติปริทัศน์ ตามที่ได้รับมอบหมาย	๑๒	บรรยาย, ถาม-ตอบ การใช้สื่อ PowerPoint	ดร.สุกัญญา ทุมทอง
๑๖	สอบปลายภาค			

๑. เอกสารและตำราหลัก

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน,
๒๕๓๒.

_____ . คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

_____ . ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน,
๒๕๓๙.

_____ . เนติ-ปฏิโกปเทศปกรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.

_____ . เนติอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

_____ . เนติฎีกาและเนติฎีกาวิญญาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๘.

พระมหาทักษิณเถระ. เนติปริทัศน์. พระอัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ,
พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์,
๒๕๕๐.

_____ . เนติปริทัศน์แปลและเนติสารัตถทีปนี. แปลโดย คุณารักษ์ นพคุณ. กรุงเทพมหานคร :
หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔.

พระธรรมบาลเถระ. เนติอรรถกถา. พระอัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, แปลและ
อธิบายโดยพระคันธสาราภิงค์. นครปฐม : หจก.ซีไอเอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

_____ . เนติฎีกา. พระอัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, แปลและอธิบายโดย
พระคันธสาราภิงค์. นครปฐม : หจก.ซีไอเอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

จำรูญ ธรรมดา. เนติฎีกาวิญญาน. กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

๒. เอกสารและข้อมูลแนะนำ

สุกัรื้ ทุมทอง. “การศึ่ษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์” **ดุขฎิณิพนธ์
พุทธรศาสตรดุขฎิบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๖๑.

สุกัรื้ ทุมทอง และคณะ. **อัปปมาทธรรม**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ภาพพิมพ์ จำกัด, ๒๕๖๔.

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	ก
แผนบริหารการสอนประจำวิชา	ข
สารบัญ	ช
บทที่ ๑ คัมภีร์เนตติปกรณ์	๑
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาของรายวิชา	๑
๑.๑ ความนำ	๒
๑.๒ ความเป็นมาของคัมภีร์เนตติปกรณ์	๓
๑.๓ ความหมายของเนตติปกรณ์	๕
๑.๔ โครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์	๑๐
๑.๕ สรุปท้ายบท	๑๓
๑.๖ คำถามท้ายบท	๑๔
๑.๗ เอกสารอ้างอิง	๑๕
บทที่ ๒ เนื้อหาย่อของคัมภีร์เนตติปกรณ์	๑๗
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑๗
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาของรายวิชา	๑๗
๒.๑ ความนำ	๑๘
๒.๒ เนื้อหาย่อในสังคหวาระ	๑๘
๒.๓ ชื่อหลักการทั้งหมดในอุทเทสวาระ	๒๐
๒.๔ คำจำกัดความหลักการในนิทเทสวาระ	๒๔
๒.๕ สรุปท้ายบท	๓๐
๒.๖ คำถามท้ายบท	๓๐
๒.๗ เอกสารอ้างอิง	๓๑
บทที่ ๓ ประเด็นควรทราบเพิ่มเติม	๓๓
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๓๓
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาของรายวิชา	๓๓

๓.๑ ความนำ	๓๔
๓.๒ บท ๑๒	๓๔
๓.๓ มूलบท ๑๘	๓๖
๓.๔ การสงเคราะห์มूलบท ๑๘ กับนยะ ๓	๔๓
๓.๕ ลำดับหาระ ๑๖ และนยะ ๕	๔๕
๓.๖ สรุปท้ายบท	๔๘
๓.๗ คำถามท้ายบท	๔๘
๓.๘ เอกสารอ้างอิง	๔๙

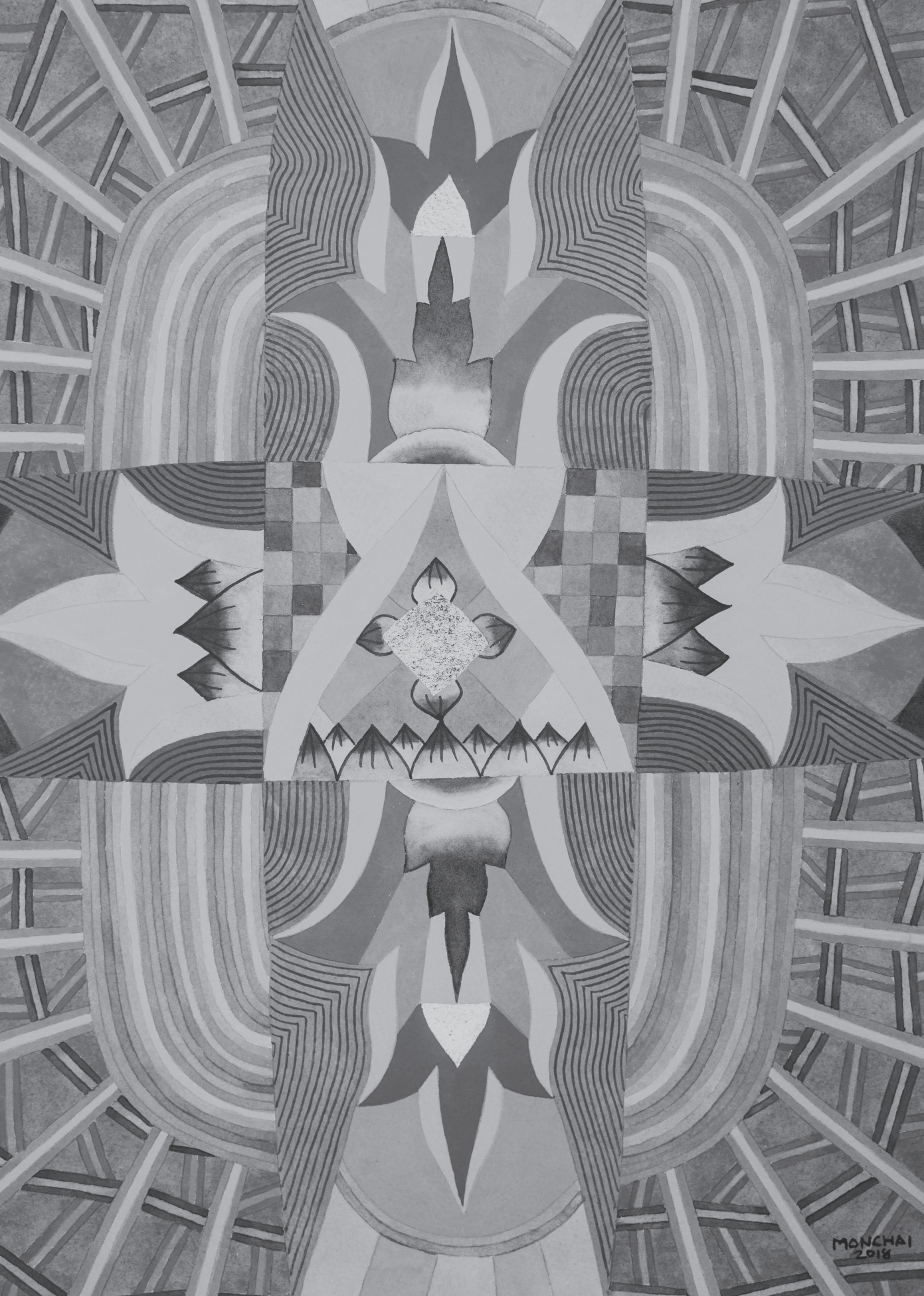
บทที่ ๔ หาระ ๑๖	๕๑
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๕๑
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาของรายวิชา	๕๑
๔.๑ ความนำ	๕๒
๔.๒ ความหมายหาระ	๕๒
๔.๓ ลักษณะหาระ ๑๖	๕๖
๑. เทสณาหาระ	๕๖
๒. วิจัยหาระ	๗๒
๓. ยุตติหาระ	๗๘
๔. ปทัฏฐานหาระ	๘๓
๕. ลักษณะหาระ	๘๕
๖. จตุพยุหหาระ	๘๘
๗. อาวัฏฐหาระ	๙๓
๘. วิภัตติหาระ	๙๗
๙. ปริวัตตนหาระ	๑๐๑
๑๐. เววจนหาระ	๑๐๕
๑๑. ปัญญัตติหาระ	๑๐๖
๑๒. โอตรณหาระ	๑๑๑
๑๓. โสธนหาระ	๑๑๓
๑๔. อธิฏฐานหาระ	๑๑๗
๑๕. ปริกขารหาระ	๑๒๐
๑๖. สมาโรปนหาระ	๑๒๒

๔.๔ ประโยชน์ของหาระ ๑๖	๑๒๗
๔.๕ สรุปท้ายบท	๑๒๙
๔.๖ คำถามท้ายบท	๑๓๐
๔.๗ เอกสารอ้างอิง	๑๓๑
บทที่ ๕ นยะ ๕	๑๓๓
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑๓๓
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาของรายวิชา	๑๓๓
๕.๑ ความนำ	๑๓๔
๕.๒ ความหมายนยะ	๑๓๔
๕.๓ ลักษณะนยะ ๕	๑๓๖
๑. นันทิยาวิภูษณ	๑๓๗
๒. ตีปุกขลน	๑๔๗
๓. สีหวิกิฬตณ	๑๕๐
๔. ทิสาลอจน	๑๕๙
๕. อังกุสน	๑๖๐
๕.๔ ประโยชน์ของนยะ	๑๖๐
๕.๕ สรุปท้ายบท	๑๖๑
๕.๖ คำถามท้ายบท	๑๖๒
๕.๗ เอกสารอ้างอิง	๑๖๓
บทที่ ๖ สาสนปฏิฐาน	๑๖๕
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑๖๕
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาของรายวิชา	๑๖๕
๖.๑ ความนำ	๑๖๖
๖.๒ ความหมายสาสนปฏิฐาน	๑๖๗
๖.๓ สาสนปฏิฐาน ๒ หมวด	๑๖๗
๑. สาสนปฏิฐาน ๑๖	๑๖๗
๒. สาสนปฏิฐาน ๒๘	๑๗๓
๖.๔ ความสัมพันธ์ของสาสนปฏิฐาน	๑๗๕
๖.๕ ประโยชน์ของสาสนปฏิฐาน	๑๗๙

๖.๖ สรุปท้ายบท	๑๘๐
๖.๗ คำถามท้ายบท	๑๘๐
๖.๘ เอกสารอ้างอิง	๑๘๑

บทที่ ๗ ตัวอย่างการอธิบายพระพุทธพจน์ด้วยหลักเนตติ	๑๘๓
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑๘๓
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาของรายวิชา	๑๘๓
๗.๑ ความนำ	๑๘๔
๗.๒ ความไม่ประมาทและอรรธกถา	๑๘๖
๗.๓ อธิบายด้วยหลักหาระ	๑๘๘
๑. เทสนาหาระ	๑๘๘
๒. วิจัยหาระ	๑๙๓
๓. ยุตติหาระ	๒๐๗
๔. ปทัฏฐานหาระ	๒๐๙
๕. ลักษณะหาระ	๒๑๒
๖. จตุพยุหาระ	๒๑๗
๗. อาวัฏฐานหาระ	๒๒๒
๘. วิภัตติหาระ	๒๒๓
๙. ปริวัตตนหาระ	๒๒๖
๑๐. เววจนหาระ	๒๓๖
๑๑. ปัญญัติติหาระ	๒๔๑
๑๒. โอตรณหาระ	๒๔๕
๑๓. โสธนหาระ	๒๔๗
๑๔. อธิฏฐานหาระ	๒๔๘
๑๕. ปริกขารหาระ	๒๕๒
๑๖. สมาโรปนหาระ	๒๕๓
๗.๔ อธิบายด้วยหลักนยะ	๒๖๐
๑. นันทียาวัฏฐานัย	๒๖๑
๒. ตีปุกขลนัย	๒๖๓
๓. สีสหวิกกีฬนัย	๒๖๕
๗.๕ อธิบายด้วยหลักสาสนปฏฐาน	๒๖๗

๗.๖ ตัวอย่างเพิ่มเติม	๒๗๐
๗.๖.๑ คาทาจิตผ่องใส	๒๗๐
๗.๖.๒ คาทาวิปัสสนาปัญญา	๒๗๗
๗.๗ สรุปท้ายบท	๒๘๓
๗.๘ คำถามท้ายบท	๒๘๔
๗.๙ เอกสารอ้างอิง	๒๘๕
ประวัติผู้เขียน	๒๘๗
รายชื่อผู้ร่วมปริจาค	๒๘๙

คัมภีร์เนตติปกรณ์

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้นิสิตสามารถบอกความเป็นมาของคัมภีร์เนตติปกรณ์ได้
๒. เพื่อให้นิสิตสามารถบอกความหมายของเนตติปกรณ์ได้
๓. เพื่อให้นิสิตสามารถบอกโครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์ได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ๑.๑ ความนำ
- ๑.๒ ความเป็นมาของคัมภีร์เนตติปกรณ์
- ๑.๓ ความหมายของเนตติปกรณ์
- ๑.๔ โครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์
- ๑.๕ สรุปท้ายบท
- ๑.๖ คำถามท้ายบท
- ๑.๗ เอกสารอ้างอิง

๑.๑ ความนำ

พระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงประกาศแก่วৈไนยสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ อริยสัจ ๔ พระองค์ทรงประกาศให้ทราบอย่างชัดเจนว่า สภาวะนี้เป็นทุกข์ สภาวะนี้เป็นทุกข์สมุทัย สภาวะนี้เป็นทุกข์นิโรธ สภาวะนี้เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เพราะความรู้เรื่องอริยสัจนี้ เป็นความรู้ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างสูงสุด เป็นความรู้ที่เบื้องต้นของการประพาสพรหมจรรย์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเป็นไปเพื่อพระนิพพาน^๑ หากไม่รู้แจ้งสัจจะ ๔ ก็เป็นไปไม่ได้เลยที่จะทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบได้^๒ ความรู้เรื่องอริยสัจ ๔ นี้ เป็นความรู้ที่จำเป็นอย่างยิ่ง เป็นสิ่งเร่งด่วนที่สุดในชีวิต ควรรีบมาประกอบความเพียรเพื่อบรรลุแจ้งเห็นจริง^๓ แม้จะแลกมาด้วยความเจ็บปวดหรือยากลำบากเพียงใดก็ควรจะยอมรับเอา^๔

พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรม อันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด สมบูรณ์พร้อมด้วยอรรถะ สมบูรณ์พร้อมด้วยพยัญชนะ ทรงประกาศพรหมจรรย์ อันบริบูรณ์โดยสิ้นเชิง ไม่มีส่วนใดที่ต้องเพิ่มเข้ามา และบริสุทธิ์ ไม่มีสิ่งใดที่ต้องนำออกไป^๕ เพราะความลึกซึ้งของพระพุทธพจน์ทั้งด้านอรรถะและด้านพยัญชนะนี้เอง จึงจำเป็นต้องมีรูปแบบการอธิบายเพื่อให้เข้าใจเนื้อความแห่งธรรมคืออริยสัจ ๔ ที่ถูกประกาศไว้ในพระธรรมเทศนาอันหลากหลาย

คัมภีร์เนตติปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่รจนาโดยท่านพระมหากัจจายนเถระ ผู้เป็นเอตทัคคะในด้านอธิบายเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยย่อได้พิสดาร รวบรวมหลักการสำหรับอธิบายให้เข้าใจอริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์ มีเนื้อหาหลักอยู่ ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) หาระ ๑๖ เป็นหลักการอธิบายด้านพยัญชนะ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระพุทธพจน์ ให้มีความเข้าใจหยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ (๒) นยะ ๕ เป็นหลักการอธิบายด้านอรรถะ เพื่อนำเนื้อความอริยสัจ ๔ ออกแสดงให้ชัดเจน (๓) สาสนปฏฺฐาน เป็นหลักการจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์โดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นหลัก

หลักการในเนตติปกรณ์ทั้งหมด มุ่งเน้นอธิบายให้เข้าใจอริยสัจ ๔ เพื่อนำเวไนยสัตว์ทั้งหลายให้เข้าสู่สโตปัตติมรรค จะได้เป็นผู้แน่นอนในการดำเนินตามปฏิปทาเพื่อทำให้แจ้งนิพพานต่อไป เช่น เทศนาหาระ เป็นหลักการอธิบายโดยจำแนกเนื้อหาของพระพุทธพจน์เป็น

๑ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๑/๓๘๑-๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓.

๒ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๒/๓๘๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๒/๖๑๔.

๓ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๔/๓๘๓-๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๔/๖๑๕.

๔ รายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๕/๓๘๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๕/๖๑๖.

๕ โส ธมฺม เทเสติ อาทิกลยาณํ มชฺเฌกลยาณํ ปรีโยสานกลยาณํ สาตถํ สพฺพญฺชนํ, เกวลปริปัญณํ ปรีสุทฺธํ พรหมจิริยํ ปกาเสติ; วิมฺหา. (บาลี) ๑/๑/๑, ดูรายละเอียดใน วิมฺหา. (ไทย) ๑/๑/๒.

๖ ประเด็น ได้แก่ (๑) อัสสาทะ (๒) อาทีนวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผล (๕) อุปายะ (๖) อาณัตติ แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ ดังนี้ (๑) อาทีนวะกับผล เป็นทุกข์สัจ (๒) อัสสาทะ เป็นสมุทัยสัจ (๓) นิสสรณะ เป็นนิโรธสัจ (๔) อุปายะและอาณัตติ เป็นมรรคสัจ^๖ เป็นต้น รวมทั้งมีสภาพพื้นฐานสำหรับพิจารณาเนื้อหาสาระในพระพุทธรูป คือ มุลบท ๑๘ ได้แก่ ตัณหา อวิชชา สมณะ วิปัสสนา เป็นต้น^๗

ในบทนี้ จะศึกษาความเป็นมา ความหมาย และโครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์ เพื่อให้ นิสิตได้เข้าใจลักษณะของคัมภีร์โดยภาพรวมกว้าง ๆ ก่อน เนื้อหาเอกสารคำสอนในบทนี้และ บทอื่น ๆ นำมาจากบางส่วนของงานดุขกัณิพนธ์^๘ นิสิตสามารถศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมได้จาก งานฉบับนั้นโดยตรง

๑.๒ ความเป็นมาของคัมภีร์เนตติปกรณ์

คัมภีร์เนตติปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมหลักการอธิบายพระพุทธรูปทั้งด้านพยัญชนะและ ด้านอรรถะ รวมทั้งแสดงการจัดหมวดหมู่พระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระในพระพุทธรูป เป็นหลัก เพื่อช่วยนำเวไนยสัตว์ทั้งหลายให้เข้าใจอริยสัจ ๔ ที่พระพุทธรูปทรงประกาศไว้ใน พระธรรมเทศนาต่าง ๆ รจนาโดยท่านพระมหากัจจายนเถระ ผู้เป็นเอตทัคคะด้านขยายเนื้อความ แห่งธรรมที่พระพุทธรูปทรงแสดงไว้โดยย่อให้พิสดาร เป็นคัมภีร์ที่มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ท่านแสดงในท่ามกลางสงฆ์ พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนา และพระอัมมสังคาหกาจารย์ ได้รวบรวมขึ้นในการสังคายนาครั้งที่ ๑

ข้อความระบุชื่อผู้แต่งและความเป็นมาของคัมภีร์นี้ มีปรากฏอยู่หลายแห่ง ทั้งในคัมภีร์เนตติปกรณ์เองและคัมภีร์อื่น ๆ เช่น ใน **สังคหواره** ได้ระบุว่า ท่านพระมหากัจจายนเถระเป็นผู้แสดง หลักการเหล่านี้ เพื่อเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์เนื้อความของพระพุทธรูป ดังบาลีว่า

โสฬสหารา เนตตี ปญจนยา สาสนสฺส ปรีเยญฺจิ
อญฺจารสมุลปทา มหกัจจาเนน นิทฺธิกฺขา.^๙

แปลความว่า แบบแผนที่เป็นเครื่องมือแสวงหาเนื้อความของพระพุทธรูป ประกอบด้วย หาระ ๑๖ นยะ ๕ และมุลบท ๑๘ อันท่านพระมหากัจจายนะแสดงไว้แล้ว

๖ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๙/๑๐-๑๑.

๗ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๓/๓.

๘ สุภีร์ ทุมทอง. “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนตติปกรณ์”. **ดุขกัณิพนธ์พุทธ ศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑).

๙ เนตติ. (บาลี) -/๑.

ใน **ปฐนิตเทศวาระ ทารวิกังค์** เมื่ออธิบายหาระหนึ่ง ๆ มีเทศนาหาระเป็นต้นจบแล้ว พระธัมมสังคากาจารย์ผู้ทำการสังคายนามีการอ้างอิงคำจำกัดความจากนิตเทศวาระมาประกอบ โดยกล่าวชื่อท่านพระมหากัจจายนเถระในทุกหาระ รวม ๑๖ ครั้ง และใน **เทศนาหารสัมปาทะ ตอนจบของหารสัมปาทะ** และ **ตอนจบของสาสนปฏฐาน** ได้แสดงอ้างอิงว่า ท่านพระมหากัจจายนเถระเป็นผู้แสดงหลักการเหล่านี้ด้วยบาลีว่า “เตนาท อายสฺมา มหากจฺจายโน”^{๑๐}

ส่วนข้อความที่ระบุว่า หลักการทั้งหมดในคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ ท่านพระมหากัจจายนเถระได้แสดงไว้ตั้งแต่สมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงอนุโมทนา และได้รับการรวบรวมไว้ใน การสังคายนาครั้งที่ ๑ มีบาลีสรุปไว้ในท้ายคัมภีร์ว่า

เอตตาวตา สมตฺตา เนตฺติ ยา อายสฺมตา มหากจฺจายเนน ภาสิตา ภควตา อนุโมทิตา.
มุลสงฺคีติยํ สงฺคีตา.^{๑๑}

แปลความว่า คัมภีร์เนตติอันท่านพระมหากัจจายนะภาสิตแล้ว พระผู้มีพระภาค ทรงอนุโมทนา อันพระธัมมสังคากาจารย์ยกขึ้นสวดพร้อมกันแล้วในการสังคายนาครั้งแรก จบสมบูรณ์แล้ว ด้วยเนื้อหามีประมาณเท่านี้

ในคัมภีร์ที่มีเนื้อหาแนวยุทธกับเนตติปกรณ์ คือคัมภีร์**เปฏโปกฺกเทศปกรณ** ก็มีคำแสดง ระบุว่า ท่านพระมหากัจจายนเถระเป็นผู้เขียนคัมภีร์ทั้งตอนต้นและตอนจบเช่นเดียวกัน เพียงแต่ มีคำบาลีบางส่วนแตกต่างจากคัมภีร์เนตติปกรณ์ โดยช่วงต้นคัมภีร์**เปฏโปกฺกเทศปกรณ** มีบาลีว่า

โสฬสหารา เนตฺติ	ปญฺจนยา สาสนสฺส ปรีเยญฺจิ
อฏฺฐารสฺมูลปทา	กจฺจายนโคตฺตนิทฺธิฏฺฐา. ^{๑๒}

แปลความว่า แบบแผนที่เป็นเครื่องมือแสวงหาเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ ประกอบด้วย หาระ ๑๖ นยะ ๕ และมูลบท ๑๘ อันท่านพระกัจจายนโคตรแสดงไว้แล้ว

ในตอนจบเนื้อหาในแต่ละบทของคัมภีร์**เปฏโปกฺกเทศปกรณ**นี้ จำนวน ๘ บทมีอริยสัจจ ปากาสนภูมิเป็นต้น ก็มีระบุชื่อท่านเป็นผู้แสดงหลักการเหล่านั้นเช่นเดียวกัน^{๑๓} และตอนจบ คัมภีร์**เปฏโปกฺกเทศปกรณ**มีบาลีว่า

เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส ชมฺพุณฺวาลิโน เปฏฺโปกฺกเทโส สมตฺโต^{๑๔}

๑๐ รายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๑๐/๑๒, ๑๗/๒๓, ๒๑/๒๘, ๒๒/๓๐, ๒๔/๓๓, ๒๘/๔๑, ๓๒/๔๙, ๓๔/๕๑, ๓๖/๕๓, ๓๘/๕๖, ๔๑/๖๓, ๔๔/๗๑, ๔๕/๗๒, ๔๘/๗๗, ๔๙/๘๐, ๕๑/๘๓, ๕๒/๘๕, ๗๘/๑๐๖, ๑๒๕/๑๙๒.

๑๑ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๒

๑๒ เปฏโโก. (บาลี) ๓/๑๙๔

๑๓ ดูรายละเอียดใน เปฏโโก. (บาลี) ๑๒/๒๑๑, ๓๙/๒๕๒, ๔๒/๒๕๗, ๕๙/๒๘๐, ๑๑๗/๓๗๔, ๑๒๐/๓๘๙

๑๔ เปฏโโก. (บาลี) ๑๒๐/๓๘๙

แปลความว่า คัมภีร์ปฏิโกปเทศของพระเถระนามว่ามหาจักจายนะผู้อาศัยอยู่ที่สวนไม้หว้า
จบสมบูรณ์แล้ว

ในบาลี อรรถกถาขุททกนิกาย อปทาน ได้แสดงระบุชื่อคัมภีร์ที่ท่านพระมหาจักจายนเถระ
แสดงในท่ามกลางสงฆ์ไว้ ๓ คัมภีร์ ได้แก่ (๑) จักจายนปกรณ์ (๒) มหานิรุตติปกรณ์ (๓) เนตติ
ปกรณ์ ดังบาลีว่า

อุตตโน ปุพฺพปตฺตนาเวสเณ กจฺจายนปฺปกรณ์ มหานิรุตฺติปฺปกรณ์ เนตฺติปฺกรณ์นฺติ
ปกรณ์ตฺตยํ สัมมชฺเฌ พุยากาลิ.^{๑๕}

แปลความว่า ท่านพระมหาจักจายนะแสดงแล้วซึ่งคัมภีร์ ๓ คัมภีร์ ได้แก่ จักจายนปกรณ์
มหานิรุตติปกรณ์ เนตติปกรณ์ ในท่ามกลางสงฆ์ด้วยสามารถแห่งความปรารถนาในกาลก่อน
ของตน

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา^{๑๖} ได้อ้างอิงหลักการในเนตติปกรณ์ไปใช้ในการอธิบาย
พระพุทธรูปทั้งด้านพญานาคและด้านอรรณะ และคัมภีร์ฎีกาฝ่ายพระสุตตันตปิฎกได้นำ
หลักการในเนตติปกรณ์ทั้งหมดไปอธิบายเป็นตัวอย่างในพระสูตรแรกของนิกายนั้น ๆ ได้แก่
พรหมชาลสูตร^{๑๗} มุลปริยายสูตร^{๑๘} โอฆตรณสูตร^{๑๙} และรูปาทิวรรค^{๒๐}

จากหลักฐานต่าง ๆ ที่ได้ยกมาประกอบ เป็นอันสรุปได้ว่า หากกล่าวตามแนวคัมภีร์
พระพุทธรูปฝ่ายเถรวาทแล้ว หลักการต่าง ๆ ในคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ แสดงโดยท่านพระมหา
จักจายนเถระ มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุโมทนา ได้รับการสังคายนามาตั้งแต่
ครั้งที่ ๑ พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้ใช้เป็นหลักในการอธิบายพระพุทธรูปสืบมา
ตามลำดับ

๑.๓ ความหมายของเนตติปกรณ์

หลักการและวิธีการต่าง ๆ ในคัมภีร์เนตติเป็นแบบแผนที่มีอยู่ในพระพุทธรูปนั่นเอง
ท่านพระมหาจักจายนเถระอาศัยพระพุทธรูปในการรวบรวมขึ้น จัดวางให้เป็นระบบแบบแผน
หลักการและวิธีการเหล่านี้ ทั้งฝ่ายผู้แสดงธรรมและฝ่ายผู้ฟังธรรมในยุคสมัยนั้นย่อมเข้าใจกัน
เป็นอย่างดี โดยเฉพาะพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก่อนจะทรงแสดงธรรม พระองค์ทรง

๑๕ ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๒๖๔.

๑๖ เหว เนตติย ลกฺขณ นาม หาโร วุตโต; ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓, อยฺ ตาว ปกรณนโย; ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๒-๓/๓๕๒,
ปกรณ์นโยติ เนตติปกรณ์วเสน สุตตฺตณฺตสํวณฺณนโย; ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๓๗๒-๓๗๓/๓๖๒.

๑๗ ดุราเยตฺตโน ที.ม.ฎีกา (บาลี) หน้า ๒๒๙-๒๕๓.

๑๘ ดุราเยตฺตโน ม.ม.ฎีกา (บาลี) หน้า ๑๔๘-๑๗๖.

๑๙ ดุราเยตฺตโน ส.ส.ฎีกา (บาลี) หน้า ๕๔-๖๕.

๒๐ ดุราเยตฺตโน อง.เอกก.ฎีกา (บาลี) หน้า ๖๔-๘๔.

ตรวจสอบอินทรีย์ของผู้ฟังเสียก่อน ทรงแสดงธรรมเทศนาให้เหมาะสมกับอัธยาศัยของผู้ฟัง ผู้ฟังนั้นเข้าใจสัจธรรมที่ทรงประกาศ ย่อมเข้าสู่พระสัทธรรม เป็นผู้มีมั่นคงในพระศาสนา มุ่งหน้าดำเนินตามปฏิบัติเพื่อกระทำให้แจ้งพระนิพพานต่อไป คัมภีร์นี้เป็นที่รวบรวมของหลักการและวิธีต่าง ๆ ในพระพุทธพจน์ จึงเรียกว่าเนตติ

เนตติปกรณ์ มาจากบทบาลีว่า เนตติปกรณ์ เป็นคำผสมระหว่าง เนตติ + ปกรณ์, **ปกรณ์** หมายถึง คัมภีร์ หรือ ตำรา, **เนตติ** มาจาก นิ ธาตุ + ตี ปัจจัย แปลว่า นำไป

เนตติปกรณ์ แปลความว่า คัมภีร์หรือตำราที่รวบรวมหลักการนำเวไนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่พระสัทธรรม, คัมภีร์สำหรับนำเวไนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่โสดาปัตติมรรค จนกระทั่งนำไปให้ถึงพระนิพพาน

ในบาลี **เนตติอรรถกถา** ได้แสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ เนตติ เพื่อช่วยให้เข้าใจความหมายได้ชัดเจนและลึกซึ้งยิ่งขึ้นไว้ดังนี้

(๑) ชื่อว่า **เนตติ** เพราะมีลักษณะนำไปสู่พระสัทธรรม^{๒๑} อธิบายว่า คัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ ย่อมเวไนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่อริยธรรม^{๒๒}

(๒) ผู้แสดงธรรมทั้งหลายย่อมนำไปซึ่งเวไนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่โสดาปัตติมรรคโดยอาศัย คัมภีร์เนตติปกรณ์นี้เป็นเครื่องมือ เพราะเหตุนี้ คัมภีร์นี้จึงชื่อว่า**เนตติ**^{๒๓}

(๓) เวไนยสัตว์ทั้งหลายย่อมถูกนำไป คือ ให้ดำรงอยู่แล้วในคัมภีร์นี้ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการอธิบายเนื้อความพระพุทธพจน์ ย่อมให้บรรลุถึงพระนิพพาน เพราะเหตุนี้ คัมภีร์นี้จึงชื่อว่า **เนตติ**^{๒๔}

จากรูปวิเคราะห์ทั้ง ๓ รูปแบบ สรุปความได้ว่า คัมภีร์เนตตินี้ เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมหลักการและวิธีการสำหรับอธิบายพระพุทธพจน์ ซึ่งจะนำเวไนยสัตว์ทั้งหลายให้เข้าใจความจริงอันสูงสุดคืออริยสัจ ๔ หยั่งลงสู่ข้อปฏิบัติที่พาไปสู่ความพ้นทุกข์คืออริยมรรคมีองค์ ๘ โดยมุ่งให้เข้าถึงโสดาปัตติมรรคเป็นสำคัญ เพราะเมื่อเข้าถึงโสดาปัตติมรรค ได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันแล้ว ก็จะเป็นผู้ไม่ตกต่ำ ไม่มีการตกไปอบายภูมิอีก เป็นผู้แน่นอน ที่จะได้ทำให้แจ้งนิพพาน บรรลุถึงความ เป็นพระอรหันต์ในภายหน้า หลักการและวิธีการเหล่านี้เป็นเครื่องมือช่วยให้ผู้แสดงธรรม

๒๑ สัทธมมนยญฺเฐน เนตติ; เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๒

๒๒ เอวเมยฺมปิ เวเนยฺยสตะ อริยธมฺมํ นยตีติ สัทธมมนยญฺเฐน “เนตตี”ติ วุจฺจติ; เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๒

๒๓ นยฺนติ ตายาติ เนตติ. เนตติปกรณ์เนน ทิ กรณญฺเฐน ธมฺมกถิกา เวเนยฺยสตะ ทสฺสนมคฺคํ นยฺนติ สมปาเปนตีติ; เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๒.

๒๔ นียฺนติ วา เอตถ เอตสฺมิ ปกรเณ อธิจฺจานญฺเฐ ปติจฺจาเปตฺวา เวเนยฺยา นิพฺพานํ สมปาปิยฺนตีติ เนตติ; เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๒-๓.

นำเวไนยสัตว์ทั้งหลายให้เข้าใจสัจธรรม และเวไนยสัตว์ทั้งหลายที่เข้าใจสัจธรรมจนกระทั่งบรรลุถึงนิพพาน ต่างก็ใช้หลักการและวิธีการเหล่านี้ทั้งนั้น

จุดเน้นของคัมภีร์นี้ มุ่งนำเวไนยสัตว์ให้เข้าสู่โสดาปัตติมรรคเป็นลำดับแรก เพื่อให้เกิดดวงตาเห็นธรรมคืออริยสัจ ๔ ได้แก่ (๑) รู้ทุกข์โดยความเป็นทุกข์ (๒) รู้ทุกข์สมุทัยโดยความเป็นทุกข์สมุทัย (๓) รู้ทุกข์นิโรธโดยความเป็นทุกข์นิโรธ (๔) รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาโดยความเป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นแล้ว ย่อมละสังโยชนได้เด็ดขาด ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดในขั้น ๕ ที่มีอยู่จริงว่า เป็นตัวตนเป็นของตน ซึ่งมี ๒๐ ประการ^{๒๕} (๒) วิจิกิจฉา คือ ความเคลือบแคลง ลังเลสงสัย ไม่อาจตกลงใจ เหมือนทางสองแพร่ง มี ๘ ประการ^{๒๖} (๓) สัสสพตปราคาส คือ ความยึดถือศีลและวัตรปฏิบัติอื่นนอกจากอริยมรรคมีองค์ ๘ ว่าเป็นหนทางทำให้จิตสะอาดบริสุทธิ์ได้^{๒๗} เมื่อละกิเลสเหล่านี้ได้แล้ว ก็สามารถดำเนินเข้าสู่เส้นทางของเหล่าพระอริยะ ทำให้แจ้งพระนิพพานได้ในที่สุด

เนื่องจากคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้เกิดจากพระพุทธพจน์ ดังนั้น จึงสามารถจัดหมวดหมู่ได้หลายรูปแบบตามสมควรแก่พระพุทธพจน์นั่นเอง ในบาลีเนตติอรรถกถา ได้แสดงตัวอย่างการจัดหมวดหมู่ของเนตติตั้งแต่หมวดหนึ่งเป็นต้นไป รวมเป็น ๑๒ หมวด ในแต่ละหมวดก็มีหลายประเภท ดังนี้

(๑) เนตติปกรณ์มี ๑ คือ

- ก. หลักการอธิบายเนื้อความของนวัคสัสตสุตตาสัน
- ข. หลักการอธิบายพระพุทธพจน์เพื่อให้เวไนยสัตว์เข้าถึงอริยมรรคทั้ง ๔ คือ โสดาปัตติมรรค อันเป็นทัสสนภูมิ และมรรค ๓ เบื้องบน คือ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค อันเป็นภาวนาภูมิ
- ค. หลักการที่ช่วยให้เข้าถึงวิมุตติรสกล่าวคืออัมตรธรรมอันเป็นที่สุดแห่งพระศาสนา

(๒) เนตติปกรณ์มี ๒ คือ

- ก. หลักการอธิบายพระพุทธพจน์แยก ๒ ด้าน คือ (๑) โดยพยัญชนะ ได้แก่ พยัญชนบท ๖ ทหาระ ๑๖ และกัมมณัย ๒ (๒) โดยอรรถะ ได้แก่ อรรถบท ๖ และอรรถนัย ๓

๒๕ สักกายทิฏฐิ ๒๐ ได้แก่ เห็นรูปโดยความเป็นตน, เห็นตนมีรูป, เห็นรูปในตน, เห็นตนในรูป, เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ...; ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๖๒/๒๘๙-๒๙๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๖๒/๓๒๐.

๒๖ วิจิกิจฉา ๘ ได้แก่ ความเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสนา, ในพระธรรม, ในพระสงฆ์, ในสิกขา, ในขั้นอดีต, ในขั้นอนาคต, ในขั้นอดีตและอนาคต, ในธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามหลักอิทัปปัจจยตา; ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๖๓/๒๙๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๖๓/๓๒๐.

๒๗ ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๖๔/๒๙๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๖๔/๓๒๐.

- ข. หลักการอธิบายเนื้อความของคำสอน ๒ ประเภท คือ (๑) ธรรม (๒) วินัย
- ค. หลักการประมวลเนื้อหาสาระคำสอนแยกเป็น ๒ ระดับ คือ (๑) โลกียะ (๒) โลกุตตระ
- ง. หลักการกำหนดแยกสภาวะ ๒ ส่วน คือ (๑) รูปธรรม (๒) นามธรรม
- จ. หลักการแสดงเนื้อหาแยกเป็น ๒ ส่วน คือ (๑) สูตร อันเป็นหลักการ (๒) อุทาหรณ์ของสูตร อันเป็นตัวอย่างของหลักการนั้น ๆ
- ฉ. หลักการแสดงกระบวนการธรรม ๒ สาย คือ (๑) ความเป็นไป อันเป็นฝ่ายวิภูษะ ได้แก่ ปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเกิดทุกขในแง่มุมต่าง ๆ (๒) ความหมุนกลับอันเป็นฝ่ายวิวิภูษะ ได้แก่ ปฏิจจสมุพบาทฝ่ายดับทุกขในแง่มุมต่าง ๆ
- ช. หลักการแสดงธรรมที่มีลักษณะ ๒ แบบ คือ (๑) สภาคธรรม คือ ธรรมที่เสมอกัน เป็นไปในทิศทางเดียวกัน (๒) วิสาคธรรม คือ ธรรมที่ไม่เสมอกัน เป็นไปในทิศทางที่ตรงข้ามกัน
- ซ. หลักการจำแนกธรรมออกเป็น ๒ แบบ คือ (๑) สาธารณะ สภาวะทั่วไปที่เป็นระดับเดียวกันโดยการละและเป็นระดับเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกันเป็นต้น (๒) อสาธารณะ สภาวะที่ไม่ทั่วไป เป็นสภาวะระบุเฉพาะเจาะจงโดยพิเศษ

(๓) เนติปริกัณมี ๓ คือ

- ก. หลักการแสดงลักษณะของบุคคล ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) อุกมภูติญาณ (๒) วิปัญจิตญาณ (๓) เนยยะ
- ข. หลักการจำแนกความงามของพระธรรมเทศนา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) งามในเบื้องต้น (๒) งามในท่ามกลาง (๓) งามในที่สุด
- ค. หลักการกำหนดรอบรู้ทุกขด้วยปัญญา ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) ญาตปริญาณ (๒) ตีรณปริญาณ (๓) ปหานปริญาณ
- ง. หลักการชี้แจงการละกิเลส ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) ตทังคปหาน (๒) วิกัมภนปหาน (๓) สมุจเฉตปหาน
- จ. หลักการรวมสิกขา ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) อธิสีลสิกขา (๒) อธิจิตตสิกขา (๓) อธิปัญญาสิกขา
- ฉ. หลักการชำระกิเลสอันเป็นมูลของอกุศล ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) การละโลภะ (๒) การละโทสะ (๓) การละโมหะ
- ช. หลักการจำแนกเป็นพระพุทธรูปเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) มูลคีติ คำที่กล่าวไว้ก่อน (๒) อนุคีติ คำกล่าวสรุปข้อความที่ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว (๓) สังคีติ การประมวลข้อความที่กระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ มารวบรวมไว้
- ซ. หลักการอธิบายเนื้อความของปิฎกทั้ง ๓ ได้แก่ (๑) พระวินัยปิฎก (๒) พระสุตตันตปิฎก (๓) พระอภิธรรมปิฎก
- ณ. หลักการจำแนกวิธีการอธิบายพระพุทธรูปเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) หาระ (๒) นยะ (๓) สาสนปฏิฐาน

(๔) เนติปกรณ์มี ๔ คือ

ก. หลักการอันแสดงวิสัยของปฏิสัมพันธ์ ๔ ได้แก่ (๑) อัตตปฏิสัมพันธ์ (๒) ธรรมปฏิสัมพันธ์ (๓) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ (๔) ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์

ข. หลักการแสดงนัย ๔ ได้แก่ (๑) เอกัตตนัย (๒) นานัตตนัย (๓) อพยาปารนัย (๔) เอวํงัฒมตายนัย

ค. หลักการแสดงความลุ่มลึกแห่งภาวะ ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) ธรรม (๒) อรรถะ (๓) เทศนา (๔) ปฏิเวธ

(๕) เนติปกรณ์มี ๕ คือ

ก. หลักการจำแนกธรรมออกเป็น ๕ ส่วน ได้แก่ (๑) อภิปัญญาธรรม (๒) ปริปัญญาธรรม (๓) ปหาตัพพธรรม (๔) สัจฉิกาตัพพธรรม (๕) ภาเวตัพพธรรม

ข. หลักการแสดงจำแนกทุกขชั้น ๕ ได้แก่ (๑) รูปชั้น (๒) เวทนาชั้น (๓) สัญญาชั้น (๔) สังขารชั้น (๕) วิญญาณชั้น

ค. หลักการจำแนกธรรมชั้น ๕ ได้แก่ (๑) สีสชั้น (๒) สมาธิชั้น (๓) ปัญญาชั้น (๔) วิมุตติชั้น (๕) วิมุตติญาณทัสสนชั้น

ง. หลักการกำหนดคติ ๕ ได้แก่ (๑) นิรยคติ (๒) ตีรัจฉานโยนคติ (๓) เปตคติ (๔) มนุสสคติ (๕) เทวคติ

จ. หลักการเปิดเผยเนื้อความของนิกาย ๕ ได้แก่ (๑) ทีฆนิกาย (๒) มัชฌิมนิกาย (๓) สังยุตตนิกาย (๔) อังคุตตรนิกาย (๕) ขุททกนิกาย

(๖) เนติปกรณ์มี ๖ คือ

ก. หลักการจำแนกอารมณ์ ๖ ได้แก่ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์

ข. หลักการจำแนกอายตนะภายใน ๖ มีจักขายตนะ เป็นต้น

ค. หลักการจำแนกอายตนะภายนอก ๖ มีรูปายตนะ เป็นต้น

(๗) เนติปกรณ์มี ๗ คือ หลักการกำหนดวิญญานัญญิตี ๗ มีสัตว์ผู้มีความต่างกายและสัญญาต่างกัน เป็นต้น

(๘) เนติปกรณ์มี ๘ คือ หลักการแสดงนวัคตฤสาศน์ ซึ่งเป็นคำสอนของพระศาสดา ที่มีองค์ประกอบ ๘ อย่างมีสุตตะ เป็นต้น

(๙) เนติปกรณ์มี ๑๔ คือ หลักการจำแนกที่ตั้งของพระพุทธรูป ได้แก่ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์และปัญญินทรีย์

(๑๐) เนตติปกรณ์มี ๑๖ คือ หลักการจัดหมวดหมู่พระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นหลัก แยกเป็นสังกิลสภาคียสูตรเป็นต้นดังที่จำแนกไว้ในสาสนปฎฐาน

(๑๑) เนตติปกรณ์มี ๒๘ คือ หลักการจัดหมวดหมู่พระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นหลัก แยกเป็นโลกียสูตรเป็นต้นดังที่จำแนกไว้ในสาสนปฎฐาน

(๑๒) เนตติปกรณ์มี ๘๔,๐๐๐ คือ หลักการพิจารณาพระพุทธรูปทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น^{๒๘}

สรุปความว่า เนตติปกรณ์เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมหลักการสำหรับนำเวไนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่ มรรค ผล นิพพาน โดยมุ่งเน้นให้เข้าใจரியสัจ ๔ หยั่งลงสู่โสตาปัตติมรรค จัดเป็นพระพุทธรูป โดยเป็นคัมภีร์ประเภทอธิบายพระพุทธรูปเหมือนกับคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและคัมภีร์นิเทศ ที่รจนาโดยท่านพระสารีบุตร พระพุทธรูปนั้นถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ มีความลึกซึ้ง หากปราศจากคำชี้แนะจากเนตติปกรณ์แล้ว ความเข้าใจพระพุทธรูปได้อย่างถูกต้องเป็นสิ่ง ที่เป็นไปไม่ได้ เพราะการอธิบายพระพุทธรูปเนื่องอยู่กับหลักการในเนตติปกรณ์ เนตติเกิดจาก พระพุทธรูป และพระพุทธรูปเกิดจากพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๒๙} หลักการเนตติเป็น สิ่งทีประกอบอยู่ในพระพุทธรูปที่ทรงแสดงนั่นเอง ผู้ที่จะเข้าใจสัจธรรมได้ จึงต้องมีความเข้าใจ หลักเนตติ หากขาดความเข้าใจในหลักการเหล่านี้แล้ว ก็ไม่อาจที่จะเข้าใจพระพุทธรูปให้ทะลุ บรุโปร่งได้ คัมภีร์นี้จึงมีความจำเป็นต่อทั้งฝ่ายผู้แสดงธรรมและผู้รับธรรม เพื่อจะได้แสดงธรรม และรับธรรมได้อย่างถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์

๑.๔ โครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์

คัมภีร์เนตติปกรณ์ประกอบด้วยเนื้อหาว่าด้วยหลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธรูป ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) ทหาระ (๒) นยะ (๓) สาสนปฎฐาน มีการจัดโครงสร้างการอธิบายหลักการ และวิธีการเหล่านี้อย่างเป็นระบบ ตัวคัมภีร์แยกเป็นส่วนหลัก ๒ ส่วน คือ (๑) สังคหาวระ (๒) วิภาควาระ

๑.๔.๑ สังคหาวระ แสดงเนื้อหาย่อทั้งหมดของคัมภีร์ บอกให้ทราบว่ คำสอนของ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นสมบูรณ์ด้วยพยัญชนะและอรรถะ ท่านพระมหากัจจายนเถระ แสดงหลักการและวิธีการวิเคราะห์ทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะของพระพุทธรูปเหล่านั้น ส่วนนี้มีจำนวนเพียง ๕ คาถา

๑.๔.๒ วิภาควาระ แสดงรายละเอียดเนื้อหาทั้งหมดของคัมภีร์ไปตามลำดับ เริ่มจาก แสดงหัวข้อ คำจำกัดความ และอธิบายอย่างละเอียด แบ่งเป็น ๓ ส่วน ได้แก่

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๔-๖

^{๒๙} เนตติ จ สุตตปฎภาว, สุตต สมนาสมพุทตปฎภาว; เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๓.

๑.๔.๒.๑ อุทเทสวาระ แสดงชื่อหลักการและวิธีการที่จะนำไปอธิบายต่อไป มีทั้งส่วนที่แสดงระบุชื่อหัวข้อทั้งหมดไปตามลำดับ และส่วนที่เป็นคาถาสรุปชื่อข้างต้นอีกครั้งหนึ่ง เพื่อช่วยให้จดจำได้ง่ายยิ่งขึ้น ชื่อในอุทเทสนี้ มีจำนวน ๓๙ ชื่อ แบ่งเป็น ๓ ส่วน (๑) หลักการในการอธิบายด้านพยัญชนะ คือหาระ มีจำนวน ๑๖ ชื่อ (๒) วิธีการในการอธิบายพระพุทธรณ์ด้านอรรณะ คือ นยะ มีจำนวน ๕ ชื่อ (๓) บทตั้งที่เป็นมูลบท ซึ่งเป็นบทธรรมพื้นฐานสำหรับวิเคราะห์หาองค์ธรรมในพระพุทธรณ์ มีจำนวน ๑๘ ชื่อ แยกเป็นฝ่ายกุศล ๙ ชื่อ กับฝ่ายอกุศล ๙ ชื่อ สรุปดังตาราง

ตารางที่ ๑.๑ แสดงจำนวนหลักการในอุทเทสวาระ

ลำดับ	หลักการ	จำนวน
๑	หาระ	๑๖
๒	นยะ	๕
๓	มูลบท	๑๘
รวม	๓	๓๙

๑.๔.๒.๒ นิทเทสวาระ แสดงคำจำกัดความหลักการและวิธีการโดยย่อ ในส่วนนี้แสดงเป็นคาถาทั้งหมดจำนวน ๒๖ คาถา ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ดังนี้ (๑) คำจำกัดความของหาระ ๑๖ อย่างละ ๑ คาถา รวม ๑๖ คาถา (๒) คำจำกัดความของนยะ ๕ อย่างละ ๑ คาถา รวม ๕ คาถา (๓) ลำดับการนำหลักการในเนตติปกรณ์ไปใช้อธิบายพระพุทธรณ์ จำนวน ๑ คาถา (๔) พยัญชนบท ๖ ที่เป็นส่วนประกอบด้านพยัญชนะ จำนวน ๑ คาถา (๕) อัตถบท ๖ และนัย ๓ ที่เป็นส่วนประกอบด้านอรรณะ จำนวน ๒ คาถา (๖) สรุปแบบแผนทั้งหมด ๓๓ ประการในการอธิบายพระพุทธรณ์ ประกอบด้วยแบบแผนด้านพยัญชนะ ๒๔ และแบบแผนด้านอรรณะ ๙ จำนวน ๑ คาถา สรุปดังตาราง

ตารางที่ ๑.๒ สรุปจำนวนคาถาในนิทเทสวาระ

ลำดับ	ประเด็นอธิบาย	จำนวนคาถา
๑	คำจำกัดความหระ	๑๖
๒	คำจำกัดความนยะ	๕
๓	รูปแบบการอธิบาย	๑
๔	พยัญชนบท	๑
๕	อรรถบทและนยะ	๒
๖	สรุปแบบแผนทั้งหมด	๑
รวม	๖	๒๖

๑.๔.๒.๓ ปฏินิทเทสวาระ แสดงการอธิบายหลักการและวิธีการทั้งหมด โดยละเอียด รวมทั้งยกตัวอย่างพระพุทฺธพจน์มาประกอบความเข้าใจ ประกอบด้วย ๔ ส่วน ได้แก่

๑. ทารวิกังควาระ อธิบายหระ ๑๖ โดยละเอียด โดยนำคำจำกัดความที่ได้แสดงในนิทเทสมาขยายความ ยกตัวอย่างพระพุทฺธพจน์มาประกอบ ในหระหนึ่ง ๆ มีการยกตัวอย่างจากพระพุทฺธพจน์มาประกอบหลายตัวอย่าง รวมทั้งมีการอธิบายประกอบให้เข้าใจลักษณะของหระนั้น ๆ อย่างชัดเจนแล้วจึงสรุปความ

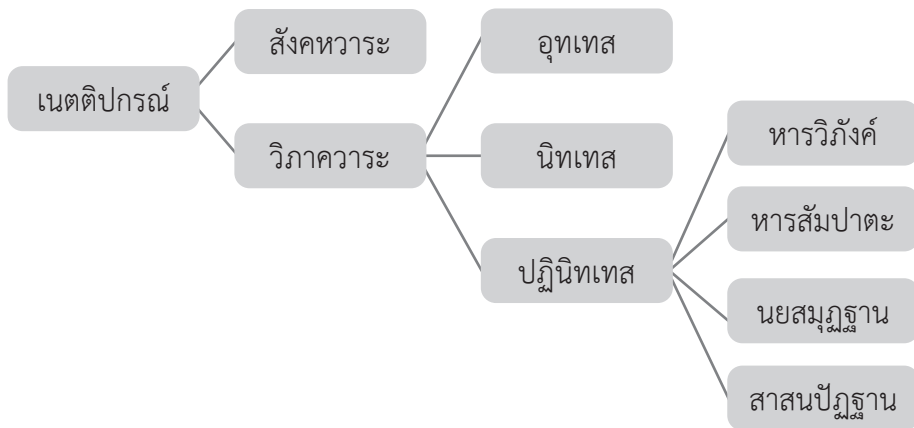
๒. ทารสัมปาทวาระ แสดงตัวอย่างการอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามหลักการในเนตติปกรณ์ โดยการยกพระพุทฺธพจน์หนึ่งคาถาเป็นบทตั้ง แล้วอธิบายด้านพยัญชนะด้วยหระทั้ง ๑๖ ไปตามลำดับ ตั้งแต่เทสนาหระจนกระทั่งถึงสมาโรปนหระ

๓. นยสมุฏฐานวาระ แสดงเหตุเกิดแห่งการอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้วยนยะ ๕ เพื่อให้เข้าใจวิธีการอธิบายเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ให้สรุปลงสู่อริยสัจ ๔ ในส่วนนี้มีการสลับนยะ ลำดับที่ ๒ และลำดับที่ ๓ ไม่ได้เรียงตามที่ตั้งไว้ในอุทเทสและนิทเทสดังนี้ (๑) นันทิยาวัญญนัย (๒) สิววิกกีฬิตนัย (๓) ติปุกขลนัย ส่วนทิสาลอจนนัยและอังกุสนัยไม่ได้มีอธิบายไว้เป็นพิเศษ เป็นแต่วิธีการตรวจสอบทิสธรรมในนัย ๓ อย่างข้างต้นและยกธรรมเหล่านั้นมาแสดง

๔. สาสนปฏฐานวาระ แสดงการจัดหมวดหมู่พระพุทฺธพจน์โดยอาศัยเนื้อหาสาระของพระพุทฺธพจน์เป็นสำคัญ เนื้อหาของพระพุทฺธพจน์พิจารณาจากมูลบท ๑๘ ที่เป็นบทตั้ง รวมสาสนปฏฐานทั้งหมด ๔๔ ชื่อ แยกเป็น ๒ หมวด ได้แก่ (๑) สาสนปฏฐานหมวดที่ ๑ มี ๑๖ ชื่อ (๒) สาสนปฏฐาน หมวดที่ ๒ มี ๒๘ ชื่อ ในการอธิบายส่วนนี้ เป็น

การยกตัวอย่างพระพุทธรูปมาประกอบโดยมาก เพราะเนื้อหาเข้าใจได้ง่าย เมื่อยกตัวอย่างมาประกอบศาสนปณฺฐานทั้งหมดแล้ว จึงสรุปความสัมพันธ์เนื้อหาศาสนปณฺฐานเหล่านั้น เพราะในศาสนปณฺฐานเหล่านั้น แม้จะมีชื่อต่างกัน ก็มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องเชื่อมกันตามสมควร

แผนภาพที่ ๑.๑ สรุปโครงสร้างของคัมภีร์เนติปกรณ์

๑.๕ สรุปท้ายบท

สรุปเนื้อหาเกี่ยวกับคัมภีร์เนติปกรณ์ในบทเรียนนี้ เพื่อทำความรู้จักคุ้นเคยกับคัมภีร์นี้ ในลักษณะกว้าง ๆ เป็นโครงไว้ก่อน ดังต่อไปนี้

๑. ความเป็นมา คัมภีร์เนติปกรณ์แสดงโดยท่านพระมหากัจจายนเถระ ผู้เป็นเอตทัคคะ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในด้านขยายเนื้อความแห่งธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยย่อ ให้พิสดาร เป็นคัมภีร์ที่มีตั้งแต่สมัยพุทธกาล ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ภาษิตในท่ามกลาง สงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงอนุโมทนายอมรับ ได้รับการยกขึ้นสวดพร้อมกันในการสังคายนาครั้งที่ ๑ ถูกรักษาสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เป็นหลักการที่ใช้ในการอธิบายพระพุทธรูปสืบต่อกันมา เห็นได้จากพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ทั้งหลายได้นำหลักการในเนติปกรณ์มาใช้ และอ้างอิงในคัมภีร์มากมาย ในฉันทุสสังคีติ ประเทศพม่าได้จัดคัมภีร์เนติปกรณ์เป็นพระไตรปิฎก อยู่ในหมวดขุททกนิกาย

๒. ความหมายของเนติปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมหลักการอันเป็นเครื่องมือ ในการนำเวไนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่พระสัพพัญญู โดยเฉพาะแนะนำให้เข้าสู่โสดาปัตติมารค เพื่อความเป็นผู้แน่นอนว่าจะทำให้แจ้งพระนิพพานอย่างแน่นอน เป็นคัมภีร์ที่มุ่งเน้นให้เข้าใจ อริยสัจ ๔ ที่ถูกประกาศอยู่ในพระพุทธรูป ดังนั้น เวไนยสัตว์ที่หมายเอาในคัมภีร์นี้ ได้แก่ อุกมภูติตัญญู วิปัญจิตตัญญู และเนยยะ ผู้ที่สามารถเข้าใจอริยสัจ ๔ และหยั่งลงสู่อริยมรรคได้ ในชาตินั้น

๓. โครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์ คัมภีร์นี้มีจัดโครงสร้างของการแสดงเนื้อหาอย่างเป็นระบบ เริ่มจากการประมวลเนื้อหาโดยย่อ และ การแจกแจงขยายความจากการแสดงชื่อหัวข้อ แสดงคำจำกัดความ และขยายความโดยละเอียดพร้อมยกตัวอย่างประกอบ สรุปได้ดังนี้

๓.๑ สังกหาวาระ แสดงเนื้อหาโดยย่อของคัมภีร์เนตติปกรณ์ มีส่วนประกอบเพียง ๕ คาถา แต่แสดงรายเนื้อหาไว้ครบถ้วน แสดงให้ทราบว่า พระพุทธพจน์นั้นเป็นสิ่งที่ลึกซึ่งประกอบด้วยบท ๑๒ ได้แก่ พยัญชนบท ๖ และอัตถบท ๖ ส่วนวิธีการค้นหาเนื้อความตามแนวเนตติปกรณ์ ประกอบด้วยหระ ๑๖ สำหรับพิจารณาด้านพยัญชนะ นยะ ๕ สำหรับการแสดงอรรถะ โดยมีมูลบท ๑๘ เป็นหลักธรรมพื้นฐานในการพิจารณาเนื้อความของพระพุทธพจน์ทั้งหมด

๓.๒ วิภาควาระ เป็นการแจกแจงรายละเอียดเนื้อหาของคัมภีร์เนตติปกรณ์ไปตามลำดับ แบ่งละเอียดลงไปอีก ๓ วาระ ได้แก่

๓.๒.๑ อุทเทสวาระ เป็นการแจกแจงหัวข้อหลักการทั้งหมดในคัมภีร์

๓.๒.๒ นิทเทสวาระ เป็นการให้คำจำกัดความของหลักการทั้งหมด

๓.๒.๓ ปฏินิทเทสวาระ เป็นการอธิบายหลักการตามหัวข้อที่แสดงไว้โดยละเอียด รวมทั้งยกตัวอย่างประกอบความเข้าใจ แบ่งละเอียดลงไปอีกเป็น ๔ วาระ ได้แก่

๓.๒.๓.๑ ทารวิภังควาระ เป็นการอธิบายหระ ๑๖ โดยละเอียด

๓.๒.๓.๒ ทารสัมปาทวาระ เป็นการนำเสนอตัวอย่างการอธิบายพระพุทธพจน์

๓.๒.๓.๓ นยสมุฏฐานวาระ เป็นการแสดงเหตุเกิดแห่งนยะ ๕

๓.๒.๓.๔ สาสนปฏฐานวาระ เป็นการแสดงการจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์

๑.๖ คำถามท้ายบท

- (๑) คัมภีร์เนตติปกรณ์มีความเป็นมาอย่างไร
- (๒) คำว่า “เนตติ” มีรูปวิเคราะห์อย่างไร
- (๓) เนตติปกรณ์มีความหมายอย่างไร
- (๔) จงเขียนแสดงโครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์
- (๕) สังกหาวะมีส่วนประกอบอย่างไร
- (๖) วิภาควาระมีส่วนประกอบอย่างไร
- (๗) เนตติปกรณ์มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับพระพุทธพจน์อย่างไร
- (๘) หลักเนตติมีการจัดหมวดหมู่อย่างไรได้บ้าง จงแสดงตัวอย่าง
- (๙) ให้นิสิตกล่าวถึงคัมภีร์เนตติปกรณ์โดยย่อด้วยภาษาง่าย ๆ

๑.๗ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๓.

_____ . ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๖.

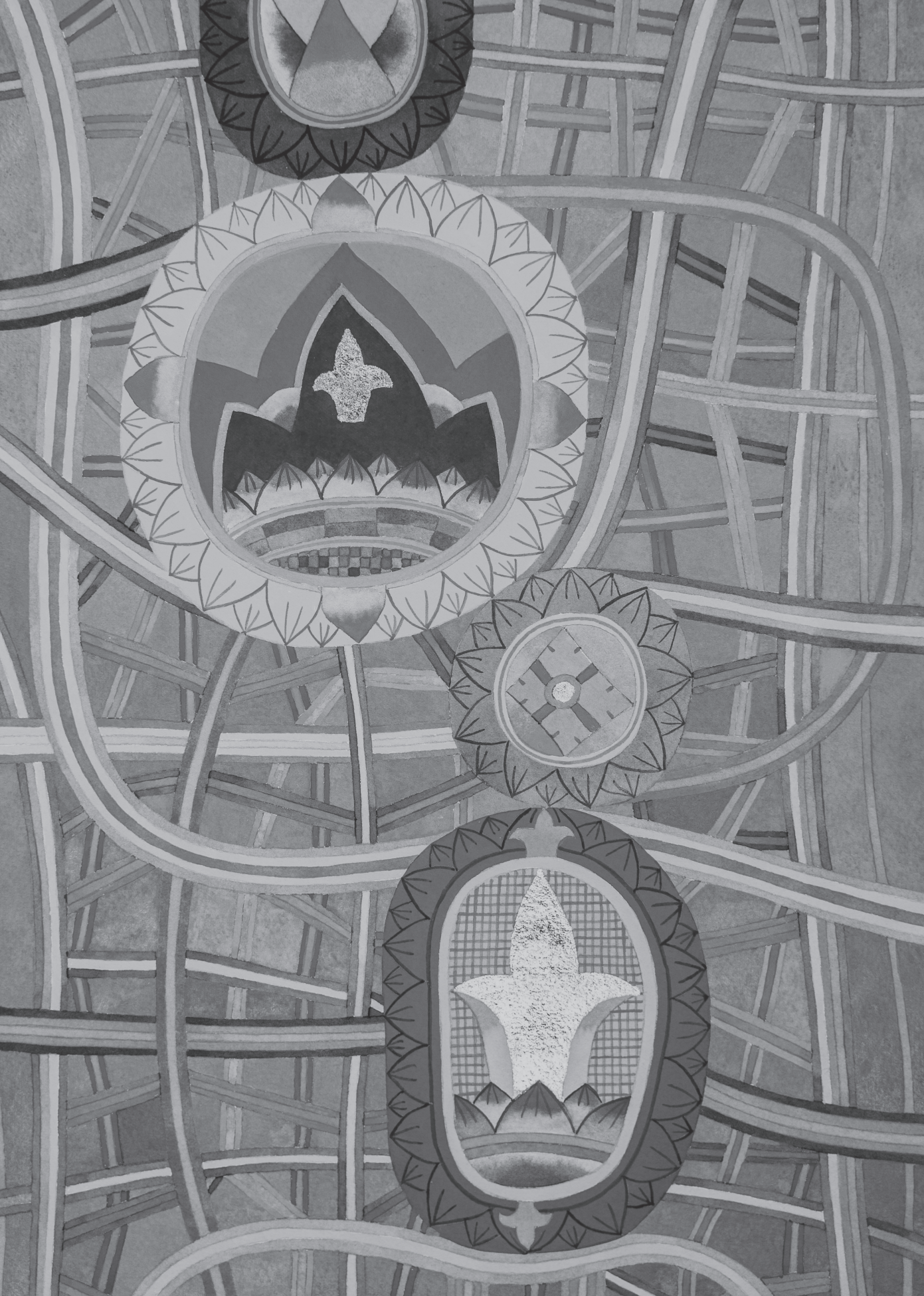
_____ . เนติ-เปฏโกปเทศปกรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๐.

_____ . เนติอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

สุภีร์ ทุมทอง. “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์”.

ดุสิตนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

เนื้อหาขององค์กัมภีร์เนตติปกรณ์

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้นิสิตสามารถบอกเนื้อหาของในสังคหวาระได้
๒. เพื่อให้นิสิตสามารถบอกชื่อของหลักการทั้งหมดในอุทเทสวาระได้
๓. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายคำจำกัดความของหลักการในนิทเทสวาระได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ๒.๑ ความนำ
- ๒.๒ เนื้อหาในสังคหวาระ
- ๒.๓ ชื่อหลักการทั้งหมดในอุทเทสวาระ
- ๒.๔ คำจำกัดความหลักการในนิทเทสวาระ
- ๒.๕ สรุปท้ายบท
- ๒.๖ คำถามท้ายบท
- ๒.๗ เอกสารอ้างอิง

๒.๑ ความนำ

คัมภีร์เนติปกรณ์ประกอบด้วยหลักการสำหรับแนะนำเวไนยสัตว์ให้เข้าใจอริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์ต่าง ๆ การนำเสนอหลักการเหล่านั้นเป็นไปอย่างเป็นระบบ และรัดกุม เริ่มต้นจากการแสดงเนื้อหาโดยย่อในสังคหواره เป็นเหมือนบทคัดย่อของคัมภีร์ ระบุส่วนประกอบหลักในพระพุทธพจน์และหลักการสำหรับอธิบายเนื้อความในคัมภีร์นี้ อุทเทสวาระแสดงชื่อหลักการทั้งหมด ประกอบด้วยหาระ ๑๖ นยะ ๕ และมูลบท ๑๘ อันเป็นบทตั้งสำหรับพิจารณาเนื้อความในพระพุทธพจน์ เพื่อนำออกแสดงในนยะและนำมาจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์ในสาสนปฏฐาน ส่วนนิทเทสวาระแสดงความหมายโดยย่อของหาระ ๑๖ และนยะ ๕ รวมทั้งลำดับในการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนติปกรณ์ การอธิบายในนิทเทสนี้เป็นลักษณะให้คำจำกัดความหลักการละ ๑ คาถา

ในบทนี้ จะนำบาลีส่วนที่เป็นสังคหوارهและวิภาควาระเฉพาะส่วนอุทเทสและนิทเทสทั้งหมดมาแสดงไว้พร้อมคำแปล เพื่อให้ได้เห็นชื่อหลักการและวิธีการทั้งหมดของคัมภีร์นี้ โดยใช้ต้นฉบับบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๒.๒ เนื้อหาย่อในสังคหواره

คัมภีร์เนติปกรณ์บาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ก่อนจะเริ่มต้นเนื้อหาของคัมภีร์ มีการกล่าวคำออบน้อมต่อพระพุทธเจ้าของท่านผู้ทำการสังคายนารวบรวม ด้วยคำว่า **นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทธสส** เหมือนกับพระไตรปิฎกทั้งหลาย ส่วนการจัดนิกาย อยู่ในขุททกนิกาย ตามบาลีว่า **ขุททกนิกายเ เนติปิปรณปาฬิ** นั้น ตามฉบับฉัฎฐีสัจฉิตีของประเทศพม่า มีเนื้อหาเรียงตามลำดับดังนี้

ส่วนที่ ๑ เรียกว่า **สังคหواره*** เป็นตอนที่สรุปเนื้อหาโดยย่อของคัมภีร์ไว้ทั้งหมด เนื้อหาของคัมภีร์ส่วนนี้มีจำนวน ๑ หน้า แสดงเป็นคาถาทั้งหมด ๕ คาถา มีบาลีและคำแปลโดยเนื้อความดังนี้

ยํ โลโก ปุชยเต
ตสเสต สาสนาริ

สโลกปาโล สทา นมสฺสติ จ
วิฑูหิ เณยฺยํ นรฺวรสฺส.

ชาวโลกพร้อมทั้งท้าวโลกบาลย่อมบูชาและนอบน้อม ซึ่งพระพุทธเจ้าพระองค์ใด ในกาลทุกเมื่อ คำสอนอันประเสริฐนี้ ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น อันบัณฑิตพึงเข้าใจ

๑ เนติ. (บาลี) -/๑.

ทวาทส ปทานิ สุตต์
ตี วิญญะยั อุกยั

ตี สัพพั พุญฺชนนฺจ อตฺโถ จ
โก อตฺโถ พุญฺชนํ กตมํ.

พระพุทฺธพจน์ทั้งปวงนั้น เป็นกลุ่ม ๑๒ ประการ ประกอบด้วยพญฺชนะและอรรณ
พระพุทฺธพจน์ทั้ง ๒ ส่วนนั้น อันบัณฑิตพึงเข้าใจว่า อรรณเป็นอย่างไร พญฺชนะเป็นอย่างไร

โสฬสหารา เนตตี
อญฺจารสมฺลปทา

ปญฺจนยา สาสนสฺส ปรีเยญฺจิ
มหกฺกจาเนน นิตฺติญฺจา.

แบบแผนที่เป็นเครื่องมือแสวงหาเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ ประกอบด้วย หาระ ๑๖
นยะ ๕ และมฺลบท ๑๘ อันท่านพระมหากัจจายนะแสดงไว้แล้ว

หารา พุญฺชนนฺจิโย
อุกยั ปรีคฺคหิตี

สุตฺตสฺส นยา ตโย จ สุตฺตตฺโถ
วุจฺจติ สุตฺตํ ยถาสุตฺตํ.

หาระทั้งหลายเป็นคำอธิบายด้านพญฺชนะของพระพุทฺธพจน์ ส่วนนยะ ๓ เป็นอรรณของ
พระพุทฺธพจน์ ทั้ง ๒ ส่วนนั้นอันบัณฑิตถือเอาโดยรอบแล้ว ย่อมอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามสมควร
แก่พระพุทฺธพจน์

ยา เจว เทสนา ยญฺจ
ตตฺรายนานุปฺพุทฺตี

เทสิตํ อุกยเมว วิญญะยั
นววิธสุตฺตนฺตปรีเยญฺจิ.

พญฺชนะและอรรณทั้ง ๒ ประการนั้นเทียว อันบัณฑิตพึงเข้าใจให้ชัดเจน ถ้อยคำต่อไปนี้
เป็นการอธิบายพระพุทฺธพจน์อันมี ๙ อย่างในเรื่องนั้นตามลำดับ

เนื้อความในสังคหาวะระนี้ แสดงให้เห็นว่า คำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทฺธเจ้า ซึ่ง
ประกอบด้วยองค์ ๙ ได้แก่ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาดก อัပ္ภุตธรรม
และเวทัลละ มีความสมบูรณ์พร้อมด้วยพญฺชนะและอรรณ ผู้ศึกษาพระพุทฺธพจน์ต้องเข้าใจ
ให้ชัดเจนทั้ง ๒ ด้านนี้ ท่านพระมหากัจจายนเถระได้แสดงเครื่องมือที่ช่วยในการวิเคราะห์
พระพุทฺธพจน์ ได้แก่ หาระ ๑๖ นยะ ๕ และมฺลบท ๑๘ สำหรับวิเคราะห์ค้นหาเนื้อความ
หาระ ๑๖ เป็นคำอธิบายด้านพญฺชนะ นยะ ๓ คือ นนฺทียาวุฏฺฏนฺย ติปุกฺขลนฺย สีหวิกกีฬิตนฺย
เป็นวิธีการแสดงอรรณ เมื่อมีความเข้าใจพระพุทฺธพจน์ชัดเจนทั้ง ๒ ด้านอย่างนี้ จึงสามารถอธิบาย
พระพุทฺธพจน์ได้อย่างถูกต้อง ตามที่พระพุทฺธองค์ทรงประกาศไว้ต่อไป

สังคหาวะระนี้เหมือนเป็นบทคัดย่อ ได้สรุปเนื้อหาทั้งหมดของคัมภีร์เนตติปกรณไว้ แสดงให้
ทราบว่ รวบรวมหลักการและวิธีการอะไรไว้บ้าง วัตถุประสงค์ของหลักการและวิธีการเหล่านั้นก็
เพื่อให้เข้าใจเนื้อความที่ประกอบอยู่ในพระพุทฺธพจน์ที่มีความลึกซึ้งนั่นเอง

๒.๓ ชื่อหลักการทั้งหมดในอุทเทสวาระ

ส่วนที่ ๒ เรียกว่า **อุทเทสวาระ**^๒ เป็นตอนที่แสดงชื่อของหลักการและวิธีการทั้งหมดที่มีในคัมภีร์เนติปกรณ์ จำนวนทั้งหมด ๓๙ ชื่อ แยกเป็น หาระ ๑๖ ชื่อ นยะ ๕ ชื่อ มูลบท ๑๘ ชื่อ แสดงชื่อไปตามลำดับบทบาลีและกล่าวซ้ำเป็นคาถาอีกครั้งหนึ่งเพื่อให้จดจำได้สะดวกขึ้น เนื้อหาของคัมภีร์ส่วนนี้มีจำนวน ๓ ข้อ ๒ หน้า มีบาลีและคำแปลโดยเนื้อความ ดังนี้

[๑] ตตฺถ กตฺเม โสฬส หารา.

เทสนา วิจโย ยุตฺติ ปทญฺจาโน ลกฺขโน จตฺตพฺยุโห อวญฺญโฏ วิกตฺติ ปรีวตฺตโน เววจโน ปญฺญตฺติ โอตฺรโน โสธโน อธิญฺจาโน ปริกฺขารो สมารोปนโน อิติ.

ถามว่า ในคาถาสังคหาวาระว่า “โสฬสหารา เนติ” นั้น

หาระทั้งหลาย ๑๖ ประการ มีอะไรบ้าง

ตอบว่า หาระทั้งหลาย ๑๖ ประการ มีดังนี้ คือ

๑. เทสนาหาระ
๒. วิจยหาระ
๓. ยุตฺติหาระ
๔. ปทญฺฐานหาระ
๕. ลักขณหาระ
๖. จตฺตพฺยุหหาระ
๗. อวญฺญูหหาระ
๘. วิกตฺติหาระ
๙. ปรีวตฺตนหาระ
๑๐. เววจนหาระ
๑๑. ปญฺญตฺติหาระ
๑๒. โอตฺรณหาระ
๑๓. โสธนหาระ
๑๔. อธิญฺฐานหาระ
๑๕. ปริกฺขารหาระ
๑๖. สมารोปนหาระ

๒ เนติ. (บาลี) ๑-๓/๒-๓.

ตลฺหฺสนนคฺคิตฺติ

เทสหนา วิจโย ยุตติ	ปทญฺจจาโน จ ลกฺขโณ
จตุพฺพยุโห จ อวญฺญโณ	วิกตติ ปริวตฺตโน.
เววจโน จ ปญฺญตฺติ	โอตฺรโณ จ โสธโน
อริญฺจจาโน ปริกฺขารโ	สมาโรปนโน โสฬส.
เอเต โสฬส หารา	ปกิตฺติตตา อตฺถโต อลํกิตฺตนา
เอเตสญฺเจว ภาวติ	วิตถารตยา นยวิกตติ.

คาถาสรฺปภายหลังแห่งอุทเทสของหาระนั้น
เทสหนาหาระ วิจยหาระ ยุตติหาระ ปทญฺจฐานหาระ ลักขณหาระ
จตุพฺพยุหหาระ อวญฺญูหหาระ วิกตติหาระ ปริวตฺตนหาระ
เววจนหาระ ปญฺญุตติหาระ โอตฺรณหาระ โสธนหาระ
อริญฺจฐานหาระ ปริกฺขารหาระ สมาโรปนหาระ เป็นลำดับที่ ๑๖
หาระทั้งหลายเหล่านี้มี ๑๖ ประการ ซึ่งไม่ระคนกันแล้วโดยเนื้อความ
อันซ้ำพัวพันกล่าวไว้แล้ว
อนึ่ง การจำแนกโดยนัยแห่งหาระทั้งหลายเหล่านั้นนั้นเกี่ยว
จะมีโดยพิสดารต่อไป

[๒] ตตฺถ กตเม ปญฺจ นยา.

นนฺทียาวญฺญอ ติปุกฺขโล สหวิกิกิพิตฺโต ทิสาลอจโน อญฺกุโส อิติ.

ถามว่า ในคาถาสังคหหาระว่า “ปญฺจนยา” นั้น นยะ ๕ มีอะไรบ้าง

ตอบว่า นยะทั้งหลาย ๕ ประการ มีดังนี้

๑. นนฺทียาวญฺญนัย
๒. ติปุกฺขลนัย
๓. สหวิกิกิพิตนัย
๔. ทิสาลอจนนัย
๕. อญฺกุสนัย

ตลฺลศานุกีตติ

ปจโม นนทียาวฏโณ ทุตติโย จ ติปุทฺธโล
สิหวิกกีฬิตโต นาม ตตติโย นยลณฺชโก.
ทิสาลอจนมาหํสุ จตุตฺถํ นยมุตฺตมํ
ปณฺจโม องฺกุโส นาม สฬฺหเพ ปณฺจ นยา คตา.

คาลาสรูปายหลังแห่งอุทเทศของนายนั้น
นัยที่แสดงลำดับที่ ๑ ชื่อว่านันทียาวฏนัย
นัยที่แสดงลำดับที่ ๒ ชื่อว่าติปุทฺธลนัย
นัยที่แสดงลำดับที่ ๓ ชื่อว่าสิหวิกกีฬิตนัย
บัณฑิตทั้งหลายกล่าวแล้วซึ่งนัยที่ ๔ อันสูงสุดว่าทิสาลอจนนัย
นัยที่ ๕ ชื่อว่าอังกุสนัย นัยทั้งปวงอันบัณฑิตทั้งหลายทราบแล้ว

[๓] ตตฺถ กตมานิ อฏฺฐจารส มุลปทานิ. นว ปทานิ กุสลานิ นว ปทานิ อกุสลานิ.

ตตฺถ กตมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ. ตณฺหา อวิชชา โลภ โทโส โมโห สุกฺขสญฺญา
สุขสญฺญา นิจฺจสญฺญา อตฺตสญฺญาติ, อิมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ, ยตฺถ สฬฺหเพ อกุสลปฏฺโข
สงฺคหํ สโมสฺสรณํ คจฺจติ.

ตตฺถ กตมานิ นว ปทานิ กุสลานิ. สมฺมโต วิปสฺสนา อโลภ อโทโส อโมโห
อสุกฺขสญฺญา ทุกฺขสญฺญา อนิจฺจสญฺญา อนตฺตสญฺญาติ, อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ, ยตฺถ
สฬฺหเพ กุสลปฏฺโข สงฺคหํ สโมสฺสรณํ คจฺจติ.

ถามว่า ในคาลาสังคหาวาระว่า “อฏฺฐจารสมุลปทา” นั้น

มูลบททั้งหลาย ๑๘ ประการ มีอะไรบ้าง

ตอบว่า บททั้งหลาย ๙ ที่เป็นฝ่ายกุศล และ บททั้งหลาย ๙ ที่เป็นฝ่ายอกุศล

ถามว่า ในบรรดามูลบท ๑๘ ประการเหล่านั้น

บททั้งหลาย ๙ ที่เป็นฝ่ายอกุศล มีอะไรบ้าง

ตอบว่า บททั้งหลาย ๙ เหล่านี้ที่เป็นอกุศล คือ ตณฺหา อวิชชา โลภ โทสะ โมหะ
สุกฺขสญฺญา สุขสญฺญา นิจฺจสญฺญา อตฺตสญฺญา ธรรมฝ่ายอกุศลทั้งปวงย่อมถึงการสงเคราะห์
และประมวลลงในบททั้งหลายเหล่านี้ บททั้งหลายเหล่านี้ มี ๙ บทเป็นฝ่ายอกุศล

ถามว่า ในบรรดามูลบท ๑๘ ประการเหล่านั้น
บททั้งหลาย ๙ ที่เป็นฝ่ายกุศล มีอะไรบ้าง

ตอบว่า บททั้งหลาย ๙ เหล่านี้เป็นกุศล คือ สมถะ วิปัสสนา อโลกะ อโทสะ อโมหะ อสุภ
สัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา ธรรมฝ่ายกุศลทั้งปวงย่อมถึงการสงเคราะห์และ
ประมวลลงในบททั้งหลายเหล่านี้ บททั้งหลายเหล่านี้ มี ๙ บทเป็นฝ่ายกุศล

ตติริทฺถ อุกฺกทานํ

ตณฺหา จ อวิชชาปิ จ	โลภโ ทโส ตเถว โมโห จ
จตุโร จ วิปลลสา	กิลเลสฺสุมิ นว ปทานิ.
สมโถ จ วิปสฺสนา จ	กุสฺสลาณิ จ ยานิ ตีณิ มูลานิ
จตุโร สติปญฺจานา	อินฺทริยญฺมิมิ นว ปทานิ.
นวทิจ ปเททิจ กุสฺสลา	นวทิจ ยฺยชฺชนฺติ อุกฺกสฺสปกฺขา
เอเต โช มูลปทา	ภวนฺติ อญฺจารส ปทานิ.

คำต่อไปนี้ เป็นคำประมวลสรุปในมูลบททั้งหลายเหล่านั้น

บททั้งหลาย ๙ คือ ตณฺหา อวิชชา โลภะ โทสะ โมหะ วิปลลสทั้งหลาย ๔
เป็นอารมณ์ของกิลเลส

บททั้งหลาย ๙ คือ สมถะ วิปัสสนา มูลทั้งหลายอันเป็นกุศล ๓ ประการ
สติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ เป็นอารมณ์ของอินทริย

ธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศलय่อมประกอบด้วยบททั้งหลาย ๙ และธรรม
ทั้งหลายฝ่ายอกุศलय่อมประกอบด้วยบททั้งหลาย ๙ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้
เป็นบทที่มีชื่อมูลบท ๑๘ ประการ

ในอุทเทสวาระนี้ ได้แสดงชื่อทั้งหมด ๓๙ ชื่อ ขยายความต่อจากคาถาในสังคหวาระ ที่
กำหนดนับจำนวนเอาไว้ด้วยบาลีว่า โสฬสหารา หาระ ๑๖ ปญจนยา นยะ ๕ อญฺจารสมูลปทา
มูลบท ๑๘ เป็นการกำหนดจำนวนที่ชัดเจน ไม่มากหรือน้อยไปกว่านี้ หาระ ๑๖ และนยะ ๕ จะ
นำไปขยายความต่อไปในส่วนนิทเทสและปฏินิทเทส ส่วนมูลบท ๑๘ เป็นเนื้อความที่ประกอบ
อยู่ในพระพุทพจน์ สำหรับนำไปอธิบายตามวิธีการนยะ ๕ และนำไปจัดหมวดหมู่พระพุทพจน์
ในสาสนปฏิฐาน การจำแนกมูลบท ๑๘ ดังตาราง

ตารางที่ ๒.๑ แสดงกลุ่มของมูลบท ๑๘ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม

มูลบท ๑๘	สังกิเลส ๙	โวทาน ๙
หมวดละ ๒	ตัณหา อวิชชา	สมณะ วิปัสสนา
หมวดละ ๓	โลภะ โทสะ โมหะ	อโลภะ อโทสะ อโมหะ
หมวดละ ๔	สุภัสสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อตตสัญญา	อสุภัสสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา

๒.๔ คำจำกัดความหลักการในนิเทศวาระ

ส่วนที่ ๓ เรียกว่า **นิเทศวาระ**^๓ เป็นตอนที่แสดงคำจำกัดความโดยย่อของหาระ ๑๖ และนยะ ๕ ทั้งหมด และได้แสดงวิธีการนำแบบแผนทั้งหมดที่มีในคัมภีร์เนติปกรณ์ไปใช้ในการอธิบายพระพุทฺพจน์ที่ถึงพร้อมด้วยพยัญชนบท ๖ และอรรธบท ๖ ในส่วนนี้แสดงเป็นคาถาทั้งหมดจำนวน ๒๖ คาถา เนื้อหาของคัมภีร์ส่วนนี้มีจำนวน ๑ ข้อ ๒ หน้า มีบาลีและคำแปลโดยเนื้อความ ดังนี้

๑.

อัสสาทาทีนวตา นิสสรณมุปี จ ผลํ อุปาโย จ
อาณตฺตี จ ภควโต โยคีนํ เทสนาหาโร.

อัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผละ อุปายะ และอาณตติ เพื่อประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบความเพียรเพื่อเห็นอริยสัจ ของพระผู้มีพระภาค ชื่อว่าเทสนาหาระ

๒.

ยํ ปุจฺจิตฺตญฺ วิสฺสชฺชิตฺตญฺ สุตตฺสฺส ยํ จ อนฺนคิตฺติ
สุตฺตฺสฺส โย ปวิจโย หาโร วิจโยติ นิทฺทิกฺโข.

การจำแนกคำถามและคำตอบของพระพุทฺพจน์ การยกพระพุทฺพจน์อ้างอิงในภายหลัง และการจำแนกพระพุทฺพจน์โดยอัสสาทะเป็นต้น ท่านแสดงว่าวิจยหาระ

๓.

สพฺเพสํ หารานํ ยา ญมึ โย จ โคจโร เตสํ
ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา หาโร ยุตฺติตฺติ นิทฺทิกฺโข.

ศัพท์ใดและอรรถใดของหาระทั้งหลายทั้งปวงมีอยู่ การตรวจสอบความเหมาะสมและความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถทั้งหลายเหล่านั้น ท่านแสดงว่ายุตติหาระ

๓ เนติ. (บาลี) ๔/๔-๖.

๔.

ธมฺมํ เทเสติ ชิโน ตสฺส จ ธมฺมสฺส ยํ ปทฏฺฐานํ
อิติ ยาว สพุพฺพธมฺมา เอโส หาโร ปทฏฺจาโน.

พระชินเจ้าย่อมทรงแสดงพระธรรม และปฏิกฐานใดแห่งธรรมนั้นมีอยู่ ปฏิกฐานนั้น
อันบัณฑิตพึงแสดงตลอดถึงธรรมทั้งปวงอย่างนี้ หาระนี้เรียกว่าปฏิกฐานหาระ

๕.

วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจิ
วุตฺตา ภวนฺติ สพุเพ โส หาโร ลกฺขโณ นาม.

ครั้นเมื่อธรรมอย่างหนึ่งอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว ธรรมทั้งหลายเหล่าใด
เหล่าหนึ่งที่มีลักษณะเสมอกันมีอยู่ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวงก็เป็นธรรมที่ถูกกล่าวแล้ว
หาระนั้นชื่อว่าลักขณหาระ

๖.

เนรุตฺตมธิปฺปาโย พุญฺญชนมถ เทสนานิทานญจ
ปฺพุพฺพาปรานฺธุธึ เอโส หาโร จตุพฺยุโห.

รูปวิเคราะห้ ความมุ่งหมายของผู้แสดงธรรม เหตุแห่งการแสดงธรรม การเชื่อม
พระพุทธรูปส่วนหน้ากับส่วนหลังย่อมมีด้วยพยัญชนะ หาระนี้ชื่อว่าจตุพยุหหาระ

๗.

เอกมฺหิ ปทฏฺจาเน ปริเยสฺติ เสสํ ปทฏฺจาณํ
อาวฏฺฐนฺติ ปฏฺธิปฺกุเข อาวฏฺฐนํ นาม โส หาโร.

ครั้นเมื่อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นปฏิกฐานถูกยกขึ้นแล้วในเทศนา บัณฑิตย่อมแสวงหา
ปฏิกฐานที่เหลือ ย่อมหมุนไปสู่ธรรมทั้งหลายอันเป็นฝ่ายตรงข้าม หลักการนั้น ชื่อว่าอาวฏฐนหาระ

๘.

ธมฺมญฺจ ปทฏฺจาณํ ภูมิจฺจ วิภทฺตเต อยํ หาโร
สาธารณฺเณ อสํธา รณฺเณ จ เนยฺโย วิภตฺตํติ.

บัณฑิตย่อมจำแนกซึ่งธรรม ปฏิกฐาน ภูมิ ที่เป็นสาธารณะและที่เป็นสาธารณะ
ด้วยหลักการใด หลักการนั้นพึงทราบว่าเป็นวิภัตติหาระ

๙.

กุสฺสลากุสฺสเล ธมฺเม นิทฺทิกฺกุเจ ภาวิตฺเต ปหีนฺเ จ
ปฺริวตฺตติ ปฏฺธิปฺกุเข หาโร ปฺริวตฺตโน นาม.

ครั้นเมื่อธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญและเป็นธรรมที่ควรละ
อันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว หลักการใดย่อมพลิกกลับไปเป็นธรรมฝ่ายตรงข้าม หลักการนั้น
ชื่อว่าปรีวัตตนหาระ

๑๐.

เววจนานิ พหุณี ตู สุตเต วุตตานิ เอกธมมสส
โย ชานาติ สุตตวิทู เวจโน นาม โส หาโร.

ผู้ฉลาดในพระพุทธรูป ย่อมรู้ซึ่งคำไวพจน์ทั้งหลายจำนวนมากนั้นเทียบของ
สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง อันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วในพระพุทธรูปด้วยหลักการใด หลักการนั้น
ชื่อว่าเววจนหาระ

๑๑.

เอกํ ภควา ธมมํ ปญญตติหิ วิวิธาหิ เทเสติ
โส อากาโร เญยโย ปญญตติ นาม หาโรติ.

พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยบัญญัติทั้งหลายอันมีประการ
ต่าง ๆ การแสดงเช่นนั้นอันบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นว่าปัญญาตติหาระ

๑๒.

โย จ ปฏิจจุปปาโท อินทริยชนธา จ ธาตุ อายตนา
เอเตหิ โอตรติ โย โอตรโณ นาม โส หาโร.

ปฏิจจุสมุปบาทสายใด อินทรีและชั้นทั้งหลายเหล่าใด ธาตุและอายตนะทั้งหลาย
เหล่าใดมีอยู่ หลักการใดย่อมหยั่งลงในปฏิจจุสมุปบาท อินทรี ชั้น ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย
เหล่านั้น หลักการนั้น เรียกว่าโอตรณหาระ

๑๓.

วิสสชชิตมहि ปญฺहे คากาญํ ปุจฺจิตา ยมารพฺภ
สุทฺธาสฺสทฺธปริกฺขา หาโร โส โสธโน นาม.

ครั้นเมื่อปัญหาอันพระผู้มีพระภาคเป็นต้นวิสัชชนาแล้วในคาถา คากานั้นอันเขา
ถามแล้วเพราะปรารถนาเพื่อความใด การตรวจความถูกต้องและไม่ถูกต้องของข้อความนั้น ย่อมมี
ด้วยหลักการใด หลักการนั้นเรียกว่าโสธนหาระ

๑๔.

เอกตตตตาย ธมฺมา เยปิ จ เวมตตตตาย นิทฺทิกฺขา
เต น วิกปฺปิตพฺพา เอโส หาโร อธิกฺขาน.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใดอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วโดยความสามัญและ
ความพิเศษ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นอันบุคคลไม่พึงคาดคิดเอาเองด้วยหลักการใด หลักการนั้น
ชื่อว่าอธิกษฐานหาระ

๑๕.

เย ธมฺมา ยํ ธมฺมํ ชนยฺนติปฺปจฺจยา ปรมฺปรโต

เหตุมวกทฺตยิตฺวา เอโส หาโร ปริกฺขารो.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใดยังธรรมใดย่อมให้เกิดขึ้นโดยความเป็นปัจจัยและโดย
ความเป็นเหตุต่อเนื่อง หลักการได้นำออกแสดงแล้วซึ่งเหตุ นั้น หลักการนั้นชื่อว่าปริกขารหาระ

๑๖.

เย ธมฺมา ยํ มุลา เย เจกตฺตา ปกาลิตา มุณินา

เต สมโรปยิตฺวา เอส สมารोโปโน หาโร.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใดที่เป็นเหตุของธรรมเหล่าใด อนึ่ง ธรรมเหล่าใดอันพระมุณี
ทรงประกาศแล้วว่ามือรรลเสมอกัน ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงยกขึ้นแสดง หลักการนี้
ชื่อสมาโรปนหาระ

๑๗.

ตณฺหญจ อวิชฺชมฺปิ จ สมเถน วิปสฺสนา โย เนติ

สจุเจहि โยชยิตฺวา อयํ นโย นนฺทียาวุณฺณ.

นัยโดยยมนำตณหาและอวิชาไปสู่เนื้อความของพระพุทฺทพจน์ที่เป็นฝ่ายสังกิเลส
และย้อมไปสู่เนื้อความพระพุทฺทพจน์ที่เป็นฝ่ายโง่ทวนด้วยสมเถและวิปัสสนา ประกอบแล้วด้วย
สัจจะทั้งหลาย หลักการนี้ ชื่อนานนทียาวุณฺณ

๑๘.

โย อกุสฺสเล สมุเลหิ เนติ กุสฺสเล จ กุสฺลมุเลหิ

ภูตํ ตถํ อวิตถํ ติปฺกุขลํ ตํ นยํ อาหุ.

หลักการโดยยมนำซึ่งอกุสฺลธรรมทั้งหลายไปสู่ฝ่ายสังกิเลสด้วยมูลของตน ย่อมนำ
ซึ่งกุสฺลทั้งหลายไปสู่ฝ่ายโง่ทวนด้วยมูลแห่งกุสฺลทั้งหลาย และย้อมนำไปสู่ความจริง ความแท้
ไม่แปรผัน บัณฑิตทั้งหลายเรียกนัยนี้ว่าติปฺกุขลนัย

๑๙.

โย เนติ วิปฺลฺลาเสหิ กิเลสฺส อินฺทริเยหิ สทฺธมฺเม

เอตํ นยํ นยวิทู สิทฺวิกิพิตํ อาหุ.

นัยโดยยมนำไปซึ่งกิเลสทั้งหลายด้วยวิปฺลลาส ย่อมนำไปซึ่งพระสัทธรรมไปด้วย
อินทริย์ทั้งหลาย ผู้ฉลาดในนัยย้อมเรียกนัยนี้ว่าสิทฺวิกิพิตนัย

๒๐.

เวยยากรณสุ หิ เย กุสลากุสลา ตหิ ตหิ วุตตา
มนสา โวลอกยเต ตํ ชุ ทิสาลोज्ञนํ อาहु.

กุศลและอกุศลทั้งหลายเหล่านี้ได้อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วในคำตอบทั้งหลาย
เหล่านั้น บุคคลย่อมสวดส้องซึ่งกุศลและอกุศลทั้งหลายเหล่านั้นด้วยใจ บัณฑิตทั้งหลาย
ย่อมเรียกนัยนี้ว่าทิสาลोज्ञนัย

๒๑.

โอโลเกตวา ทิสาลोज्ञเนน อุกุขิปิย ยํ สมานติ
สพเพ กุสลากุสเล อयํ นโย องกุโส นาม.

บัณฑิตสวดแล้วซึ่งกุศลและอกุศลทั้งหลายทั้งปวงด้วยทิสาลोज्ञนัย ยกขึ้นแล้วจาก
พระพุทธรูป ย่อมนำมาเชื่อมกันไว้ด้วยดี นัยนี้เรียกว่าอังกุสนัย

๒๒.

โสฬส หารา ปจมี ทิสาลोज्ञนโต ทิสา วิโลเกตวา
สงฺขิปิย องกุเสน หิ นเยหิ ตีหิ นิทฺทิสเส สุตตํ.

หาระทั้งหลาย ๑๖ ประการอันบุคคลพึงประกอบเป็นอันดับแรก ตรวจสอบแล้ว
ซึ่งทิสธรรมทั้งหลายด้วยทิสาลोज्ञนัย ประมวลรวมแล้วด้วยอังกุสนัย พึงแสดงซึ่งพระพุทธรูป
ด้วยนัย ๓

๒๓.

อกุขํ ปทํ พยฺยชนํ นิรุตฺติ ตเถว นิทฺเทโส
อาการญฺจวจนํ เอตฺตาว พยฺยชนํ สพฺพํ.

อักขระ บท พยัญชนะ นิรุตติ นิทเทส และอาการะ เป็นลำดับที่ ๖ พยัญชนะ
ทั้งปวงมีประมาณเท่านี้

๒๔.

สงกาสนา ปากาสนา วิวรณา วิฆนฺตฺตานํกมฺมปญฺยตฺติ
เอเตหิ จหิ ปเทหิ อตฺถโก กมฺมญจ นิทฺทิจฺจ.

อรรถะของพระพุทธรูปและกิริยาอันท่านแสดงด้วยกลุ่มอรรถะทั้งหลาย ๖
ประการเหล่านี้ คือ สงกาสนา ปากาสนา วิวรณา วิภขนา อุตตานิกัมมะ และปัญญัตติ

๒๕.

ตีณิ จ นยา อนุนา อตฺถสฺส จ จปฺปทานิ คณิตานิ
นวหิ ปเทหิ ภควโต วจนฺตฺสสฺสโต สมายุตฺโต.

เนื้อความแห่งพระพุทธรูปของพระผู้มีพระภาคประกอบดีแล้วด้วยส่วน ๙ ส่วน
คือ นัยทั้งหลาย ๓ อย่างถ้วน และกลุ่มทั้งหลาย ๖ แห่งอรรถะอันท่านนับแล้ว

๒๖.

อตถุสส นวปาทานิ

พยุชนปริเยญฺจียา จตุพฺพิส

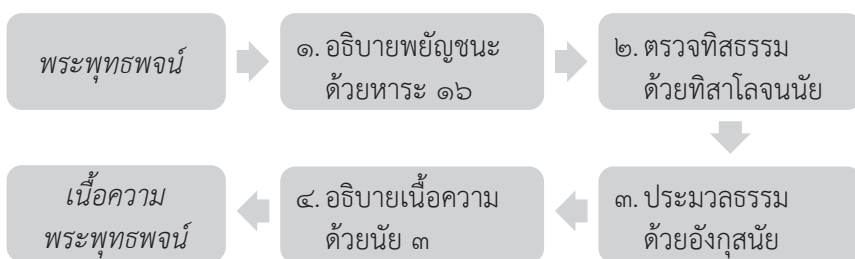
อุภยํ สงฺกฺลยิตฺวา

เตตฺตีสํ เอตฺติกา เนตฺตี.

แบบแผนทั้งหลาย ๓๓ มีประมาณเท่านี้ โดยรวม ๒ ส่วนเข้าด้วยกัน คือ กลุ่มทั้งหลาย ๙ ประการแห่งอรรถะ และกลุ่มทั้งหลาย ๒๔ ประการโดยการแสวงหาด้านพยัญชนะ

คาถา ๒๖ คาถาในนิทเทสวาระนี้ ได้แสดงคำจำกัดความของหลักการและวิธีการอย่างละ ๑ คาถาเรียงไปตามลำดับ อธิบายความหมายหระทั้งหมด ๑๖ คาถา อธิบายความหมายของนยะ ๕ คาถา ส่วนอีก ๕ คาถาที่เหลือ ได้แสดงสรุปแบบแผนทั้งหมดในการอธิบายพระพุทฺพจน์ที่สมบูรณ์พร้อมด้วยพยัญชนะและอรรถะ รวมเป็น ๓๓ อย่าง แยกเป็นด้านพยัญชนะ ๒๔ และด้านอรรถะ ๙

แผนภาพที่ ๒.๑ แสดงลำดับการอธิบายเนื้อความพระพุทฺพจน์

พระพุทฺพจน์ทั้งหมดประกอบด้วยพยัญชนบท ๖ และอรรถะ ๖ ส่วนคัมภีร์เนติปกรณ์ประกอบด้วยหระ ๑๖ และนยะ ๕ เมื่อนำมาประกอบกัน สรุปรวมเป็นแบบแผนการอธิบายพระพุทฺพจน์ได้ทั้งหมด ๓๓ อย่าง คือ ด้านอรรถะ ๙ อย่าง และด้านพยัญชนะ ๒๔ อย่าง ดังตาราง

ตารางที่ ๒.๒ แสดงแบบแผนการอธิบายพระพุทฺพจน์ ๓๓ อย่าง

ฝ่ายอรรถะ ๙	ฝ่ายพยัญชนะ ๒๔
กลุ่มอรรถะ ๖ นันทิยาวิภูฏนัย ๑ ติปุกลนัย ๑ สีหวิกกีฬิตนัย ๑	กลุ่มพยัญชนะ ๖ หระ ๑๖ ทิสาลอจนนัย ๑ อังกุสนัย ๑

๒.๕ สรุปท้ายบท

จากหลักการที่ปรากฏในคัมภีร์เนตติปกรณ์ทำให้ทราบว่า พระพุทธพจน์นั้นมีความลึกซึ้งด้านอรรถและพยัญชนะเป็นอย่างยิ่ง ต้องอาศัยหลักการหลายอย่างจึงจะสามารถเข้าใจอริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์นั้น ๆ ได้ หลักการในเนตติปกรณ์ทั้งหมดรวบรวมมาจากพระพุทธพจน์นั่นเอง ทำให้ทราบวิธีการอธิบายขยายเนื้อความคืออริยสัจ ๔ ในพระพุทธพจน์จากย่อให้พิสดารได้อย่างเป็นระบบ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจ ๔ เมื่อยกเพียงหัวข้อเท่านั้น จัดเป็นอุคฆฏิตัญญู ผู้ที่เข้าใจอริยสัจ ๔ เมื่อมีการขยายความเพิ่มเติมจากหัวข้อ จัดเป็นวิปัญญัติัญญู ผู้ที่เข้าใจอริยสัจ ๔ เมื่อมีการฟังหัวข้อ ขยายความ สอบถาม โยนิโสมนสิการ และปฏิบัติธรรมให้สมควรแก่ธรรม จัดเป็นเนยยะ

คัมภีร์นี้ประกอบด้วยหลักการอธิบายพระพุทธพจน์อย่างเป็นระบบ เริ่มจากให้เข้าใจอริยสัจ ๔ แบบย่อจากเทศนาหาระ แล้วอธิบายอริยสัจให้พิสดารยิ่งขึ้นไปอย่างกว้างขวางลึกซึ้งและครอบคลุมด้วยวิยหาระ นำคำอธิบายมาตรวจสอบความเหมาะสมทั้งด้านพยัญชนะและด้านอรรถด้วยยุตติหาระ ขยายออกไปในด้านลึก โดยพิจารณาด้านเหตุปัจจัยต่อเนื่องด้วยปทัฏฐานหาระ ขยายออกไปด้านกว้างเชื่อมไปสู่หลักธรรมที่มีลักษณะเข้ากันได้ในแง่ใดแง่หนึ่งด้วยลักขณหาระ อธิบายให้มีความตรงประเด็นมากขึ้นด้วยจตุพยุหาระ และพิจารณาแยกธรรมเป็นสองฝ่ายเชื่อมโยงกันด้วยอาวัฏฐานหาระและปริวัตตนหาระเป็นต้น แล้วนำอริยสัจ ๔ ออกแสดงอย่างเป็นระบบด้วยนยะ สมเป็นคัมภีร์ที่รจนาโดยท่านพระมหาจักรกัจจายนเถระ ผู้เป็นเอกทัศคะในด้านขยายเนื้อความแห่งธรรมจากย่อให้พิสดารโดยแท้

๒.๖ คำถามท้ายบท

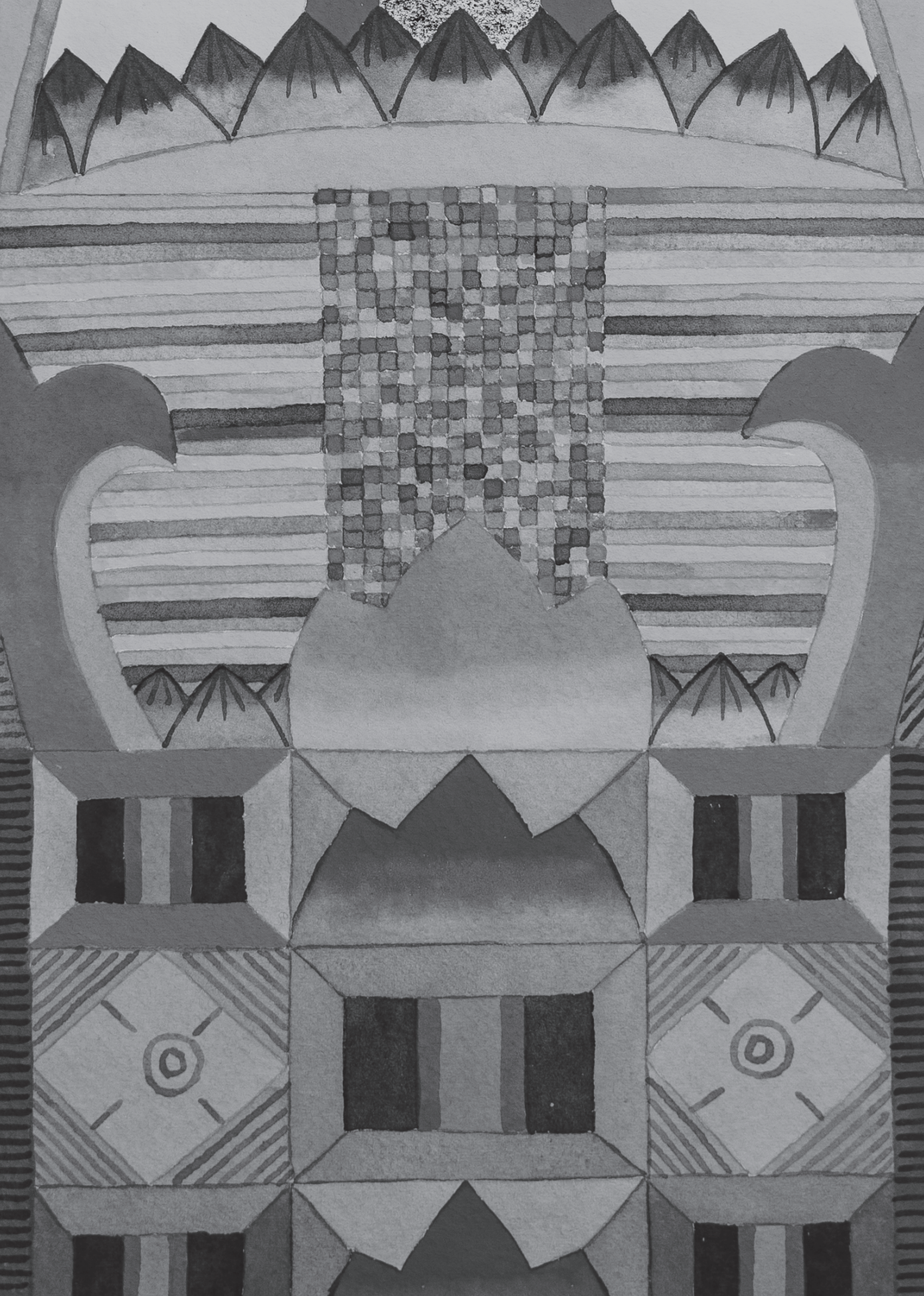
- (๑) เนื้อหาโดยย่อในสังคหوارهมีว่าอย่างไร
- (๒) หาระ ๑๖ มีอะไรบ้าง เขียนชื่อมาทั้งหมด
- (๓) นยะ ๕ มีอะไรบ้าง เขียนชื่อมาทั้งหมด
- (๔) มูลบท ๑๘ มีอะไรบ้าง เขียนชื่อมาทั้งหมด
- (๕) มูลบท ๑๘ จัดแบ่งหมวดหมู่อย่างไร
- (๖) คำจำกัดความของเทศนาหาระมีว่าอย่างไร
- (๗) คำจำกัดความของวิยหาระมีว่าอย่างไร
- (๘) คำจำกัดความของยุตติหาระมีว่าอย่างไร
- (๙) คำจำกัดความของปทัฏฐานหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๐) คำจำกัดความของลักขณหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๑) คำจำกัดความของจตุพยุหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๒) คำจำกัดความของอาวัฏฐานหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๓) คำจำกัดความของปริวัตติหาระมีว่าอย่างไร

- (๑๔) คำจำกัดความของปริวิตนหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๕) คำจำกัดความของเววจนหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๖) คำจำกัดความของปัญญุตติหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๗) คำจำกัดความของโอตรนหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๘) คำจำกัดความของโสธนหาระมีว่าอย่างไร
- (๑๙) คำจำกัดความของอธิฐานหาระมีว่าอย่างไร
- (๒๐) คำจำกัดความของปริกขารหาระมีว่าอย่างไร
- (๒๑) คำจำกัดความของสมาโรปนหาระมีว่าอย่างไร
- (๒๒) คำจำกัดความของนันทิยาวิภูษณียะมีว่าอย่างไร
- (๒๓) คำจำกัดความของติปุกลนัยมีว่าอย่างไร
- (๒๔) คำจำกัดความของสีหวิกกีฬิตนัยมีว่าอย่างไร
- (๒๕) คำจำกัดความของทิสาลอจนนัยมีว่าอย่างไร
- (๒๖) คำจำกัดความของอังกุสนัยมีว่าอย่างไร
- (๒๗) ลำดับการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติมีว่าอย่างไร
- (๒๘) พยัญชนบท ในพระบาฬีมีเท่าไร อะไรบ้าง
- (๒๙) อัฐกบท ในพระบาฬีมีเท่าไร อะไรบ้าง
- (๓๐) แบบแผนทั้งหมดสำหรับการอธิบายพระพุทธรูปมีกี่อย่าง อะไรบ้าง

๒.๗ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เนติ-ปัญญาโกปเทสปกรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน,
๒๕๔๐.

ประเด็นควรทราบเพิ่มเติม

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายบท ๑๒ ในพระพุทธพจน์ได้
๒. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายมูลบท ๑๘ ในเนตติปกรณ์ได้
๓. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายเหตุผลในการแสดงลำดับหาระ ๑๖ และนยะ ๕ ได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ๓.๑ ความนำ
- ๓.๒ บท ๑๒
- ๓.๓ มูลบท ๑๘
- ๓.๔ การสังเคราะห์มูลบท ๑๘ กับนยะ ๓
- ๓.๕ ลำดับหาระ ๑๖ และนยะ ๕
- ๓.๖ สรุปท้ายบท
- ๓.๗ คำถามท้ายบท
- ๓.๘ เอกสารอ้างอิง

๓.๑ ความนำ

การจะศึกษาเนื้อหาของคัมภีร์เนติปกรณ์ คือ ทาระ นยะ และสาสนปฏิฐานให้เข้าใจได้อย่างชัดเจน จำเป็นต้องมียุทธศาสตร์พื้นฐานที่จำเป็นและความรู้ประกอบอีกหลายประการ ได้แก่ บท ๑๒ ที่แยกเป็นด้านพยัญชนะ ๖ บทมีอักขระเป็นต้น และเป็นด้านอรรถะ ๖ บท มีสังกาศนาเป็นต้น สิ่งเหล่านี้ประกอบอยู่ในพระพุทพจน์ทั้งหมดเป็นข้อมูลเริ่มต้น มีเนื้อความอริยสัจที่ถูกประกาศไว้อยู่ภายใน องค์ธรรมของมูลบท ๑๘ ที่ท่านพระมหากัจจายนเถระตั้งไว้สำหรับเทียบเคียงกับเนื้อความในพระพุทพจน์ เพราะเนื้อความของพระพุทพจน์ทั้งหมดนั้นจัดลงในมูลบท ๑๘ นั่นเอง เหตุผลในการเรียงลำดับทาระ ๑๖ และนยะ ๕ เป็นต้น ความเข้าใจในรายละเอียดเหล่านี้ มีส่วนช่วยในการศึกษาเนื้อหาให้เข้าใจยิ่งขึ้น

ในบทนี้ จะได้ศึกษาประเด็นที่ควรศึกษาเพิ่มเติม เป็นองค์ความรู้พื้นฐานเพื่อนำไปศึกษาหลักการในเนติปกรณ์ให้เข้าใจได้ดียิ่งขึ้น เกี่ยวกับ (๑) ความหมายของบท ๑๒ (๒) องค์ธรรมของมูลบท ๑๘ พร้อมคำอธิบายและคำไวพจน์ต่าง ๆ (๓) การสังเคราะห์มูลบทเหล่านั้นเชื่อมโยงให้เห็นความเกี่ยวเนื่องกัน และ (๔) ลำดับการแสดงทาระและนยะ พร้อมเหตุผลในการแสดงลำดับหลักการเหล่านั้น

๓.๒ บท ๑๒

พระธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนั้น สมบูรณ์พร้อมด้วยอรรถะและสมบูรณ์พร้อมด้วยพยัญชนะ เป็นความสมบูรณ์ด้วยส่วนประกอบ ๒ ด้าน ได้แก่ (๑) ด้านพยัญชนะ ประกอบด้วยกลุ่มพยัญชนะ ๖ มีอักขระเป็นต้น (๒) ด้านอรรถะ ประกอบด้วยกลุ่มอรรถะ ๖ มีสังกาศนาเป็นต้น แยกได้ดังตาราง

ตารางที่ ๓.๑ แสดงพยัญชนบท ๖ กับอรรถบท ๖

พยัญชนะ ๖	อรรถะ ๖
อักขระ	สังกาศนา
บท	ปกาสนา
พยัญชนะ	วิวรรณา
อาการะ	วิภังขา
นิรุตติ	อุตตานิกัมมะ
นิทเทส	ปัญญัตติ

ก. **พยัญชนบท** คือ กลุ่มพยัญชนะ ๖ เป็นการประกอบคำศัพท์ขึ้นมาเป็นบท นำหลายบท มาประกอบกันเข้าเป็นประโยครูปแบบต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการสื่อความหมายให้ผู้ฟังเข้าใจ และรักษาเนื้อความแห่งธรรมเอาไว้ ประกาศต่อให้คนรุ่นหลังได้ทราบ มีคำอธิบายโดยย่อ ดังนี้

๑. **อักขระ** คือ วรรณะหรือพยางค์ในบทที่พูดยังไม่จบ เพราะไม่สามารถบอก ความหมายแ่งมฺมใดแ่งมฺมหนึ่ง เพราะแ่งมฺมด้านความหมายของพยางค์ย่อมไม่มี^๑ เช่น ทุก-ซึ่ง มี ๒ พยางค์, อะ-ริ-ยะ-สัจ-จัง มี ๕ พยางค์ เป็นต้น เมื่อกล่าวทีละพยางค์ต่อเนื่องกัน แล้วถือเอา โดยภาพรวมเป็นบทว่า ทุกข์, อริยสัจ เป็นต้น นำไปสัมพันธ์กับบทอื่น ๆ ก็สามารถแสดง เนื้อความได้ หรือ บทที่มีพยางค์เดียวก็ชื่อว่าอักขระ^๒

๒. **บท** คือ ศัพท์ที่เป็นเครื่องแสดงเนื้อความ^๓ สามารถแสดงเนื้อความบ่งบอก กัตตา กรรม กิริยา เป็นต้น เป็นศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย มีจำนวน ๔ ประเภท ได้แก่ (๑) นามบท (๒) อาชยาคตบท (๓) อุปสัคคบท (๔) นิปาคตบท

๓. **พยัญชนะ** คือ คำที่แสดงเนื้อความอันบทกล่าวไว้แล้วโดยสังเขป^๔ หมายถึง วากยะ ซึ่งเป็นกลุ่มของบทหลายบทมารวมกัน เมื่อเชื่อมโยงบทต่อเนื่องกัน วากยะก็แสดงเนื้อความได้

๔. **อาการะ** คือ การจำแนกวากยะด้วยบททั้งหลาย^๕

๕. **นิรุตติ** คือ คำจำกัดความที่อาการะกล่าวไว้^๖

๖. **นิทเทส** คือ คำจำกัดความโดยพิสดาร เพราะเป็นการแสดงรูปวิเคราะห์โดยไม่มี ส่วนเหลือ^๗

ข. **อรรถบท** คือ กลุ่มอรรถะ ๖ เป็นเนื้อความที่ประกอบอยู่ในพระธรรมเทศนานั้น เป็นการแสดงเนื้อความแห่งธรรมโดยย่อ แสดงโดยหัวข้อ หรือแสดงโดยละเอียดพิสดาร เป็นต้น เพื่อให้ผู้ฟังที่มีปัญญาระดับต่างกันสามารถเข้าใจเนื้อความได้ตามความเหมาะสม มีคำอธิบาย โดยย่อ ดังนี้

๑. **สังกาสนา** คือ การแสดงโดยย่อ^๘

๒. **ปาสนา** คือ การแสดงอันดับแรก เป็นการประกาศหัวข้อ^๙

๑ อปริโยสิต ปเท วรรณ โอขรํ ปริยายวเสน อักษรณโต อสยจรรณโต. น ทิ วรรณสส ปริยาย วิชฺชติ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๓/๓๔.

๒ เอกกขรํ วา ปทํ อกขรํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๓/๓๔.

๓ ปชฺชติ อตฺถเ อเตนาคี ปทํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๓/๓๔.

๔ สงเขปโต วุตฺตํ ปทาภีหิตํ อตฺถํ พยญชยตีติ พยญชนํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๓/๓๔.

๕ ปเทหิ วากยสฺส วิภาโค อากาโร; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๓/๓๔.

๖ อาการากิหิตํ นิพพจนํ นิรุตติ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๓/๓๔.

๗ นิพพจนวิตฺถาโร นิรวเสสเทสนตฺตา นิทเทโส; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๓/๓๔.

๘ สํจิตเตน กาสนา; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๔/๓๕.

๙ ปจฺมํ กาสนา, กาสียติ ทิปยิตฺติ อตฺถเ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๔/๓๕.

๓. **วิवरณา** คือ การอธิบายให้พิสดาร^{๑๐}
๔. **วิชานา** คือ กระทำการจำแนก^{๑๑}
๕. **อุตตานีกัมมะ** คือ การกระทำให้ปรากฏชัดเจน^{๑๒}
๖. **ปัญญัตติ** คือ การทำให้เข้าใจโดยประการต่าง ๆ^{๑๓}

พระธรรมเทศนานั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นเหมาะกับเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอินทรีย์อ่อน อินทรีย์แก่กล้า ผู้มีจุลในดวงตามาก มีจุลในดวงตาน้อย ผู้แนะนำให้รู้ได้ง่าย แนะนำให้รู้ได้ยาก โดยผู้ที่สามารถเข้าใจร้อยสัจในชาตินั้นมี ๓ บุคคล ได้แก่ อุกมภูติญญ วิปัญจิตัญญ และเนยยะ พระธรรมเทศนาจึงมีทั้งขนาดสั้น ขนาดปานกลาง และขนาดยาวโดยละเอียดพิสดาร^{๑๔} มีส่วนประกอบของพยัญชนบทและอรรถบถดังตาราง

ตารางที่ ๓.๒ แสดงธรรมเทศนาและส่วนประกอบด้านพยัญชนะและอรรถะ

ธรรมเทศนา	พยัญชนะที่ใช้	อรรถะที่ประกาศ	บุคคลที่เหมาะสม
แสดงโดยย่อ	อักขระ, บท	สังกาสนา, ปากาสนา	อุคฆฏิตัญญ
แสดงขยายความ	พยัญชนะ, อากาละ	วิवरณา, วิชานา	วิปัญจิตัญญ
แสดงโดยพิสดาร	นิรุตติ, นิทเทส	อุตตานีกัมมะ, ปัญญัตติ	เนยยะ

๓.๓ มุลบท ๑๘

มุลบท ๑๘ เป็นธรรมพื้นฐานสำหรับนำไปประกอบการอธิบายในเรื่องนยะ ๕ และนำไปเป็นหลักในการจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์ในเรื่องสาสนปฏฐาน บททั้ง ๑๘ มีต้นหาคือเป็นต้นในฝ่าย อุกุศล มีสมณะเป็นต้นในฝ่ายกุศล บททั้งหมดเหล่านั้นเป็นมูล เพราะเหตุดังนี้

- (๑) เพราะเป็นเนื้อความอันที่ตั้งแห่งการอธิบายพระพุทธพจน์ตามนัยทั้งหลาย และเป็นเนื้อหาสาระอันที่ตั้งแห่งจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์ตามที่จำแนกในสาสนปฏฐาน
- (๒) เพราะเป็นอุบายให้เข้าใจชัดเจนในลักษณะของนัยและการจำแนกสาสนปฏฐาน
- (๓) เพราะเป็นส่วนประกอบของนัยและการจำแนกสาสนปฏฐาน^{๑๕}

๑๐ วิตุลารณา; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๔/๓๕.

๑๑ วิภาकरण; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๔/๓๕.

๑๒ ปากฎกรณ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๔/๓๕.

๑๓ ปกาเรท ฌาปน; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๔/๓๕.

๑๔ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๙/๑๑-๑๒.

๑๕ มุลานิ จ ตานิ นยานิ ปฏฐานภาคานญจ ปติฏฐาภาวโต ปทานิ จ อธิมุปายภาวโต โภฏฐาสภาวโต จาติ มุลปทานิ; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

มูลบท ๑๘ นั้นเป็นเนื้อความที่ประกอบอยู่ในพระพุทธรพจน์นั่นเอง แยกออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายละ ๙ บท ธรรมที่เป็นอกุศลและธรรมที่เป็นกุศลทั้งหมดสามารถจัดสังเคราะห์ลงได้ในบท ๑๘ นี้คือ (๑) อกุศล ๙ บท ได้แก่ ตัณหา อวิชชา โลภะ โทสะ โมหะ สุกสัณญา สุขสัณญา นิजจสัณญา อตตสัณญา (๒) กุศล ๙ บท ได้แก่ สมณะ วิปัสสนา อโลภะ อโทสะ อโมหะ อสุกสัณญา ทุกขสัณญา อนิจจสัณญา อนัตตสัณญา

สภาวะที่ชื่อว่า**กุศล** เพราะเหตุดังนี้ คือ

- (๑) เพราะเป็นสภาวะที่เกิดจากปัญญา
- (๒) เพราะเป็นสภาวะที่กำจัดบาปธรรมทั้งหลายอันน่าตำหนิ
- (๓) เพราะเป็นสภาวะที่ตัดกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นอันมีลักษณะเหมือนหย้ากุสะ
- (๔) เพราะเป็นสภาวะที่ตัดกิเลสมีราคะเป็นต้นได้เหมือนหย้ากุสะ
- (๕) เพราะเป็นสภาวะที่พึงถือเอาคือให้ดำเนินไปด้วยปัญญา^{๑๖}

ส่วนสภาวะที่ชื่อว่า**อกุศล** เพราะเหตุที่ตรงกันข้ามกับกุศลนั่นเอง คือ เพราะเป็นสภาวะที่เกิดจากความไร้ปัญญา และเป็นสภาวะที่ไม่พึงถือเอาด้วยปัญญา^{๑๗}

ก. กุศลบท ๙

ในอกุศล ๙ บท จัดหมวดหมู่เป็น ๓ กลุ่ม (๑) หมวด ๒ ได้แก่ ตัณหา อวิชชา, หมวด ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ, หมวด ๔ ได้แก่ สุกสัณญา สุขสัณญา นิจจสัณญา อตตสัณญา มีคำอธิบาย การจำแนก และคำไวพจน์ โดยสังเขปดังนี้

๑. ตัณหา คือ สภาวะทะยานอยาก^{๑๘} โดยสภาวะปรมัตต์คือโลกเจตสิก ในคัมภีร์ ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส ท่านพระสารีบุตรได้แสดงชื่อต่าง ๆ ไว้จำนวน ๑๐๕ ชื่อ เพื่อให้สามารถกำหนดอาการของตัณหาสะดวกขึ้น ได้แก่

ตัณหา ตรัสเรียกว่า ความอยาก ได้แก่ (๑) ความกำหนัด (๒) ความกำหนัดนัก (๓) ความคล้อยตามอารมณ์ (๔) ความยินดี (๕) ความเพติดเพลิน (๖) ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน (๗) ความกำหนัดนักแห่งจิต (๘) ความอยาก (๙) ความสยบ (๑๐) ความหมกมุ่น (๑๑) ความหื่น (๑๒) ความหื่นกระหาย (๑๓) ความข้องอยู่ (๑๔) ความจมอยู่ (๑๕) ธรรมชาติที่ทำให้พลุกพล่าน (๑๖) ธรรมชาติที่หลอกลวง (๑๗) ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิด (๑๘) ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม (๑๙) ธรรมชาติที่รื้อยรัด (๒๐) ธรรมชาติที่มีข่าย

๑๖ โกศลสมณภูฏาณ, กุจฉิตาน วา ปาปธมมาน สลนโต วิธธันโต, กุสาน วา รากาทิน สลนโต, กุสา วีย วา สลนโต, กุเสน วา อาณณ ลาดพพโต ปวตเตตพพโต กุสลาณ; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

๑๗ ตปปฏิปกขโต อุกุสลาณิตี ปทโธ เวทิตพ; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

๑๘ ตสตี ปริตสตีติ ตณหา; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

(๒๑) ธรรมชาติที่กำซาบใจ (๒๒) ธรรมชาติที่ช้านไป (๒๓) ธรรมชาติดุจเส้นด้าย (๒๔) ธรรมชาติที่แผ่ไป (๒๕) ธรรมชาติที่ประมวลมา (๒๖) ธรรมชาติที่เป็นเพื่อน (๒๗) ความคั่นหา (๒๘) ตัณหาที่นำพาไปสู่ภพ (๒๙) ตัณหาจุจปา (๓๐) ตัณหาจุจปาทิป (๓๑) ความเขยชิด (๓๒) ความเยื้อใย (๓๓) ความหวังใย (๓๔) ความผูกพัน (๓๕) ความหวัง (๓๖) กิริยาที่หวัง (๓๗) ภาวะที่หวัง (๓๘) ความหวังในรูป (๓๙) ความหวังในเสียง (๔๐) ความหวังในกลิ่น (๔๑) ความหวังในรส (๔๒) ความหวังในโณภูฏัพพะ (๔๓) ความหวังในลาภ (๔๔) ความหวังในทรัพย์ (๔๕) ความหวังในบุตร (๔๖) ความหวังในชีวิต (๔๗) ธรรมชาติที่กระซิบ (๔๘) ธรรมชาติที่กระซิบบ่อย ๆ (๔๙) ธรรมชาติที่กระซิบยิ่ง (๕๐) ความกระซิบ (๕๑) กิริยาที่กระซิบ (๕๒) ภาวะที่กระซิบ (๕๓) ความละโมบ (๕๔) กิริยาที่ละโมบ (๕๕) ภาวะที่ละโมบ (๕๖) ธรรมชาติที่ทำให้ห้วนไหว (๕๗) ภาวะที่ไคร่แต่อารมณ์ดี ๆ (๕๘) ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร (๕๙) ความโลภเกินพอดี (๖๐) ความติดใจ (๖๑) กิริยาที่ติดใจ (๖๒) ความปรารถนา (๖๓) ความเฝ่หา (๖๔) ความหมายปอง (๖๕) กามตัณหา (๖๖) ภวตัณหา (๖๗) วิภวตัณหา (๖๘) ตัณหาในรูปภพ (๖๙) ตัณหาในอรุภพ (๗๐) ตัณหาในนิโรธ (๗๑) รูปตัณหา (๗๒) สัททตัณหา (๗๓) คันธตัณหา (๗๔) รสตัณหา (๗๕) โณภูฏัพพตัณหา (๗๖) อัมมตัณหา (๗๗) โอฆะ (๗๘) โยคะ (๗๙) คันถะ (๘๐) อุปาทาน (๘๑) อารวรรณ์ (๘๒) นิรวรรณ์ (๘๓) เครื่องปิดบัง (๘๔) เครื่องผูก (๘๕) อุปกิเลส (๘๖) อนุสัย (๘๗) ปริยภูฐาน (๘๘) ตัณหาจุจเถวัลล (๘๙) ความปรารถนาวัตถุอย่างต่าง ๆ (๙๐) รากเหง้าแห่งทุกข์ (๙๑) เหตุแห่งทุกข์ (๙๒) แดนเกิดแห่งทุกข์ (๙๓) บ่วงแห่งมาร (๙๔) เบ็ดแห่งมาร (๙๕) เขี้ยวแห่งมาร (๙๖) วิสัยแห่งมาร (๙๗) ที่อาศัยแห่งมาร (๙๘) โคจรแห่งมาร (๙๙) เครื่องผูกแห่งมาร (๑๐๐) ตัณหาจุจแม่น้ำ (๑๐๑) ตัณหาจุจตาข่าย (๑๐๒) ตัณหาจุจโซ่ตรวน (๑๐๓) ตัณหาจุจสมุทร (๑๐๔) อภิขมา (๑๐๕) อุกุศลมูลคือโลภะ^{๑๙}

๒. อวิชชา คือ สภาวะได้ประสบกับความเสียหายมีกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้ประสบ, สภาวะไม่ได้ประสบกับความเจริญมีกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้ประสบ, สภาวะที่ตรงข้ามกับวิชา^{๒๐} โดยสภาวะปรมาตม์คือโมหเจตสิก ในคัมภีร์ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส ท่านพระสารีบุตรได้แสดงระบุประเภทของความไม่รู้ที่เป็นอวิชชา ๘ อย่าง และแสดงชื่อต่าง ๆ ไว้เพื่อให้สามารถกำหนดอาการของอวิชชาได้สะดวกขึ้น ได้แก่

ประเภทของอวิชชา ๘ ประการ ได้แก่ (๑) ความไม่รู้ในทุกข์ (๒) ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (๓) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (๔) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (๕) ความไม่รู้ในส่วนอดีต (๖) ความไม่รู้ในส่วนอนาคต (๗) ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต (๘) ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปปาตว่าเพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี

๑๙ พ.จ. (บาลี) ๓๐/๒/๒๙-๓๐, พ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๐-๕๑.

๒๐ อวินทีย วิทติ, วินทีย น วิทตติ อวิชชา, วิชาปฏิบัติภาวติ วา อวิชชา; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

อวิชาแสดงโดยชื่อต่าง ๆ มี ๒๔ ชื่อ ได้แก่ (๑) ความไม่รู้ (๒) ความไม่เห็น (๓) ความไม่ตรัสรู้ (๔) ความไม่รู้โดยสมควร (๕) ความไม่รู้ตามเป็นจริง (๖) ความไม่แทงตลอด (๗) ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง (๘) ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ (๙) ความไม่พินิจ (๑๐) ความไม่พิจารณา (๑๑) ความไม่ทำให้ประจักษ์ (๑๒) ความทราบปัญญา (๑๓) ความโง่เขลา (๑๔) ความไม่รู้ชัด (๑๕) ความหลง (๑๖) ความลุ่มหลง (๑๗) ความหลงใหล (๑๘) อวิชา (๑๙) โอะมะคืออวิชา (๒๐) โยคะคืออวิชา (๒๑) อนุสัยคืออวิชา (๒๒) ปริยภูฐานคืออวิชา (๒๓) ข่ายคืออวิชา (๒๔) อกุศลมูลคือโมะหะ^{๒๑}

๓. โลภะ คือ สภาวะที่ทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายติดข้อง, สภาวะที่ติดข้อง, ความติดข้อง^{๒๒} โดยสภาวะปรมาตม์คือโลภเจตสิก ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณิได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของโลภะไว้ ดังนี้

โลภะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ความโลภ กิริยาที่โลภ ภาวะที่โลภ ความกำหนด กิริยาที่กำหนด ภาวะที่กำหนด ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าโลภะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๓}

๔. โทสะ คือ สภาวะที่ทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายดูร้าย, สภาวะที่ดูร้าย, ความดูร้าย^{๒๔} โดยสภาวะปรมาตม์คือโทสเจตสิก ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณิได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของโทสะไว้ ดังนี้

โทสะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความดูร้าย ความเกรี้ยวกราด ความที่จิตไม่แช่มชื่น ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าโทสะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๕}

๕. โมะหะ คือ สภาวะที่ทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายลุ่มหลง, สภาวะที่ลุ่มหลง, ความลุ่มหลง^{๒๖} โดยสภาวะปรมาตม์คือโมหเจตสิก ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณิได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของโมะหะไว้เหมือนที่ได้แสดงในอวิชา ดังนี้

๒๑ พุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๒/๒๘, พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๕-๔๖.

๒๒ ลุพณติ เตน, สย วา ลุพณติ, ลุพณมตตเมว วา โสติ โลโภ; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙ .

๒๓ อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๘๙/๑๐๘, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๘๙/๑๑๔.

๒๔ ลุพณติ เตน, สย วา ลุพณติ, ลุพณมตตเมว วา โสติ โลโภ; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

๒๕ อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๑๘/๑๑๖, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๘/๑๒๑.

๒๖ ลุพณติ เตน, สย วา ลุพณติ, ลุพณมตตเมว วา โสติ โลโภ; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

โมหะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่รู้แจ้งตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงอย่างรอบครอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรมานปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความหลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา อวิชฺโชมะ อวิชชาโยคะ อวิชชานุสสัย ปริยภูฐานกิเลสคืออวิชชา ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่าโมหะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๗}

๖. สุกสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปในสิ่งที่ไม่สวยงามว่า “สิ่งสวยงาม”^{๒๘}

๗. สุขสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า “สิ่งที่เป็นสุข”

๘. นิจจสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า “สิ่งที่ยั่งยืน”

๙. อัตตสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตนว่า “สิ่งที่เป็นตัวตน”

สัญญา เป็นสภาวะที่มีลักษณะทำเครื่องหมาย กำหนดหมายอารมณ์โดยความเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ มีกำหนดหมายโดยความเป็นสีแดง สีเหลือง สีเขียว สีขาว สูง ต่ำ ดำ ขาว กลม เหลี่ยม เป็นคน เป็นสัตว์ เป็นเทวดา เป็นแก้วน้ำ เป็นต้นไม้ เป็นต้น โดยสภาวะปรมาตมคือสัญญาเจตสิก คัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณีได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของสัญญาไว้ ดังนี้

สัญญา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ ที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่าสัญญาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๙}

ข. กุศลบท ๙

ในกุศล ๙ บท จัดหมวดหมู่เป็น ๓ กลุ่ม (๑) หมวด ๒ ได้แก่ สมณะ วิปัสสนา, หมวด ๓ ได้แก่ โอโลกะ อโทสะ อโมหะ, หมวด ๔ ได้แก่ อสุกสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา มีคำอธิบาย การจำแนก และคำไวยากรณ์ โดยสังเขปดังนี้

๑. สมณะ คือ สภาวะที่ทำให้ธรรมฝ่ายตรงกันข้ามทั้งหลายให้สงบ^{๓๐} โดยสภาวะปรมาตม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก คัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณีได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของสมณะไว้ ดังนี้

๒๗ อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๙๐/๑๐๙, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๙๐/๑๑๔.

๒๘ อสุเก “สุก” นติ ปวตตสา สณฺหา สุกสณฺหา; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

๒๙ อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๖๘/๑๐๕, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๘/๑๑๐.

๓๐ ปจฺจนิกัธมฺเม สมตฺติ สมนฺโณ; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

สมณะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่าสมณะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๓๑}

๒. วิปัสสนา คือ สภาวะที่เห็นโดยอาการต่าง ๆ มีอาการไม่เที่ยงเป็นต้น^{๓๒} โดยสภาวะปรมาตถ์ได้แก่ ปัญญาเจตสิก คัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณีได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของวิปัสสนาไว้จำนวน ๓๒ ชื่อ ดังนี้

วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

(๑) ปัญญา (๒) กิริยาที่รู้ชัด (๓) ความวิจย (๔) ความเลือกสรร (๕) ความวิจยธรรม (๖) ความกำหนดหมาย (๗) ความเข้าไปกำหนด (๘) ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ (๙) ภาวะที่รู้ (๑๐) ภาวะที่ฉลาด (๑๑) ภาวะที่รู้ละเอียด (๑๒) ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง (๑๓) ความค้นคิด (๑๔) ความใคร่ครวญ (๑๕) ปัญญาเหมือนแผ่นดิน (๑๖) ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส (๑๗) ปัญญาเครื่องนำทาง (๑๘) ความเห็นแจ้ง (๑๙) ความรู้ดี (๒๐) ปัญญาเหมือนปฏัก (๒๑) ปัญญา (๒๒) ปัญญินทรีย์ (๒๓) ปัญญาพละ (๒๔) ปัญญาเหมือนศัสตรา (๒๕) ปัญญาเหมือนปราสาท (๒๖) ความสว่างคือปัญญา (๒๗) แสงสว่างคือปัญญา (๒๘) ปัญญาเหมือนประทีป (๒๙) ปัญญาเหมือนดวงแก้ว (๓๐) ความไม่หลงมกมาย (๓๑) ความเลือกเฟ้นธรรม (๓๒) สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่าวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๓๓}

๓. อโลกะ คือ สภาวะที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์ต่อโลกะ^{๓๔} โดยสภาวะปรมาตถ์ได้แก่ อโลกเจตสิก คัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณีได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของอโลกะไว้ ดังนี้

อโลกะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ภาวะที่ไม่โลภ ความไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ภาวะที่ไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลกะ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่าอโลกะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๓๕}

๔. อโทสะ คือ สภาวะที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ โดยสภาวะปรมาตถ์ได้แก่ อโทสเจตสิก คัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณีได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของอโทสะไว้ ดังนี้

๓๑ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๔/๓๐, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๔/๓๖.

๓๒ อนิจจาทีหิ วิเวกเท อากาเรหิ ปสสตีติ วิปัสสนา; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

๓๓ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

๓๔ อโลภาทโย โลภาทิปฏิปทขโต เวทิตพพา; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

๓๕ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๒/๒๖, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๒/๓๓.

อโหสะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ความไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ภาวะที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโหสะ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า อโหสะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๓๖}

๕. อโมหะ คือ สภาวะที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ โดยสภาวะปรมัตถ์ได้แก่ปัญญา เจตสิก คัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณิได้แสดงลักษณะและชื่อต่าง ๆ ของอโมหะไว้จำนวน ๓๓ ชื่อ โดย ๓๒ ชื่อแรกนั้นเหมือนกับที่แสดงไว้ในวิปัสสนา แต่เพิ่ม (๓๓) อกุศลมูลคืออโมหะ มาเป็นลำดับสุดท้าย ดังนี้

อโมหะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้ อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ กุศลมูลคืออโมหะ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่าอโมหะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๓๗}

๖. อสุกสัณญา คือ สัณญาที่เป็นไปในสิ่งที่ไม่สวยงามว่า “สิ่งไม่สวยงาม” มูลบทนี้ใช้ชื่อว่าสัณญา แต่โดยสภาวะคือกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติตั้งมั่นพิจารณากายให้เห็นเป็นสักว่ากาย ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ผู้หญิง ไม่ใช่ผู้ชาย^{๓๘}

๗. ทุกขสัณญา คือ สัณญาที่เป็นไปในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า “สิ่งที่เป็นทุกข์” มูลบทนี้ใช้ชื่อว่าสัณญา แต่โดยสภาวะคือเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติตั้งมั่นพิจารณาเวทนาให้เห็นเป็นสักว่าเวทนา ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ผู้หญิง ไม่ใช่ผู้ชาย

๓๖ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๓/๒๖, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๓/๓๓.

๓๗ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๔/๒๗, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

๓๘ อสุภะ “อสุภ” นติ ปวดตา สณฺหา อสุกสณฺหา, กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน. สณฺหาสี่เสน ทิ เทสนา ทุกขสณฺหา ที่สุปิ เอเสว นโย; เนตติ.อ. (บาลี) ๓/๑๙.

๘. อนิจจสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า “สิ่งที่ไม่เที่ยง” มূলบทนี้ใช้ชื่อว่า สัญญา แต่โดยสภาวะคือจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติตั้งมั่นพิจารณาจิตให้เห็นเป็น สักว่าจิต ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ผู้หญิง ไม่ใช่ผู้ชาย

๙. อนัตตสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตนว่า “สิ่งที่ไม่เป็นตัวตน” มূলบทนี้ใช้ชื่อว่าสัญญา แต่โดยสภาวะคือธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติตั้งมั่นพิจารณาธรรม ให้เห็นเป็นสักว่าธรรม ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ผู้หญิง ไม่ใช่ผู้ชาย

๓.๔ การสงเคราะห์มূলบท ๑๘ กับนัย ๓

มূলบท ๑๘ นี้เป็นเนื้อความที่มีประกอบอยู่ในพระพุทธรพจน์ แม้พระพุทธรพจน์จะแสดง ด้วยบทอื่น ก็สามารถสงเคราะห์ลงได้ในบท ๑๘ นี้ เพราะทุกพระพุทธรพจน์ประกาศให้ทราบ อริยสัจ ๔ โดยแยกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายวิภูฏะกับฝ่ายวิวิภูฏะ เพื่อนำอริยสัจ ๔ ออกประกาศ อย่างเป็นระบบ จึงมีบทธรรมพื้นฐานไว้ในการเทียบเคียง มূলบทเหล่านี้จึงเป็นเหตุเกิดของวิธี ในการนำอริยสัจออกประกาศให้ทราบ แยกเป็น ๓ นัย ได้แก่ นันทิยาวิภูฏะนัย ตีปุกขลนัย สี่หวิกกีฬิตนัย แม้จะแยกกันออกเป็น ๓ ชุด คือ มূলบท ๔ มีต้นเหตุเป็นต้นเป็นเหตุเกิดของนันทิยา วิภูฏะนัย มূলบท ๖ มีโลกะเป็นต้นเป็นเหตุเกิดของตีปุกขลนัย มूलบท ๘ มีอสุกสัญญาเป็นต้น เป็นเหตุเกิดของสี่หวิกกีฬิตนัย แต่มूलบททั้งหมดก็สงเคราะห์ลงได้ในทุกนัยนั่นเอง ดังนี้

๑. มূলบท ๑๘ กับนันทิยาวิภูฏะนัย

มूलบท ๕ คือ สมณะ โอลกะ อโทสะ อสุกสัญญา ทุกขสัญญา จัดเป็นสมณะ
 มूलบท ๔ คือ วิปัสสนา อโมหะ อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา จัดเป็นวิปัสสนา
 มूलบท ๕ คือ ตัณหา โลกะ โทสะ สุกสัญญา สุขสัญญา จัดเป็นตัณหา
 มूलบท ๔ คือ อวิชชา โมหะ นิจจสัญญา อตตสัญญา จัดเป็นอวิชชา

ตารางที่ ๓.๓ แสดงมूलบท ๑๘ กับ นันทิยาวิภูฏะนัย

สังกิเลส		ไวทาน	
ตัณหา	อวิชชา	สมณะ	วิปัสสนา
ตัณหา	อวิชชา	สมณะ	วิปัสสนา
โลกะ โทสะ	โมหะ	โอลกะ อโทสะ	อโมหะ
สุกสัญญา	นิจจสัญญา	อสุกสัญญา	อนิจจสัญญา
สุขสัญญา	อตตสัญญา	ทุกขสัญญา	อนัตตสัญญา

๒. มุลบท ๑๘ กับติปุกขลนัย

มุลบท ๔ คือ วิปัสสนา โมหะ อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา จัดเป็นอโมหะ

มุลบท ๔ คือ สมณะ โสกะ อสุภสัญญา ทุกขสัญญา จัดเป็นโสกะ

มุลบท ๑ คือ อโทสะ จัดเป็นอโทสะ

มุลบท ๔ คือ ตัณหา โลภะ สุภสัญญา สุขสัญญา จัดเป็นโลภะ

มุลบท ๔ คือ อวิชา โมหะ นิจจสัญญา อตตสัญญา จัดเป็นโมหะ

มุลบท ๑ คือ โทสะ จัดเป็นโทสะ

๓. มุลบท ๑๘ กับสีหวิกกีฬิตนัย

ตัณหา สุภสัญญา จัดเป็นวิปัลลาสที่ ๑

อวิชา นิจจสัญญา จัดเป็นวิปัลลาสที่ ๒

โทสะ สุขสัญญา จัดเป็นวิปัลลาสที่ ๓

โมหะ อตตสัญญา จัดเป็นวิปัลลาสที่ ๔

สมณะ อสุภสัญญา จัดเป็นสติปัฏฐานที่ ๑

อโลภะ ทุกขสัญญา จัดเป็นสติปัฏฐานที่ ๒

วิปัสสนา อนิจจสัญญา จัดเป็นสติปัฏฐานที่ ๓

อโมหะ อนัตตสัญญา จัดเป็นสติปัฏฐานที่ ๔^{๓๙}

๔. ที่สุดของนัย

ที่สุทธหรือจุดสุดท้ายของนัยทั้งหมดล้วนเป็นสิ่งเดียวกัน คือทำให้เกิดความเข้าใจในอริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธรูปหนึ่ง หยั่งลงสู่อริยมรรค เข้าสู่พระสัทธรรม เป็นผู้แน่นอน ดำเนินตามปฏิปทาจนกระทั่งเข้าถึงอนุปาทาปรินิพพาน ตามวัตถุประสงค์ของการประกาศสัจธรรม เมื่อแยกเป็นหมวด ๒ หมวด ๓ หมวด ๔ แตกต่างกันเพียงชื่อเท่านั้น ดังนี้

ที่สุทธของสีหวิกกีฬิตนัย คือ สามัญญผล ๔ ได้แก่ (๑) โสตาปัตติผล (๒) สกทาคามิผล (๓) อนาคามิผล (๔) อรหัตตผล

ที่สุทธของติปุกขลนัย คือ วิโมกข์ ๓ ได้แก่ (๑) สุธมฺมวิโมกข์ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาที่พิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นสิ่งไม่เป็นตัวตนและไม่มีตัวตน อาศัยอนัตตานุปัสสนาจนสามารถถอนความยึดถือตัวตนได้ (๒) อนิมิตตวิโมกข์ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณานามรูปโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยง อาศัยอนิจจานุปัสสนาจนสามารถถอนความเข้าใจคลาดเคลื่อนในนิมิตได้ (๓) อัปปณฺหิตวิโมกข์ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณานามรูปโดยความเป็นทุกข์ อาศัยทุกขานุปัสสนาจนสามารถถอนความตั้งอยู่ของตัณหาได้

๓๙ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๕-๒๓๖.

ที่สุดของนันทิยาวิภูญนัย คือ วิมุตติ ๒ ได้แก่ (๑) เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นทางจิต เพราะสิ้นราคะ (๒) ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นทางปัญญาเพราะสิ้นอวิชชา^{๔๐}

๓.๕ ลำดับหาระ ๑๖ และ นยะ ๕

ในการอธิบายพระพุทธรูปตามลำดับนั้น ควรทำการประกอบหาระและนยะไปตามลำดับ ไม่ควรอธิบายข้ามลำดับ ให้อธิบายพระพุทธรูปด้วยหลักหาระก่อนแล้วจึงอธิบายด้วยนยะ ลำดับการแสดงหาระ ๑๖ มีเทศนาหาระเป็นต้น และลำดับการแสดงนยะ ๕ มีนันทิยาวิภูญนัยเป็นต้น มีเหตุผลประกอบดังนี้

๑. **เทศนาหาระ** ถูกแสดงไว้เป็นลำดับแรก เพราะเนื้อความอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะเป็นต้นมีประกอบอยู่ในทุกพระธรรมเทศนา มีสอดคล้องกับพระพุทธรูปทั้งหมดที่มุ่งแสดงอริยสัจ ๔ กำหนดขอบเขตการอธิบายธรรมไว้ไม่ให้ออกนอกแนวสัจธรรม เป็นวิธีการที่เข้าใจได้ง่าย และเป็นที่ตั้งของการอธิบายด้วยหาระอื่น ๆ ต่อไป

๒. **วิจยหาระ** ถูกแสดงไว้ต่อจากเทศนาหาระ เพราะมีลักษณะจำแนกเนื้อความของบทที่เป็นเทศนาหะมีอัสสาทะเป็นต้นให้ละเอียด พร้อมทั้งจำแนกบทที่เป็นคำถาม คำตอบ ข้อความก่อนและหลัง และอนุคติ ให้รายละเอียดเจาะลึกเพิ่มเติมจากเทศนาหาระ

๓. **ยุตติหาระ** ถูกแสดงไว้ในลำดับถัดจากวิจยหาระ เพราะเป็นความสมควรที่จะตรวจสอบความเหมาะสมและไม่เหมาะสมของเนื้อความที่จำแนกด้วยวิจยหาระแล้ว

๔. **ปทัฏฐานหาระ** ถูกแสดงต่อจากยุตติหาระ เพราะควรค้นหาปทัฏฐาน คือเหตุต่อเนื่องกันไปทั้งกระบวนการของธรรมที่ได้รับการตรวจสอบความเหมาะสมแล้วเท่านั้น

๕. **ลักษณหาระ** ถูกแสดงไว้ในลำดับต่อจากปทัฏฐานหาระ เพื่อแสดงว่า การถือเอาธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะเหมือนกันแม้ไม่ได้กล่าวไว้ในพระพุทธรูปนั้น ต้องถือเอาเฉพาะธรรมที่ถูกตรวจสอบความถูกต้องแล้วและเป็นธรรมที่อยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย

๖. **จตุพยุหหาระ** ถูกแสดงไว้ในลำดับต่อจากลักษณหาระ เพื่อแสดงว่า ควรแสดงรูปวิเคราะห์เป็นต้นของธรรมทั้งหลายที่ยกขึ้นแสดงโดยอ้อมด้วย ไม่ใช่แสดงรูปวิเคราะห์เป็นต้นของธรรมทั้งหลายที่มาในพระพุทธรูปโดยตรงเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะทำให้สามารถเข้าใจเนื้อความทั้งหมดได้

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๖.

๗. **อาวัฏฐหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากจตุพหุหาระ เพราะเหตุว่า เมื่อได้แสดงรูปวิเคราะห์ จุดมุ่งหมายของผู้แสดงธรรม เหตุแห่งการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงข้อความหน้าและข้อความหลัง จนถึงการใช้เปรียบเทียบกับพระพุทธรูปอื่นแล้ว การหมุนไปสู่ธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกัน สามารถแสดงได้โดยสะดวก

๘. **วิภัตติหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากอาวัฏฐหาระ เพราะเหตุว่า เมื่อการหมุนไปสู่ธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกันถูกประกอบแล้ว การจำแนกกุศลธรรมและอกุศลธรรม โดยปทัฏฐานและโดยภูมิ จำแนกเป็นทั่วไปและไม่ทั่วไป เป็นสิ่งที่สามารถประกอบได้โดยสะดวก

๙. **ปริวัตตนหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากวิภัตติหาระ เพราะเหตุว่า เมื่อได้ทำการจำแนกกุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นโดยมีสภาพที่แตกต่างกันแล้ว การพลิกไปหาธรรมที่ตรงกันข้ามกับธรรมที่ถูกแสดงในพระพุทธรูป เป็นสิ่งที่สามารถทำได้โดยไมยาก

๑๐. **เววจนหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากปริวัตตนหาระ เพื่อแสดงว่า แม้ธรรมทั้งหลายที่พลิกไปโดยตรงกันข้ามกับธรรมที่ถูกแสดงไว้ในพระพุทธรูป ก็พึงแสดงด้วยคำไวพจน์ทั้งหลายด้วย ไม่ใช่แสดงคำไวพจน์เฉพาะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏในพระพุทธรูปเท่านั้น

๑๑. **ปัญญัตติหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากเววจนหาระ เพราะเหตุว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นอันถูกแสดงไว้ด้วยคำไวพจน์ต่าง ๆ อย่างนี้ ดังนั้น การจำแนกธรรมทั้งหลายที่ถูกแสดงไว้ด้วยคำไวพจน์ ด้วยสามารถบัญญัติประเภทต่าง ๆ เป็นสิ่งที่เข้าใจได้สะดวก

๑๒. **โอตรณหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากปัญญัตติหาระ เพราะเหตุว่า เมื่อทำการจำแนกธรรมเป็นปฏิจจสมุปบาทและสัจจะเป็นต้น โดยใช้แนวทางการจำแนกบัญญัติมีภวบัญญัติและปริญาบัญญัติเป็นต้น การแสดงธรรมทั้งหลายโดยทางปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น บุคคลสามารถแสดงได้

๑๓. **โสธนหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากโอตรณหาระ เพราะเหตุว่า การชำระเนื้อความคำถาม และใจความสำคัญของพระพุทธรูปที่จัดลงในธาตุและอายตนะเป็นต้น บุคคลสามารถเข้าใจได้โดยสะดวก

๑๔. **อธิฏฐานหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากโสธนหาระ เพื่อแสดงว่า เมื่อบทและเนื้อความของบทในพระพุทธรูปถูกชำระแล้ว ความเป็นสามัญและความพิเศษที่มีอยู่ในบทและเนื้อความเหล่านั้น เป็นสิ่งอันบุคคลทำได้ง่าย เพราะโสธนหาระมีอุปการะมากต่ออธิฏฐานหาระ

๑๕. **ปริกขารหาระ** ถูกแสดงในลำดับต่อจากอธิฏฐานหาระ เพราะเหตุว่า เมื่อธรรมทั้งหลายที่เป็นสามัญและพิเศษ ที่มีลักษณะทั่วไปและไม่ทั่วไป ถูกแสดงแล้ว ประเภทแห่งกองเหตุปัจจัยอันได้ชื่อว่าปริกขาระซึ่งมีสภาพทั่วไปและไม่ทั่วไป เป็นสิ่งอันบุคคลพึงเข้าใจได้โดยง่าย

๑๖. สมาโรปนหาระ ถูกแสดงในลำดับต่อจากปริกขารหาระ เพราะเหตุว่า เมื่อเหตุอันไม่ทั่วไปและเหตุทั่วไปถูกแสดงแล้ว ความเป็นเหตุและผล การแสดงจำแนกเหตุและผลทั้งหลายเหล่านั้นด้วยคำไวพจน์ การเจริญธรรมทั้งหลายที่ควรเจริญ และการละธรรมทั้งหลายที่ควรละ เมื่อถูกนำมาแสดงไว้ ย่อมเป็นไปได้เพื่อความเข้าใจเนื้อความของพระพุทธรพจน์ได้อย่างถูกต้องชัดเจน^{๔๑}

ลำดับของอรรถนัย ๓ คือ นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย สิววิกกีฬิตนัย เรียงตามลำดับวิธีการแสดงที่เป็นอุปการะแก่เวไนยสัตว์ผู้สามารถรู้แจ้งอริยสัจในชาติปัจจุบัน ๓ จำพวก คือ อุกขมฤตัญญู วิปัญจิตัญญู เนยยะ ส่วนอีก ๒ นัยเป็นการกระทำที่มีต่อธรรมเพื่อนำออกแสดงด้วยนัย ๓ ดังนี้

๑. นันทิยาวัฏฏนัย เป็นอุปการะแก่อุคฆมฤตัญญูปุคคล แสดงด้วยมูลบท ๔
๒. ติปุกขลนัย เป็นอุปการะแก่วิปัญจิตัญญูปุคคล แสดงด้วยมูลบท ๖
๓. สิววิกกีฬิตนัย เป็นอุปการะแก่เนยยบุคคล แสดงด้วยมูลบท ๘
๔. ทิสาลอจนนัย เป็นการสอดส่องธรรมอันเป็นภูมิของอรรถนัย ๓
๕. อังกุสนัย เป็นการประมวลนำธรรมมาเชื่อมกันไว้เพื่อนำออกแสดงด้วยอรรถนัย ๓

เพราะเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ๓ ประเภท คือ อุกขมฤตัญญู วิปัญจิตัญญูและเนยยะเท่านั้นเป็นผู้มีส่วนแห่งการตรัสรู้สัจจะ และการแสดงอรรถนัยย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ดังนั้น แม้เมื่อธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโวทานมีประการที่ควรจำแนกเพิ่มขึ้นมากกว่าจำนวนในมูลบทที่ได้กล่าวไว้แล้ว อรรถนัย ๓ ประการเป็นอย่างมากไม่เกินมูลบทเหล่านั้น อันท่านพระมหากัจจายนเถระกล่าวแล้วด้วยสามารถแห่งเวไนยชนเหล่านั้น และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโวทานทั้งปวงก็นับเข้าในมูลบทที่เป็นฝ่ายสังกิเลส ๙ และมูลบทที่เป็นฝ่ายโวทาน ๙ นั่นเอง อรรถนัยเหล่านั้นจึงไม่ควรเพิ่มและไม่ควรลดไปจากนี้ เพราะมีเวไนยสัตว์เป็นที่ตั้ง ส่วนกัมมณัยมี ๒ ประการเท่านั้นเป็นอย่างมากเพราะไม่มีการกระทำอื่นนอกไปจากการสอดส่องดูและการนำมาเชื่อมไว้ด้วยดี^{๔๒}

ท่านพระมหากัจจายนเถระแสดงเนื้อความของพระพุทธรพจน์ โดยอธิบายให้เข้าใจชัดเจนครบถ้วนในด้านพยัญชนะด้วยหาระ ๑๖ และนำเนื้อความคืออริยสัจ ๔ ออกแสดงด้วยอรรถนัย ๓ วิธีการทั้งหมดเหล่านี้ ย่อมเป็นไปได้เพื่อการบรรลุธรรมที่วิเศษยอดเยี่ยมชั้นปฐมภูมิของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย เพราะการแสดงเนตติปริกขณ์มีการบรรลุถึงทัสสนภูมิเป็นวัตถุประสงค์หลัก^{๔๓}

๔๑ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒๖/๓๖-๓๙.

๔๒ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒๖/๔๑.

๔๓ ทสฺสนภูมิสมนุสฺสปุตฺตอตฺถา ทิ เนตติปริกขณเทสนา; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๖/๔๐.

อีกอย่างหนึ่ง แสดงหระมีจำนวน ๑๖ เท่านั้น ไม่ยิ่งและไม่หย่อนไปกว่านี้ เพราะการอธิบายเนื้อความของพระพุทพจน์ทั้งปวงนับเข้าในเนตติปกรณ์นี้ สังฆณนาวิเสสของพระพุทพจน์มีประมาณเท่าใด สังฆณนาวิเสสทั้งหมดนั้นเนื่องอยู่ด้วยหลักการของเนติ^{๔๔}

๓.๖ สรุปท้ายบท

หลักการอธิบายพระพุทพจน์ในเนตติปกรณ์ เป็นการรวบรวมเนื้อความจากพระพุทพจน์แล้วนำมาจัดระบบ พระพุทพจน์ในพระไตรปิฎกนั้นมีความสมบูรณ์ด้วยอรรถ ๖ และพยัญชนบท ๖ มีเนื้อความอริยสัจ ๔ ถูกประกาศไว้ให้เหมาะสมกับเวไนยสัตว์ ๓ ประเภทผู้สามารถบรรลุธรรมได้ในชาตินั้น ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ตั้งมูลบท ๑๘ ที่ครอบคลุมเนื้อความของพระพุทพจน์ทั้งหมด สำหรับเป็นหลักในการพิจารณาหาเนื้อความในพระพุทพจน์ และนำเสนอวิธีการอธิบายด้านพยัญชนะ ๑๖ หระ วิธีการอธิบายด้านอรรถ ๕ นยะ

หลักหระ ๑๖ ที่แสดงตามลำดับ เป็นวิธีการที่เพียงพอจะวิเคราะห์ด้านพยัญชนะให้เข้าใจชัดเจน ตั้งแต่ระดับย่อจนถึงละเอียดพิสดารอย่างเป็นระบบ หลักอรรถ ๓ ที่แสดงตามลำดับ เป็นหลักการนำอริยสัจออกแสดงให้เหมาะสมบุคคล ๓ ได้แก่ อุกมภูติญญบุคคล วิปัญจิตญญบุคคล และเนยยบุคคล ส่วนหลักกัมม ๒ ก็เป็นการแสดงตามวิธีการที่ต้องใช้จริง หลักการทั้งหมดและลำดับการแสดงจึงเป็นหลักที่ตั้งขึ้นอย่างเหมาะสม จำเป็นต่อความเข้าใจในอริยสัจหลักการที่ควรใช้มีเท่าใด หลักเนตติก็มีอยู่เท่านั้นตามที่เป็นจริง

๓.๗ คำถามท้ายบท

- (๑) จงแสดงความหมายของพยัญชนบท ๖ ในพระพุทพจน์
- (๒) จงแสดงความหมายของอรรถ ๖ ในพระพุทพจน์
- (๓) จงแสดงความหมายและองค์ธรรมของมูลบท ๑๘
- (๔) มูลบท ๑๘ สงเคราะห์ลงในนันทิยาวัฏฏ์นัยอย่างไร
- (๕) มูลบท ๑๘ สงเคราะห์ลงในติปุกลนัยอย่างไร
- (๖) มูลบท ๑๘ สงเคราะห์ลงในสีหวิกกีฬิตนัยอย่างไร
- (๗) จงแสดงเหตุผลของการแสดงหระ ๑๖ ตามลำดับ
- (๘) จงแสดงเหตุผลของการแสดงนยะ ๕ ตามลำดับ

๔๔ ยตตกา หิ สุตตสส สังฆณนาวิเสสา, สพเพ เต เนตติอุปเทสยตตาทา; เนตติ.อ. (บาลี) ๒๖/๔๐.

๓.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. เนติ-ปฏิโกปเทศปกรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.

_____. เนติอุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

หรัส ๑๖

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายความหมายของหระได้
๒. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายลักษณะของหระทั้ง ๑๖ ได้
๓. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายประโยชน์ของหระ ๑๖ ได้

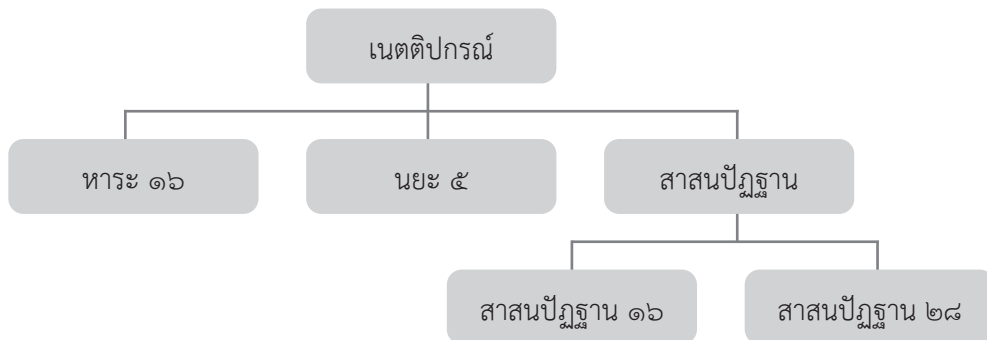
ขอบข่ายเนื้อหา

- ๔.๑ ความนำ
- ๔.๒ ความหมายหระ
- ๔.๓ ลักษณะหระ ๑๖
- ๔.๔ ประโยชน์ของหระ ๑๖
- ๔.๕ สรุปท้ายบท
- ๔.๖ คำถามท้ายบท
- ๔.๗ เอกสารอ้างอิง

๔.๑ ความนำ

คัมภีร์เนติปิฎกประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) หลักในการอธิบายพระพุทธรณ์ ด้านพยานุชณะ เรียกว่า หาระ ๑๖ (๒) หลักในการอธิบายอรรถของพระพุทธรณ์ แยกแยะ ให้เห็นธรรม ๒ คือฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายโศกานแล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ เรียกว่า นยะ ๕ (๓) หลักในการจัดหมวดหมู่ พระพุทธรณ์โดยอาศัยเนื้อหาสาระในพระพุทธรณ์เป็นสำคัญ มี ๑๖ แบบ กับ ๒๘ แบบ โครงสร้างด้านเนื้อหาของคัมภีร์เนติปิฎก มีรายละเอียดดังแผนภาพ

แผนภาพที่ ๔.๑ แสดงโครงสร้างด้านเนื้อหาของคัมภีร์เนติปิฎก

หาระเป็นหลักในการอธิบายด้านพยานุชณะในแง่มุมต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจ พระพุทธรณ์ได้อย่างถูกต้อง ชัดเจน และครอบคลุมทุกประเด็นที่ควรทราบ ทำให้มองเห็น เนื้อหาที่ถูกประกาศไว้ โดยไม่ออกนอกแนวอริยสัจ ๔ และข้อปฏิบัติอริยมรรคมีองค์ ๘ ช่วยกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจผิดพลาตคลาดเคลื่อนในพระพุทธรณ์ ออกไป มี ๑๖ อย่าง ได้แก่ (๑) เทสนาหาระ (๒) วิจัยหาระ (๓) ยุติติหาระ (๔) ปทัฏฐานหาระ (๕) ลักษณะหาระ (๖) จตุพยุหาระ (๗) อาวัฏฐานหาระ (๘) วิภัตติหาระ (๙) ปริวัตตนหาระ (๑๐) เววจนหาระ (๑๑) ปัญญัตติหาระ (๑๒) โอตรณหาระ (๑๓) โสณหาระ (๑๔) อธิฏฐานหาระ (๑๕) ปริกขารหาระ (๑๖) สมารโปนหาระ

ในบทนี้ จะได้ศึกษาความหมายตามรูปวิเคราะห์ของหาระ และลักษณะของหาระ ทั้ง ๑๖ อย่าง โดยอาศัยคำจำกัดความจากนิเทศและอรรถกถา รวมทั้งตัวอย่างที่ท่าน พระมหากัจจายนเถระได้แสดงไว้ในคัมภีร์เนติปิฎก

๔.๒ ความหมายหาระ

ในบาลี เนติอรรถกถา^๑ ได้อธิบายความหมายของหาระไว้หลายอย่าง โดยแสดงเป็น รูปวิเคราะห์ของศัพท์ไว้ ๘ รูปวิเคราะห์ สรุปได้ว่า หาระ ศัพท์มาจาก **หฺร** ชาติ + **ณ** ปัจจัย, **หฺร** ชาติ แปลว่า กำจัด ในรูปวิเคราะห์ข้อ (๑) – (๔), **หฺร** ชาติ แปลว่า กล่าว ในรูปวิเคราะห์ข้อ (๕),

๑ เนติติ.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

มาจาก **हार क्षप् + ण** ปัจจัย ในรูปวิเคราะห์ข้อ (๖) และ (๗), มาจากนิรุตตินัยที่ประกอบรูปศัพท์ขึ้นมาโดยไม่อยู่ในกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์ ในข้อ (๘) แปลเนื้อความดังนี้

(๑) ความไม่รู้ ความลึกลับ และความเข้าใจคลาดเคลื่อนอันมีพระพุทธพจน์กล่าวคือ สุตตะและเคยยะเป็นต้นเป็นอารมณ์ ย่อมถูกกำจัดไปด้วยหลักการทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ หลักการทั้งหลายเหล่านี้ จึงชื่อว่าหระ

(๒) ความไม่รู้ ความลึกลับ และความเข้าใจคลาดเคลื่อนอันมีพระพุทธพจน์กล่าวคือ สุตตะและเคยยะเป็นต้นเป็นอารมณ์ ย่อมถูกกำจัดไปในหลักการทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ หลักการทั้งหลายเหล่านี้ จึงชื่อว่าหระ

(๓) หลักการทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมกำจัดความไม่รู้ ความลึกลับ และความเข้าใจคลาดเคลื่อนอันมีพระพุทธพจน์กล่าวคือ สุตตะและเคยยะเป็นต้นเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ หลักการทั้งหลายเหล่านี้ จึงชื่อว่าหระ

(๔) การกำจัดความไม่รู้ ความลึกลับ และความเข้าใจคลาดเคลื่อนอันมีพระพุทธพจน์กล่าวคือ สุตตะและเคยยะเป็นต้นเป็นอารมณ์ ชื่อว่าหระ รูปวิเคราะห์นี้กล่าวโดยผลุปจระ คือ การถึงการกำจัด แต่เจตนามุ่งถึงเหตุคือตัวหลักการ^๒

(๕) หลักการทั้งหลายเหล่านี้ อันผู้แสดงอธิบายธรรมและผู้รับธรรมย่อมนำมากล่าวด้วยสามารถการให้ธรรมและการรับธรรม เพราะเหตุนี้ หลักการทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่าหระ^๓

(๖) หลักการทั้งหลายเหล่านี้เป็นราวกะสร้อยมุก เพราะเหตุนี้ หลักการทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่าหระ^๔ อธิบายว่า อุปมาว่า สร้อยมุกที่รวมรัตนะหลายอย่างร้อยเรียงกัน ก่อให้เกิดความปลาบปลื้มเป็นสุขด้วยการสัมผัสรัตนะที่เป็นส่วนประกอบของสร้อยมุก และยอมทำให้ความร่ำร้อนแห่งสรีระร่างกายของผู้ใช้สอยอันเกิดจากความร้อนอบอ้าวสงบระงับลง ฉะนั้น คำอธิบายพิเศษทั้งหลายเหล่านี้ ก็ฉนั้น ประกอบด้วยรัตนะกล่าวคือเนื้อความอันสูงสูด นานาประการ ก่อให้เกิดความสุขเกิดจากการดับกิเลสเพราะการบรรลุถึงรัตนะคือความหมายอันสูงสูดอันเป็นส่วนประกอบของหลักการนั้น และยอมทำความร่ำร้อนในทหัยของชนผู้รับธรรม อันเกิดกิเลสมีกามราคะเป็นต้นเป็นเหตุให้สงบระงับลง^๕

๒ ความหมายของหระ ลำดับที่ (๑) – (๔) แปลความจากรูปวิเคราะห์ว่า หริยนิติ เอเตติ, เอตถ วา สุตต เคยยาทวิสยา อณฺณาสสยวิปลาสาติ หารา, หรฺนติ วา สยฺ ตานิ, หรณฺมตฺตเมว วาติ หารา ผลุปจฺเรณ; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

๓ หริยนิติ โวหริยนิติ รมมสํวณณกมฺมปฏิคฺคาหเกหิ รมมสฺส ทานคฺคหณวเสนาติ หารา; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

๔ หารา วียาติ หารา; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

๕ ดุรายละเอียดยใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

(๗) หลักการโดยย่อกระทำ ได้แก่ แสดงการกำจัด คือ ทำให้ถึงความหมดสิ้นไปแห่งกิเลสทั้งหลายที่มีความไม่รู้เป็นต้น เพราะเหตุนี้ หลักการทั้งหลายเหล่านั้น จึงเรียกว่าหาระ^๖

(๘) หลักการทั้งหลายชื่อว่าหาระ โดยนิรุตตินัย เพราะจงใจผู้ฟังและทำให้จิตใจของผู้ฟังเกิดความยินดี^๗ **หาระ** ตามความหมายนี้ สำเร็จรูปมาจากคำว่า มโนหระ + มโนรม, เอา ห อักษรมาจาก มโนหระ, เอา ร อักษรมาจาก มโนรม, ที่หะ อ ใน ห เป็น อา จึงมีรูปว่า หาร, ดังคำว่า **ภควา** มาจากคำว่า ภวณตคมน, เอา ภ อักษรมาจาก ภว, เอา ว อักษรมาจาก วนต, เอา ค อักษรมาจาก คมน, สลับเสียง ว และ ค เป็น ค ว ด้วยนิรุตตินัย แล้วที่หะ อ ใน ว เป็น อา สำเร็จรูปเป็น ภควา

กิเลสที่ถูกกำจัดด้วยหลักหาระ ระบุเจาะจงตามรูปวิเคราะห์ที่แปลความไว้ว่า “**ความไม่รู้ ความลึกลับสลับ และความเข้าใจคลาดเคลื่อน**” กิเลสเหล่านี้มีพระพุทธรูปองค์ประกอบไปด้วย องค์ ๙ มีสุตตะ เคยยะ เป็นต้น เป็นอารมณ์ บาลีในอรรถกถาว่า **อณฺณณสํสยวิปลาสา** แสดงซึ่งกิเลสที่ใช้หลักการในเนตติปกรณ์กำจัดหรือชำระล้างออกไป ๓ ประการ ได้แก่ อณฺณณ, สํสย, วิปลาส กิเลสเหล่านี้มีความหมายและประเภทโดยย่อ ดังนี้

ก. อณฺณณ คือ ความรู้ไม่จริง ภาวะที่ปกปิดความเป็นจริง มีคำไวพจน์ ได้แก่ ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือนำให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความง้อเขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา โฆษะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ^๘ ความไม่เห็นตามจริง ภาวะขาดความรู้ ใน ๘ ประเด็น ได้แก่

- (๑) ความไม่รู้ในทุกข์
- (๒) ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย
- (๓) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ
- (๔) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
- (๕) ความไม่รู้ในขั้นส่วนอดีต
- (๖) ความไม่รู้ในขั้นส่วนอนาคต
- (๗) ความไม่รู้ในขั้นทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต
- (๘) ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามหลักอิทัปปัจจยตา^๙

๖ หารยนิติ อณฺณณาทิน หาริ อปคัม กโรนติ อาจิกขนตีติ วา หารรา; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

๗ โสตุชนจิตตสส ทรมโต รรมโต จ หารรา นิรุตตินเยน ยถา ‘‘ภเวสุ วนตคมนโน ภควา’’ติ; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

๘ ตูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๘/๒๖๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๘/๒๘๗-๒๘๘.

๙ ตูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๖๗/๒๕๒, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๖๗/๒๗๓.

ข. สัสย คือ ความล่งเลงสัย ภาวะไม่อาจตัดสินใจให้ดังลงไป มีคำไวพจน์ ได้แก่ ความเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ภาวะที่เคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองทาง ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพว้าไป ความไม่สามารถหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระต้างแห่งจิต ความล่งเลใจ^{๑๐} ภาวะที่เป็นดุจทางสองแพร่ง ไม่อาจตัดสินใจลงได้ ภาวะที่จิตแข่งกระต้างไม่ลงใจ ใน ๘ ประเด็น ได้แก่

- (๑) ความเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา
- (๒) ความเคลือบแคลงสงสัยในพระธรรม
- (๓) ความเคลือบแคลงสงสัยในพระสงฆ์
- (๔) ความเคลือบแคลงสงสัยในสิกขา
- (๕) ความเคลือบแคลงสงสัยในขั้นส่วนของอดีต
- (๖) ความเคลือบแคลงสงสัยในขั้นส่วนของอนาคต
- (๗) ความเคลือบแคลงสงสัยในขั้นทั้งส่วนของอดีตและส่วนของอนาคต
- (๘) ความเคลือบแคลงสงสัยในธรรมทั้งหลาย ที่อิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามหลักอิทัปปัจจยตา^{๑๑}

ค. วิปลาส คือ ความคลาดเคลื่อน ความผิดพลาดจากความเป็นจริง ความเพี้ยนไปจากความจริง สภาวะที่ทำให้เกิดวิปลาสมี ๓ สภาวะ ได้แก่ (๑) สัญญาวิปลาส (๒) จิตตวิปลาส (๓) ทิฏฐิวิปลาส ซึ่งวิปลาสเหล่านี้เกิดในวัตถุ ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสว่า เทียง ในสิ่งที่ไม่เที่ยง
- (๒) สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสว่า สุข ในสิ่งที่เป็นทุกข์
- (๓) สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสว่า เป็นอดีต ในสิ่งที่ไม่เป็นอดีต
- (๔) สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสว่า สวยงาม ในสิ่งที่ไม่สวยงาม^{๑๒}

เมื่อศึกษาพระพุทพจน์โดยไม่มีหลักการของเนตติ ก็เกิดความหลง ไม่อาจทราบได้ว่าพระพุทพจน์ใดประกาศอริยสัจข้อใด เกิดความล่งเลงสัย และเกิดความเห็นคลาดเคลื่อนเป็นต้น อารมณ์ของกิเลสเหล่านี้คือพระพุทพจน์ทั้งหมดที่รวบรวมไว้เป็นวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก มี ๙ ประการ เรียกว่า **วังคัสตฤศาสน** ได้แก่ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาดก อัปภูตธรรม และเวทัลละ มีลักษณะโดยย่อดังนี้

๑๐ ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๓/๒๖๒, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๓/๒๘๖.

๑๑ ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๓/๒๖๒, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๓/๒๘๖.

๑๒ ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๔๙/๕๘, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙.

(๑) สุตตะ คือ อุกโกติวิภังค์ นิทเทส ชันธกะ ปริวาร มงคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และคฤหัสถ์สูตรในสุตตนิบาต และพระคัมภีร์สอยางอื่นของพระตถาคตที่ชื่อว่าสุตตะ

(๒) เคยยะ คือ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด ว่าโดยพิเศษ คือสคาถวรรคทั้งหมดในสังยุตตนิกาย

(๓) เวยยาकरणะ คือ พระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพระพุทฺธพจน์ แม้อื่นที่ไม่ได้สงเคราะห์เข้ากับองค์ ๘ พึงทราบว่าเป็นเวยยาकरणะ

(๔) คาถา คือ ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วน ๆ ที่ไม่เรียกชื่อว่าพระสูตรในสุตตนิบาต

(๕) อุทาน คือ พระสูตร ๘๒ สูตรที่เป็นคาถาซึ่งเกิดจากโสมนัสสญาณของพระพุทฺธเจ้า

(๖) อิติวุตตะกะ คือ พระสูตร ๑๑๐ สูตรที่เป็นไปโดยนัยว่า แท้จริง พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วเป็นต้น^{๑๓}

(๗) ชาตก คือ ชาตก ๕๕๐ มื้อปณณกชาตกเป็นต้น

(๘) อัพภูตธรรม คือ พระสูตรที่เกี่ยวกับอัศจรรย์อัพภูตธรรมทั้งหมด ซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้มีอยู่ในอานนท์”^{๑๔}

(๙) เวทลลสะ คือ พระสูตรทุกสูตรที่ถามแล้ว ได้ความปลาบปลื้มใจและความยินดี มีจุฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตร เป็นต้น^{๑๕}

๔.๓ ลักษณะหาระ ๑๖

หลักการที่ใช้อธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านพยัญชนะ แยกประเภทเป็น ๑๖ หาระ เป็นหลักการที่ใช้กำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระพุทฺธพจน์ ลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละหาระ มีคำอธิบายตามแนวอรรถกถา ดังต่อไปนี้

๑. เทสนาหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนด้วยการกล่าวแสดงเนื้อความของพระพุทฺธพจน์คืออริยสัจ ๔ คำว่า **เทสนา** ในที่นี้ หมายถึง เครื่องมือแสดงเนื้อความของพระพุทฺธพจน์^{๑๖} เพราะพระธรรมเทศนาที่จะเว้นจากการประกาศให้ทราบอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะเป็นต้นไม่มี หาระนี้มีลักษณะชี้ให้เห็นอัสสาทะเป็นต้น^{๑๗} ซึ่งได้แก่ อริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทฺธพจน์นั้น

๑๓ บาลีว่า วุตตํ เหตุ ภาควตา; ขุ.อิติ. เล่ม ๒๕.

๑๔ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๐๙/๑๒๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๙/๑๕๕.

๑๕ ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) หน้า ๒๖.

๑๖ เทสียติ ส่วนณียติ เอตาย สุตตตถุติ เทสนา, เทสนาสหจรณโต วา เทสนา; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗

๑๗ น หิ อสสาทาทีนวนิสสรณาทิสนทสสรนหิตา สุตตเทสนา อตถิ. อสสาทาทีสนทสสนวิภาวนลกขโณ จายี ทาโร; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

เทศนาหาระนี้มีการจำแนกพระพุทธรูปออกเป็น ๖ อย่าง ได้แก่ (๑) อัสสาทะ (๒) อาทินวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผละ (๕) อุปายะ และ (๖) อาณัตติ มีคำจำกัดความในนิทเทศว่า

อัสสาทาทินวตา นิสสรณมปิ จ ผล์ อุปายะ จ
อาณตติ จ ภควโต โยคินี เทสนาหาโร.^{๑๘}

อัสสาทะ อาทินวะ นิสสรณะ ผละ อุปายะ และอาณัตติ เพื่อประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบความเพียรเพื่อเห็นอริยสัจ ของพระผู้มีพระภาค ชื่อว่าเทศนาหาระ

คำอธิบายโดยย่อของอัสสาทะเป็นต้น มีดังนี้

(๑) อัสสาทะ ได้แก่

- ก. ภาวนายินดี^{๑๙} คือ สุข โสมนัส อภิธรรมมณ
- ข. ภาวะที่เป็นเหตุทำให้เหล่าสัตว์ยินดี^{๒๐} คือ ตัณหา และวิปลาส ๓ ในวัฏฏ ๔

(๒) อาทินวะ ได้แก่

- ก. ทุกขเวทนาและโทมนัสเวทนา
- ข. ทุกข์ ๓ อย่าง ได้แก่ ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์
- ค. เถฎมิกสังขาร คือ สังขารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด อันมีภาวะเหมือนคนยากไร้ เพราะประกอบด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้น^{๒๑}

(๓) นิสสรณะ ได้แก่

- ก. ภาวะที่เป็นเหตุให้สลัดออกจากทุกข์^{๒๒} หมายถึง อริยมรรค รวมทั้งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ มีสติปัญญา ๔ เป็นต้นและกายานุปัสสนาเป็นต้นที่ประกอบเข้าในอริยมรรคนั้น
- ข. ภาวะสลัดออกจากทุกข์^{๒๓} หมายถึง พระนิพพาน

(๔) ผละ คือ ผลของเทศนา ได้แก่

- ก. ทิฐุธรรมมิกัตถะ ผลของการแสดงธรรมในชาติปัจจุบัน ได้แก่ สุตมยปัญญา มีความเข้าใจชัดเจนในอรรถะ เข้าใจชัดเจนในธรรม วิสุทธิ ๖ เป็นต้น
- ข. สัมปรายิกัตถะ ผลในภพหน้า มีภวสมบัติ โภคสมบัติเป็นต้น

๑๘ เนตติ. (บาลี) ๔/๔.

๑๙ อสสาทียตติ อสสาโท; เนตติ.อ. (บาลี) ๔/๒๑.

๒๐ อสสาเทติ เอตยาติ วา อสสาโท; เนตติ.อ. (บาลี) ๔/๒๑.

๒๑ อาทิน อติวิย กปณ วาติ ปวตตติติ ทิ อาทินโว, กปณมนุสโส, เอวสภาวา จ เถฎมกา ฌมา อนิจจตาทีโยเคน; เนตติ.อ. (บาลี) ๔/๒๒..

๒๒ นิสสรติ เอเตนาติ นิสสรณ; เนตติ.อ. (บาลี) ๔/๒๒.

๒๓ นิสสรตติ วา นิสสรณ; เนตติ.อ. (บาลี) ๔/๒๒.

(๕) อุปายะ คือ

ก. เหตุให้บรรลุผล

ข. ปุพพภาคปฏิบัติอาอันเป็นปทัฏฐานของอริยมรรค

(๖) อาณัตติ คือ การชักชวนของพระผู้มีพระภาคผู้ให้คำแนะนำเพื่อความสำเร็จประโยชน์ แก่กุลแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลายว่า เธอจงปฏิบัติอย่างนี้ เป็นต้น

เนื้อความ ๖ ประการมีอัสสาทะเป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้ใน พระธรรมเทศนาต่าง ๆ เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้ต้องการเห็นสังขธรรม ในคานานี้เรียกว่าโยคี ได้แก่ เวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบความเพียรปฏิบัติกรรมฐานตามหลักคำสอนเพื่อมุ่งแห่ง ตลอดอริยสัจ ๔^{๒๔} ทำให้เข้าสู่พระสัทธรรม เป็นผู้นั่นคงแน่นอนในพระศาสนา

ในพระพุทธพจน์ที่ทรงแสดงนั้น พระพุทธพจน์ใดประกอบด้วยเนื้อความทั้ง ๓ ส่วน คือ อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะปรากฏอยู่โดยตรง แสดงว่าพระพุทธพจน์นั้นมีเนื้อความ บริบูรณ์ครบถ้วนทั้งอริยสัจ ๔ บางพระพุทธพจน์ประกอบด้วย ๒ ส่วน บางพระพุทธพจน์ ประกอบด้วย ๑ ส่วน บางพระพุทธพจน์ไม่ได้แสดงไว้โดยตรง ก็ให้นำส่วนที่ไม่ได้กล่าวไว้มาแสดง โดยเนื่องกับเนื้อความที่มีอยู่พระพุทธพจน์นั้น

เนื้อความในเทศนาหาระ ๖ ประเด็นนั้นก็คืออริยสัจ ๔ นั่นเอง ผู้ที่เข้าใจเนื้อความที่ประกอบ อยู่พระพุทธพจน์โดยอาศัยหลักการนี้ ก็สามารถหยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ แยกแยะธรรมได้ถูกต้อง รู้กิจต่ออริยสัจ และมุ่งประพาสพิพมจรรยเพื่อทำกิจต่ออริยสัจให้สมบูรณ์ต่อไป จนกระทั่ง ครบญาณ ๓ รอบในอริยสัจ ๔ รวมเป็นญาณ ๑๒ การจัดสงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ และกิจต่อ อริยสัจ ๔ สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๑ แสดงเทศนาหาระ ๖ สงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔

เทศนาหาระ ๖	อริยสัจ ๔
อาทีนวะ, ผละ	ทุกขสัจ
อัสสาทะ	สมุทัยสัจ
นิสสรณะ	นิโรธสัจ
อุปายะ, อาณัตติ	มรรคสัจ

๒๔ โยคินนติ จตุสัจจกมมฏฐานภาวนาย ยุคตปยุตตานัง เวเนยยานัง; เนตติ.อ. (บาลี) ๔/๒๒.

ตารางที่ ๔.๒ แสดงญาณ ๑๒ ต่ออริยสัจ ๔

ทุกขอริยสัจ	ทุกขสมุทยอริยสัจ	ทุกขนิโรธอริยสัจ	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ
นี้ทุกขอริยสัจ	นี้ทุกขสมุทยอริยสัจ	นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ	นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ
ทุกขอริยสัจนี้ ควรกำหนดรู้	ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ ควรละ	ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ ควรทำให้แจ้ง	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจนี้ ควรเจริญ
ทุกขอริยสัจนี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว	ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ เราละได้แล้ว	ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจนี้ เราได้เจริญแล้ว

ก. ความสำคัญของอัสสาทะเป็นต้น

การกำหนดเนื้อหาส่วนที่เป็นอัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ก็คือการกำหนดเนื้อหาของอริยสัจนั่นเอง หลักการนี้มีความสำคัญและจำเป็นมาก เป็นหลักที่จะทำให้เกิดความรู้ในสังขารธรรม กำจัดความไม่รู้ในอริยสัจ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระพุทธรจน์ ตั้งแต่ต้น สรุปลงเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

(๑) เป็นพระพุทธรเจ้าเพราะทรงรู้อัสสาทะเป็นต้นตามเป็นจริง พระพุทธรองค์ทรงรู้อัสสาทะโดยความเป็นอัสสาทะ ทรงรู้อาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ และทรงรู้นิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะของสภาวะต่าง ๆ ตามที่เป็นจริงแล้ว เช่น ทางรู้อัสสาทะของรูป ทรงรู้อาทีนวะของรูป ทรงรู้นิสสรณะของรูปเป็นต้น จึงได้ทรงยืนยันว่า พระองค์ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณที่ไม่การตรัสรู้อันใดจะยิ่งไปกว่านี้ เกิดญาณ ทัสสนะ ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไปแล้ว หากพระองค์ไม่ได้มีทรงรู้อะไรเหล่านี้ตามความเป็นจริงแล้ว พระองค์ก็ยังไม่ยืนยันว่าเป็นผู้ตรัสรู้^{๒๕}

(๒) เป็นสาวกตรัสรู้ตามก็เพราะรู้อัสสาทะเป็นต้นตามเป็นจริง แม้ผู้เป็นสาวกจะตรัสรู้ตาม ได้บรรลุธรรม เป็นพระอริยเจ้า หลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส มีจิตปราศจากกิเลสเหนือกว่าชาวโลกที่เต็มไปด้วยทวิฏฐิครอบงำอยู่ ก็ต้องรู้ชัดอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะตามที่เป็นจริงเช่นเดียวกัน หากไม่รู้สิ่งเหล่านี้ ก็ไม่อาจจะตรัสรู้ธรรมได้^{๒๖} ดังที่พระพุทธรองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุรู้ชัดถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษแห่งผัสสาตนะ ๖

๒๕ ดูรายละเอียดใน ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๖/๒๓-๔, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙.

๒๖ ดูรายละเอียดใน ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๘/๒๕-๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘/๔๒.

และอุปายเครื่องสลัดผัสสายตนะเหล่านั้นออกตามความเป็นจริง เมื่อนั้นเธอย่อมรู้ชัดยิ่งกว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น”^{๒๗}

(๓) เมื่อรู้เห็นอัสสาทะเป็นต้นตามเป็นจริง จึงสามารถปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ได้ ข้อนี้เป็นกฎธรรมดาตามการปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับสนิทของกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมด เมื่อรู้เห็นอัสสาทะ อาทีนวะและนิสสรณะ ของสภาวะต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง จึงจะสามารถปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความไม่เกิดขึ้นของกิเลสและของชั้นอันเป็นกองทุกข์ได้อย่างแท้จริง การจะปฏิบัติเพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์ โดยถูกต้องได้ จึงต้องมีสัมมาทิฐินำหน้าเสมอ เป็นตัวนำเข้าสู่อริยมรรค เป็นการปฏิบัติดีงามถูกต้อง ทำให้หมดกิเลส หมดชั้น ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ไม่มีบัญญัติใด ๆ อีกต่อไป เพราะบัญญัติทั้งหลายว่า เป็นบุคคลนั้น บุคคลนี้ เป็นผู้หญิง เป็นผู้ชาย เป็นพระราชา เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นพรหม มาจากชั้น เมื่อไม่มีชั้น ก็หาบัญญัติไม่ได้^{๒๘}

ในพระพุทธพจน์ล้วนประกอบด้วยเนื้อความ คือ อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ประกอบอย่างเดียวบ้าง สองอย่างบ้าง สามอย่างบ้าง ตัวอย่างพระพุทธพจน์ที่แสดงอัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ พร้อมกัน และระบุชื่อเหล่านี้โดยตรง เช่น

ย โข รูป ปฏิจจ อุปปชชติ สุข โสมนสฺส, อยฺ รูปสฺส อสฺสาโท. ยํ รูปํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, อยฺ รูปสฺส อาทีนโว. โย รูปสฺมि ญฺหนฺตฺราควินโย ญฺหนฺตฺราคปฺปหานํ, อิหํ รูปสฺส นิสฺสรณํ.”^{๒๙}

สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี่เป็นคุณของรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ ในรูป นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป^{๓๐}

พระพุทธพจน์นี้ ยกมาแสดงในส่วนของรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ก็ขยายความโดยทำนองเดียวกัน แสดงส่วนประกอบทั้ง ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) **อัสสาทะ** ได้แก่ สุขโสมนัสที่อาศัยรูปเกิด เป็นอัสสาทะของรูปชั้น ตัวรูปชั้นนั้นเป็นทุกข์โดยสภาวะ แต่ก็สามารถก่อให้เกิดความสุขโสมนัสต่อจิตใจสัตว์โลกได้ ภาวะสุขโสมนัสนี้ อัสสาทะของรูป สภาวะนี้เป็นเหตุสัตว์ทั้งหลายพากันยินดีติดข้องอยู่ในรูป หากรูปไม่มีอัสสาทะเสียเลย สัตว์ทั้งหลายก็คงไม่พากันติดข้อง (๒) **อาทีนวะ** ได้แก่ สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เป็นอาทีนวะของรูปชั้น แสดงเตฏมกสังขาร คือ สังขารที่เป็นไป

๒๗ ที.สี. (บาลี) ๙/๑๔๕/๔๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๕/๔๕.

๒๘ ดูรายละเอียดใน ส.ข. (บาลี) ๑๗/๕๗/๕๑, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๘.

๒๙ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๖/๒๓.

๓๐ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘.

ในภูมิ ๓ ทั้งหมด ซึ่งมีโทษนี้ติดอยู่กับตัวเสมอ เป็นธรรมชาติของสังขารที่เต็มไปด้วยโทษ ไม่อาจจะคงอยู่ได้ตลอดไป ในขณะที่คงอยู่ก็แสดงอาการบีบคั้น ยากลำบาก คับแค้นอยู่เป็นนิตย์ นี่เป็นอาทินวะของรูป เพราะเหตุที่รูปมีอาทินวะเช่นนี้ สัตว์ทั้งหลายจึงเบื่อหน่ายในรูปได้ เมื่อเบื่อหน่ายก็หาทางออกจากรูป หากรูปไม่มีอาทินวะเลย สัตว์ทั้งหลายก็คงจะไม่มีการเบื่อหน่ายในรูปเลย หากเห็นโทษตามความเป็นจริง จะเห็นชัดถึงความไม่น่ายินดีติดข้องในสังขาร สังขารทั้งหลายมีภาวะไม่น่ายินดี (๓) **นิสสรณะ** ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทะราคะในรูปคือพระนิพพาน เมื่อทำให้แจ้งภาวะนี้แล้ว ตัณหาอันเป็นภาวะที่ทำให้เกิดติดเพลินในรูปเป็นต้นก็ย่อมดับสนิทไป ไม่อาจเกิดขึ้นได้อีกต่อไป พระนิพพานจึงเป็นนิสสรณะ ออกจากขันธและจากกิเลสเครื่องติดข้องทั้งหลาย เมื่อกล่าวถึงพระนิพพาน เหตุที่ทำให้เกิดปัญญาคำทำให้แจ้งนิพพาน คือ อริยมรรค ก็เป็นอันกล่าวไว้ด้วยในนิสสรณะนี้

หลักธรรมเหล่านี้ เป็นสภาวะที่เกี่ยวข้องเป็นอันเดียวกันกับอริยสัจ ๔ นั่นเอง ผู้ที่ต้องการหยั่งลงสู่พระศาสนา เป็นผู้มั่นคงในพระสัทธรรม จนกระทั่งปฏิบัติเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งปวง จำเป็นต้องมีความรอบรู้อริยสัจ ๔ และสภาวะที่เกี่ยวข้องกัน ได้แก่ อัสสาทะ อาทินวะ และ นิสสรณะ รวมแล้วเป็น ๗ ประการ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

สตตมฺหจฺจานกฺขลํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ตวิธูปปริกฺขี อิมสฺมี ธมฺมวินยํ เกวลี วุสิตวา
อฺุตตมปฺริโสติ วุจฺจติ. กถญจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สตตมฺหจฺจานกฺขลํ โหติ. อิท ภิกฺขเว ภิกฺขุ รุปํ
ปชานาติ, รุปสมุทฺยํ ปชานาติ, รุปนิโรธํ ปชานาติ, รุปนิโรธคามินี ปฏฺิปปํ ปชานาติ. รุปสฺส
อสฺสาทํ ปชานาติ, รุปสฺส อาทินวํ ปชานาติ, รุปสฺส นิสฺสรณํ ปชานาติ. เวทนํ ปชานาติ
ขเปฺย สญฺญํ ขเปฺย สงฺขารํ ขเปฺย วิญฺญาณํ ปชานาติ, วิญฺญาณสมุทฺยํ ปชานาติ, วิญฺญาณ
นิโรธํ ปชานาติ, วิญฺญาณนิโรธคามินี ปฏฺิปปํ ปชานาติ. วิญฺญาณสฺส อสฺสาทํ ปชานาติ,
วิญฺญาณสฺส อาทินวํ ปชานาติ, วิญฺญาณสฺส นิสฺสรณํ ปชานาติ.^{๓๑}

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ ผู้เพ่งพินิจโดยวิธี ๓ วิธี เราเรียกว่า
อุดมบุรุษ ผู้หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง อยู่จบพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้

ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. รู้ชัดรูป ความเกิดขึ้นแห่งรูป ความดับแห่งรูป ปฏิปทาที่ถึงความดับแห่งรูป คุณ
แห่งรูป โทษแห่งรูป และเครื่องสลัดออกจากรูป

๒. รู้ชัดเวทนา ฯลฯ

๓. รู้ชัดสัญญา ฯลฯ

๓๑ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๕๗/ ๕๐-๕๑.

๔. รู้ชัดสังขาร ฯลฯ

๕. รู้ชัดวิญญาน ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน ความดับแห่งวิญญาน ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งวิญญาน คุณแห่งวิญญาน โทษแห่งวิญญาน และเครื่องสลัดออกจากวิญญาน^{๓๒}

ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงความรู้ที่จำเป็นต้องมี ๗ ประเด็น และการเพ่งพิจารณาหลักธรรมใน ๓ แง่มุม จึงทำให้เป็นผู้ที่หมดจดจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง มีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์จบสมบูรณ์แล้ว ได้ชื่อว่าเป็นผู้สูงสุดในบรรดาบุรุษทั้งหลาย **ความรู้ที่จำเป็นต้องมี ๗ ประเด็นนั้น เป็นความรู้เกี่ยวกับขั้น ๕ ในแ่งมมอริยสัจ ๔ รวมทั้งแ่งมมอัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ** รวมเป็น ๓๕ ประเด็นย่อย ความรู้ชัดเจนในรูปขั้น ๗ ประเด็น แยกรายละเอียดได้ดังนี้

(๑) รู้ชัดรูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔

(๒) รู้ชัดสมุทัยแห่งรูป ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งอาหาร

(๓) รู้ชัดนิโรธแห่งรูป ได้แก่ ความดับไปแห่งอาหาร

(๔) รู้ชัดปฏิปทาที่ให้ถึงนิโรธแห่งรูป ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘

(๕) รู้ชัดอัสสาทะแห่งรูป ได้แก่ สุขโสมนัสที่อาศัยรูปเกิดขึ้น

(๖) รู้ชัดอาทีนวะแห่งรูป ได้แก่ สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา

(๗) รู้ชัดนิสสรณะแห่งรูป ได้แก่ ธรรมเป็นที่กำจัดและละฉันทราคะในรูป

แม้ในเวทนาขั้น ๓ สัญญาขั้น ๓ สังขารขั้น ๓ วิญญานขั้น ๓ ก็โดยทำนองเดียวกัน จึงรวมเป็นความรู้ที่ครอบคลุมครบถ้วนในขั้น ๕ แยกเป็นขั้นละ ๗ ประเด็น รวมทั้งหมด ๓๕ ประเด็น หากบุคคลเหล่าใดก็ตามมีความรู้ชัดอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปของขั้น ๕ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ชื่อว่ามั่นคงในธรรมวินัยนี้ กล่าวคือได้เป็นพระโสดาบัน ผู้แน่นอนในพระศาสนา

ส่วนบุคคลเหล่าใดก็ตามมีความรู้ชัดอย่างนี้แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะความเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนด เพราะดับไป เพราะไม่ถือมั่นในขั้น ๕ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าหลุดพ้นดีแล้ว เป็นผู้หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง ไม่มีวิภวาทะเพื่อความปรากฏอีกต่อไป นอกจากผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการแล้ว ในพระสูตรนี้ยังกล่าวถึงผู้เพ่งพินิจโดยวิธี ๓ วิธี ได้แก่ การเพ่งพิจารณาโดยความเป็นธาตุ อายตนะ และปฏิจางสมุปบาท^{๓๓} ซึ่งทั้งหมดก็รวมอยู่ในหลักของเนตติปกรณเช่นกัน

ความรู้เหล่านี้ทั้งหมด เมื่อประมวลเนื้อความแล้ว ก็เป็นความรู้ในอริยสัจ ๔ นั่นเอง สามารถสังเคราะห์ความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันได้ดังตารางต่อไปนี้

๓๒ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๗.

๓๓ ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๗.

ตารางที่ ๔.๓ แสดงความสัมพันธ์อริยสัจ ๔ กับอัสสาหะเป็นต้น

อริยสัจ ๔	อัสสาหะ อาทีนวะ นิสสรณะ
ทุกขอริยสัจ	อาทีนวะ
ทุกขสมุทยอริยสัจ	อัสสาหะ
ทุกขนิโรธอริยสัจ	นิสสรณะ
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ	

ข. การพิจารณาอัสสาหะเป็นต้น

การพิจารณาอัสสาหะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผละ อุปายะ และอาณัตตินั้น ให้พิจารณาจากเนื้อความในพระพุทธรพจน์นั้น ๆ โดยดูบทพยัญชนะทั้งหมดก่อนแล้วจึงพิจารณาเนื้อความโดยรวม บางพระพุทธรพจน์แสดงเพียงอย่างเดียว บางพระพุทธรพจน์แสดง ๒ อย่าง บางพระพุทธรพจน์แสดงครบทั้ง ๓ อย่าง บางพระพุทธรพจน์แสดงโดยตรง บางพระพุทธรพจน์แสดงโดยอ้อม แต่ก็พึงทราบเป็นเบื้องต้นว่า ทุกพระพุทธรพจน์ล้วนแสดงอริยสัจ ๔ ทั้งหมด เพื่อเป็นตัวอย่างในการพิจารณาหาเนื้อความอัสสาหะเป็นต้น จะยกตัวอย่างบางส่วนที่ท่านพระมหากัจจายนเถระแสดงไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์มาให้พิจารณา เช่น

กามํ กามยมานสุส ตสฺส เจ ตํ สมิชฺชติ
 อทุธา ปิตมโน โหติ ลทุธา มจฺโจ ยทิจฺจติ.^{๓๔}

ถ้ากามนั้นสำเร็จด้วยดีแก่สัตว์นั้น ผู้อยากได้กามอยู่
 สัตว์นั้นได้กามตามที่ต้องการแล้ว
 ย่อมเป็นผู้อึดใจแน่นแท้^{๓๕}

คาถานี้เป็นอัสสาหะ^{๓๖} คือตัณหา เพราะเนื้อความแสดงสภาวะเป็นเหตุทำให้เกิดความยินดีพอใจในกาม สภาวะที่ก่อให้เกิดความยินดีวัตถุต่าง ๆ คือ ตัณหานั่นเอง และตัณหานี้จัดเป็นอัสสาหะ

๓๔ พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๗๗๓/๔๘๖.

๓๕ พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗.

๓๖ เนตติ. (บาลี) ๕/๗.

ตสฺส เจ กามยานสฺส จนฺทชาตสฺส ชนฺตโน
เต กามา ปรีหายนฺติ สลฺลวิทุโรหฺว รูปฺปติ.^{๓๗}

ถ้าเมื่อสัตว์นั้นอยากได้กามอยู่ เกิดความพอใจแล้ว
กามเหล่านั้นเสื่อมไป
สัตว์นั้นย่อมเจ็บปวด เหมือนถูกลูกศรแทง^{๓๘}

คากานี้เป็นอาทีนวะ^{๓๙} คือโทมนัส เพราะเนื้อความแสดงความทุกข์ทางใจที่เกิดขึ้น
เมื่อประสบกับความสูญเสีย หรือพลัดพรากจากของรักของชอบใจ และภาวะที่กามทั้งหลาย
มีแล้ว เสื่อมไป ลี้ไป หดไป นี่ก็เป็นอาทีนวะของโลกียธรรมทั้งปวง

โย กาเม ปรีทฺชเชติ สปฺปสฺสเสว ปทา สิโร
โสมนํ วิสฺตติกํ โลเก สโต สมตฺวาตฺตติ.^{๔๐}

ผู้ใดละกามได้ เหมือนคนเดินเลี้ยงหัวงู
ผู้นั้นมีสติ ล่วงพ้นต้นหาที่ชื่อว่าวิสตัดิกานี้ในโลก^{๔๑}

คากานี้เป็นนิสฺสรณะ^{๔๒} คืออริยมรรค เพราะเนื้อความแสดงภาวะที่ทำให้เป็นผู้มีสติสมบูรณ์
เกิดญาณปัญญา ทำให้แจ้งพระนิพพาน พ้นจากอำนาจของตัณหาได้ ภาวะที่เป็นเหตุให้มีปัญญา
ทำให้แจ้งพระนิพพานก็คืออริยมรรค ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในนิสฺสรณะ

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี
ธมฺโม สฺสจฺฉิณฺโณ สฺสขมาวหาติ
เอसानิสฺโส ธมฺเม สฺสจฺฉิณฺเณ
น ทฺวคฺคตี คจฺฉติ ธมฺมจารี.^{๔๓}

ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม
ธรรมที่ตนประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้
นี่เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ตนประพฤติดีแล้ว
ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ถึงทุกข์^{๔๔}

๓๗ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๗๗๔/๔๘๖.

๓๘ ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗.

๓๙ เนตติ. (บาลี) ๕/๗.

๔๐ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๗๗๕/๔๘๖.

๔๑ ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗.

๔๒ เนตติ. (บาลี) ๕/๗.

๔๓ ขุ.ชา.ทสก. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖.

๔๔ ขุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๑๐๒/๓๓๙.

กาลานี้เป็นผล^{๔๕} คือ การได้รับความสุขระดับต่าง ๆ ได้รับคำชมเชยสรรเสริญ ได้ลาภ
ได้ยศ ได้เกิดในสุคติโลกสวรรค์ มีสมบัติอันเป็นทิพย์ต่าง ๆ เพราะเนื่อความแสดงผลอันเกิดจาก
การประพฤติธรรม มีการงดเว้นจากอกุศลกรรมบถ ดำรงอยู่ในกุศลกรรมบถเป็นต้น เมื่อบุคคล
ประพฤติธรรม ตั้งอยู่ในธรรม ก็ย่อมเกิดผลอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ

“สพฺเพ สงฺขารํ อนิจฺจา”ติ ยथा ปญฺญา ย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเช เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.^{๔๖}

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง
เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์
นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๔๗}

“สพฺเพ สงฺขารํ ทุกฺขา”ติ ยथा ปญฺญา ย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเช เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.^{๔๘}

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์
เมื่อนั้นย่อมหน่ายในทุกข์
นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๔๙}

“สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา”ติ ยथा ปญฺญา ย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเช เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.^{๕๐}

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา
เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์
นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๕๑}

๔๕ เนตติ. (บาลี) ๕/๘.

๔๖ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๗/๖๔.

๔๗ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

๔๘ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๘/๖๔.

๔๙ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๘/๑๑๘.

๕๐ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๙/๖๔.

๕๑ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๙/๑๑๘.

คาถาทั้ง ๓ นี้เป็นอุบาย^{๕๒} คือ การมีปัญญาเห็นสามัญญลักษณะของสังขารทั้งหลาย เพราะเนื้อความแสดงอุบายด้านปัญญา เป็นการฝึกวิปัสสนาภาวนา ให้เกิดปัญญาเห็นสังขารทั้งหลาย ตามความเป็นจริง เมื่อเห็นว่า สังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่น่าเพลิดเพลินยินดี จึงเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เป็นการฝึกปฏิบัติเพื่อให้เกิดอริยมรรค อริยผล ทำให้แจ้งพระนิพพานต่อไป

วาทิโช ภยํ มคฺคํ อปฺปสฺสโก มหฺพุทฺโธ
วิลํ ชีวติกาโม ว ปาปานิ ปริวชฺชเย.^{๕๓}

บุคคลควรละเว้นบาปทั้งหลาย
ดูจพ้อคำที่มีทรัพย์มาก แต่มีพวคน้อย หลีกเลียงทางที่มีภัย
และดูคนรักชีวิตหลีกเลียงยาพิษ ฉะนั้น^{๕๔}

คาถานี้เป็นอาณัติ^{๕๕} คือ เป็นคำแนะนำชักชวนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะเนื้อความแสดงพระพุทธรองค์ทรงแนะนำให้เว้นบาปทั้งหลาย พระองค์มีพระทัยประกอบด้วยพระมหากรุณา แนะนำให้เวไนยสัตว์ทั้งหลายละเว้นจากบาป เพราะบาปเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์ เป็นผลตามมา

สุณฺณโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิกฺกุจฺจํ อุหจจ เอวํ มจฺจุตโร ลียา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสตี.^{๕๖}

โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า
มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอตฺตานุทิกฺกุจฺจํเสีย
เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้
บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น^{๕๗}

คาถานี้ ประกอบด้วยเนื้อความ ๓ ส่วน ได้แก่ อาณัติ อุบาย และผล แยกแยะได้ ดังนี้

คำว่า “โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า” เป็นอาณัติ เพราะเนื้อความแสดงคำแนะนำของพระพุทธเจ้า ทรงแนะนำให้พิจารณาชั้น ๕ มีรูปเป็นต้น โดยความเป็นสิ่งที่ว่างเปล่าจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน

๕๒ เนตติ. (บาลี) ๕/๙.

๕๓ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๒๓/๓๘.

๕๔ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๓/๖.

๕๕ เนตติ. (บาลี) ๕/๙.

๕๖ พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๑๒๖/๕๔๙.

๕๗ พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒.

คำว่า “มีสติทุกเมื่อ” เป็นอุบาย เพราะเนื้อความแสดงอุบายที่เป็นพื้นฐานในการพิจารณา ต้องเป็นผู้มีสติอยู่เสมอ จึงจะสามารถทำตามคำแนะนำได้

คำว่า “เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น” เป็นผล^{๕๘} เพราะเนื้อความแสดงผลของการพิจารณาขั้น ๕ โดยความเป็นสิ่งที่ว่างจากตนและของที่เนื่องด้วยตน เมื่อพิจารณาดังนี้ ย่อมทำให้แจ้งพระนิพพานได้ในที่สุด ทำให้ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

แม้ในพระพุทธรูปจะไม่ปรากฏคำว่าอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะเป็นต้น ก็สามารถพิจารณาวิเคราะห์แยกแยะได้ โดยพิจารณาจากเนื้อหาของพระพุทธรูปนั้น ๆ สื่อถึงสภาวะใด บางพระพุทธรูปแสดงไว้โดยตรง ก็ทำการแยกแยะแล้วส่งเคราะห์ตามเนื้อหา บางพระพุทธรูปแสดงไว้โดยอ้อม ต้องมีการเชื่อมโยงโดยความเป็นเหตุและผลเป็นต้น

ค. วิเคราะห์อนุปฺพพิกา

ในที่นี้ ผู้เขียนจะยกตัวอย่างการวิเคราะห์หลักธรรมอนุปฺพพิกา ๕ ได้แก่ (๑) ทานกถา แสดงเรื่องทาน (๒) สิลกถา แสดงเรื่องศีล (๓) สัคคกถา แสดงเรื่องสวรรค์ คือผลอันเลิศ อันเกิดจากเหตุทานและศีลที่ได้กระทำไว้ดีแล้ว (๔) กามาทีนวะ การประกาศโทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย (๕) เนกขัมมานิสังสะ การประกาศอานิสงส์ในเนกขัมมะ เมื่อออกจากกามคุณแล้วมีอานิสงส์มากมาย เป็นเหตุให้ได้สุขประณีตระดับต่าง ๆ จนกระทั่งเข้าถึงมรรค ผล นิพพานได้ อนุปฺพพิกา ๕ นี้อธิบายด้วยเทศนาหาระในส่วนเนื้อความที่ปรากฏโดยตรง ได้ดังนี้

๑. อัสสาทะ ได้แก่ สวรรค์ เพราะเป็นการแสดงอิฏฐารมณ์ทั้งหลาย อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นอารมณ์ที่ดีเลิศ เป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ โดยเฉพาะระดับที่เป็นทิพย์ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โผฏฐัพพทิพย์ ก่อให้เกิดสุขโสมนัส แม้ทาน ศีล ก็จัดเป็นอัสสาทะได้ด้วย เพราะทานและศีล เป็นเหตุก่อให้เกิดความสุข ปลาบปลื้ม ปิติ โสมนัส แก่ผู้ทำ ก่อให้เกิดบุญ ช่วยชำระจิตให้สะอาด ทำให้มีเกิดความสุขโสมนัส

๒. อาทีนวะ ได้แก่ การประกาศโทษ ความต่ำทราม เศร้าหมอง ของกามคุณทั้งหลาย เพราะกามนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่นั่นคงยั่งยืนถาวรตลอดไป มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก นำมาซึ่งความห่วงใยกังวลและทุกข์โศกเศร้าแก่ผู้เป็นเจ้าของ เกิดความกลัวเป็นทุกข์ว่าจะมีคนอื่นมาเอาไป ตอนพลัดพรากจากไปก็เป็นทุกข์โศกเศร้า กามคุณมีโทษมาก เพราะเป็นตัวบีบบังคับให้เกิดความลำบากยุ่งยากนานาประการ นับเริ่มตั้งแต่เป็นเหตุให้ต้องมีการแสวงหามาด้วยความ

^{๕๘} เนตติ. (บาลี) ๕/๙.

ยากลำบาก ต้องอดทนต่อความหนาว ทรากตรำต่อความร้อน หาไม่ได้ก็เป็นทุกข์ ได้มาแล้วก็ห่วงใยกังวลกลัวจะมีคนมาเอาไป เกิดการทะเลาะวิวาทแย่งสมบัติระหว่างญาติพี่น้องเป็นต้น ทำสงครามแย่งชิงทรัพยากร แย่งชิงถิ่นที่อยู่อาศัย จนถึงขั้นทำทุจริตเพราะกามนั้น ทำให้เมื่อตายแล้ว ตกอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^{๕๙} พระพุทธองค์ตรัสถึงกามทั้งหลายมีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษยิ่งใหญ่ว่า เพื่อให้เห็นโทษของกามชัดเจน พระองค์ทรงเปรียบเทียบกามทั้งหลายเปรียบเหมือนร่างโครงกระดูก เปรียบเหมือนชิ้นเนื้อ เปรียบเหมือนคบเพลิงหลว้า เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง เปรียบเหมือนความฝัน เปรียบเหมือนของที่ขอยืมมา เปรียบเหมือนผลไม้คั่วร้อน เปรียบเหมือนเชิยงหั่นเนื้อ^{๖๐} เปรียบเหมือนหอกหลาว เปรียบเหมือนหัวงู เป็นต้น

๓. ผล ได้แก่ สวรรค์ เพราะในแง่มุมหนึ่งสวรรค์นั้นเป็นผลจากทานและศีล ผลที่ได้รับนี้ ก็เป็นสิ่งไม่คงทนอยู่ตลอดไป

๔. อุบาย ได้แก่ เนกขัมมานิสังสะ พระพุทธองค์ทรงประกาศอานิสงส์ในการออกจากกามคุณ ซึ่งเป็นหนทางในการที่จะเข้าถึงความสุขระดับต่าง ๆ ที่ประณีตขึ้นไป และได้ประพาสพรหมจรรย์ ผีกัดพัฒนาตนด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เจริญอริยมรรค ให้กระทำให้แจ้งผลและนิพพานต่อไป แม้ทานและศีลก็จัดเป็นอุบายในแง่ที่ก่อให้เกิดผล ได้เสวยอารมณ์ที่ดีเลิศไปเกิดสุคติโลกสวรรค์

ส่วนเนื้อความที่ปรากฏโดยอ้อม ก็สามารถนำมาอธิบายได้ เพราะเมื่ออธิบายให้ละเอียดไปในหระอื่น ๆ ก็จะได้เนื้อหาครอบคลุมทั้งหมดนั่นเอง ในเรื่องนี้ มีเนื้อหาโดยอ้อม ดังนี้

๕. นิสสรณะ ได้แก่ พระนิพพานและอริยมรรค ทรงประกาศโดยอ้อมผ่านการประกาศอานิสงส์ในเนกขัมมะนั่นเอง เพราะเมื่อเข้าใจโทษของกามแล้ว ก็ย่อมเบื่อหน่ายในการเวียนว่ายตายเกิด แม้จะเกิดบนสวรรค์ ได้รับสิ่งดีเลิศ แต่ก็มีเวลาจำกัด ถึงเวลาก็ต้องตายจากสิ่งที่มีอยู่ทั้งนั้น จิตใจก็มีความโน้มเอียงไปทางพระนิพพาน มุ่งเจริญอริยมรรคเพื่อทำให้แจ้งต่อไป

๖. อาณัตติ ได้แก่ คำชี้แนะของพระพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อหมู่สัตว์ ทรงปรารถนาให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากความทุกข์ ทั้งจากทุกข์ในอบายและทุกข์ในวัฏฏสงสาร พระองค์จึงได้ทรงประกาศทาน ศีล และคุณความดีระดับพื้นฐานไว้ เพื่อให้สัตว์ทั้งหลายดำเนินตามจะได้หลีกเลี่ยงจากความชั่ว มาตั้งอยู่ในความดี เมื่อตั้งอยู่ในทาน ศีล เป็นต้น ก็ย่อมได้รับความสุขตามสมควร และมีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า แม้สวรรค์ก็มีโทษ คือ เป็นสิ่งไม่เที่ยง ไม่คงทนอยู่ได้ตลอดกาล ไม่อาจจะเป็นที่พึ่งอย่างแท้จริงได้ พระองค์จึงทรงประกาศอานิสงส์ในเนกขัมมะ เพื่อให้เวไนยสัตว์รับพระธรรมเทศนาระดับสูงขึ้น ได้แก่ อริยสัจ ๔ เพื่อจะได้พ้น

๕๙ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๗๘/๑๓๗-๑๔๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙-๑๘๒.

๖๐ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๓๔/๑๙๖-๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๖-๗.

จากทุกข้อในวัฏฏสงสารต่อไป การประกาศความจริงอย่างชัดเจน แยกแยะให้เห็นสิ่งใดดี สิ่งใดชั่ว สิ่งใดน่าทุกข์มาให้ สิ่งใดน่าสุขมาให้ สิ่งใดมีโทษ มีโทษอย่างไร สิ่งใดมีอานิสงส์ มีอานิสงส์อย่างไร ก็เพื่อให้เวไนยสัตว์ทั้งหลายได้มีสัมมาทิฐิ เกิดอุตสาหะในการละสิ่งมีโทษ มาเร่งกระทำการที่เป็น ประโยชน์นั่นเอง

เมื่อพิจารณาแยกแยะเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ด้วยเทศนาหาระแล้ว ก็สามารถ จัดสงเคราะห์เนื้อความเหล่านั้นลงในอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

(๑) **ทุกข์สัจ** ได้แก่ อาทินวะและผล เพราะล้วนเป็นโลกียธรรมที่มีลักษณะไม่เที่ยง แปรปรวน ไม่อาจคงทนได้ตลอดไป จัดอยู่ในกลุ่มของอุปาทานชั้น ๕

(๒) **สมุทัยสัจ** ได้แก่ อัสสาทะ เพราะสุขโสมนัสและอิฏฐารมณ์อยู่ใกล้ชิดกับตัณหา ซึ่งตัณหานี้เป็นเชื้อของภพ เป็นภาวะทำให้เกิดใหม่อีก ทำให้เกิดความยินดีพอใจ ทำให้เกิดความยินดีอย่างยิ่งในสิ่งนั้น ๆ

(๓) **นิโรธสัจ** ได้แก่ พระนิพพานและอริยมรรค เพราะพระนิพพานเป็นภาวะดับ ไม่เหลือของทุกข์และเหตุเกิดทุกข์ทั้งมวล ทำให้แจ้งได้ด้วยอริยมรรค

(๔) **มัคคสัจ** ได้แก่ อุบายและอาณัตติ เพราะด้วยการปฏิบัติอย่างถูกต้องตาม คำแนะนำของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ย่อมทำให้อริยมรรคเกิดขึ้น มีดวงตาปัญญา ทำให้แจ้งนิพพานได้

การจัดสงเคราะห์จากเทศนาหาระ ๖ ลงเป็นอริยสัจ ๔ นั้น มีข้อสังเกตความแตกต่างกับ พระพุทฺธพจน์ที่มีปรากฏอยู่ทั่วไปเล็กน้อย ในข้อ นิโรธสัจ กับ มัคคสัจ ดังนี้

พระพุทฺธพจน์ทั่วไปแสดงว่า อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ส่วนในเนตติปริกัณห์จัดอริยมรรคเข้าในนิโรธสัจ ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า ตามพระพุทฺธพจน์นั้นแสดง อริยสัจระดับโลกุตตระ เป็นสภาวะที่ถูกรู้เห็นด้วยมัคคญาณ ส่วนในเนตติปริกัณห์มุ่งแสดงระดับ โลภียะอันเป็นปุพพภาคปฏิบัติของอริยมรรคเพิ่มเข้ามาด้วย จึงจัดอริยมรรคที่เป็นโลกุตตระไป อยู่กับนิพพานเป็นนิโรธสัจ ส่วนปุพพภาคปฏิบัติของอริยมรรค นำมาจัดสงเคราะห์เป็นมัคคสัจ

ง. อัสสาทะเป็นต้นกับบุคคล

ในคัมภีร์เนตติปริกัณห์นี้ มุ่งเน้นกล่าวถึงบุคคลผู้เวไนยสัตว์ ๓ เท่านั้น ได้แก่ อุกมกัตถุญญ วิปัญจิตถุญญ และเนยยะ เนื่องจากเฉพาะ ๓ บุคคลนี้เท่านั้นที่มีดวงตาเห็นอริยสัจ ๔ ใน ชาติปัจจุบัน ส่วนบุคคลผู้เป็นปทปรมะ เป็นผู้มีบทพยัญชนะของพระพุทฺธพจน์เป็นอย่างยิ่ง ไม่อาจแทงทะลุเนื้อความอริยสัจ ๔ ได้ เมื่อนำพระพุทฺธพจน์มาอธิบายเนื้อความเชื่อมโยงกับบุคคล ผู้รับพระธรรมเทศนาจึงกล่าวเฉพาะ ๓ บุคคลเป็นหลัก

พระธรรมเทศนาที่มีเนื้อความประกอบด้วยอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะนั้น เมื่อจัดความเชื่อมโยงเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ตามที่สามารถเป็นไปได้โดยละเอียด จะมีความเป็นไปได้ของเนื้อหาทั้งหมด ๗ รูปแบบ โดยการแสดงเนื้อความ ดังนี้

- (๑) อัสสาทะ
- (๒) อาทีนวะ
- (๓) นิสสรณะ
- (๔) อัสสาทะ และอาทีนวะ
- (๕) อัสสาทะ และนิสสรณะ
- (๖) อาทีนวะ และนิสสรณะ
- (๗) อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ

ในคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ ท่านพระมหากัจจายนเถระถือเอาเฉพาะนัยที่ ๓ นัยที่ ๖ นัยที่ ๗ เท่านั้นมาอธิบายประกอบกับบุคคล เพราะเป็นธรรมเทศนาที่สามารถอบรมเวไนยสัตว์ทั้ง ๓ ประเภทได้ อีก ๔ นัยไม่ได้ถือเอา เพราะการอบรมเวไนยสัตว์ให้มีปัญญาแทงทะลุอริยสัจ เป็นไปไม่ได้ด้วย ๔ นัยนั้น กล่าวคือ (๑) การกล่าวถึงอัสสาทะอย่างเดียว (๒) อาทีนวะอย่างเดียว (๓) กล่าวถึงอัสสาทะและอาทีนวะ เนื่องจากไม่ได้กล่าวถึงการละกิเลสเอาไว้ในนัยเหล่านี้ และ (๔) เป็นไปไม่ได้ด้วยกล่าวถึงอัสสาทะและนิสสรณะ เพราะไม่ได้เป็นอุบายให้บรรลุถึงความพ้นทุกข์ เพราะไม่มีการกล่าวถึงอาทีนวะเอาไว้^{๖๑}

บุคคลที่สามารถบรรลุธรรมได้ในชาติปัจจุบัน คือ (๑) อุกมภูติญาณ ผู้บรรลุเร็วด้วยการฟังเพียงอุทเทสเท่านั้น เมื่อฟังอุทเทสก็แทงตลอดเนื้อความ รู้แจ้งอริยสัจ (๒) วิปัญจิตญาณ ผู้บรรลุธรรมช้าด้วยการฟังนิทเทส เมื่อขยายความอุทเทสแล้วจึงแทงตลอดในเนื้อความ รู้แจ้งอริยสัจ (๓) เนยยะ ผู้สามารถแนะนำให้บรรลุธรรมได้ โดยการฟังอย่างพิสดาร ทรงจำ สอบถาม คบหา กัลยาณมิตร โยนิโสมนสิการและปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ต่อมาภายหลัง จึงแทงตลอดเนื้อความ รู้แจ้งอริยสัจ ดังนั้น ในการแสดงธรรมจึงมีขนาดยาวสั้น ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน แบ่งเนื้อหาของพระธรรมเทศนากับบุคคล ดังนี้

- (๑) อุกมภูติญาณ สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังนิสสรณะ
- (๒) วิปัญจิตญาณ สามารถบรรลุธรรมด้วยการฟังอาทีนวะกับนิสสรณะ
- (๓) เนยยะ สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟัง อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ^{๖๒}

๖๑ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๖/๕๑.

๖๒ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๖/๙.

เหตุแห่งการเป็นอุคฆฏิคฺคณฺณบุคคลเป็นต้นนั้น ก็พิจารณาจากปัญญาภายในตัวบุคคลนั้น สำหรับผู้เป็นสาวกแล้ว ปัญญาจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยการฟังจากพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นเบื้องต้น เมื่อปัญญาจากการฟังเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาระดับต่อไปจึงจะเกิดขึ้น ปัญญาที่เกิดขึ้นต่อเนื่องกันไปตามลำดับมี ๓ คือ (๑) สุตมยิปัญญา (๒) จินตามยิปัญญา (๓) ภาวนามยิปัญญา

ความหมายปัญญา ๓ มีดังนี้

สุตมยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการฟังธรรมแล้วได้ศรัทธามั่นใจในคำสอน

จินตามยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากพิจารณาเพ่งด้วยใจในธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว

ภาวนามยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดแก่บุคคลผู้ประกอบมนสิการด้วยปัญญา ทั้งสองอย่างนั้นในโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน^{๖๓}

ความหมายปัญญา ๓ อีกนัยหนึ่ง

สุตมยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการฟังมาจากผู้อื่น

จินตามยิปัญญา หมายถึง ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่เกิดภายในตนเอง

ภาวนามยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากทั้งการฟังผู้อื่นและโยนิโสมนสิการ ในตนเอง

ปัญญา ๓ อย่างและบุคคลมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วย สุตมยิปัญญากับจินตามยิปัญญา เป็นอุคฆฏิคฺคณฺณ, บุคคลผู้ประกอบด้วยสุตมยิปัญญา เป็น วิปัญจิตฺตณฺณ, ส่วนผู้ที่ไม่ได้ประกอบด้วยปัญญาทั้งสองประเภท เป็นเนยยะ^{๖๔} เขียนสรุปเป็นตาราง ดังนี้

ตารางที่ ๔.๔ แสดงบุคคลกับธรรมเทศนาที่เหมาะสมกัน

บุคคล	ปัญญาภายใน	ธรรมเทศนาทำให้บรรลุ
อุคฆฏิคฺคณฺณ	สุตมยิ, จินตามยิ	นิสสรณะ
วิปัญจิตฺตณฺณ	สุตมยิ	อาทีนวะ, นิสสรณะ
เนยยะ	-	อัสสาทะ, อาทีนวะ, นิสสรณะ

๖๓ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๗/๑๐.

๖๔ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๘/๑๐.

ในการทรงแสดงอริยสัจ ๔ ของพระพุทธองค์นั้น มีแง่มุมของพระธรรมเทศนาหลากหลาย เพื่อให้เหมาะกับจริตและอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ มีความสมบูรณ์เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ซึ่งประกอบด้วยฝ่ายอรรถ ๖ อย่างและฝ่ายพยัญชนะ ๖ อย่าง อรรถกับพยัญชนะที่พระพุทธองค์ทรงแสดง มีความสัมพันธ์กันเป็นคู่ ๆ ดังนี้ (๑) ทรงสังกาสนาด้วยอักขระ (๒) ทรงปกาสนาด้วยบท (๓) ทรงวิรรณาด้วยพยัญชนะ (๔) ทรงวิภังคนาด้วยอาการ (๕) ทรงอุตตานิกำมะด้วยนิรุตติ (๖) ทรงบัญญัติด้วยนิทเทส, ทรงแสดงโดยย่อด้วยอักขระและบท สำหรับแนะนำอุคฆฏิตัญญบุคคล, ทรงแสดงขยายความด้วยพยัญชนะและอาการ สำหรับแนะนำวิปัญจิตัญญบุคคล, ทรงแสดงโดยพิสดารด้วยนิรุตติและนิทเทส สำหรับแนะนำเนยยบุคคล^{๖๕} สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๕ แสดงส่วนประกอบของธรรมเทศนากับบุคคล

ธรรมเทศนา	พยัญชนะ	อรรถ	บุคคลที่เหมาะสม
แสดงโดยย่อ	อักขระ, บท	สังกาสนา, ปกาสนา	อุคฆฏิตัญญ
แสดงขยายความ	พยัญชนะ, อาการ	วิรรณา, วิภังค	วิปัญจิตัญญ
แสดงโดยพิสดาร	นิรุตติ, นิทเทส	อุตตานิกำมะ, บัญญัติ	เนยยะ

เทศนาหาระนี้ จัดเป็นหาระแรก แสดงให้ทราบว่า ทุกพระพุทธพจน์ไม่ว่าจะมีขนาดสั้นหรือยาวหรือแม้เพียง ๑ คาถา ก็สามารถจัดสงเคราะห์ลงเป็นอริยสัจ ๔ ได้ ไม่มีพระพุทธพจน์ที่ไม่ได้จัดสงเคราะห์ลงในอริยสัจ เมื่อได้โครงสร้างของคำสอนที่เป็นจุดเริ่มต้นของพรหมจรรย์แล้ว ก็นับว่าได้รับประโยชน์จากคำสอนอย่างเต็มที่ หากต้องการทราบรายละเอียดอย่างพิสดารก็สามารถอธิบายด้วยหาระอื่น ๆ และนยะในลำดับถัดไป ทำให้การอธิบายพระพุทธพจน์ไม่ออกนอกกรอบของเรื่องอริยสัจ ๔

๒. วิจัยหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนด้วยการจำแนกบทและคำถามเป็นต้นโดยละเอียด คำว่า **วิจัยะ** ในที่นี้หมายถึง เครื่องมือที่ใช้ในการจำแนก, เป็นที่จำแนก, การจำแนก และหลักการจำแนกบทและคำถามเป็นต้น^{๖๖}

๖๕ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๙/๑๑-๑๒.
๖๖ วิจัยนติ เอเตน, เอเตถ วา ปทปณทาทโย, วิจิตติ เอว วา เตสนติ วิจโย. ปาฬิยํ ปน วิจินติตติ วิจโยติ อยมตโถ ทสสิโต; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

วิจัยหาระมีหลักในการวิเคราะห์และจำแนกพระพุทธรูปโดยละเอียด ๙ อย่าง ได้แก่ (๑) ปทวิจัย (๒) ปัญหาวิจัย (๓) วิสัชชนาวิจัย (๔) ปุพพาปรีวิจัย (๕) อัสสาทวิจัย (๖) อาทินาวิจัย (๗) นิสสรณวิจัย (๘) ผลวิจัย (๙) อุบายวิจัย (๑๐) อาณัตติวิจัย (๑๑) อนุคิตติวิจัย มีคำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

ยํ ปุจฺจนิตฺตจ วิสฺสชฺชิตฺตจ
สฺสุตฺตสฺส โย ปวิจโย

สฺสุตฺตสฺส ยา จ อนุคิตฺติ
หาโร วิจโยติ นิทฺธิฏฺโฐ.^{๖๗}

การจำแนกคำถามและคำตอบของพระพุทธรูป การยกพระพุทธรูปอ้างอิงในภายหลัง และการจำแนกพระพุทธรูปโดยอัสสาทเป็นต้น ท่านแสดงว่าวิจัยหาระ

คำอธิบายโดยย่อของหลักการทั้ง ๑๑ อย่างนั้น มีดังนี้

(๑) ปทวิจัย จำแนกบททั้งโดยอรรถและโดยพยัญชนะไปตามลำดับบททั้งปวงในพระพุทธรูป

(๒) ปัญหาวิจัย จำแนกคำถามเป็นประเภทต่าง ๆ เป็นต้นว่า อธิกฐุโขตนา ธิกฐุสังสันทนา วิมตฺติเจตนา อนุมตฺติปุจฺจนา เถตุกัมมตาปุจฺจนา สัตตาธิกฐฺฐาน ธัมมาธิกฐฺฐาน เอกาธิกฐฺฐาน อนเภาธิกฐฺฐาน สมมุติวิสยะ ปรมัตถวิสยะ อดีตวิสยะ อนาคตวิสยะ ปัจจุบันนวิสยะ^{๖๘}

(๓) วิสัชชนาวิจัย จำแนกคำตอบเป็นประเภทต่าง ๆ เป็นต้นว่า เอกังสพยากรณ์ วิภังชพยากรณ์ ปฏิปุจฺจนาพยากรณ์ ฐปนพยากรณ์ สวเสสพยากรณ์ นิรวเสสพยากรณ์ สอตุตตรพยากรณ์ อนุตตรพยากรณ์ โลเกียพยากรณ์ โลกุตตรพยากรณ์^{๖๙}

(๔) ปุพพาปรีวิจัย จำแนกข้อความก่อนและข้อความหลัง ได้แก่ การจับคู่ระหว่างคำถามกับคำตอบที่สอดคล้องกัน หรือการเทียบเคียงเพื่อหาความสอดคล้องกันระหว่างข้อความก่อนกับข้อความหลัง เป็นต้น^{๗๐}

(๕) อัสสาทวิจัย จำแนกอัสสาทที่ปรากฏอยู่ในติกะ ๒๒ และทูกะ ๑๔๒ เช่น จำแนกสุขเวทนาว่า สุขเวทนามีการเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น, จำแนกตณฺหาว่า ตณฺหามีการถือมั่นในอารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น, จำแนกวิปัลลสาว่า วิปัลลสมีการถือเอาวิปริตเป็นลักษณะเป็นต้น, จำแนกธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ ที่เหลือตามลักษณะของตน ๆ^{๗๑}

๖๗ เนตติ. (บาลี) ๔/๔.

๖๘ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕.

๖๙ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕.

๗๐ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕.

๗๑ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕-๒๖.

(๖) **อาทีนววิจย** จำแนกอาทีนวะโดยการแสดงให้เห็นความต่ำทราม เช่น จำแนกทุกขเวทนาว่า ทุกขเวทนามีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น, จำแนกทุกขสัจว่า มีการเชื่อมต่อภพชาติเป็นลักษณะ, จำแนกความที่สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นต้น, จำแนกโลกียธรรมทั้งปวงมีโทษด้วยการเป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมองและฝ่ายเสื่อมเป็นต้น^{๗๒}

(๗) **นิสสรณวิจย** จำแนกนิสสรณะ เช่น จำแนกอริยมรรคโดยมีที่มาจากกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นต้น จำแนกพระนิพพานที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้ในแง่มุมต่าง ๆ กันเป็นต้น^{๗๓}

(๘) **ผลวิจย** จำแนกผลที่จะได้จากพระธรรมเทศนานั้น ๆ^{๗๔}

(๙) **อุปายวิจย** จำแนกอุปายในพระพุทธรพจน์นั้น ๆ^{๗๕}

(๑๐) **อาณัตติวิจย** จำแนกคำชักชวนแนะนำในพระพุทธรพจน์นั้น ๆ^{๗๖}

(๑๑) **อนุคิตวิจย** จำแนกโดยวิเคราะห์ยกพระพุทธรพจน์ที่สอดคล้องกันมาอ้างอิงในภายหลัง^{๗๗}

ในวิจยหาระทั้ง ๑๑ อย่างนั้น ปทวิจยใช้ความรู้ด้านบาลีไวยากรณ์ในการแยกแยะ เพื่อแปลความหมายของบทต่าง ๆ อัสนาวิจย อาทีนววิจย นิสสรณวิจย ผลวิจย อุปายวิจย และอาณัตติวิจย อธิบายเหมือนในเทศนาหาระ อนุคิตวิจย เป็นการนำพระพุทธรพจน์มาอ้างอิงประกอบ มีตัวอย่างประกอบอยู่ในหาระต่าง ๆ แล้ว

ท่านพระมหากัจจายนเถระได้อธิบายปัญหาวิจย วิสัชชนาวิจย และปุพพาปรีวิจย โดยยกตัวอย่างพระพุทธรพจน์จากพระไตรปิฎก และวิเคราะห์แยกแยะด้วยหลักวิจยหาระ ผู้วิจยจะยกมาแสดงบางส่วน ดังต่อไปนี้

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)
โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้
เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สดใส
ขอพระองค์โปรดตรัสบอกว่า
อะไร เป็นเครื่องฉาบทาโลกนี้ไว้
อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๗๘}
(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)

๗๒ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

๗๓ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

๗๔ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

๗๕ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

๗๖ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

๗๗ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕.

๗๘ พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๙/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้
โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่ และความประมาท
เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้
ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๗๙}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนั้น คำถามมี ๔ ข้อ และคำตอบมี ๔ ข้อ เป็นคำถามที่ท่านอชิตะถามเพื่อต้องการรู้สิ่งที่ยังไม่รู้ เรียกว่าอภิญ्ञาโชตนาปุจฉา พระพุทธองค์ตรัสตอบตามที่เป็นจริง เป็นคำตอบที่เหมาะสมถูกต้อง เพราะพระพุทธองค์ประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ คำถามและคำตอบข้อที่ ๔ เป็นข้อสำคัญที่สุด เพราะมีเนื้อความที่สมบูรณ์ครอบคลุมเนื้อความของข้ออื่น ๆ แยกแยะรายละเอียดได้ดังนี้

คำถามที่ ๑ “โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้” เป็นคำถามท่านอชิตะถาม เพื่อต้องการรู้สิ่งที่ยังไม่รู้

คำตอบที่ ๑ “โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้” เป็นความจริงอย่างนั้น เพราะอวิชชาคือความไม่รู้ร้อยยี่สิบ ๔ ครอบงำ ห่อหุ้ม ปกคลุม ทำให้มองไม่เห็นสิ่งใดมีโทษ สิ่งใดไม่มีโทษ สิ่งใดมีประโยชน์ สิ่งใดไม่มีประโยชน์ สิ่งใดทำแล้วเป็นเหตุมาสู่สุขมาให้ สิ่งใดทำแล้วเป็นเหตุนำทุกข์มาให้ ไม่รู้ประโยชน์ตน ไม่รู้ประโยชน์ผู้อื่น

คำถามที่ ๒ “เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สดใส”

คำตอบที่ ๒ “โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่ และความประมาท” เพราะชาวโลกมีความตระหนี่หวงแหนสิ่งต่าง ๆ ต้องการเก็บสิ่งของต่าง ๆ ไว้เป็นของตนเท่านั้น กีดกันผู้อื่น จึงไม่มีการแบ่งปันช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แม้จะมีสมบัติมากมาย ก็ไม่มีช่วยเหลือหรือแสดงความมีน้ำใจเกื้อกูลมีการให้ทานเป็นต้น ต่างพากันลุ่มหลง มัวเมา ประมาท ในความมีชีวิตประมาทมัวเมาในสิ่งของ เหมือนกับสิ่งนั้นจะไม่มีวันสลายไป

คำถามที่ ๓ “อะไร เป็นเครื่องฉาบทาโลกนี้ไว้”

คำตอบที่ ๓ “เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้” เพราะตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ สัตว์โลกที่ติดข้องกับวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ติดข้องกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เพราะมีตัณหา ความอยาก ความติดข้อง ความเพลิดเพลินพอใจ ยินดียังยิ่งในสิ่งนั้น ๆ ทำให้มองไม่เห็นโทษภัยที่ติดอยู่กับสิ่งนั้น ๆ

๗๙ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๐/๕๓๑, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

คำถามที่ ๔ “อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น”

คำตอบที่ ๔ “ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น” เพราะวิญญูทุกข์เป็นภัยอันใหญ่ที่สัตว์ทั้งหลาย ไม่สามารถจะหนีพ้นออกไปได้ เมื่อมีความเกิด ก็มีทุกข์ในวิญญูะขึ้นมาด้วยพร้อมต้องเดินทางไปสู่ความแก่ ความตาย และการเกิดใหม่ที่ไม่แน่นอน หมุนวนไม่สิ้นสุด^{๘๐}

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)

กระแสน้ำทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ทั้งปวง

อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำทั้งหลาย

ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสน้ำทั้งหลาย

อะไรปิดกั้นกระแสน้ำทั้งหลายได้^{๘๑}

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)

กระแสน้ำเหล่าใดในโลก

สติเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำเหล่านั้นได้

เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสน้ำทั้งหลาย

ปัญญาปิดกั้นกระแสน้ำเหล่านั้นได้^{๘๒}

ในพระพุทธรพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนั้น คำถามมี ๒ ข้อ และคำตอบมี ๒ ข้อ เป็นคำถามที่ท่านอชิตะถามเพื่อต้องการความรู้ที่ละเอียดยิ่งขึ้นไป จะได้ทราบธรรมะที่นำไปสู่การปฏิบัติ พระพุทธรองค์ตรัสตอบตามที่เป็นจริง เป็นคำตอบที่เหมาะสมถูกต้อง เพราะพระพุทธรองค์ประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ คำถามและคำตอบข้อที่ ๒ เป็นข้อสำคัญที่สุด เพราะมีเนื้อความที่สมบูรณ์ครอบคลุมเนื้อความของข้ออื่น ๆ แยกแยะรายละเอียดได้ดังนี้

คำถามที่ ๑ “กระแสน้ำทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำทั้งหลาย”

คำตอบที่ ๑ “กระแสน้ำเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำเหล่านั้นได้” เพราะสติ คือความระลึกได้ ไม่ปล่อยจิตเลือนลอย ไม่เผลอเรอ เป็นสิ่งช่วยคุ้มครอง ป้องกัน ปิดกั้นกระแสน้ำของตัณหา ไม่ให้ไหลเข้ามาท่วมทับจิตผ่านทางช่องทวารทั้ง ๖ ด้วยการมีอินทริยสังวรเป็นต้น

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๑๑/๑๓-๑๔.

^{๘๑} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๑/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๑/๗๔๕..

^{๘๒} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๒/๕๓๒, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖..

คำถามที่ ๒ “ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย อะไร ปิดกั้นกระแสทั้งหลายได้”

คำตอบที่ ๒ “เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาปิดกั้นกระแส เหล่านั้นได้” เพราะการจะสามารถละกิเลสได้อย่างแท้จริง กิเลสไม่เกิดขึ้นอีกเลย จะต้องปฏิบัติ อริยมรรคให้สมบูรณ์ ฝึกหัดตามอริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา เมื่อเกิดมัคคปัญญา เห็นอริยสัจ ๔ ทำให้แจ้งพระนิพพาน กิเลสจึงหมดได้ ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป^{๘๓}

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)

ข้าแต่พระองค์ผู้รันทุกข์ ปัญญา สติ

นามและรูปนี้ ดับที่ไหน

ข้าพระองค์ได้ทูลถามแล้ว

ขอพระองค์ตรัสบอกเนื้อความนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด^{๘๔}

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)

เธอได้ถามปัญหานั้นใด

เราจะกล่าวแก้ปัญหานั้นแก่เธอ

นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในที่ใด

นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ^{๘๕}

ในพระพุทธรูปที่เป็นคำถามและคำตอบนี้ มีคำถามเดียวและคำตอบเดียว คือสภาวะ ที่ดับของนามและรูป ได้แก่ อนุภาทิสเสนิพพานธาตุ เมื่อพระพุทธรองค์ตรัสตอบ “นามและ รูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ” ซึ่งชี้ระบุถึงพระนิพพานก็เป็นคำตอบที่มีเนื้อความ สมบูรณ์ครบถ้วน พระนิพพานนั้นเป็นความดับสนิทของสังขารทั้งหลาย กิเลสและกองทุกข์ คือขันธทั้ง ๕ ก็ดับสนิทที่พระนิพพานนี้เอง

สังขะ ๓ คือ ทุกข์ สมุทัย มรรค เป็นสังขตะ มีความดับไปเป็นสภาพ นิโรธ เป็นอสังขตะ, ในสังขะ ๔ เหล่านั้น สมุทัยย่อมถูกละไปด้วยทัสสนภูมิคือโสดาปัตติมรรค และภาวนาภูมิ คือสกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค, แยกละเอียดได้ดังนี้คือ โสดาปัตติมรรคละ สังโยชน์ ๓ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพตปรามาส มรรค ๓ เบื้องบนละสังโยชน์ ๗ กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา, สังโยชน์ ๑๐ แยกเป็น ๒ กลุ่ม คือ โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ และอุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕^{๘๖} สรุปตารางการละกิเลสดังนี้

๘๓ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๑๑/๑๕-๖.

๘๔ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๓/๕๓๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๓/๗๔๖-๗๔๗.

๘๕ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๔/๕๓๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๔/๗๔๗.

๘๖ ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๑๑-๑๒/๑๖-๑๗.

ตารางที่ ๔.๖ แสดงภูมิกับการละสังโยชน์

ภูมิ	มรรค	สังโยชน์ที่ละได้	ระดับสังโยชน์
ทัสสนภูมิ	โสดาปัตติมรรค	สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส	โอรัมภาคิยสังโยชน์
ภาวานาภูมิ	สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค	กามฉันทะ พยาบาท	
	อรหัตตมรรค	รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา	อุทัมภาคิยสังโยชน์

วิจยหาระนี้ เป็นหลักในการจำแนกพระพุทธรูปให้ละเอียดเจาะลึกลงไป ๑๑ ประเด็น มีประเด็นที่เหมือนกับในเทสนาหาระ ๖ ประเด็น แต่วิเคราะห์ละเอียดเจาะจงมากกว่าในเทสนาหาระ เพื่อให้เกิดความเข้าใจทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะในรายละเอียดปลีกย่อยมากยิ่งขึ้น ทำให้เข้าใจรายละเอียดในเรื่องอริยสัจ ๔ ที่ถูกประกาศไว้ในพุทธรูปได้อย่างชัดเจนตรงประเด็น

๓. ยุติติหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยพิจารณาความเหมาะสมของพระพุทธรูป คำว่า **ยุติติ** ในที่นี้ มีคำเต็มว่า **ยุติติวิจารณ์** หมายถึง การพิจารณาถึงความเหมาะสมตามหลักเหตุผล แต่ท่านลบลวิจารณ์ศัพท์ออกไป^{๘๗}

^{๘๗} ยุติติติ อุปปตติสาธนยุติติ, อิศ ปน ยุติติวิจารณ์ ยุติติ อุตตรปทโลเปน “รูปภโว รูป” นติ ยถา, ยุติติสหจรณโต วา; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

สพฺพเสถ์ หารานํ
ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา

ยา ญมฺเ โย จ โคจโร เตสํ
หาโร ยุตฺตํติ นิทฺทิกฺกุโจ.^{๘๘}

ศัพท์ใดและอรรถะใดของหระทั้งหลายทั้งปวงมีอยู่ การตรวจสอบความเหมาะสมและความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถะทั้งหลายเหล่านั้น ท่านแสดงว่ายุติติหระ

การพิจารณาตรวจสอบตามหลักยุติติหระนี้ ใช้กับหระทั้งหมด ตรวจสอบทั้งพระพุทฺธพจน์ที่เป็นบทตั้งและพระพุทฺธพจน์ที่อธิบายเพิ่มเติมเข้าด้วยหลักหระอื่น ๆ เมื่อยกพระพุทฺธพจน์อื่นมาประกอบการอธิบายด้วยหลักปฏฺฐานหระหรือลักขณหระเป็นต้นแล้ว ต้องนำพระพุทฺธพจน์เหล่านั้นมาตรวจสอบความเหมาะสมทั้งด้านพยัญชนะและด้านอรรถะด้วยทั้งหมด ความเหมาะสมโดยพยัญชนะ คือ เป็นศัพท์ที่มีความหมายและสามารถสื่อถึงความหมายที่ผู้กล่าวต้องการได้ ความเหมาะสมโดยอรรถะ คือ มีความไม่ขัดแย้งกับสภาวะความเป็นจริงตามหลักสัจจะ เป็นไปเพื่อละกิเลส เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของธรรม

การตรวจสอบความเหมาะสมด้านพยัญชนะใช้หลักมหาปเทศ ๔ ได้แก่ (๑) พุทธापเทศ (๒) สังฆापเทศ (๓) สัมพหุลัตเตरापเทศ (๔) ऐकत्ततेरापเทศ หากแม้มีผู้กล่าวอ้างว่าได้รับคำสอนมาจากผู้ที่น่าเชื่อถือเป็นที่อ้างอิงได้ คือ ได้รับมาจากพระพุทฺธเจ้า ได้รับมาจากหมู่สงฆ์ ได้รับมาจากพระเถระหลายรูป ได้รับมาจากพระเถระหนึ่งรูปที่น่าเชื่อถือ ก็ไม่ควรยอมรับ ไม่ควรปฏิเสธ ควรจำบทพยัญชนะนั้นให้ดี แล้วนำไปเปรียบเทียบกับคำสอนที่ขึ้นสู่การสังคายนา หากไม่ลงกัน ก็ให้ทิ้งไป หากลงกันได้ ก็รับไว้ ส่วนการตรวจสอบความเหมาะสมของอรรถะ คือ ตรวจสอบให้ไม่ขัดแย้งกับหลักธรรมสำคัญ ได้แก่ (๑) อริยสัจ ๔ (๒) หลักวินัย ๓ (๓) หลักปฏิจจสมุปบาท มีคำอธิบายเพิ่มเติมดังนี้

(๑) หลักมหาปเทศ ๔ คือการอ้างผู้ที่สำคัญ อ้างผู้นำเชื่อถือ อ้างผู้ที่คนทั่วไปเชื่อมั่นว่าเป็นหลักอันมั่นคงสามารถวางใจได้ เมื่อมีบุคคลกล่าวอ้างถึงท่านเหล่านี้ เพื่อเป็นเครื่องยืนยันว่าตนเป็นฝ่ายถูกต้อง ควรปฏิบัติอย่างไร สรุปความว่า ไม่ว่าบุคคลอื่นจะกล่าวอ้างอิงถึงผู้ที่ยิ่งใหญ่มีความสำคัญหรือน่าเชื่อถืออย่างไร ก็มีหลักปฏิบัติอยู่ว่า ไม่ควรอนุโมทนายินดีชื่นชม ไม่ควรรับยอมรับว่าถูกต้อง ไม่ไปเป็นฝ่ายเดียวกับบุคคลนั้น และไม่ควรปฏิเสธว่าที่เขารับมานั้นไม่ถูกต้อง ไม่ควรเป็นฝ่ายตรงข้าม ควรจดจำบทพยัญชนะนั้นให้ดี อย่าให้ตกหล่น แล้วนำไปเทียบกับคำสอนของพระพุทฺธเจ้าที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก หากไม่ลงกัน ผิดพลาด ขาดตกบกพร่อง ก็ให้ตกลงใจว่า นี่ไม่ใช่พระดำรัสของพระพุทฺธเจ้าแน่นอน ท่านผู้นี้รับมาผิด แล้วก็ทิ้งไป หากลงกันได้ ไม่ขาดตกบกพร่อง ก็ให้ตกลงใจว่า นี่เป็นพระดำรัสของพระพุทฺธเจ้าแน่นอน ท่านผู้นี้รับมาถูกต้อง มหาปเทศมี ๔ ข้อ คือ

^{๘๘} เนตติ. (บาลี) ๔/๔.

- ก. พุทธาปเทศ หมายถึง การอ้างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
- ข. สังฆาปเทศ หมายถึง การอ้างหมู่พระภิกษุสงฆ์ที่น่าเชื่อถือ
- ค. สัมพหุัตถะราปเทศ หมายถึง การอ้างพระเถระหลายรูปที่น่าเชื่อถือ
- ง. เอกัตถะราปเทศ หมายถึง การอ้างพระเถระรูปเดียวที่น่าเชื่อถือ^{๘๙}

(๒) **หลักอริยสัจ ๔** คือหลักความจริงที่เป็นเช่นนั้นแท้ ที่ไม่ผิดเพี้ยน ไม่เป็นอย่างอื่น จากความเป็นอย่างนั้น เป็นความจริงอันประเสริฐสูงสุด^{๙๐} ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เนื่องจากอริยสัจนี้เป็นหลักใหญ่ เป็นหลักธรรม ที่ต้องรู้ให้ได้ เพื่อจะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องต่อสัจจะ หากมีการปฏิบัติได้ถูกต้องเหมาะสมกับสัจจะ จึงจะมีผลในการดับทุกข์ ทำให้ถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง หากปฏิบัติไม่ถูกต้อง ปฏิบัติ ไม่เหมาะสมกับสัจจะ ก็จะเป็นการกระทำที่ไร้ประโยชน์ ไม่มีผลต่อความพ้นทุกข์

(๓) **หลักวินัย ๓** คือหลักการละกิเลส ได้แก่ รากวินัย การกำจัดราคะ, โทสวินัย การกำจัดโทสะ, โมหวินัย การกำจัดโมหะ การปฏิบัติดำเนินตามอริยมรรค เจริญกุศลธรรมฝ่ายดีงาม ทั้งหมดนั้นมีการกำจัดกิเลสได้เป็นที่สุด^{๙๑} มุ่งเน้นเพื่อกำจัดกิเลสอันเป็นศัตรูที่แท้จริง เพราะ กิเลสมิราคะเป็นต้น เป็นสิ่งคอยก่อวน บิบบั่น เฝารนจิตใจให้เป็นทุกข์อยู่เสมอ นำแต่สิ่งไม่เป็น ประโยชน์มาให้ พาให้เวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร จึงต้องปฏิบัติบำเพ็ญธรรม เพื่อกำจัด กิเลส การกำจัดกิเลสจึงเป็นหลักสำคัญอีกอย่างหนึ่ง เป็นตัวบ่งชี้ว่ามีการปฏิบัติถูกต้องหรือไม่ เป็น อริยมรรคหรือไม่ หากปฏิบัติได้ถูกต้อง จะต้องกำจัดกิเลสได้ หากปฏิบัติไม่ถูกต้อง แม้จะมี การปฏิบัติที่ละเอียดพิสดารขนาดไหน ก็ละกิเลสไม่ได้

(๔) **หลักธรรมดา** คือหลักความเป็นเช่นนั้นแห่งธรรม ได้แก่ หลักปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยฝ่ายเกิดทุกข์กับฝ่ายดับทุกข์ เป็นธรรมะที่พระพุทธรองค์ทรงตรัสรู้ ที่ละเอียด ประณีต ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ไม่อาจหยั่งถึงได้ด้วยวิธีการนึกคิดเอาตามหลักเหตุผล อันบัณฑิตเท่านั้น จึงจะรู้ เป็นหลักธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย มีหลักกว้าง ๆ ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”^{๙๒}

หลักนี้ กระเจายละเอียดเจาะจงลงเป็นกระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์ กับกระบวนการ ดับไปของทุกข์ เป็นปฏิจจสมุปบาท ๒ สาย สมุทวาระกับนิโรธวาระ สมุทวาระแสดงทุกข์สมุทัย ที่ละเอียด แจกแจงชัดเจน อันใคร ๆ คัดค้านไม่ได้ แสดงการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารมี

๘๙ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๘๘/๑๐๙-๑๑๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๘/๑๓๔-๑๓๖.

๙๐ จตตาริมาณี ภิกขเว ตถาณี อวิตถาณี อนณณณานิ...ตถเมต อวิตถเมต อนณณณณเมต; ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๐/๓๗๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔.

๙๑ สมมาทัญญิ อานนท ภาวิตา พหุลีกตา รากวินยปริยสาเนา โหติ, โทสวินยปริยสาเนา โหติ, โมหวินย ปริยสาเนา โหติ; ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔/๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๖.

๙๒ ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๑/๒๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘.

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย, นิโรธวาระแสดงทุกขนิโรธ ชี้ให้เห็นชัดเจนถึงหลักการดับทุกข์ ทุกข์จะดับได้ ไม่เกิดอีกต่อไป ด้วยการทำลายอวิชาให้หมดสิ้นไปไม่เหลือด้วยอริยมรรค, อวิชาเป็นปัจจัยของกระบวนการฝ่ายเกิดทุกข์ การสร้างวิชา ทำลายอวิชา เป็นฝ่ายดับทุกข์

หากพระพุทธพจน์นั้นยังลงในสังขะ ๔ ได้ ปรากฏในการกำจัดกิเลส และไม่ขัดแย้งกับหลักธรรมาคืออภิจจสมุปบาท เมื่อเป็นดังนี้ ก็ย่อมไม่ยังอาสวะให้เกิดขึ้น พึงถือเอาพระพุทธพจน์นั้น ๆ ที่ประกอบกับมหาปเทศ ๔ ตามความเหมาะสม^{๙๓}

พระมหากัจจายนเถระได้แสดงตัวอย่างพระธรรมเทศนา ที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้อย่างถูกต้องเหมาะสมหลายประเด็น หากแสดงเป็นอย่างอื่นจากนี้ย่อมไม่ถูกต้องเหมาะสม ผู้วิจัยจะสรุปมาแสดงไว้บางส่วน ดังนี้

- แสดงอสุภะแก่คนราคะจริต
- แสดงเมตตาแก่คนโทสจริต
- แสดงอภิจจสมุปบาทแก่คนโมหจริต
- พยาบาทของเมตตาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้
- ความเบียดเบียนของกรุณาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้
- ความริษยาของมูหิตาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้
- ราคะของอุเบกขาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้
- นิमित्तย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้ในอนิมิตตวิหารีบุคคล
- วิจิกิจฉาคือความลังเลสงสัยว่า “เรามี” หรือ “เราเป็นคนนี้” ย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้ในพระอริยบุคคล
- กามราคะและพยาบาทย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้ปฐมฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิตก ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือปฐมฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิตกและวิจารณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้ทุติยฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอุเบกขาและสุข ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือตติยฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับปิติและสุข ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้ตติยฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับสติที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขา ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือจตุตถฌาน

^{๙๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๑๘/๒๓.

- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอุเบกขา ย่อมเป็นไปเพื่อความสำเร็จสำหรับผู้ได้จตุตถฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอากาสนัญจายตนะ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคืออากาสนัญจายตนสมาบัติ
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับรูปกรรมฐาน ย่อมเป็นไปเพื่อความสำเร็จสำหรับผู้ได้อากาสนัญจายตนสมาบัติ
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิญญาณัญจายตนะ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือวิญญาณัญจายตนสมาบัติ
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอากาสนัญจายตนะ ย่อมเป็นไปเพื่อความสำเร็จสำหรับผู้ได้วิญญาณัญจายตนสมาบัติ
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอากิญจัญญายตนะ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคืออากิญจัญญายตนสมาบัติ
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิญญาณัญจายตนะ ย่อมเป็นไปเพื่อความสำเร็จสำหรับผู้ได้อากิญจัญญายตนสมาบัติ
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนะ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ
- จิตตูปบาทที่มีสัญญาปรากฏชัด ย่อมเป็นไปเพื่อความสำเร็จสำหรับผู้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับสัญญาเวทยิตนิโรธ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ
- จิตที่สั่งสมอบรมแล้วอย่างข้าพเจ้า ย่อมสามารถทำให้เกิดอภินิหารได้
- การเกิดทุกข์ทั้งปวงมีการปรุงแต่งตามกามตัณหาเป็นมูลเหตุ^{๙๔}

หลักยุดติหาระนี้ ทำให้เกิดความมั่นใจในความถูกต้องเหมาะสมของพระพุทธรูปทั้งหมดที่นำมาแสดง ทั้งที่ปรากฏในพระพุทธรูปนันทังและส่วนที่เพิ่มเติมมาจากการอธิบายด้วยหาระต่าง ๆ ด้านพยัญชนะตรงตามพระไตรปิฎกบาลี ด้านอรรถะไม่ออกนอกแนวอริยสัจ ๔ เป็นไปเพื่อละกิเลส และหยั่งลงในปฏิจจสมุปบาท

๙๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๑/๒๖-๒๘.

๔. ปทัชฐานหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยพิจารณาเหตุไถ่ของธรรมในพระพุทฺธพจน์นั้น คำว่า **ปทัชฐาน** ในที่นี้ มีคำเต็มว่า **ปทัชฐานวิจารณ์** หมายถึง การพิจารณาถึงเหตุไถ่ของธรรม แต่ท่านลบลวิจารณ์ศัพท์ออกไป^{๙๕}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

ธมฺมํ เทเสติ ชิโน

ตสฺส จ ธมฺมสฺส ยํ ปทญฺจานํ

อิติ ยาว สพฺพธมฺมา

เอโส หาโร ปทญฺจาโน.^{๙๖}

พระชินเจ้าย่อมทรงแสดงพระธรรม และปทัชฐานใดแห่งธรรมนั้นมีอยู่ ปทัชฐานนั้นอันบัณฑิตพึงแสดงตลอดถึงธรรมทั้งปวงอย่างนี้ หาระนี้เรียกว่าปทัชฐานหาระ

หาระนี้เป็นหลักในการแสดงเหตุปัจจัยต่อกันของธรรมมีกุศลเป็นต้น เพื่อให้เห็นว่าธรรมทั้งหลายเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่ต่อกัน โดยหาปทัชฐานของธรรมนั้น และหาปทัชฐานของปทัชฐานต่อกันไป

พระมหาจักรจายนเถระได้แสดงตัวอย่างของปทัชฐานหาระ โดยแสดงลักษณะของสภาวะธรรมและปทัชฐานของสภาวะธรรมนั้น^{๙๗} ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๙๕ ปทญฺจานนติ อาสนนการณํ, อิธปิ ปทญฺจานวิจารณ์ติอาทิ วุตตนเยเนว เวทิตพฺพํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

๙๖ เนตติ. (บาลี) ๔/๔.

๙๗ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๒๘-๒๙.

ตารางที่ ๔.๗ แสดงลักษณะและปทัฏฐานของสภาวะธรรม

สภาวะธรรม	ลักษณะ	ปทัฏฐาน
อวิชา	ไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามที่เป็นจริง	วิปลาส
ตัณหา	ผูกพันหมกหมุ่น	ปิยรูปสาดรูป
โลภะ	ปรารถนาต้องการ	อทินนาทาน
สุกสัญญา	ถือเอารายละเอียดของผิวพรรณและทรวดทรง	ความไม่สำรวมอินทรีย์
สุขสัญญา	เข้าไปรับผัสสะที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ	อัสสาทะ
นิจจสัญญา	ไม่เห็นธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะถูกปัจจัยปรุงแต่ง	วิญญาณ
อตตสัญญา	ไม่เห็นอนิจจสัญญาและทุกขสัญญา	นามกาย
วิชา	แทงตลอดธรรมทั้งปวง	เนยยธรรมทั้งปวง
สมณะ	กำจัดความซัดส่ายของจิต	อสุภะ
อโลภะ	กำจัดความเป็นไปของความอยาก	ความงดเว้นอทินนาทาน
อโทสะ	ไม่วิตติเสียหาย	ความงดเว้นปาณาติบาต
อโมหะ	ปฏิบัติไม่ผิดในวัตถุ	สัมมาปฏิบัติ
อสุกสัญญา	ถือเอาเหมือนศพที่ขึ้นเขียวและศพน้ำเหลืองเยิ้ม	นิพพิทา
ทุกขสัญญา	กำหนดรอบรู้ผัสสะที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ	เวทนา
อนิจจสัญญา	เห็นธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะถูกปัจจัยปรุงแต่ง	ความเกิดและความสิ้นไป
อนตตสัญญา	ไม่ยึดมั่นในธรรมทั้งปวง	จัมมสัญญา
ศรัทธา	เชื่อมั่นอย่างยิ่ง	ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว
ปสาทะ	ไม่ขุ่นมัว	ศรัทธา
วีริยะ	เริ่มตั้งขึ้น	สัมมปปธาน
สติ	ไม่เลือนลอย	สติปฏฐาน
สมาธิ	มีอารมณ์เดียว	ฌาน
ปัญญา	รู้อย่างทั่วถึงรอบด้าน	สัจจะ

นอกจากนั้น ท่านได้แสดงเหตุให้เกิดสังสารวัฏ โดยเริ่มต้นจากอโยนิโสมนสิการที่มีลักษณะ
ใส่ใจในสิ่งที่น่าเฟลิดเฟลินยินดี เป็นปทัฏฐานให้เกิดอวิชา อวิชาก็เป็นปทัฏฐานให้เกิดธรรม
อื่น ๆ ต่อเนื่องกันไปเป็นกระบวนการ เขียนย่อเชื่อมโยงต่อเนื่องให้ดูเป็นสายโซ่เดียวกัน ดังนี้

อโยนิโสมนสิการ -> อวิชา -> สังขารทั้งหลาย -> วิญญาณ -> นามรูป ->
ฉฬายตนะ -> ผัสสะ -> เวทนา -> ตัณหา -> อุปาทาน -> ภพ ->ชาติ -> ชรา -> มรณะ ->
โสกะ -> ปริเทวะ -> ทุกข์ -> โทมนัส -> อุปายาส -> ภพ -> สังสาระ ทั้งหมดนี้เป็น
ฝ่ายสังสารวัฏฏ์ ส่วนมรรคมีลักษณะเป็นเครื่องนำออกจากสังสารทุกข์ เป็นปทัฏฐานของ
พระนิพพาน^{๙๘}

และพระมหากัจจายนเถระได้แสดงเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงต่อเนื่องกันจนกระทั่งถึง
วิมุตติญาณทัสสนะ โดยเริ่มตั้งแต่อดีตัญญาตา คือความเป็นผู้รู้จักครูอาจารย์ผู้เป็นพหูสูตรสามารถ
แนะนำการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง เป็นปทัฏฐานของความเป็นผู้รู้ปฏิบัติ ความเป็นผู้ปฏิบัติเป็น
ปทัฏฐานของความเป็นผู้รู้ความเหมาะสมในการภาวนา ความเป็นผู้รู้ความเหมาะสมในการภาวนา
เป็นปทัฏฐานของความเป็นผู้รู้จักตนเป็นต้นต่อเนื่องกันเป็นกระบวนการ เขียนย่อเชื่อมโยง
ต่อเนื่องให้ดูเป็นสายโซ่เดียวกัน ดังนี้

อดีตัญญาตา -> ปัตตัญญาตา -> มัตตัญญาตา -> อัตตัญญาตา -> ปุพเพกตปุญญาตา ->
ปติรูปเทสวาสะ -> สปัปฺริสุปนิสสยะ -> อตฺตสมฺมาปณฺธิ -> ศีล -> อวิปปฏิสาร -> ปราโมทย์ ->
ปีติ -> ปัสสัทธิ -> สุข -> สมาธิ -> ยถาภูตญาณทัสสนะ -> นิพพิทา -> วิราคะ -> วิมุตติ ->
วิมุตติญาณทัสสนะ^{๙๙}

หลักปทัฏฐานหาระนี้ ทำให้เข้าใจชัดถึงธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นฝ่ายกุศลและอกุศลต่าง ๆ อยู่
ในลักษณะเป็นกระบวนการแห่งปัจจัย ธรรมที่เป็นปทัฏฐานของธรรมที่แสดงไว้ในพระพุทธรพจน์
ก็มี และธรรมที่เป็นปทัฏฐานของธรรมเหล่านั้นก็มีต่อ ๆ กันไป เป็นสภาวะที่เชื่อมโยงต่อเนื่องกัน
เป็นกระแส ไม่ได้แยกขาดจากกันหรืออยู่เดี่ยว ๆ ทำให้เห็นชัดกระแสของธรรมทั้งหลาย เป็น
กระแสวิภูฏะแบบหนึ่งกับกระแสวิภูฏะแบบหนึ่ง

๕. ลักษณะหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจ
คลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการหมายรู้ถึงธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะอย่างเดียวกันแม้ไม่ได้กล่าวไว้
คำว่า **ลักษณะ** ในที่นี้ หมายถึงเครื่องมือที่ใช้ในการหมายรู้ธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะอย่างเดียวกัน
หรือ หลักการอันเป็นที่หมายรู้ธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะอย่างเดียวกันแม้ไม่ได้กล่าวไว้^{๑๐๐}

^{๙๘} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๒๙-๓๐

^{๙๙} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๓๐

^{๑๐๐} ลกขียนติ เอเตน, เอเตถ วา เอกลกขณฺหา ธมฺมา อวุตฺตาปี เอกวจนฺนาติ ลกขณฺ; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗

มีคำจำกัดความตามนิเทศว่ามีว่า

วุดตมฺหิ เอกธมฺเม

เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจิ

วุดตา ภาวนติ สพุเพ

โส หาโร ลกฺขโณ นาม.^{๑๐๑}

ครั้นเมื่อธรรมอย่างหนึ่งอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว ธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่มีลักษณะเสมอกันมีอยู่ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวงก็เป็นธรรมที่ถูกกล่าวแล้ว ทหาระนั้นชื่อว่าลักษณหาระ

ธรรมที่มีลักษณะเสมอกันกับธรรมที่ตรัสไว้ในพระพุทฺธพจน์ควรนำมาแสดงด้วย ธรรมที่เสมอกันนั้น พิจารณาโดยสภาวะเหล่านี้ คือ (๑) สหจาริตา การไปร่วมกัน (๒) สหกิจจตา มีกิจเสมอกัน (๓) สมานเหตุตา มีเหตุเสมอกัน (๔) สมานผลตา มีผลเสมอกัน (๕) สมานารัมมณตา มีอารมณ์เสมอกัน

พระมหากัจจายนเถระได้แสดงตัวอย่างของลักษณหาระ โดยยกพระพุทฺธพจน์มาเป็นบทตั้งและขยายความ สรุปความได้ดังนี้

- เมื่อพระพุทฺธองค์ตรัสอายตนะใดอายตนะหนึ่ง เช่น ตริสจักขุเป็นสิ่งที่ไม่ตั้งมั่น เป็นของเล็กน้อย ไม่ใช่ของตน เป็นทุกข์ ต้องพินาศไป เป็นของร้อน เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นผู้ฆ่าในท่ามกลางอมิตร์ ก็เป็นอันแสดงอายตนะภายในทั้ง ๖ ได้แก่ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะด้วย เพราะมีลักษณะเป็นผู้ฆ่าเหมือนกัน^{๑๐๒}

- เมื่อตรัสขันธใดขันธหนึ่ง เช่น ตริสรูปขันธเป็นต้น ก็เป็นอันแสดงเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธด้วย เพราะมีลักษณะเป็นผู้ฆ่าดังที่ตรัสไว้ในยมกสูตร^{๑๐๓}

- พระคาถาในขุททกนิกาย คาถาธรรมบทว่า
ส่วนภิกษุเหล่าใดมีสติตั้งมั่นในกายเป็นนิตย์
ภิกษุเหล่านั้นหมั่นทำความเพียรในกิจที่ควรทำ
ไม่ทำกิจที่ไม่ควรทำ
อาสวะทั้งหลายของเธอผู้มีสติสัมปชัญญะ
ย่อมถึงการสูญสิ้นไป^{๑๐๔}

๑๐๑ เนตติ. (บาลี) ๔/๔.

๑๐๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๓/๓๑.

๑๐๓ ดูรายละเอียด ส.ม. (บาลี) ๑๙/๘๕/๙๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๕/๑๕๒, เนตติ. (บาลี) ๒๓/๓๑.

๑๐๔ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๙๓/๖๗, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๙๓/๑๒๔.

ตามพระคานานี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงสติที่เป็นไปในกาย ก็เป็นอันตรัสสติที่เป็นไปในเวทนา สติที่เป็นในจิต สติที่เป็นไปในธรรมด้วย และเมื่อพระองค์ตรัสอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง อันบุคคลเห็นทางตาแล้วก็ดี ได้ยินทางหูแล้วก็ดี หรือได้รับทราบทางจมูก ลิ้น กายแล้วก็ดี เป็นอันตรัสอารมณ์ที่รับรู้ได้ทางใจด้วย^{๑๐๕}

- พระพุทธองค์ตรัสกายนุปัสสนาสติปัฏฐานว่า “พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้”^{๑๐๖} ในกายนุปัสสนาสติปัฏฐานนี้มีอินทรีย์ ๔ ดังนี้

มีความเพียร ได้แก่ วิริยอินทรีย์

มีสัมปชัญญะ ได้แก่ ปัญฺณินทรีย์

มีสติ ได้แก่ สตินทรีย์

กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ได้แก่ สมาธิินทรีย์

เมื่อเจริญกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน มีปัญญาเห็นกายเป็นสัคว่ากายอยู่อย่างนี้ สติปัฏฐาน ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์ เพราะว่ามีอินทรีย์ทั้ง ๔ มีลักษณะเป็นอันเดียวกัน^{๑๐๗}

- เมื่อสติปัฏฐาน ๔ เจริญขึ้น สัมมปปธาน ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่อสัมมปปธาน ๔ เจริญขึ้น อธิธิบาท ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่ออธิธิบาท ๔ เจริญขึ้น อินทรีย์ ๕ ก็ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่ออินทรีย์ ๕ เจริญขึ้น พละ ๕ ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่อพละ ๕ เจริญขึ้น โพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่อโพชฌงค์ ๗ เจริญขึ้น อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญและเต็มบริบูรณ์, โพธิปักขิยธรรมทั้งปวงที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้หรือยัสัยย้อมถึงการเจริญและเต็มบริบูรณ์ เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งปวงมีลักษณะนำออกจากวิภวทุกข้ออย่างเดียวกันทั้งหมด^{๑๐๘}

- ธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศลแม้ทั้งปวงย่อมถึงซึ่งการละและตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะลักษณะเป็นธรรมที่ควรละอย่างเดียวกันทั้งหมด ได้แก่ เมื่อสติปัฏฐาน ๔ เจริญขึ้น วิปัสสาสทั้งหลายย่อมถูกละได้, อาหาร ๔ ของบุคคลนั้นย่อมถึงการกำหนดรอบรู้ด้วยปัญญา, เขาเป็นผู้ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานทั้งหลาย, เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะทั้งหลาย, เป็นผู้ปราศจากการร้อยรัดด้วยคันถะทั้งหลาย, เป็นผู้ไม่หมักหมมด้วยอาสวะทั้งหลาย, เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอชะทั้งหลาย, เป็นผู้ไม่ถูกทิ่มแทงด้วยลูกศรทั้งหลาย, วิญญานฐิติของผู้นั้นย่อมถึงการกำหนดรอบรู้ด้วยปัญญา, ผู้นั้นย่อมไม่เข้าถึงสิ่งที่ไม่ควรถึงด้วยอคติทั้งหลาย^{๑๐๙}

๑๐๕ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๓๑.

๑๐๖ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๖๘/๑๒๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๘/๒๑๑.

๑๐๗ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๓/๓๑-๓๒.

๑๐๘ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๔/๓๒.

๑๐๙ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๔/๓๒.

- รูปอินทรีย์ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในพระธรรมเทศนาใด รูปธาตุ รูปขันธ์ รูปอายตนะ ก็เป็นอันแสดงไว้ในพระธรรมเทศนานั้นด้วย

สุขเวทนาอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในพระธรรมเทศนาใด สุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และทุกขสมุทยอริยสัจก็เป็นอันแสดงไว้ในพระธรรมเทศนานั้นด้วย

ทุกขเวทนาอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในพระธรรมเทศนาใด ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และทุกขอริยสัจก็เป็นอันแสดงไว้ในพระธรรมเทศนานั้นด้วย

อุเบกขาเวทนาอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในเทศนาใด อุเบกขินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาททั้งหมดก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้นด้วย เพราะอวิชชาอนเนื่องอยู่ในอุเบกขา เวทนา และเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะย่อมมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมี ความเกิดขึ้นของกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้นเป็นสิ่งที่ละได้เพราะเป็นฝ่ายเศร้าหมองเกิดพร้อมกับราคะ โทสะและโมหะ พึงละด้วยอริยธรรมทั้งหลายอันปราศจากราคะ ปราศจากโทสะ และปราศจากโมหะ^{๑๑๐}

ลักษณะหาระนี้ ทำให้เข้าใจธรรมได้กว้างขวางและครอบคลุมมากยิ่งขึ้น ไม่ใช่เข้าใจเฉพาะธรรมเท่าที่ปรากฏในพระพุทธรูปเท่านั้น ยังรวมถึงธรรมที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น เป็นขันธ์เหมือนกันหรือเป็นกุศลเหมือนกัน เป็นต้น ทำให้เข้าใจธรรมต่าง ๆ ครบทั้งชุด ไม่ตัดมาเฉพาะข้อใดข้อหนึ่งหรือแง่ใดแง่หนึ่ง

๖. จตุพยุหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยใช้กลุ่มแห่งวิธีการ ๔ อย่าง คำว่า **จตุพยุหะ** ในที่นี้ หมายถึง ที่รวมวิธีการ ๔ อย่าง หรือ หลักการที่มีกลุ่มแห่งวิธีการ ๔ อย่างมีรูปวิเคราะห์เป็นต้นที่ถูกแสดงไว้ในพระพุทธรูป^{๑๑๑}

๑๑๐ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๔/๓๒-๓๓.

๑๑๑ วิยูหิยติ วิภาเคน ปินทียนติ เอเตน, เอตถ วาติ พยุโห. นิพพณนาทีนํ สุตเต ทสสิยมานานํ จตุนนํ พยุโหติ จตฺตฺวํ พยุโห, จตุนนํ วา พยุโห เอตถาติ จตฺตฺวํ พยุโห; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

คำจำกัดความตามนิเทศว่ามีว่า

เนรุตตมธิปาโย
บุพพาปราณสนธิ

พยุญชนมถ เทสนานิทานญจ
เอโส หาโร จตฺตพฺยุโห.^{๑๑๒}

รูปวิเคราะห้ ความมุ่งหมายของผู้แสดงธรรม เหตุแห่งการแสดงธรรม การเชื่อมพระพุทธรูป
ส่วนหน้ากับส่วนหลังย่อมมีด้วยพยุญชนะ หาระนี้ชื่อว่าจตฺตพฺยุหหาระ

จตฺตพฺยุหหาระนี้ เป็นการแสดงเนื้อความโดยมุ่งพยุญชนะเป็นพิเศษ โดยอธิบายเจาะจง
ลงไป ๔ ประเด็น ได้แก่

(๑) เนรุตตะ คือ รูปวิเคราะห้ของศัพท์ แสดงความหมายของบทให้ละเอียดชัดเจน
ทำให้มองเห็นรากศัพท์และการประกอบศัพท์ขึ้นมาด้วย เป็นนิยามความหมายของบทบาลี เพราะ
คำในภาษาบาลีนั้น มีการประกอบกันขึ้นมาตามลำดับ จนเป็นบทที่นำมาใช้สื่อสารกัน หากเข้าใจ
รูปวิเคราะห้ที่ประกอบอยู่ในบทบาลีนั้น ๆ จะช่วยให้เข้าใจความหมายได้ละเอียดยิ่งขึ้น สามารถ
ยกอรรถและธรรมขึ้นแสดงได้อย่างชัดเจน ผู้ที่มีความสามารถด้านนี้ เรียกว่า เป็นผู้ฉลาดในอรรถ
เป็นผู้ฉลาดในธรรม เป็นผู้ฉลาดในพยุญชนะ เป็นผู้ฉลาดในนิรุตติ เป็นผู้ฉลาดในการเชื่อมต่อบท
หน้ากับบทหลัง เป็นผู้ฉลาดในเทศนา เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่เป็นอดีต เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติ
ที่เป็นอนาคต เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่เป็นปัจจุบัน ผู้เป็นฉลาดคำบัญญัติเพศหญิง เป็นผู้ฉลาดใน
คำบัญญัติเพศชาย เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่ไม่ใช่เพศหญิงและเพศชาย เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่
มีความหมายเดียว เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่มีหลายความหมาย^{๑๑๓} ซึ่งบทที่มีรูปวิเคราะห้ในภาษา
บาลีนั้นมี ๓ ประเภท ได้แก่ สมาส ตัทธิธ และกิตก์ ในพระไตรปิฎกมีวิเคราะห้ศัพท์มากมาย เช่น

ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ขอ, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอาศัยการเที่ยวขอ, ชื่อว่า ภิกษุ
เพราะใช้ผืนผ้าที่ถูกทำให้เสียราคา, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเรียกกันโดยโวหาร, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะ
การปฏิญาณตน, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะพระพุทธเจ้าทรงบวชให้, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้อุปสมบท
ด้วยไตรสรณคมน์, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้เจริญ, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้มีสาระ, ชื่อว่า ภิกษุ
เพราะเป็นผู้ยังต้องศึกษา, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ไม่ต้องศึกษา, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ที่สงฆ์
พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้องสมควรแก่เหตุ^{๑๑๔}

(๒) อธิปายะ คือ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกผู้แสดง
พระพุทธรูปนั้น ความมุ่งหมายหลักของการแสดงธรรม ได้แก่ การนำเวไนยสัตว์ออกจากทุกข์

๑๑๒ เนตติ. (บาลี) ๔/๔.

๑๑๓ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๕/๓๓.

๑๑๔ วิมหา. (บาลี) ๑/๔๕/๓๐, วิมหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

ทั้งปวง หากยังต้องเวียนว่ายตายเกิด ก็แสดงข้อปฏิบัติและอุบายวิธีเพื่อให้รอดพ้นจากอบายและความทุกข์ยากต่าง ๆ ที่เป็นธรรมดาของโลก พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างพระพุทธพจน์มาประกอบคำอธิบาย เช่น

ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม
ธรรมที่ตนประพฤติดีแล้วยอมนำสุขมาให้
นี่เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ตนประพฤติดีแล้ว
ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ถึงทุกข์^{๑๑๕}

ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าในคานานี้ คือบุคคลเหล่าใดต้องการจะมีความสุข และต้องการพ้นจากอบาย บุคคลเหล่านั้นจักประพฤติธรรม^{๑๑๖}

ผู้ใดเฝ้าหาความสุขเพื่อตน
แต่กลับใช้ท่อนไม้ทำร้ายสัตว์ทั้งหลายผู้รักสุข
ผู้นั้นตายไปแล้วย่อมไม่ได้รับความสุขเลย^{๑๑๗}

ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าในคานานี้ คือบุคคลเหล่าใดปรารถนาความสุข บุคคลเหล่านั้นจักไม่กระทำความชั่ว ไม่ฆ่าหรือเบียดเบียนสัตว์อื่นเป็นต้น^{๑๑๘}

ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ
ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย
คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย
คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว^{๑๑๙}

ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าในคานานี้ คือบุคคลเหล่าใดปรารถนาจะแสวงหาอมตธรรม ชนเหล่านั้นจักเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เขาจะอยู่อย่างไม่ปราศจากสติเสมอ^{๑๒๐}

(๓) **เทศนานิทาน** คือ เหตุที่ทำให้เกิดพระธรรมเทศนานั้น เหตุนั้นมีหลากหลายแล้วแต่ว่าพระพุทธองค์ทรงปรารภเรื่องใดเป็นหลัก แล้วทรงแสดงพระธรรมเทศนานั้น ตัวอย่างพระพุทธพจน์ที่ท่านยกมาประกอบคำอธิบาย เช่น

๑๑๕ พุ.ข. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖, พุ.ข. (ไทย) ๒๗/๑๐๒/๓๓๙.

๑๑๖ เนตติ. (บาลี) ๒๖/๓๔.

๑๑๗ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๓๑/๔๐, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓๑/๗๓.

๑๑๘ เนตติ. (บาลี) ๒๖/๓๔.

๑๑๙ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๑/๑๙, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

๑๒๐ เนตติ. (บาลี) ๒๖/๓๕.

คนมีบุตรย่อมเศร้าโศกเพราะบุตร
คนมีโคย่อมเศร้าโศกเพราะโคเหมือนกัน
เพราะอุปธิทำให้รชนเศร้าโศก
ฉะนั้น คนที่ไร้อุปธิจึงไม่เศร้าโศก^{๑๒๑}

เหตุของการทรงแสดงพระธรรมเทศนา คือพระพุทธรองค์ตรัสถึงอุปธิคือสมบัติอันเป็น
ของภายนอก มีบุตร ภรรยา โค ม้า เป็นต้น^{๑๒๒}

เธอจงตัดความรักของตน
เหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสารทกาล
จงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น
เพราะพระสุคตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว^{๑๒๓}

เหตุของการทรงแสดงพระธรรมเทศนา คือพระพุทธรองค์ตรัสถึงการละความผูกพันในวัตถุ
ภายใน^{๑๒๔}

(๔) ปุพพาปรานุสนธิ คือ การเชื่อมโยงข้อความข้างหน้ากับข้อความข้างหลังภายใน
พระพุทธรพจน์ หรือ การเชื่อมโยงพระพุทธรพจน์ที่อธิบายอยู่กับพระพุทธรพจน์อื่นในพระไตรปิฎก
ที่อยู่หน้าหรือหลังโดยการสังคายนา หรือ การเชื่อมบทหลังเข้ากับบทหน้า เพื่อแสดงให้เห็นว่า
บทต่าง ๆ ในพระพุทธรพจน์ที่อธิบายอยู่เชื่อมโยงกันอย่างไร

อีกนัยหนึ่ง ปุพพาปรานุสนธิคือการอธิบายความเชื่อมโยงระหว่างพระพุทธรพจน์
ส่วนหน้ากับส่วนหลัง ในลักษณะ ๔ อย่าง ได้แก่

ก. อรรถสนธิ การเชื่อมโยงกลุ่มอรรถะ ๖ ได้แก่ สังคาสนา ปกาสนา วิวรรณ
วิภังษา และอุตตานิคมมะ^{๑๒๕}

ข. พยัญชนสนธิ การเชื่อมโยงกลุ่มพยัญชนะ ๖ ได้แก่ อักษระ บท พยัญชนะ
อาการ นิรุตติ และนิทเทส^{๑๒๖}

๑๒๑ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๒/๗, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒/๑๒.

๑๒๒ เนตติ. (บาลี) ๒๗/๓๕.

๑๒๓ พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๘๕/๖๖, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๕/๑๒๑.

๑๒๔ เนตติ. (บาลี) ๒๗/๓๗.

๑๒๕ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๓๙.

๑๒๖ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๔๐.

ค. เทสนาสนธิ การเชื่อมโยงเทสนา กล่าวคือความสอดคล้องเป็นเรื่องเดียวกันของพระสูตรที่ยกมาเปรียบเทียบนั้น เช่น ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ยกพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับพระนิพพานมาเป็นตัวอย่าง พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะพระนิพพานไว้ในกรณีท่านพระโคธิกะหรือในกรณีท่านพระวัคคิลีก็เป็นเทศนาเรื่องเดียวกัน^{๑๒๗}

ง. นิทเทสนสนธิ การเชื่อมโยงนิทเทส ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างการเชื่อมโยงการแสดงธรรมฝ่ายอภุศลที่กล่าวไว้ก่อนกับการแสดงธรรมฝ่ายอภุศลที่กล่าวในภายหลัง โดยยกเรื่องจิตที่มีตัณหาและทริภูมิกับจิตที่ไม่มีตัณหาและทริภูมิเป็นหลักในการแสดง บุคคลผู้มีจิตอาศัยตัณหาและทริภูมิควรแสดงด้วยธรรมอะไร บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัยตัณหาและทริภูมิควรแสดงด้วยธรรมอะไร^{๑๒๘} สรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ ๔.๘ แสดงตัวอย่างการเชื่อมโยงธรรมฝ่ายอภุศลกับฝ่ายอภุศล

นิสสิตจิต	อนิสสิตจิต
ธรรมฝ่ายอภุศล	ธรรมฝ่ายอภุศล
กิเลส	โง่ทวน
ความเป็นไปของสังสาระ	ความหมุนกลับของสังสาระ
ตัณหาและอวิชชา	สมถะและวิปัสสนา
อหิริกะและอนตตปปะ	หิริและโอตตปปะ
อสติและอสัมปชัญญะ	สติและสัมปชัญญะ
ไม่มีปัญญารู้เหตุและโยนิโสมนสิการ	ปัญญารู้เหตุและโยนิโสมนสิการ
ความเกียจคร้านและความว่ายาก	ความตั้งความเพียรและความว่าง่าย
ความไร้ศรัทธาและความประมาท	ศรัทธาและความไม่ประมาท
การไม่ได้ฟังสัทธรรมและไม่สังวร	การฟังสัทธรรมและสังวร
อภิชฌาและพยาบาท	อนภิชฌาและอพยาบาท
นิรวรณและสังโยชน์	เจโตวิมุตติเพราะสิ้นราคะ ปัญญาวิมุตติเพราะสิ้นอวิชชา
อุจเฉททริภูมิและสัสสตทริภูมิ	สุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

๑๒๗ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๔๐.

๑๒๘ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๔๐-๔๑.

จตุพหูพหระนี้ ทำให้เข้าใจเนื้อความเพิ่มขึ้นโดยใช้วิธีการอธิบายพยัญชนะ ๔ แม่มม เมื่อได้พิจารณาวิเคราะหของศัพท์ ความมุ่งหมายของผู้แสดง เหตุเกิดเรื่อง และการเชื่อมโยงพระพุทพหจในแม่มมต่าง ๆ ก็ทำให้เข้าใจเนื้อหาของพระพุทพหจได้ชัดเจนและตรงประเด็นยิ่งขึ้น

๗. อวัญหระ

หลักการอธิบายพระพุทพหจ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการหมุนไปหาธรรมทั้งหลายที่เสมอกันและธรรมทั้งหลายที่ไม่เสมอกัน คำว่า อวัญหะ ในที่นี้ หมายถึง เครื่องมือที่ใช้ในการหมุนไปหา, หลักการอันเป็นที่หมุนไปหา, การหมุนไปหาธรรมทั้งหลายที่เสมอกันและธรรมทั้งหลายที่ไม่เสมอกัน^{๑๒๙}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

เอกมฺหิ ปทญฺจานเ

ปริเยสตี เสสํ ปทญฺจานํ

อวัญฺหติ ปฏฺิปปกฺเข

อวัญฺโห นาม โส หาวโร.^{๑๓๐}

ครันเมื่อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นปทัฏฐานถูกยกขึ้นแล้วในเทศนา บัณฑิตย่อมแสวงหาปทัฏฐานที่เหลือ ย่อมหมุนไปสู่ธรรมทั้งหลายอันเป็นฝ่ายตรงข้าม หลักการนั้น ชื่อว่าอวัญหระ

เมื่อธรรมมีอารมณ์ธาตุเป็นต้นที่เป็นปทัฏฐานของปรักกมธาตุเป็นต้นถูกยกขึ้นในเทศนา ก็ใช้ปัญญาค้นหาธรรมอื่นมีความเกียจคร้านเป็นต้น เพราะเป็นสภาวะที่ตรงข้ามกับอารมณ์ธาตุเป็นต้น ซึ่งความเกียจคร้านเป็นปทัฏฐานของความประมาทเป็นต้น เมื่อค้นหาแล้วประกอบคำอธิบายโดยหมุนไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม เมื่อกล่าวถึงกุศลก็สามารถหมุนไปหาอกุศล หรือเมื่อกล่าวถึงอกุศลก็สามารถหมุนกลับไปหากุศลได้

พระมหาภักจายนเถระยกพระพุทพหจมาอธิบายด้วยอวัญหะเป็นตัวอย่าง เช่น

การไม่ทำบาปทั้งปวง

การทำกุศลให้ถึงพร้อม

การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

นี่คือ คำสั่งสอนของพระพุทเจ้าทั้งหลาย^{๑๓๑}

๑๒๙ อวัญญินฺติ เอเตน, เอตถ วา สภาคา วิสภาคา จ ฌมฺมา, เตสํ วา อวัญฺหนนฺติ อวัญฺโห; เนตฺติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

๑๓๐ เนตฺติ. (บาลี) ๔/๔.

๑๓๑ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

คาถาโอวาทปาติโมกข์นี้ มีอธิบายตามหลักอาวัฏฏหาระดังนี้

ทุจจริต ๓ คือ กายทุจจริต วจิตุจจริต มโนทุจจริต ชื่อว่าบาปทั้งปวง ได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ได้แก่ ขมาสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบคาย พุดเพ้อเจ้อ อภิขณา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ, กรรมเหล่านั้นมี ๒ แบบ คือเจตนากรรมกับเจตสิกกรรม

ขมาสัตว์ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบคาย มีโทสะเป็นสมุฏฐาน, ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ มีโลภะเป็นสมุฏฐาน, พุดเพ้อเจ้อ มีโมหะเป็นสมุฏฐาน เหตุ ๗ ประการเหล่านี้เป็นเจตนากรรม, เหตุ ๓ ประการเหล่านี้ ได้แก่ โลภะที่เป็นอภิขณา โทสะที่เป็นพยาบาท และมิจฉามรรคที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ จัดเป็นเจตสิกกรรม

อกุศลมูลเมื่อเข้าถึงการกระทำทางกายและวาจา ย่อมถึงซึ่งอคติ ๔ อย่าง ได้แก่ ฉันทาคติ โทสาคติ ภัยาคติและโมหาคติ, การถึงฉันทาคติมีโลภะเป็นสมุฏฐาน การถึงโทสาคติมีโทสะเป็นสมุฏฐาน การถึงภัยาคติและโมหาคติมีโมหะเป็นสมุฏฐาน

โลภะย่อมถูกละได้ด้วยยโสสุกะ โทสะย่อมถูกละได้ด้วยเมตตา โมหะย่อมถูกละด้วยปัญญา อีกนัยหนึ่ง โลภะย่อมถูกละด้วยด้วยอุเบกขา โทสะย่อมถูกละด้วยเมตตาและกรุณา โมหะย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยมูทิตา^{๑๓๒} สรุไปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๙ แสดงความเชื่อมโยงกรรม ๒ ทุจจริต ๓ และกรรมบถ ๑๐

กรรม	ทุจจริต	กรรมบถ
เจตนา	กายทุจจริต	ขมาสัตว์
		ลักทรัพย์
		ประพฤติผิดในกาม
	วจิตุจจริต	พุดเท็จ
		พุดส่อเสียด
		พุดคำหยาบ
		พุดเพ้อเจ้อ
เจตสิก	มโนทุจจริต	อภิขณา
		พยาบาท
		มิจฉาทิฏฐิ

๑๓๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๐/๔๔.

ตารางที่ ๔.๑๐ แสดงความเชื่อมโยงของอกุศลมูล ๓ อคติ ๔ และธรรมทำให้ละได้

กุศลมูล	กรรมบถ	อคติ	ธรรม ๑	ธรรม ๒
โลภะ	ลักทรัพย์ ประพฤติดินในกาม พุดเท็จ	ฉันทาคติ	อสุภะ	อุเบกขา
โทสะ	ฆ่าสัตว์ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ	โทสาคติ	เมตตา	เมตตา กรุณา
โมหะ	พุดเพ้อเจ้อ	โมหาคติ, ภยาคติ	ปัญญา	มูทิตา

มิจฉัตตะ ๘ ชื่อว่าบาปทั้งปวง ได้แก่มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิดมิจฉัตตะ ๘ ประการเหล่านี้ เรียกว่า การไม่ทำบาปทั้งปวง

เมื่อมิจฉัตตะ ๘ ประการถูกละได้แล้ว สัมมัตตะ ๘ ประการย่อมถึงพร้อม กิริยาที่กระทำ การกระทำ ความถึงพร้อมของสัมมัตตะ ๘ ประการ เรียกว่า การทำกุศลให้ถึงพร้อม

คำว่า การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว แสดงถึงการเจริญมรรคในอดีต เมื่อจิตผ่องแผ้วแล้ว ขั้น ๕ ก็เป็นอันผ่องแผ้วไปด้วย

การทำจิตให้ผ่องแผ้วมี ๒ แบบ คือ (๑) การละนิวรณ์ (๒) การถอนอนุสัย ภูมิระดับแห่งความผ่องแผ้วมี ๒ ระดับ คือ (๑) ทัสสนภูมิ (๒) ภาวนาภูมิ บุคคลย่อมทำจิตให้ผ่องแผ้ว ด้วยการรู้แทงตลอดทุกข์ ผ่องแผ้วจากสมุทัย ผ่องแผ้วด้วยมรรค สภาวะที่ทำให้จิตให้ผ่องแผ้วคือ นิโรธ สภาวะเหล่านี้คือสัจจะ ๔

สรุปรวมลงอริยสัจ ๔ ด้วยคำว่า “การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว” จิตผ่องแผ้วด้วยการละนิวรณ์และการถอนอนุสัย บุคคลทำจิตให้ผ่องแผ้ว ด้วยการกำหนดรู้ขั้นอันเป็นกองทุกข์ ทำจิตให้ผ่องแผ้วจากต้นหาอันเป็นสมุทัย เครื่องมือที่ทำให้จิตผ่องแผ้วคือมรรค อารมณ์ที่ทำให้จิตผ่องแผ้วคือพระนิพพาน^{๑๓๓}

๑๓๓ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๑/๔๕.

ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม
ธรรมที่ตนประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้
นี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ตนประพฤติดีแล้ว
ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ถึงทุกข์^{๑๓๔}

ธรรมในพระคานานี้มี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) อินทริยสังวร (๒) มรรค, ทุกคาก็มี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) อบายภูมิ เมื่อเปรียบเทียบกับเทวดาและมนุษย์ (๒) ภพที่เกิดทั้งหมด เมื่อเปรียบเทียบกับพระนิพพาน^{๑๓๕}

ในเรื่องนั้น ธรรมคือความไม่ขาดตกบกพร่องในการสังวรศีลนี้ที่บุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมรักษาจากอบายทั้งหลาย ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “สถานที่รองรับคนมีศีล ๒ แห่ง คือ เทวดาหรือมนุษย์”^{๑๓๖} โดยท่านยกตัวอย่างผู้ตบแต่งจากทุจริต ๑๐ บำเพ็ญสุจริต ๑๐ ประการ ไม่มีทางจมลงในอบาย ไปสู่สุคติโลกสวรรค์อย่างเดียวกันเท่านั้น เหมือนกับเนยใสและน้ำมันที่ไม่มีทางจมลงในน้ำ ลอยขึ้นเหนือน้ำอย่างเดียวกันเท่านั้น ไม่ขึ้นอยู่กับการสาปแช่งหรือร้องขอใด ๆ ทั้งสิ้น^{๑๓๗}

ส่วนธรรมคือความแก่กล้ามีกำลังมากของมรรคนี้อันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมรักษาจากภพที่เกิดทั้งปวง ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เพราะฉะนั้น ภิกษุควรรักษาจิต
มีความดำริชอบเป็นอารมณ์
มุ่งความเห็นถูกต้องเป็นสำคัญ
รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของเบญจขันธ์
ครอบงำถินมิหะได้ ก็สามารถละทุกข์ได้ทั้งหมด^{๑๓๘}

ในพระคานานี้ ตัณหาและอวิชชาเป็นเหตุของทุกข์ทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเป็นอุปาทาน ๔, ขันธ์ที่ถูกยึดมั่นถือมั่นโดยอุปาทาน ๔ เหล่านั้น เป็นทุกข์, อุปาทาน ๔ เป็นสมุทัย, ขันธ์ ๕ เป็นทุกข์, พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ชนทั้งหลายเหล่านั้น เพื่อกำหนดรอบรู้ทุกข์และเพื่อละสมุทัย, อินทริย์ ๕ ที่เป็นรูป ได้แก่ จักขุนทริย์ โสตินทริย์ ฆานินทริย์ ชิวหินทริย์ กายินทริย์ เป็นปทัฏฐานของตัณหา, มนินทริย์เป็นปทัฏฐานของอวิชชา, บุคคลเมื่อรักษาอินทริย์ ๕

๑๓๔ ขุ.ชา.ทสก. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖, ขุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๑๐๒/๓๓๙.

๑๓๕ เนตติ. (บาลี) ๓๑/๔๕.

๑๓๖ อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๓๐/๖๐, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๐/๗๕.

๑๓๗ ดุรายละเอียดใน ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๕๘/๒๘๒-๒๘๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๘/๔๐๒-๔๐๓.

๑๓๘ ขุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๓๒/๑๔๔, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๒/๒๓๗.

ที่เป็นรูป ย่อมเจริญสมาธิและย่อมข่มตัณหาได้ เมื่อรักษามนินทรีย์ ย่อมเจริญวิปัสสนาและย่อม
 ข่มอวิชชาได้, อุปาทาน ๒ คือ กามุปาทานและสัลลพตูปาทานย่อมถูกละได้ด้วยการข่มตัณหา,
 อุปาทาน ๒ คือ ทิฏฐูปาทานและอัตตวาหูปาทานย่อมถูกละได้ด้วยการข่มอวิชชา, เมื่อ
 อุปาทาน ๔ ถูกละได้แล้ว ธรรม ๒ ประการ คือสมถะและวิปัสสนาย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์
 นี้เรียกว่าพรหมจรรย์ สามัญญผล ๔ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล
 อันเลิศ เหล่านี้เป็นผลของพรหมจรรย์ สรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ ๔.๑๑ แสดงความเชื่อมโยงของกิเลส ปทัฏฐาน และธรรมที่ควรเจริญ

กิเลส	ปทัฏฐาน	ธรรมที่ควรเจริญ	อุปาทานที่ถูกละ
ตัณหา	จักขุนทรีย์..กายินทรีย์	สมาธิ	กามุปาทาน, สัลลพตูปาทาน
อวิชชา	มนินทรีย์	วิปัสสนา	ทิฏฐูปาทาน, อัตตวาหูปาทาน

สรุปประมวลอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้ สัจจะ ๒ อย่างแรกเป็นทุกข์สัจกับสมุทัยสัจ, สมถะ วิปัสสนา
 และพรหมจรรย์ เป็นมรรคสัจ, ผลของพรหมจรรย์และอสังขตธาตุอันเป็นอารมณ์ของมรรคนั้น
 เป็นนิโรธสัจ, บุคคลย่อมรักษาด้วยการกำหนดรู้ขั้นธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ย่อมรักษาจากตัณหาอันเป็น
 สมุทัย ย่อมรักษาด้วยเหตุอันเป็นมรรค อสังขตธาตุเป็นอารมณ์เป็นเครื่องรักษา^{๑๓๙}

อาวัฏฏหาระนี้ เป็นหลักการหมุนธรรมรอบด้าน โดยการหาปทัฏฐานของธรรมนั้นก่อน
 แล้วหมุนไปหาธรรมที่ตรงข้าม และธรรมฝ่ายตรงข้ามนั้นก็ปทัฏฐานให้แก่ธรรมอื่น ๆ ต่อไป
 ทำให้เข้าใจธรรมครอบคลุมรอบด้าน ทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศลเชื่อมโยงกัน

๘. วิภัติหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจ
 คลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการจำแนกภูมิของสภาวะธรรมที่เป็นสังกิเลสและโวกทาน แยกออกเป็น
 เป็นสาธารณะและอสาธารณะ คำว่า **วิภัติ** ในที่นี้ หมายถึง เครื่องมือในการจำแนก, หลักการ
 อันเป็นที่จำแนก, การจำแนกภูมิของสภาวะธรรมที่เป็นสังกิเลสและโวกทานซึ่งเป็นสาธารณะ
 และอสาธารณะ^{๑๔๐}

๑๓๙ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๑/๔๕-๔๙.

๑๔๐ วิภคินิเทศ, เอตถ วา สาธารณสาธาณานํ สักกิสโวกทานมมมานํ ภูมิโยติ วิภคิตติ, วิภคินิ วา เอเตสํ ภูมิยาติ
 วิภคิตติ; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

มีคำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

ธมฺมญจ ปทภูจํ
สาธารณ อสาธา

ภุมิณจ วิภชชเต อัย หาโร
รณจ เนญโย วิภตฺตีติ.^{๑๔๑}

บัณฑิตย้อมจำแนกซึ่งธรรม ปทภูจํ ภุมิ ที่เป็นสาธารณะและที่เป็นสาธารณะด้วย
หลักการใด หลักการนั้นพึงทราบว่ามีวิภัตติหาระ

ปทภูจํ คือ เหตุให้บรรลุคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป, **ภุมิ** คือ ระดับชั้นมีปุณฺณภุมิ ทสฺสนภุมิ
ภาวนาภุมิ เป็นต้น หลักการนี้เป็นการจำแนกธรรมฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายไวทาน โดยสาธารณะ
คือไม่มีพิเศษ ส่วนสาธารณะคือโดยพิเศษเฉพาะเจาะจง

เพื่อให้สามารถจำแนกสภาวะธรรมเป็นต้นได้ชัดเจน ต้องสามารถจำแนกพระพุทฺธพจน์
ในแง่มุมต่าง ๆ อย่างละ ๒ แบบ ดังนี้ พระพุทฺธพจน์ ๒ ประเภท คือวาทนาภคิยสูตรและ
นิพเพธภคิยสูตร, ปฏิปทามี ๒ ประเภท คือ ปุณฺณภคิยปฏิบัติและผลภคิยปฏิบัติ, ศีลมี
๒ ประเภท คือ สังวรศีลและปหานศีล ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวาทนาภคิยสูตรด้วย
ปุณฺณภคิยปฏิบัติ บุคคลนั้นดำรงอยู่ในสังวรศีล ย่อมเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยพรหมจรรย์
นั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงซึ่งนิพเพธภคิยสูตรด้วยผลภคิยปฏิบัติ บุคคลนั้นดำรงอยู่แล้วใน
ปหานศีล ย่อมเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยพรหมจรรย์นั้น สรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑๒ แสดงสูตรเทียบกับปฏิบัติและศีล

ประเภท	สูตร	ปฏิบัติ	ศีล
๑	วาทนาภคิยสูตร	ปุณฺณภคิยปฏิบัติ	สังวรศีล
๒	นิพเพธภคิยสูตร	ผลภคิยปฏิบัติ	ปหานศีล

วาทนาภคิยสูตร คือ พระพุทฺธพจน์ที่แสดงถึงทาน ศีล สวรรค์ โทษความต่ำทราม
เศร้าหมองของกาม และอนิสงสฺในเนกขัมมะ ไม่มีการแสดงเรื่องวิปัสสนา ปัญญา มรรค ผล

นิพเพธภคิยสูตร คือ พระพุทฺธพจน์ที่ประกาศสัจจะ ๔ มีการแสดงเรื่องวิปัสสนาปัญญา
มรรค ผล^{๑๔๒}

๑๔๑ เนตติ. (บาลี) ๔/๔.

๑๔๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๓/๔๙.

สังกิลสภาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้ามอง ได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ และทุจริต

อเสกษภาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงคุณธรรมของพระอเสกษะ

ปญญภาคิยปฏิบัติ คือ ปฏิบัติที่เป็นฝ่ายบุญ ขำระจิตและชำระภพชาติให้สะอาดสะอากสบาย ได้แก่ การให้ทาน รักษาศีล คู่กับवासนาภาคิยสูตรและสังวรศีล

ผลภาคิยปฏิบัติ คือ ปฏิบัติที่เป็นเหตุบรรลุถึงอริยผล ๔ ด้วยการเจริญภาวนา คู่กับนิพเพธภาคิยสูตรและปหานศีล

สังวรศีล คือ ศีลคือการสำรวมระวัง งดเว้น ปิดกั้นความผิดต่าง ๆ ได้แก่ สังวร ๕ ดังนี้ (๑) ปาติโมกขสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยศีลปาติโมกข์ (๒) สติสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยสติ (๓) ญาณสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยญาณ (๔) ขันติสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยขันติ (๕) วิริยสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยวิริยะ^{๑๔๓}

ปหานศีล คือ ศีลที่เกิดจากการละกิเลส ได้แก่ ปหานะ ๕ ดังนี้ (๑) ตทังคปหาน ละความเห็นผิดด้วยวิปัสสนา (๒) วิกขัมภนปหาน ละนิรวรณแบบข่มไว้ด้วยมาน (๓) สมุจเฉทปหาน ละกิเลสเด็ดขาดด้วยอริยมรรค (๔) ปฏิปัสสัทธิปหาน ละทำให้กิเลสสงบระงับราบคาบด้วยอริยผล (๕) นิสสรณปหาน ละด้วยภาวะสลัดออกจากสังขารทั้งปวงคือพระนิพพาน^{๑๔๔}

การจำแนกสภาวะธรรมเป็นต้น จำแนกได้ดังนี้

(๑) การจำแนกสภาวะธรรม โดยแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ สาธารณะ คือสภาวะธรรมที่ทั่วไปไม่แตกต่างกันทั้งโดยชื่อมีการเห็นและสิ่งที่ควรละเป็นต้น หรือไม่แตกต่างกันโดยวัตถุด้วยสามารถบุคคลมีปัญชนและพระโสดาบันเป็นต้น (๒) อสาธารณะ คือ สภาวะธรรมที่มีเฉพาะบุคคลไม่ทั่วไป^{๑๔๕}

ก. ธรรมสาธารณะ

สภาวะธรรมที่เป็นสาธารณะแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ นามสาธารณะกับวัตถุสาธารณะ เช่น (๑) กิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นสาธารณะแก่มีจันตนิยตบุคคลและอนิยตบุคคล (๒) กามราคะและพยาบาทเป็นสาธารณะแก่ปัญชนและพระโสดาบัน (๓) สังโยชน์เบื้องสูง ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุพัจจจะ อวิชชา เป็นสาธารณะแก่ปัญชนและอนาคามี (๔) โลภียสมบัติทั้งปวงเป็นสาธารณะทั้งแก่ปัญชนและพระอริยเจ้า

๑๔๓ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๓๓/๑๒๐, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔.

๑๔๔ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๓๓/๑๒๐, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔-๒๕.

๑๔๕ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๘/๒๘.

ข. ธรรมอสาธนะ

สภาวะธรรมที่เฉพาะบุคคลนั้น ๆ ไม่ทั่วไปแก่บุคคลเหล่านี้ พึงแสวงหาค้อยตามเทศนาโดยความเป็นเสกขธรรมอเสกขธรรมและโดยกัปปบุคคลกัปปบุคคล เช่น (๑) กามราคะและพยาบาทเป็นสาธนะแก่บุคคลผู้ดำรงในโสดาปัตติมรรคและพระโสดาบัน ส่วนสภาวะธรรมคือโสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผลเป็นอสาธนะ (๒) สังโยชน์เบื้องสูงเป็นสาธนะแก่ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามีมรรคและพระอนาคามี ส่วนสภาวะธรรมเป็นอสาธนะ (๓) ชื่อของพระเสกขะทั้งปวงเป็นสาธนะ ส่วนสภาวะธรรมคือมรรค ๔ และผล ๓ เป็นอสาธนะ (๔) เสกขศีลของพระเสกขะทั้งปวงเป็นสาธนะ ส่วนสภาวะธรรมอสาธนะ เป็นต้น^{๑๔๖}

(๒) การจำแนกภูมิ โดยแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ (๑) ทัสสนภูมิ คือโสดาปัตติมรรค เป็นปทัฏฐานให้หยั่งลงสู่โสดาปัตติผล (๒) ภาวนาภูมิ คือ สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค เป็นปทัฏฐานให้หยั่งลงสู่สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล

(๓) จำแนกปทัฏฐาน โดยแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ (๑) สาธนะ เป็นปทัฏฐานทั่วไป (๒) อสาธนะ เป็นปทัฏฐานไม่ทั่วไป พระมหาภิกษุจายนเถระแสดงตัวอย่าง เช่น

- ทัสสนภูมิเป็นปทัฏฐานแก่การหยั่งลงสู่ความแน่นอน
- ภาวนาภูมิเป็นปทัฏฐานแก่การบรรลุผลทั้งหลายเบื้องบน
- ทุกขาปฏิบัติพาหันทธาภิญาเป็นปทัฏฐานแก่สมณะ
- สุขาปฏิบัติพาหิปาภิญาเป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา
- ทานมัยบุญญกิริยาวัตฤเป็นปทัฏฐานสาธนะแก่ปรโตโฆสะ
- สิลมัยบุญญกิริยาวัตฤเป็นปทัฏฐานสาธนะแก่จินตามयीปัญญา
- ภาวนามัยบุญญกิริยาวัตฤเป็นปทัฏฐานสาธนะแก่ภาวนามयीปัญญา
- ทานมัยบุญญกิริยาวัตฤเป็นปทัฏฐานสาธนะแก่ปรโตโฆสะและสุตมयीปัญญา
- สิลมัยบุญญกิริยาวัตฤเป็นปทัฏฐานสาธนะแก่จินตามयीปัญญาและ

โยนิโสมนสิการ

- ภาวนามัยบุญญกิริยาวัตฤเป็นปทัฏฐานสาธนะแก่ภาวนามयीปัญญาและ

สัมมาทิฐิ

- ปติรูปเทสวาสะเป็นปทัฏฐานสาธนะแก่วิเวกและสมาธิ
- สปัริสุปนิสสยะเป็นปทัฏฐานสาธนะแก่ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวใน

พระรัตนตรัยและสมณะ

^{๑๔๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๔/๔๙-๕๐.

- อัตตสัมมาปณิธิเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่หิริและวิปัสสนา
- การสละอกุศลเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่การพิจารณาอกุศลและสมาธิในทริย
- ความเป็นธรรมที่กล่าวไว้โดยชอบเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่การก่อให้เกิดกุศลมูลและผลสมบัติ

- ความเป็นผู้ปฏิบัติดีของสงฆ์เป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ความเป็นหมู่คณะดี
- ความถึงพร้อมแห่งพระศาสดาเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ความเลื่อมใสของชนทั้งหลายผู้ยังไม่เลื่อมใส และแก่ความเจริญงอกงามยิ่งขึ้นของชนทั้งหลายผู้เลื่อมใสแล้ว
- ความเป็นผู้มีปาติโมกข์อันสะอาดหมดจดไม่เสียหายเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่การข่มบุคคลผู้หน้าด้าน และเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่การอยู่อย่างผาสุกสำหรับบุคคลผู้มีศีลเป็นที่รัก^{๑๔๗}

วิัตติหาระนี้ ทำให้เข้าใจชัดระดับขั้นหรือหมวดหมู่ของธรรมทั้งฝ่ายสังกิเลสและโงทาน ทำให้เข้าใจภาวธรรมนั้น ๆ เป็นสาธารณะแก่บุคคลหรือสิ่งทั่วไป หรือเป็นสิ่งที่พิเศษมีเฉพาะบุคคลหรือเฉพาะสิ่งนั้น ๆ เป็นต้น

๙. ปรีวัตตนหาระ

หลักการอธิบายพระพุทพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการสลับเปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทพจน์ไปทางตรงกันข้าม คำว่า **ปรีวัตตนะ** ในที่นี้ หมายถึง เครื่องมือในการสลับเปลี่ยน, หลักการอันเป็นที่สลับเปลี่ยน, การสลับเปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทพจน์ไปทางตรงกันข้าม^{๑๔๘}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

กุสลากุสเล ธมฺเม

ปรีวัตตติ ปฏิปฺกฺเข

นิทฺธิฏฺเฐ ภาวิตฺเต ปทีเน จ

หาโร ปรีวัตตโน นาม.^{๑๔๙}

ครั้นเมื่อธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญและเป็นธรรมที่ควรละ อันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว หลักการใดย่อมเปลี่ยนไปในธรรมฝ่ายตรงข้าม หลักการนั้นชื่อว่า ปรีวัตตนหาระ

๑๔๗ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๔/๕๐-๕๑.

๑๔๘ ปฏิปทฺขวเสน ปรีวัตตียนฺติ อิมินา, เอตฺถ วา สุตฺเต วุตตมฺมา, ปรีวัตตโน วา เทสนฺติ ปรีวัตตโน; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

๑๔๙ เนตติ. (บาลี) ๔/๔.

หลักการนี้ อธิบายโดยการเปลี่ยนไปสู่สภาวะธรรมที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์กัน^{๑๕๐} เปลี่ยนจากกุศลไปสู่อกุศล หรือเปลี่ยนจากอกุศลไปสู่กุศล จากผิดไปสู่ถูก หรือจากถูกไปสู่ผิด^{๑๕๑} พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างมาแสดง เช่น

- มิฉนาคิภูริของบุคคลผู้มีสัมมาทิฐิย่อมเป็นอันสิ้นไปแล้ว บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นอเนกประการเหล่าใดพึงเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นเพราะมิฉนาคิภูริเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของเขาก็เป็นอันสิ้นไปแล้ว กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการของบุคคลนั้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย กุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์

มิฉนาคิภูริของบุคคลผู้มีสัมมาสังกัปปะย่อมเป็นอันสิ้นไปแล้ว บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการเหล่าใดพึงเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นเพราะมิฉนาคิภูริเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของเขาก็เป็นอันสิ้นไปแล้ว กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการของบุคคลนั้นย่อมเกิดขึ้นเพราะสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย กุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์

มิฉนาคิภูริของบุคคลผู้มีสัมมาวาจา... สัมมากัมมันตะ... สัมมาอาชีวะ... สัมมาวายามะ... สัมมาสติ... สัมมาสมาธิ... สัมมาวิมุตติ...

มิฉนาคิภูริของบุคคลผู้มีสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะย่อมเป็นอันสิ้นไปแล้ว บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการเหล่าใดพึงเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นเพราะมิฉนาคิภูริเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของเขาก็เป็นอันสิ้นไปแล้ว กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการของบุคคลนั้นย่อมเกิดขึ้นเพราะสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัย กุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์^{๑๕๒}

สรุปเป็นธรรมฝ่ายอกุศล ๒๐ และธรรมฝ่ายกุศล ๒๐ ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อกันดังตาราง

๑๕๐ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๙/๒๘-๒๙.

๑๕๑ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๕-๓๖/๕๑-๕๓, เนตติ.อ.(บาลี) ๓๕-๖/๑๒๔-๑๒๖, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๓๕-๓๖/๘๙ ๙๐.

๑๕๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๕/๕๑-๕๒.

ตารางที่ ๔.๑๓ แสดงอกุศลและกุศลที่เป็นปฏิปักษ์กัน

อกุศล	กุศล
มิจฉาทิฐิ	สัมมาทิฐิ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย
มิจฉาสังกัปะ	สัมมาสังกัปะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาสังกัปะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาสังกัปะเป็นปัจจัย
มิจฉาวาจา	สัมมาวาจา
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาวาจาเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาวาจาเป็นปัจจัย
มิจฉากัมมันตะ	สัมมากัมมันตะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉากัมมันตะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมากัมมันตะเป็นปัจจัย
มิจฉาอาชีพะ	สัมมาอาชีพะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาอาชีพะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาอาชีพะเป็นปัจจัย
มิจฉาวายามะ	สัมมาวายามะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาวายามะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาวายามะเป็นปัจจัย
มิจฉาสติ	สัมมาสติ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาสติเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาสติเป็นปัจจัย
มิจฉาสมาธิ	สัมมาสมาธิ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาสมาธิเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาสมาธิเป็นปัจจัย
มิจฉาวิมุตติ	สัมมาวิมุตติ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย
มิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะ	สัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัย

- ปาณาติบาตเป็นสิ่งอันบุคคลผู้เว้นขาดแล้วจากปาณาติบาตละได้แล้ว อทินนาทานเป็นสิ่งอันบุคคลผู้เว้นขาดแล้วจากอทินนาทานละได้แล้ว อพรหมจรรย์เป็นสิ่งอันบุคคลผู้ประพฤติพรหมจรรย์ละได้แล้ว มุสาวาทเป็นสิ่งอันบุคคลผู้มีปกติพูดคำจริงละได้แล้ว คำพูดส่อเสียดเป็นสิ่งอันบุคคลผู้ไม่พูดส่อเสียดละได้แล้ว คำพูดหยาบคายเป็นสิ่งอันบุคคลผู้พูดคำไพเราะละได้แล้ว การพูดเพื่อเจือเป็นสิ่งอันบุคคลผู้มีปกติพูดตามกาลละได้แล้ว อภิขมาเป็นสิ่งอันบุคคลผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่นละได้แล้ว พยาบาทเป็นสิ่งอันบุคคลผู้มีจิตไร้พยาบาทละได้แล้ว มิจฉาทิฎฐิเป็นสิ่งอันบุคคลผู้มีสัมมาทิฎฐิละได้แล้ว^{๑๕๓}

- ขนเหล่าใดย่อมตำหนิอริยมรรคมีองค์ ๘ คำพูดและคำพูดตามต่อมาที่ปรากฏในปัจจุบันของชนทั้งหลายเหล่านั้นย่อมเข้าถึงการเป็นสิ่งควรตำหนิที่เข้ากับเหตุผล ขนเหล่านั้นย่อมตำหนิธรรมคือสัมมาทิฎฐิ เพราะเหตุนั้น ขนเหล่าใดเป็นมิจฉาทิฎฐิ การบูชาและการสรรเสริญย่อมมีแก่ขนเหล่านั้น และขนเหล่านั้นก็ย่อมตำหนิสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาวิมุตติ สัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ เพราะเหตุนั้น ขนเหล่าใดเป็นมิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะ การบูชาและการสรรเสริญย่อมมีแก่ขนเหล่านั้น^{๑๕๔}

- ขนเหล่าใดกล่าวว่า กามทั้งหลายควรบริโภคน กามทั้งหลายควรเสวย กามทั้งหลายควรเสพ กามทั้งหลายควรเสพคั่น กามทั้งหลายควรสั่งสม กามทั้งหลายควรกระทำให้มาก การงดเว้นจากกามทั้งหลายเป็นอธรรมสำหรับขนเหล่านั้น

- ขนเหล่าใดกล่าวว่า อัตตกิลมณญาณุโยคเป็นธรรม นียยานิกรรมก็เป็นอธรรมสำหรับขนเหล่านั้น, ขนเหล่าใดกล่าวว่า ทุกข์เป็นธรรม สุขก็เป็นอธรรมสำหรับขนเหล่านั้น

- เมื่อภิกษุเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่สวยงามในสังขารทั้งปวงอยู่ สุขสัณญาย่อมถูกละได้ เมื่อเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความเป็นทุกข์อยู่ สุขสัณญาย่อมถูกละได้ เมื่อเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่เที่ยงอยู่ นิจสัณญาย่อมถูกละได้ เมื่อเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่ใช่ตัวตนอยู่ อนัตตสัณญาย่อมถูกละได้^{๑๕๕}

ประวัติตนะหาระนี้ ทำให้ทราบธรรมที่เป็นฝ่ายตรงข้าม และเข้าใจความเชื่อมโยงของธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเจริญ ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นฝ่ายตรงข้ามก็เสื่อมไป เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเสื่อม ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นฝ่ายตรงข้ามก็เจริญ

๑๕๓ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๖/๕๒.

๑๕๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๖/๕๒.

๑๕๕ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๖/๕๒-๕๓.

๑๐. เววจนหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการใช้คำพูดหลายคำในการกล่าวถึงเนื้อความเดียวกัน คำว่า **เววจนะ** ในที่นี้ หมายถึง หลักการที่มีคำพูดหลายคำในการกล่าวถึงเนื้อความเดียวกัน หรือ หลักการที่ใช้ในการกล่าวเนื้อความด้วยคำพูดหลายคำ^{๑๕๖}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

เววจนานิ พหุณี ตู
โย ชานาติ สุตตวิทู

สุตเต วุตตานิ เอกธมมสส
เววจาโน นาม โส หาโร.^{๑๕๗}

ผู้ฉลาดในพระพุทธรูป ย่อมรู้ซึ่งคำไวพจน์ทั้งหลายจำนวนมากนั้น เทียบของสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง อันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วในพระพุทธรูปด้วยหลักการใด หลักการนั้นชื่อว่า เววจนหาระ

ท่านพระมหาจักรายนเถระได้ยกตัวอย่างของเววจนหาระ โดยแสดงคำไวพจน์ของ ตัณหา จิต มนะ ปัญญา พุทธานุสสติ อัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ และจาคานุสสติ เช่น

คำไวพจน์ของ**ตัณหา** ได้แก่ อาสา ปิหา อภินันทนา สรา อัมมन्नํที อัมมเปมะ อัมมชโณสสนะ เป็นต้น^{๑๕๘}

คำไวพจน์ของ**จิต** ได้แก่ จิตต มโน วิญญูณ

คำไวพจน์ของ**มนะ** ได้แก่ มนินทริย มโนธาตุ มนายตนะ วิชานนะ^{๑๕๙}

คำไวพจน์ของ**ปัญญา** ได้แก่ ปัญญินทริย ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ปัญญาขันธ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ญาณ สัมมาทิฏฐิ ตีรณา วิปัสสนา อัมมญาณ อตถญาณ อำนวยญาณ ขยญาณ อนุปบาทญาณ อนัญญาตัญญูสามิตินทริย อัญญินทริย อัญญาตาวินทริย จักขุ วิชชา พุทธิ ภูริ เมธา อาโลกิ^{๑๖๐}

๑๕๖ วิวัจ วาจิ เอกสเสวตถสส วาจกเมตถาติ วิวจาณ, วิวจนเมว เววจาณ, วิวัจ วุจจติ เอเตน อตถเกติ วา วิวจาณ; เนตติ.อ.

(บาลี) ๑/๑๘.

๑๕๗ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

๑๕๘ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๗-๓๘/๕๓-๕๔.

๑๕๙ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๔.

๑๖๐ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๔.

คำไวพจน์ของ**พุทธานุสสติ** นอกจากบทพุทธานุสสติ ๙ บทแล้ว ท่านได้แสดงบทอื่น ๆ เพิ่มอีกมากมาย เช่น พลนิปพัตติคตะ เวสารัชชูปัตตะ อธิคตูปปฏิสัมภิตะ จตุโยควิปปหิณะ อคตคมนวิตติวัตตะ อุททกสัลละ เป็นต้น^{๑๖๑}

คำไวพจน์ของ**อัมมานุสสติ** นอกจากบทอัมมคุณ ๖ บทแล้ว ท่านได้แสดงบทอื่น ๆ เพิ่มอีกมากมาย เช่น มทนิมมทนะ ปิสาสวินยะ อาลยสมุคฆาณะ วัฏฏุปัจเฉทะ สุธัญญะ อติทุลละ ฌณทักขะ วิราคะ นิโรธะ นิพพาน เป็นต้น^{๑๖๒}

คำไวพจน์ของ**สังฆานุสสติ** นอกจากบทสังฆคุณ ๙ บทแล้ว ท่านได้แสดงบทอื่น ๆ เพิ่มอีกมากมาย เช่น สีสัมปันนะ สมาธิสัมปันนะ ปัญญาสัมปันนะ วิมุตติสัมปันนะ วิมุตติญาณทัสสนสัมปันนะ เป็นต้น^{๑๖๓}

เววจนหาระนี้ ก่อให้เกิดความวิจิตรและหลากหลายของพระธรรมเทศนา ช่วยให้ผู้ฟังแม้มีความแตกต่างในด้านภูมิหลัง ก็สามารถเข้าใจธรรมอย่างเดียวกันได้โดยอาศัยคำที่ต่างต่างกัน โดยการนำคำที่มีความหมายเหมือนกันมาขยายความ

๑๑. ปัญญัตติหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธานุสสติ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการใช้คำบัญญัติเพื่อให้ทราบเนื้อความโดยประการต่าง ๆ หรือโดยการแยกประเภท คำว่า **ปัญญัตติ** ในที่นี้ หมายถึง เครื่องมือที่ช่วยทำให้รู้เนื้อความของพระพุทธานุสสติโดยประการต่าง ๆ หรือโดยการแยกประเภท^{๑๖๔}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

เอกํ ภควา ธมฺมํ

โส อากาโร เณฺยโย

ปญฺญตฺตํ วิวิธาหิ เทเสติ

ปญฺญตฺตํ นาม หาโรติ.^{๑๖๕}

พระผู้มีพระภาคยอมทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยบัญญัติทั้งหลายอันมีประการต่าง ๆ การแสดงเช่นนั้นอันบัณฑิตพึงทราบ ว่า ชื่อว่าปัญญัตติหาระ

๑๖๑ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๔-๕๕.

๑๖๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๕-๕๖.

๑๖๓ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๖.

๑๖๔ ปกาเรหิ ปภาทโต วา ภาปิยนติ อิมินา, เอตถ วา อตถาติ ปญญตติ; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๘.

๑๖๕ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

คำว่า **บัญญัติ** หมายถึง การแสดง ชี้แจง บอกรสอนโดยประการต่าง ๆ หรือ การตั้งขึ้นไว้ โดยประการต่าง ๆ ไม่ให้ปะปนสับสนกัน^{๑๖๖} การตั้งชื่อเรียกสภาวะเป็นคนละอย่างกัน เพื่อสื่อสารให้ผู้รับธรรมเทศนาได้เข้าใจถึงสภาวะธรรม การแสดงพระธรรมเทศนาต้องอาศัยคำบัญญัติตั้งขึ้นเพื่อให้เข้าใจกันได้ การตั้งคำขึ้นมาพูดกันหรือตั้งธรรมเทศนาขึ้น เรียกว่านิกเขบบัญญัติ เรื่องที่พระพุทธองค์ตั้งขึ้นมาเพื่อสั่งสอนโดยทั่วไปคือเรื่องอริยสัจ ๔^{๑๖๗} ดังนั้น คำบัญญัติต่าง ๆ จึงไม่พ้นจากอริยสัจ ๔ บัญญัติทั้งหลายจึงมุ่งเน้นเพื่อให้เข้าใจเกี่ยวกับอริยสัจนั่นเอง เช่น อิทัมทุกขัง แปลว่า นี่ทุกข์ เป็น **นิกเขบบัญญัติ** ที่พระพุทธองค์ทรงยกขึ้นตั้งไว้ เพื่อแสดงให้ทราบว่า ชันธ ๕ ธาตุ ๖ ธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒ และอินทรี ๑๐ เป็นสิ่งที่เป็ทุกข์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย คำที่เราบัญญัติไว้ว่า นี่ทุกข์อริยสัจ ในคำบัญญัตินั้น เมื่อจะขยายความว่า นี่ชื่อว่าทุกข์อริยสัจ แม้เพราะเหตุนี้ อักษร พยัญชนะ และการจำแนก ไม่มีที่สิ้นสุด คำที่เราบัญญัติว่า นี่ทุกข์สมุทฺทยอริยสัจ ฯลฯ คำที่เราบัญญัติว่า นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ในคำบัญญัตินั้น เมื่อจะขยายความว่า นี่ชื่อว่าทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ แม้เพราะเหตุนี้ อักษร พยัญชนะ และการจำแนก ไม่มีที่สิ้นสุด^{๑๖๘}

พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างพระพุทธพจน์และอธิบายด้วยบัญญัติหาระ ผู้เขียนจะยกมาแสดงบางส่วน เช่น

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง รู้ชัดอะไรเล่าตามความเป็นจริง คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จักขุไม่เที่ยง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า รูปไม่เที่ยง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จักขุวิญญาณไม่เที่ยง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จักขุสัมผัสไม่เที่ยง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง ฯลฯ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า มโนไม่เที่ยง ฯลฯ ธรรมารมณ์ ฯลฯ มโนวิญญาณ ฯลฯ มโนสัมผัส ฯลฯ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง^{๑๖๙}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

ภาวณบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค
ปริญาบัญญัติของทุกข์ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการกำหนดรอบรู้ในทุกข์

๑๖๖ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑๑/๒๙.

๑๖๗ ก. จ ปกติกถาย เทสนา. จตตาริ สจจานิ; เนตติ. (บาลี) ๓๙/๕๗.

๑๖๘ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๘/๓๗๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๘/๖๐๓.

๑๖๙ ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๙๙/๗๖, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๙/๑๑๐.

พหุบันญัติของสมุทัย คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการละสมุทัยได้
สังคิกิริยาบัญญัติของนิโรธ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการกระทำให้แจ้ง
พระนิพพาน^{๑๗๐}

บุคคลผู้เป็นอริยสาวกได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ
นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^{๑๗๑}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

กฎเวิฐบัญญัติของสังขะ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการแห่งตลอดสังขะ ๔
นิคเชปบัญญัติของทสสนภูมิ คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งโสตาปัตติมรรคไว้
ภาวนาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค
สังคิกิริยาบัญญัติของโสตาปัตติผล คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการทำให้
แจ้งเข้าถึงโสตาปัตติผล^{๑๗๒}

ภิกษุฉัน น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์ นี่
ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี่อัสวะ นี่อัสวสมุทัย นี่อัสวนิโรธ
นี่อัสวนิโรธคามินีปฏิปทา” เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ
ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว
อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก
ต่อไป”^{๑๗๓}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

อุปาทาบัญญัติของขะเยญาณ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของ
ญาณอันทำให้กิเลสหมดสิ้นไป

โอกาสบัญญัติแห่งอนุปปาทญาณ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงที่ตั้งของ
ญาณอันรู้ถึงความไม่เกิดขึ้นของกิเลสอีกต่อไป

๑๗๐ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๐/๕๘-๙.

๑๗๑ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๑๙/๓๙๗-๓๙๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๙/๖๓๒.

๑๗๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๐/๕๙.

๑๗๓ ที.ส. (บาลี) ๙/๒๔๘/๘๔, ที.ส. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔.

ภาวานาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค
ปริยญาบัญญัติของทุกข คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการกำหนดรอบรู้
ในทุกข

ปหานบัญญัติของสมุทัย คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการละสมุทัยได้
นิกเขปบัญญัติแห่งภาวานาภูมิ คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งมรรคเบื้องต้นไว้^{๑๗๔}

ภิกขุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกขอริยสัจ

ภิกขุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกขสมุทยอริยสัจ

ภิกขุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกขนิโรธอริยสัจ

ภิกขุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
อริยสัจ^{๑๗๕}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

เทศนาบัญญัติของสัจจะทั้งหลาย คือเป็นคำบัญญัติเพื่อแสดงอริยสัจ ๔

นิกเขปบัญญัติของสุตมยิปัญญา คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งญาณที่เกิดจากการฟังไว้

สัจฉิกิริยาบัญญัติของอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบ
ถึงการทำให้แจ้งอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ กล่าวคือปัญญาในโสดาปัตติมรรค

ปัตตนาบัญญัติของธรรมจักร คือเป็นคำบัญญัติเพื่อสื่อสารให้ทราบถึงความเป็นไป
ของพระธรรมจักรที่พระพุทธองค์ทรงประกาศ เข้าไปสู่ดวงหทัยของเวไนยสัตว์^{๑๗๖}

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้น
แล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขอริยสัจนี้ควรกำหนดรู้

๑๗๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๐/๕๙-๖๐.

๑๗๕ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๓๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๕๙๔.

๑๗๖ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๑/๖๐.

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ นี้ควรละ

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ควรทำให้แจ้ง

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ควรเจริญ^{๑๗๗}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

ภาวนาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค
นิกเขบัญญัติของจินตามยิปัญญา คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งญาณที่เกิดจากการคิดไตร่ตรองไว้

สังนิกริยาบัญญัติของอัญญินทรีย์ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการทำให้แจ้งอัญญินทรีย์ กล่าวคือปัญญาในโสตปาตติผล ปัญญาในสกทาคามิมรรค ปัญญาในสกทาคามิผล ปัญญาในอนาคามิมรรค ปัญญาในอนาคามิผล และปัญญาในอรหัตตมรรค^{๑๗๘}

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขอริยสัจนี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ นี้เราละได้แล้ว

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสัจนี้เราได้ทำให้แจ้งแล้ว

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้เราได้เจริญแล้ว^{๑๗๙}

๑๗๗ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๓๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๕๙๔.

๑๗๘ ดุรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๑/๖๐.

๑๗๙ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๓๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๕๙๔.

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

ภาวนาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค

นิกเขปบัญญัติของภาวนามยิปัญญา คือเป็นคำบัญญัติเพื่อดีงญาณที่เกิดจากการภาวนา

สังคิกิริยาบัญญัติของอัญญาตาวิทธริย คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการทำให้แ้งอัญญาตาวิทธริย กล่าวคือปัญญาในอรรถตผล

ปวัตตนาบัญญัติของธรรมจักร คือเป็นคำบัญญัติเพื่อสื่อสารให้ทราบถึงความเป็นไปของพระธรรมจักรที่พระพุทธองค์ทรงประกาศ เข้าไปสู่ดวงหทัยของเวไนยสัตว์^{๑๘๐}

บัญญัติติหาระนี้ ทำให้ทราบจุดมุ่งหมายของคำบัญญัติต่าง ๆ ตั้งขึ้นเพื่อให้เป็นที่หมายรูกันและเพื่อให้สามารถแยกสภาวะต่าง ๆ ไม่ให้ปะปนกัน เป็นสื่อนำให้กำหนดสภาวะได้ถูกต้องและนำไปสู่การปฏิบัติต่อสภาวะนั้นได้อย่างถูกต้อง ทำให้ทราบว่า พระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกเป็นบัญญัติที่พระพุทธองค์ทรงตั้งขึ้น เพื่อสื่อสารให้เวไนยสัตว์ได้เข้าถึงสังธรรมบัญญัติที่มีจำนวนมากมายทั้งหมดนั้นทรงมุ่งเน้นประกาศให้เข้าใจอริยสัจ ๔

๑๒. โอตรณหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการสงเคราะห์ธรรมให้หยั่งลงสู่หลักปฏิจสมุปปาบทเป็นต้น คำว่า **โอตรณะ** ในที่นี้ หมายถึง เครื่องมือที่ช่วยให้หยั่งลงคือเข้าใจชัด, หลักการอันเป็นที่หยั่งลงคือทำให้เข้าใจชัดธรรมทั้งหลายที่มีอยู่พระพุทธพจน์ในหลักปฏิจสมุปปาบทเป็นต้น^{๑๘๑}

คำจำกัดความตามนิทเทศมีว่า

โย จ ปฏิจจุปปาโท

เอเตหิ โอตรติ โย

อินทริยขนธา จ ธาตุ อายตนา

โอตรโณ นาม โส หาโร.^{๑๘๒}

ปฏิจสมุปปาบทสายใด อินทริยและขันธทั้งหลายเหล่าใด ธาตุและอายตนะทั้งหลายเหล่าใดมีอยู่ หลักการใดย่อมหยั่งลงในปฏิจสมุปปาบท อินทริย ขันธ ธาตุ และอายตนะทั้งหลายเหล่านั้น หลักการนั้น เรียกว่า โอตรณหาระ

๑๘๐ ตูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๑/๖๑.

๑๘๑ โอตาริยนิติ อนุปปเวสสินติ เอเตน, เอตถ วา สุตตาคตา ธมมา ปฏิจสมุปปาทาที่สูติ โอตรโณ; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๘.

๑๘๒ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

เมื่อวิเคราะห์หาสภาวะธรรมในพระพุทธรูป แล้วสังเคราะห์ลงอย่างนี้ ย่อมเห็นชัดเจนถึงสภาวะนั้น ๆ เป็นเพียงสภาพที่เป็นขั้น ๆ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และเป็นไปตามกระบวนการปฏิจกสมุบาท เห็นชัดความไม่มีตัวตน ไม่เป็นตัวตน เป็นแต่สังขาร หยั่งลงสู่การเห็นอริยสัจได้ ตัวอย่างที่พระมหากษัตริย์ทรงได้ยกพระพุทธรูปมาอธิบายด้วยโอตรนหาระ ผู้เขียนจะนำมาแสดงบางส่วน เช่น

ความโศก ความคร่ำครวญ และความทุกข์หลากหลายมีในโลกนี้
ย่อมเกิดมิได้เพราะอาศัยสิ่งเป็นที่รัก
เมื่อไม่มีสิ่งเป็นที่รัก ความเศร้าโศกเป็นต้นเหล่านี้ก็ไม่มี^{๑๘๓}

พระพุทธรูปนี้ จัดสังเคราะห์ลงโดยความเป็นขั้น ๆ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจกสมุบาท ได้ดังนี้

“ความโศก ความคร่ำครวญ และความทุกข์หลากหลาย” เหล่านี้ คือ **ทุกข์เวทนา**

จัดลงโดยความเป็นขั้น ๆ คือ **เวทนาขั้น**
จัดลงโดยความเป็นอายตนะ คือ **อัมมอายตนะ**
จัดลงโดยความเป็นธาตุ คือ **อัมมธาตุ**
จัดลงโดยความเป็นอินทรีย์ คือ **ทุกขินทรีย์กับโทมนัสสินทรีย์**
จัดลงโดยความเป็นปฏิจกสมุบาท คือ เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี, เพราะชาติปัจจัย ชรามรณะจึงมี เป็นปฏิจกสมุบาทฝ่ายสมุทวาระ แสดงกระบวนการเกิดขึ้นของกองทุกข์^{๑๘๔}

เพราะฉะนั้น คนที่ไม่มีสิ่งเป็นที่รักในโลกไหน ๆ
จึงชื่อว่ามีความสุข ปราศจากความเศร้าโศก
ดังนั้น ผู้ปรารถนาความไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลสทุกข์
จึงไม่ควรยึดสิ่งเป็นที่รักในโลกไหน ๆ^{๑๘๕}

พระพุทธรูปนี้ จัดสังเคราะห์ลงโดยความเป็นขั้น ๆ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจกสมุบาท ได้ดังนี้

๑๘๓ พ.อ. (บาลี) ๒๕/๗๘/๒๒๘, พ.อ. (ไทย) ๒๕/๗๘/๓๔๑.

๑๘๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๔/๖๘.

๑๘๕ พ.อ. (บาลี) ๒๕/๗๘/๒๒๘, พ.อ. (บาลี) ๒๕/๗๘/๓๔๑.

“คนที่ไม่มีสิ่งเป็นที่รักในโลกไหน ๆ” โดยสภาวะ คือความดับตัณหา หมดสิ้นตัณหาในกาม จึงปราศจากความเศร้าโศก เป็นผู้ได้บรรลุธรรมระดับพระอนาคามีเป็นต้นไป ในการละกิเลส มี ธรรมหลักอยู่ ๒ ประการ ได้แก่ สมถะดับตัณหา, วิปัสสนาดับอวิชชา ในคานานี้ ได้แก่ สมถะ

จัดโดยความเป็นขั้นัน คือสังขารขั้นันชนิดที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ หรืออีกแบบหนึ่งจัดเป็นสมาธิขั้นัน

จัดโดยเป็นอายตนะ คือธัมมายตนะชนิดที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

จัดโดยเป็นธาตุ คือธัมมธาตุชนิดที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

จัดโดยเป็นอินทรีย์ คือสตินทรีย์กับสมาธิินทรีย์

จัดโดยปฏิจจสมุปบาท คือ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ, เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ, เพราะภพดับชาติจึงดับ, เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ เป็นปฏิจจสมุปบาท ฝ่ายนิโรธวาระ เป็นกระบวนการหมดสิ้นไปของกองทุกข์^{๑๘๖}

โอตรณหาระนี้ มุ่งแสดงเนื้อความของบทในพระพุทพจน์โดยสังเคราะห์ลงในขั้นัน อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท ทำให้ทราบชัดว่า เนื้อความเหล่านั้นนับเข้าในขั้นันเป็นต้นนั่นเอง แสดงให้เห็นว่า เป็นสภาวะที่ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นเพียงแต่สภาวะธรรมเท่านั้น

๑๓. โสธนหาระ

หลักการอธิบายพระพุทพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการชำระบท เนื้อความของบท คำถาม และคำตอบให้กระจ่างชัด คำว่า โสธนะ ในที่นี้ หมายถึง เครื่องมือที่ใช้ในการตรวจสอบ, หลักการอันเป็นที่ตรวจสอบ ชำระบท เนื้อความของบท คำถาม และคำตอบ^{๑๘๗}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

วิสขุชิตมฺหิ ปญฺเห

สุทฺธาสุทฺธปริกฺษา

คากายํ ปุจฺจิตา ยมารพฺก

หาโร โส โสธโน นาม.^{๑๘๘}

ครันเมื่อปัญหอันพระผู้มีพระภาคเป็นต้นวิสัชชนาแล้วในคากา คากานันอันเขากามแล้ว เพราะปรารภเนื้อความใด การตรวจสอบความถูกต้องและไม่ถูกต้องของข้อความนั้นย่อมมีด้วย หลักการใด หลักการันเรียกว่าโสธนหาระ

๑๘๖ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๔/๖๙.

๑๘๗ โสธียนติ สมายียนติ เอเตน, เอตถ วา สุตเต ปทปทตถปญหารมภาติ โสธโน; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๘.

๑๘๘ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

การตรวจสอบความถูกต้องและไม่ถูกต้องของบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ เช่น ขำระบทแล้ว แต่ยังไม่ได้ขำระเนื้อความ หรือ ขำระเนื้อความเรียบร้อยแล้ว

ในคำถามชุดหนึ่ง ๆ อาจจะมีคำถามย่อยอยู่หลายคำถาม ซึ่งไม่ใช่ใจความสำคัญ และมีคำถามที่เป็นใจความสำคัญ ครอบคลุมใจความของคำถามอื่นไว้ทั้งหมดรวมอยู่ด้วย เมื่อพระพุทธองค์วิสัชนาแล้ว ต้องขำระให้ชัดเจน คำตอบใดเป็นของปัญหาใด ตรวจสอบให้เข้าใจชัด ถึงคำตอบที่ไม่ใช่ใจความสำคัญ และคำตอบที่เป็นใจความสำคัญ คำตอบที่เป็นใจความสำคัญนี้ ทำให้ใจความทั้งหมดกระจ่างชัดเจน ครอบคลุมเนื้อความได้ครบถ้วน

พระมหากัจจายนเถระยกตัวพระพุทธพจน์มาอธิบายด้วยโสณหาระ ดังนี้

(อชิตมาณพพูลถามดังนี้)
โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้
เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สโต
ขอพระองค์โปรดตรัสบอกว่า
อะไร เป็นเครื่องฉาบทาโลกนี้ไว้
อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๑๘๙}

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)
โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้
โลกไม่สโตเพราะความตระหนี่ และความประมาท
เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้
ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๑๙๐}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนั้น ท่านพระมหากัจจายนเถระอธิบายไว้ในเนตติปกรณ์ว่า

คำถาม “โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้”

คำตอบ “โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้” นี่เป็นเพียงการขำระบท ตอบคำถามย่อย ยังไม่ใช่ใจความสำคัญ

คำถาม “เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สโต”

คำตอบ “โลกไม่สโตเพราะความตระหนี่ และความประมาท” นี่เป็นเพียงการขำระบท ตอบคำถามย่อย ยังไม่ใช่ใจความสำคัญ

๑๘๙ พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๙/๕๓๑, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

๑๙๐ พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๐/๕๓๑, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๐/๗๔๕.

คำถาม “อะไร เป็นเครื่องฉาบทาโลกนี้ไว้”

คำตอบ “เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้” นี่เป็นเพียงการขำระบท
ตอบคำถามย่อย ยังไม่ใช่ใจความสำคัญ

คำถาม “อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น”

คำตอบ “ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น” นี่เป็นการขำระใจความสำคัญ ตอบคำถาม
หลัก ได้ใจความสมบูรณ์ครบถ้วน ครอบคลุมประเด็นคำถามคำตอบอื่น ๆ ได้หมด ทุกขนั้นเป็น
ภัยที่หนักล้นที่สุดในโลก สัตว์โลกนั้นมีทุกข์คือขันธ ๕ เป็นภัยสำคัญที่สุด เป็นต้นเหตุที่ทำให้ภัยอื่น ๆ
กระจายออกไป หากไม่มีทุกข์นี้ก็ไม่มีความอื่น ๆ อะไรเลย^{๑๔๑}

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)

กระแสน้ำหลายย่อมไหลไปในที่ทั้งปวง

อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำหลาย

ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสน้ำหลาย

อะไรปิดกั้นกระแสน้ำหลายได้^{๑๔๒}

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)

กระแสน้ำเหล่าใดในโลก

สติเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำเหล่านั้นได้

เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสน้ำหลาย

ปัญญาปิดกั้นกระแสน้ำเหล่านั้นได้^{๑๔๓}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนั้น แยกได้ดังนี้

คำถาม “กระแสน้ำหลายย่อมไหลไปในที่ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำหลาย”

คำตอบ “กระแสน้ำเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำเหล่านั้นได้” นี่เป็นเพียง
การขำระบท ตอบคำถามย่อย ยังไม่ใช่ใจความสำคัญ

คำถาม “ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสน้ำหลาย อะไร
ปิดกั้นกระแสน้ำหลายได้”

๑๔๑ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๕/๗๑.

๑๔๒ พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๑/๕๓๑, พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๑/๗๔๕.

๑๔๓ พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๒/๕๓๒, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖.

คำตอบ “เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้” นี่เป็นการชำระใจความสำคัญ ตอบคำถามหลัก ได้ใจความสมบูรณ์ครบถ้วนครอบคลุมประเด็นคำถามคำตอบอื่น ๆ ได้หมด ปัญญาเท่านั้นจะปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้ เมื่อกล่าวถึงปัญญาซึ่งเป็นยอดของธรรมฝ่ายปฏิบัติ ก็ครอบคลุมข้อปฏิบัติอื่นครบถ้วนทั้งหมด^{๑๙๔}

(อชิตมานพทูลถามดังนี้)

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ

นามและรูปนี้ ดับที่ไหน

ข้าพระองค์ได้ทูลถามแล้ว

ขอพระองค์ตรัสบอกเนื้อความนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด^{๑๙๕}

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)

เธอได้ถามปัญหานั้นใด

เราจะกล่าวแก้ปัญหานั้นแก่เธอ

นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในที่ใด

นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ^{๑๙๖}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนี้ มีใจความสำคัญเพียงอย่างเดียว คือสภาวะที่ดับของนามและรูป ได้แก่พระนิพพาน เมื่อพระพุทธองค์ตรัสตอบ “นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้น เพราะวิญญานดับ” ซึ่งชี้ระบุถึงพระนิพพานก็เป็นคำตอบที่มีเนื้อความสมบูรณ์ครบถ้วน^{๑๙๗}

โสธนหาระนี้ ทำให้เข้าใจความถูกต้องของทั้ง ๔ ส่วน เห็นชัดว่า ส่วนใดเป็นเนื้อหาหลัก ส่วนใดเป็นเนื้อหารอง คำตอบใดเป็นของคำถามใด คำตอบใดเป็นเพียงส่วนปลีกย่อย และคำตอบใดเป็นการสรุปประเด็นครอบคลุมทั้งหมด

๑๙๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๕/๗๑-๗๒.

๑๙๕ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๓/๕๓๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๓/๗๔๖-๗๔๗.

๑๙๖ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๔/๕๓๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๔/๗๔๗.

๑๙๗ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๕/๗๒.

๑๔. อธิฐานหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการตั้งธรรมทั้งหลายที่เป็นสามัญและที่เป็นพิเศษเป็นหลักการที่แน่นอนเอาไว้ ไม่ให้หลักธรรมสับสนปนเปกันตามความคิดของแต่ละคน คำว่า **อธิฐาน** ในที่นี้หมายถึง เครื่องมือในการตั้งเป็นหลักไว้, หลักการอันเป็นที่ตั้งไว้ซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นสามัญและธรรมทั้งหลายที่เป็นพิเศษ โดยปราศจากความคิดเห็นของแต่ละบุคคล^{๑๔๘}

คำจำกัดความตามนิเทศน์ว่า

เอกตตตาย ธมฺมา
เต น วิกปปีตพฺพา

เยปิ จ เวมตตตาย นิทฺธิฏฺฐา
เอโส หาโร อธิฏฺฐาโน.^{๑๔๙}

ธรรมทั้งหลายเหล่าใดอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วโดยความสามัญและความพิเศษ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นอันบุคคลไม่พึงคาดคิดเอาเองด้วยหลักการใด หลักการนั้นชื่อว่า อธิฐานหาระ

พระศาสดาทรงแสดงธรรมโดยสามัญทั่วไป โดยเป็นชื่อหัวข้อหลักของธรรมชุดนั้น ๆ และโดยพิเศษ คือแจกแจงรายละเอียดประเภทของหลักธรรมนั้น บุคคลพึงจำแนกธรรมตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ ไม่พึงคิดจำแนกตามความเข้าใจของตนเอง โดยการแบ่งพระพุทธรูปออกเป็น ๒ ส่วน ได้แก่

(๑) **เอกัตตะ** เป็นหัวข้อ เป็นชื่อสามัญทั่วไป

(๒) **เวมัตตะ** เป็นการแจกแจงรายละเอียดในหัวข้อ

เอกัตตะและเวมัตตะ หรือส่วนหัวข้อยกกับส่วนรายละเอียดนั้น โดยสภาวะธรรมก็เป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง เพียงแต่ส่วนหนึ่งเป็นหัวข้อ เป็นคำทั่วไป อีกส่วนหนึ่งเป็นรายละเอียดแสดงประเภทปลีกย่อยเฉพาะเจาะจงลงไปอีก ท่านพระมหาจักจายนเถระได้ยกตัวอย่างไว้มากมาย ผู้เขียนจะนำมาแสดงบางส่วน ดังต่อไปนี้

คำว่า “ทุกข์” นี้เป็น**เอกัตตะ** เป็นส่วนที่เป็นหัวข้อ ตั้งไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไป คือสภาวะทุกชนิดที่เป็นรายละเอียดก็มีสภาวะเหมือนกันกับหัวข้อนี้ ไม่ว่าจะแยกรายละเอียดเป็นกี่ประเภท ก็มีความเสมอกันโดยความเป็นทุกขอริยสังเหมือนกัน ไม่ได้แตกต่างกันเลย

๑๔๘ อธิฐานยติ อนุปวัตตียนติ เอเตน, เอตล วา สามณฺณวิเสสญฺฐา ธมฺมา วินา วิกปเปนาติ อธิฏฺฐาโน; เนตติ.อ. (บาลี)

๑/๑๘.

๑๔๙ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

คำว่า “ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราณาสังขารใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ สัญญาเป็นทุกข์ สังขารเป็นทุกข์ วิญญาณเป็นทุกข์” เหล่านี้เป็น**เวมัตตะ** จำแนกรายละเอียดของทุกข์อริยสัจว่ามีอะไรบ้าง ระบุเจาะจงชนิดประเภทของทุกข์อริยสัจในแบบต่าง ๆ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดนี้ ต่างก็เป็นทุกข์อริยสัจกล่าวคือขันธ ๕ เสมอกัน^{๒๐๐}

คำว่า “ทุกข์สมุทัย” นี้เป็น**เอกัตตะ** เป็นส่วนที่เป็นหัวข้อ ตั้งไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไป

คำว่า “ต้นหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพลิตเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามต้นหา ภวต้นหา วิภวต้นหา” เหล่านี้เป็น**เวมัตตะ** จำแนกรายละเอียดของทุกข์สมุทัยอริยสัจว่ามีอะไรบ้าง ระบุเจาะจงชนิดประเภทของทุกข์สมุทัยอริยสัจในแบบต่าง ๆ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะเป็นสภาวะที่ทำให้เกิดอีก สภาวะประกอบด้วยความเพลิตเพลินและความกำหนด สภาวะมีปกติให้เพลิตเพลินในอารมณ์นั้น กามต้นหา ภวต้นหา วิภวต้นหา ต่างก็เป็นทุกข์สมุทัยอริยสัจกล่าวคือต้นหาเสมอกัน^{๒๐๑}

คำว่า “ทุกข์นิโรธ” นี้เป็น**เอกัตตะ** เป็นส่วนที่เป็นหัวข้อ ตั้งไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไป

คำว่า “ความดับต้นหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในต้นหา” เหล่านี้เป็น**เวมัตตะ** จำแนกรายละเอียดของทุกข์นิโรธอริยสัจว่ามีอะไรบ้าง ระบุเจาะจงชนิดประเภทของทุกข์นิโรธอริยสัจในแบบต่าง ๆ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะเป็นสภาวะความดับต้นหาไม่เหลือด้วยวิราคะ สภาวะความสละ สภาวะความสละคืน สภาวะความพ้น สภาวะความไม่อาลัยในต้นหา ต่างก็เป็นทุกข์นิโรธอริยสัจกล่าวคือพระนิพพานเสมอกัน^{๒๐๒}

คำว่า “ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” นี้เป็น**เอกัตตะ** เป็นส่วนที่เป็นหัวข้อ ตั้งไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไป

คำว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล ได้แก่ (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ” เหล่านี้เป็น**เวมัตตะ** จำแนกรายละเอียดของทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจว่ามีอะไรบ้าง ระบุเจาะจงชนิดประเภทของทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจในแบบต่าง ๆ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะเป็นสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ต่างก็เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจกล่าวคือมรรคเสมอกัน^{๒๐๓}

๒๐๐ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๒-๗๓.

๒๐๑ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๓.

๒๐๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๓.

๒๐๓ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๓.

คำว่า “มรรค” นี้เป็นเอกัตตะ

คำว่า “นิริยคามิมรรค ตีรจณานโยนิคามิมรรค เปตติวิสัยคามิมรรค อสุรโยนิคามิมรรค สักคคามิมรรค มนุสสคามิมรรค นิพพานคามิมรรค” เหล่านี้เป็นเวมัตตะ^{๒๐๔}

คำว่า “วิชา” นี้เป็นเอกัตตะ

คำว่า “ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความรู้ในปฏิจกสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงมี ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด เฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกพ้นธรรม สัมมาทิฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค” เหล่านี้เป็นเวมัตตะ^{๒๐๕}

คำว่า “กาย” นี้เป็นเอกัตตะ

คำว่า “ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลว มัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร และมันสมอง” นี้เป็นรูปกาย “เวทนา สัญญา เจตนา จิต ผัสสะ มนสิการ” นี้เป็นนามกาย เหล่านี้เป็นเวมัตตะ^{๒๐๖}

อริยฐานหาระนี้ ทำให้ทราบชัดว่า หัวข้อธรรมหรือการจำแนกประเภทต่าง ๆ นั้น เป็นหลักที่ตั้งไว้แน่นอนตายตัวแล้วในพระพุทธพจน์ ควรใช้ตามหลักการที่ตั้งไว้ ไม่ควรคิดหัวข้อหรือแบ่งประเภทใหม่เอาเอง เพราะความคิดของผู้ที่ไม่ใช้สัพพัญญูพุทธเจ้านั้น มีความไม่แน่นอน ไม่อาจถือเอาเป็นประมาณได้ ทำให้สามารถแยกแยะได้ชัดเจนว่า พระพุทธพจน์ส่วนใดเป็นระดับหัวข้อ เป็นชื่อสามัญทั่วไป ครอบคลุมส่วนปลีกย่อยทั้งหมด ส่วนใดเป็นรายละเอียดปลีกย่อย แยกเป็นประเภทปลีกย่อยลงมา เป็นแค่ส่วนหนึ่งของหัวข้อ ไม่สับสนปนเปกัน

๒๐๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๓.

๒๐๕ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๘/๗๖.

๒๐๖ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๘/๗๗.

๑๕. ปริกขารหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการแสดงสภาวะที่ก่อให้เกิดผลคือเหตุและปัจจัย คำว่า **ปริกขาระ** ในที่นี้ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งทำให้เกิดผล ได้แก่ เหตุและปัจจัย^{๒๐๗}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

เย ธมฺมา ยํ ธมฺมํ
เหตุมวกทฺตมยิตฺวา

ชนยนฺตปฺปจฺยา ปรมฺปรโต
เอโส หาโร ปริกฺขาโร.^{๒๐๘}

ธรรมทั้งหลายเหล่าใดยังธรรมโดยย่อให้เกิดขึ้นโดยความเป็นปัจจัยและโดยความเป็นเหตุต่อเนื่อง หลักการใดนำออกแสดงแล้วซึ่งเหตุ นั้น หลักการนั้นชื่อว่าปริกขารหาระ

ธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น เป็นเหตุทำให้เกิดสังขารทั้งหลายเป็นต้น และเป็นอุปนิสัยปัจจัยเพื่อความสืบทอดกระแสของรูปนาม โดยการจำแนกธรรมที่เป็นเหตุออกเป็น ๒ แบบ คือ

(๑) เหตุ คือเงื่อนไขที่เป็นอสาธารณะ สภาวะ อัชฌัตติกะ และชนกะ

(๒) ปัจจัย คือเงื่อนไขที่เป็นสาธารณะ ปรภาวะ พาหิระ และอุปตถัมภกะ^{๒๐๙}

ตารางที่ ๔.๑๔ แสดงความแตกต่างของเหตุกับปัจจัย

เหตุ	อสาธารณะ	สภาวะ	อัชฌัตติกะ	ชนกะ
ปัจจัย	สาธารณะ	ปรภาวะ	พาหิระ	ปรีคาคหะ

อสาธารณะ คือเหตุที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง เรียกว่าเหตุ

สาธารณะ คือเหตุที่มีลักษณะทั่วไป เรียกว่าปัจจัย

เช่น เมล็ดพืช เป็นอสาธารณะ คือเหตุที่เฉพาะเจาะจงในการเกิดของหน่อพืชชนิดนั้น ๆ ส่วนดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ แสงแดด เป็นต้น เป็นสาธารณะ เป็นเหตุทั่วไป

สภาวะ คือเหตุที่เสมอกันกับผล เรียกว่าเหตุ

ปรภาวะ คือเหตุที่ไม่เสมอกับผล เรียกว่าปัจจัย

๒๐๗ ปริกโรติ อภิสงฺขโรติ ฝนฺติ ปริกฺขาโร, เหตุ ปจฺจโย จ, ปริกฺขารํ อภิจฺจฺสติ ปริกฺขาโร, หาโร, ปริกฺขาร

วิสยตฺตา ปริกฺขารสฺสจฺจโรโต วา ปริกฺขาโร; เนตฺติ.อ. (บาลี) ๑/๑๘.

๒๐๘ เนตฺติ. (บาลี) ๔/๕.

๒๐๙ ดูรายละเอียดในเนตฺติ. (บาลี) ๔๙/๗๘-๘๐.

อัมมัตติกะ คือเหตุภายใน เรียกว่าเหตุ

พาหิระ คือเหตุภายนอก เรียกว่าปัจจัย

ชนกะ คือเหตุที่ทำให้เกิด เรียกว่าเหตุ

ปริคคาหกะ คือเหตุที่ช่วยอุปถัมภ์ช่วยเหลือ เรียกว่าปัจจัย

พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างอธิบายเหตุและปัจจัย ดังนี้

สังสารวัฏนี้เกิดขึ้นโดยมีเหตุและมีปัจจัย ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี” ดังนี้ เป็นต้น พึงทราบตามกระบวนการปฏิจลสมุปบาท โดยประการดังนี้ อวิชชาเป็นเหตุแก่อวิชชา ส่วนอโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัย อวิชชาที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นเหตุแก่อวิชชาที่เกิดขึ้นหลัง ๆ อวิชชาที่เกิดขึ้นก่อนเป็นอวิชชานุสัย ส่วนอวิชชาที่เกิดขึ้นภายหลังเป็นอวิชชาปริยภูฐาน อวิชชานุสัยที่เกิดขึ้นก่อนเป็นเหตุแก่อวิชชาปริยภูฐานที่เกิดขึ้นภายหลังเพื่อให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น เหมือนหน่อของพืชที่มีสมันตรเหตุและผลที่เกิดขึ้นเป็นปริมปรเหตุ สรุปว่า เหตุของอวิชชาก็มี ๒ อย่างคือสมันตรเหตุกับปริมปรเหตุ อวิชชาเป็นเหตุของอวิชชา โดยอวิชชาก่อน ๆ เป็นเหตุแก่อวิชชาที่เกิดขึ้นหลัง ๆ โดยชื่อว่าสมันตรเหตุ และอวิชชาที่สืบเนื่องกันมาเป็นเหตุของอวิชชา โดยชื่อว่าปริมปรเหตุ ส่วนโยนิโสมนสิการเป็นต้นเป็นปัจจัยของอวิชชา^{๒๑๐}

ศีลขันธเป็นปัจจัยแก่สมาธิขันธ สมาธิขันธเป็นปัจจัยแก่ปัญญาขันธ ปัญญาขันธเป็นปัจจัยแก่วิมุตติขันธ วิมุตติขันธเป็นปัจจัยแก่วิมุตติญาณทัสสนขันธ, ตัตถัญญูตา คือความเป็นผู้รู้จักครูผู้สามารถแนะนำบอกสอนได้เป็นปัจจัยแก่ปัตตัญญูตา ปัตตัญญูตา คือความเป็นผู้จักปีติความอิ่มใจที่เกิดจากการภาวนาเป็นปัจจัยแก่มัตตัญญูตา มัตตัญญูตา คือความเป็นผู้รู้ความเหมาะสมในการเจริญภาวนาเป็นปัจจัยแก่อัตตัญญูตา คือความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติของผู้ทำความเพียรในการภาวนา^{๒๑๑}

เพราะอาศัยจักขุและรูปทั้งหลาย วิญญาณย่อมเกิดขึ้น ในเรื่องนั้น จักขุเป็นปัจจัย เพราะความเป็นปัจจัยที่เป็นใหญ่ในการเห็น รูปทั้งหลายเป็นปัจจัยเพราะความเป็นปัจจัยโดยเป็นอารมณ์ แสงสว่างเป็นปัจจัยเพราะเป็นที่อาศัย มนสิการอันเป็นสภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ

สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, สฬายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา สภาวะที่

๒๑๐ ดุราลละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๔/๗๘.

๒๑๑ ดุราลละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๔/๗๙.

เสมอกันเป็นเหตุ, เวทนาเป็นปัจจัยแก้ตัณหา สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ตัณหาเป็นปัจจัยแก้
อุปาทาน สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, อุปาทานเป็นปัจจัยแก้ภพ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ภพเป็น
ปัจจัยแก้ชาติ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ชาติเป็นปัจจัยแก้ชราภยธรรม สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ,
ชราภยธรรมเป็นปัจจัยแก้โสกะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, โสกะเป็นปัจจัยแก้ปริเทวะ สภาวะ
ที่เสมอกันเป็นเหตุ, ปริเทวะเป็นปัจจัยแก้ทุกข สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ทุกขเป็นปัจจัยแก้
โทมนัส สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, โทมนัสเป็นปัจจัยแก้อุปายาสะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ^{๒๑๒}

ปริกขารหาระนี้ ทำให้ทราบว่ ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นล้วนเป็นปฏิจกสมุปปันนธรรม
เป็นผลเกิดจากเหตุที่ต่อเนื่องกันมา เหตุเป็นตัวบังคับให้เกิดผลอย่างนั้นขึ้น สิ่งทั้งหลาย
เนื่องอยู่กับเงื่อนไข และเหตุที่ทำให้เกิดผลนั้นมีทั้งเหตุภายในและเหตุภายนอก

๑๖. สมารูปนหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจ
คลาดเคลื่อนในคำสอน โดยการยกธรรมทั้งหลายขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ โดยมุ่งไปที่
การแสดงปทัฐานเป็นต้น คำว่า **สมารูปน** ในที่นี้ หมายถึง เครื่องมือที่ใช้ในการยกธรรม
ขึ้นแสดง หรือหลักการอันเป็นที่ยกธรรมทั้งหลายขึ้นแสดงโดยมุ่งแสดงปทัฐานเป็นต้น^{๒๑๓}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

เย ธมมา ยี มูลา

เต สมโรปิตพพา

เย เจกตถา ปกาลิตา มุนินา

เอส สมารูปโน หาโร.^{๒๑๔}

ธรรมทั้งหลายเหล่าใดที่เป็นเหตุของธรรมเหล่าใด อนึ่ง ธรรมเหล่าใดอันพระมุนิทรง
ประกาศแล้วว่ามีอรรถเสมอกัน ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงยกขึ้นแสดง หลักการนี้ชื่อ
สมารูปนหาระ

การยกธรรมขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ มี ๔ ประเด็น ได้แก่ (๑) ปทัฐานสมารูปน
(๒) เวจจนสมารูปน (๓) ภาวนาสมารูปน (๔) ปหานสมารูปน อธิบายโดยย่อ ดังนี้

(๑) ปทัฐานสมารูปน การยกปทัฐานขึ้นแสดง คือยกเหตุใกล้และสิ่ง
เป็นปัจจัยเกื้อกูล หรือเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องกันไปเป็นกระบวนการของธรรมนั้น ๆ ขึ้นแสดง เพื่อ
ให้เข้าใจชัดเจนในธรรมนั้น ๆ ว่าเป็นสิ่งที่เกิดจากเหตุ ธรรมทั้งหลายไม่ได้เกิดมีขึ้นมาหรือ
ดำรงอยู่ได้อย่างเลื่อนลอย เป็นธรรมที่เป็นผลมาจากเหตุ มีเหตุเป็นที่ตั้งและดำรงอยู่ ท่าน

๒๑๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๙/๗๙-๘๐.

๒๑๓ สมารูปนินติ เอเตน, เอตถ วา ปทฐานาภิมุขเณ ธมมาติ สมารูปโน; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๘.

๒๑๔ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

พระมหากษัตริย์ทรงได้ยกคาถาแรกในโอวาทปาติโมกข์มาอธิบายด้วยปทัฏฐานสมาโรปนหาระ เป็นตัวอย่าง ดังนี้

การไม่ทำบาปทั้งปวง
การทำกุศลให้ถึงพร้อม
การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว
นี่คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๒๑๕}

สุจจริต ๓ ได้แก่ กายสุจจริต วจสุจจริต มโนสุจจริต เป็นปทัฏฐานแก้คำสอนนี้, สมณะกับวิปัสสนา ก็เป็นปฏิฐานของคำสอนนี้ โดยจัดสังเคราะห์ดังนี้ กายสุจจริตกับวจสุจจริต เป็นศีลชั้นธรรมาภิชาตบวรกาย เป็นสมาธิชั้นธรรมาภิชาตบวรกาย, ศีลชั้นธรรมาภิชาตบวรกายกับสมาธิชั้นธรรมาภิชาตบวรกาย เป็นสมาธิชั้นธรรมาภิชาตบวรกาย เป็นวิปัสสนา

อนาคามีผลกับอรหัตตผล ก็เป็นปทัฏฐานของคำสอนนี้ โดยจัดสังเคราะห์ดังนี้ ผลของสมณะคือเจโตวิมุตติเพราะละราคะได้ ได้บรรลุอนาคามีผล ผลของวิปัสสนาคือปัญญาวิมุตติเพราะละอวิชชาได้ ได้บรรลุอรหัตตผล^{๒๑๖}

ตารางที่ ๔.๑๕ แสดงการสังเคราะห์ธรรมที่เกี่ยวข้องกับสุจจริต ๓^{๒๑๗}

สุจจริต ๓	ชั้น ๓	ธรรมคู่	วิมุตติ	กิเลสที่ละ	ผล
กายสุจจริต, วจสุจจริต	ศีลชั้น	สมณะ	เจโตวิมุตติ	ราคะ	อนาคามีผล
อนภิชาต, อภิชาต	สมาธิชั้น				
สัมมาทิฐิ	ปัญญาชั้น	วิปัสสนา	ปัญญาวิมุตติ	อวิชชา	อรหัตตผล

(๒) เววจนสมาโรปนหาระ การยกเววจนะขึ้นแสดง คือยกคำไวพจน์ของธรรมนั้น ๆ ขึ้นแสดง คำไวพจน์เป็นคำที่มีความหมายเหมือนกัน สื่อถึงสาระเดียวกัน ทำให้เกิดความหลากหลายแห่งเทศนา เพื่อให้เหมาะกับจริตอัธยาศัยของผู้ฟังที่สามารถเข้าใจธรรมนั้น ๆ ด้วยถ้อยคำที่แตกต่างกัน ตั้งจิตจดจ่อพิจารณาเพื่อให้เข้าใจสภาวะนั้น ๆ จากหลายถ้อยคำ ทั้งนี้ ก็เพื่อความเหมาะสมกับผู้รับธรรมเทศนา สภาวะธรรมเดียวกัน บางคนเข้าใจด้วยคำอย่างหนึ่ง บางคนเข้าใจด้วยคำอีกอย่างหนึ่ง มีประโยชน์หลายประการ เช่น ทำให้ได้ฟังธรรมเทศนา

๒๑๕ พ.ร.บ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๔, พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๔๐.

๒๑๖ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๐/๘๐.

๒๑๗ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๐/๘๐.

เรื่องเดียวกันในแง่มุมอื่น ทำให้ผู้มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดเนื้อความของธรรม เพราะมีคำหลากหลายชี้สื่อไปถึงสิ่งเดียวกัน ทำให้ไม่นึกถึงสภาวะอื่น เพราะได้นึกถึงสภาวะเดียวด้วยคำหลายคำ ทำให้แสดงธรรมแจ่มแจ้งให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่าย คำไวพจน์นี้มีปรากฏอยู่มากมายในพระไตรปิฎก พระพุทธองค์ได้ทรงใช้ในการเทศนาสั่งสอนเวไนยสัตว์ มุ่งให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมะ ทรงเลือกใช้คำให้เหมาะกับบริบท อรรถาธิบาย และภูมิหลังของคนนั้น ๆ ทำให้เกิดความวิจิตรแห่งพระธรรมเทศนา ท่านพระมหาภิกขุญาณเถระได้แสดงตัวอย่างคำไวพจน์ไว้ในเวทจนสมาโรปนหาระ ได้แก่ รากวิราคะ เจโตวิมุตติ เสกขผล อนาคามีผล กามธาตุสมตักกมณะ เป็นคำไวพจน์กัน, อวิชชาวิราคะ ปัญญาวิมุตติ อเสกขผล อรหัตตผล เตธธาตุสมตักกมณะ เป็นคำไวพจน์กัน และคำไวพจน์ของปัญญามีปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ปัญญาขันธ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิ วิปัสสนา เป็นต้น^{๒๑๘}

(๓) ภาวนาสมาโรปนหาระ การยกภาวนาขึ้นแสดง คือยกภาเวตัพพธรรมขึ้นแสดง เพื่อแสดงความเต็มบริบูรณ์ของการภาวนา จนถึงทำให้ไตรสิกขาเต็มสมบูรณ์^{๒๑๙} กลุ่มภาเวตัพพธรรม ได้แก่ หลักธรรมชุดโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวด (๑) สติปัฏฐาน ๔ (๒) สัมมปปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะธรรมเหล่านี้เป็นข้อปฏิบัติ ทางดำเนินเพื่อให้ถึงความดับทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดขึ้น ทำให้มีขึ้น ทำให้เจริญงอกงาม เมื่อเจริญธรรมเหล่านี้ ทำให้มาประชุมรวมกัน จะเกิดเป็นปัญญาโพธิ์คือปัญญาเห็นอริยสัจ ๔ เจาะทะลุวิชาที่ครอบงำจิตอยู่ ให้จิตตื่นจากความหลับคือกิเลส เมื่อมีจักขุญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่างเกิดขึ้น ความไร้ดวงตา ความเห็นผิดเพี้ยน ความไม่รู้ ความมืดมิดทั้งหลายก็เป็นอันสลายไป กิเลสทั้งหลายก็สลายไป กรรมที่ก่อภพชาติทั้งหลายที่มีอวิชาเป็นปัจจัยก็เป็นอันสลายไป ธรรมเหล่านี้เป็นนียยานิกะ คือเป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากวัฏฏทุกข์เหมือนกันหมด เช่น “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้”^{๒๒๐}

เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ โดยการพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ เป็นต้น ก็เป็นการเจริญธรรมอื่น ๆ ในชุดโพธิปักขิยธรรมด้วย โดยจำแนกรายละเอียดได้ ดังนี้

“มีความเพียร” ได้แก่ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ วิริยสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ

“มีสัมปชัญญะ” ได้แก่ ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิ

“มีสติ” ได้แก่ สตินทรีย์ สติพละ สติสัมโพชฌงค์ สัมมาสติ

๒๑๘ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๑/๘๑.

๒๑๙ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๑๖/๓๑.

๒๒๐ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

“**กำจัดกิเลสและโทษในโลกได้**”ได้แก่ สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สมาธิสัมโพชฌงค์ สัมมาสมาธิ

เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติปัฏฐาน ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย เพราะอินทรีย์ทั้ง ๔ มีลักษณะเหมือนกัน, เมื่อสติปัฏฐาน ๔ เจริญขึ้น สัมมปปธาน ๔ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย, เมื่อสัมมปปธาน ๔ เจริญขึ้น อธิติบาท ๔ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย, เมื่ออธิติบาท ๔ เจริญขึ้น อินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย, เมื่ออินทรีย์ ๕ เจริญขึ้น พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดมีลักษณะอย่างเดียวกันคือเป็นเครื่องนำออกจากวิญญูทุกข^{๒๒๑}

(๔) **ปหานสมาโรปนหาระ** การยกปหานะขึ้นแสดง คือยกปหาตัพพธรรมขึ้นแสดง เพื่อให้เห็นชัดว่า เมื่อได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้นแล้ว ธรรมประเภทใดถูกละไปได้บ้าง ภาเวตัพพธรรมกับปหาตัพพธรรม เป็นธรรมคู่ที่เป็นข้าศึกต่อกัน เมื่อทำให้ภาเวตัพพธรรมเกิดขึ้น ปหาตัพพธรรมก็เป็นอันสลายหมดสิ้นไป^{๒๒๒} ท่านพระมหาภิกษุจายนเถระอธิบายตัวอย่างไว้ดังนี้

เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณากายให้เห็นเป็นสักว่ากาย ย่อมละวิปลาสว่างามในสิ่งไม่งามได้ กพฬิการาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากกามุปาทาน ไม่ประกอบด้วยกามโยคะ ปราศจากอภิขฌากายคันถะ ไม่มีกามาสวะ ข้ามพ้นกามโฆชะ ไม่ถูกลูกศรคือราคะทิมแห่ง วิญญูณัฏฐิตีที่เป็นไปในรูปย่อมถึงการกำหนดรู้ ละราคะในรูปธาตุได้ ไม่เข้าถึงฉันทาคติ

เมื่อเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเวทนาให้เห็นเป็นสักว่าเวทนา ย่อมละวิปลาสว่างสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ได้ ผัสสาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากอุปาทาน เกี่ยวกับภพ ไม่ประกอบด้วยภวโยคะ ปราศจากพยาปาทกายคันถะ ไม่มีภवासวะ ข้ามพ้นภวโฆชะ ไม่ถูกลูกศรคือโทสะทิมแห่ง วิญญูณัฏฐิตีที่เป็นไปในเวทนาย่อมถึงการกำหนดรู้ ละราคะในเวทนาธาตุได้ ไม่เข้าถึงโทสาคติ

เมื่อเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาจิตให้เห็นเป็นสักว่าจิต ย่อมละวิปลาสว่างที่เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงได้ วิญญูณัฏฐิตีที่เป็นไปในสัญญาย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากทวิฏฐูปาทาน ไม่ประกอบด้วยทวิฏฐิโยคะ ปราศจากสลิพตปราคายคันถะ ไม่มีทวิฏฐาสวะ ข้ามพ้นทวิฏฐโฆชะ ไม่ถูกลูกศรคือมานะ ทิมแห่ง วิญญูณัฏฐิตีที่เป็นไปในสัญญาย่อมถึงการกำหนดรู้ ละราคะในสัญญาธาตุได้ ไม่เข้าถึงภยาคติ

๒๒๑ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๑/๘๑-๘๒.

๒๒๒ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๑๖/๓๑.

เมื่อเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาธรรมให้เห็นเป็นสักว่าธรรม ย่อมละวิปัสสวาสว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่มีตัวตนได้ มโนสัญญาเจตนาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากอิตถวาทุปาทาน ไม่ประกอบด้วยอวิชชาโยคะ ปราศจากอิทังสัจจาภินเวสกายคั่นละ ไม่มีอวิชชาสวะ ข้ามพ้นอวิชโชมะ ไม่ถูกลูกศรคือโมหะทิ่มแทง วิญญูญาณฐิติที่เป็นไปในสังขารย่อมถึงการกำหนดรู้ ละระคะในสังขารธาตุได้ ไม่เข้าถึงโมหาคติ^{๒๒๓}

สรุปเป็นตารางให้พิจารณาได้ง่าย เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น ซึ่งเป็นภาเวตัพพธรรม จะสามารถกำหนดรอบรู้ทุกข์จอันเป็นปริญญะยธรรม และละทุกข์สมุทัยอันเป็นปาทัพพธรรม ได้ดังนี้

ตารางที่ ๔.๑๖ แสดงสติปัฏฐาน ๔ กับการกำหนดรู้ทุกข์และละสมุทัย^{๒๒๔}

กายานุปัสสนา	เวทนानุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
สุขวิปัสสาส	สุขวิปัสสาส	นิจจุวิปัสสาส	อิตถวิปัสสาส
กพเพการาหาร	ผัสสาหาร	วิญญูณหาร	มโนสัญญาเจตนาหาร
กามุปาทาน	ภวุปาทาน	ทิฏฐุปาทาน	อิตถวาทุปาทาน
กามโยคะ	ภวโยคะ	ทิฏฐิโยคะ	อวิชชาโยคะ
อภิขฌากายคั่นละ	พยาปาทกายคั่นละ	สีลัตถปตปรามาสกายคั่นละ	อิทังสัจจาภินเวสกายคั่นละ
กามาสวะ	ภवासวะ	ทิฏฐาสวะ	อวิชชาสวะ
กาโมมะ	ภโวมะ	ทิฏฐโฐมะ	อวิชโชมะ
ราคสัลละ	โทสสัลละ	มานสัลละ	โมหสัลละ
รูปควิญญูณฐิติ	เวทนูปควิญญูณฐิติ	สัญญาควิญญูณฐิติ	สังขารูปควิญญูณฐิติ
ระคะในรูป	ระคะในเวทนา	ระคะในสัญญา	ระคะในสังขาร
ฉันทาคติ	โทสาคติ	ภยาคติ	โมหาคติ

๒๒๓ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๑/๘๒-๘๓.

๒๒๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๑/๘๒-๘๓.

สมาโรปนหาระนี้ มุ่งแสดงหัวข้อที่ควรยกขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ คือภาวนา ได้แก่ การเจริญ การฝึกหัด ปฏิบัติ ซึ่งเป็นหลักธรรมฝ่ายภาเวตัพพะ, และปหานะ ได้แก่ การละ การทำให้หมดสิ้น เป็นหลักธรรมฝ่ายหาตัพพะ ส่วนปทัฏฐานและเววจนะ เหมือนกับที่แสดงไว้ในปทัฏฐานหาระและเววจนหาระ แต่นำมาแสดงในหาระนี้อีก เพื่อนำไปใช้ในการแสดงเรื่องภาวนาและปหานะ ให้มีความชัดเจนและละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น

สรุปความว่า หาระทั้ง ๑๖ เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจในบทพยัญชนะให้ชัดเจน โดยมุ่งเน้นเข้าใจในธรรมคืออริยสัจ ๔ ที่พระพุทธองค์ได้ทรงยกขึ้นประกาศไว้ในบทพยัญชนะหลากหลาย นำไปสู่การดำเนินตามอริยมรรค มุ่งผลในการละกิเลส เข้าถึงนิพพานต่อไป โดยใช้หลักการทั้ง ๑๖ อย่างเข้าไปวิเคราะห์ในพระพุทธพจน์นั้น เริ่มตั้งแต่เทศนาหาระ วิจัยหาระ วิจัยแยกแยะรายละเอียดของบทพยัญชนะให้ชัดเจน จนเข้าใจหลักอริยสัจที่มีอยู่ในพระพุทธพจน์ แล้วนำไปตรวจสอบกับหลักธรรมในยุดติหาระ เพื่อให้เกิดความมั่นใจว่ามีความสอดคล้องกับพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก สอดคล้องกับหลักอริยสัจ เป็นธรรมที่ละกิเลสได้ และอยู่ในกระบวนการปฏิบัติจนสมบูรณ์ จากนั้นวิเคราะห์เพิ่มเติม เพื่อความพิสดารและความสมบูรณ์ในหลักธรรมด้วยหลักหาระอื่น ๆ จนถึงการยกนิยานิกรรมขึ้นแสดง โดยความเป็นภาเวตัพพะธรรมให้เห็นชัดว่าเป็นธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น ทำให้เกิดขึ้นแล้วมีผลต่อการละกิเลสอย่างแท้จริงแน่นอน สมเป็นบทพยัญชนะที่เป็นคำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงธรรมนำออกจากวิมฎทุกข์

๔.๔ ประโยชน์ของหาระ ๑๖

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ด้านพยัญชนะตามรูปแบบหาระ ๑๖ ทำให้เกิดความเข้าใจพระพุทธพจน์ทั้งด้านลึกและด้านกว้างอย่างครบถ้วนครอบคลุม ป้องกันความเข้าใจผิดและป้องกันการอธิบายพระพุทธพจน์ออกแนวอริยสัจได้เป็นอย่างดี เนื่องจากหลักการทุกอย่างในเนตติปกรณมุ่งอธิบายให้เข้าใจเนื้อความรวมลงในอริยสัจเหมือนกัน สรุปตามลำดับหลักการที่ใช้ได้ดังนี้

(๑) **เทศนาหาระ** ทำให้เข้าใจอริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่พระพุทธพจน์นั้นโดยย่อ ก่อนป้องกันความเข้าใจคลาดเคลื่อนและป้องกันการอธิบายธรรมที่ออกนอกแนวอริยสัจ

(๒) **วิจัยหาระ** ทำให้เข้าใจรายละเอียดในอริยสัจที่ประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์นั้นอย่างละเอียดและเจาะลึกลงไปกว่าเดิม เพราะมีการจำแนกรายละเอียดเพิ่มเติมจากเทศนาหาระ

(๓) **ยุดติหาระ** ทำให้เกิดความมั่นใจในความถูกต้องด้านพยัญชนะและอรรถะ รู้จักวิธีในการตรวจสอบความถูกต้องด้านพยัญชนะและอรรถะ

(๔) **ปทัฏฐานหาระ** ทำให้เข้าใจเหตุต่อเนื่องลงมาและผลต่อเนื่องขึ้นไปของธรรมที่ประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์ ทำให้ทราบว่า ธรรมทั้งหลายเป็นกระแสที่เนื่องกันไป

(๕) **ลักษณะหาระ** ทำให้เข้าใจหลักธรรมที่เกี่ยวข้องได้อย่างกว้างขวาง ธรรมที่นำมาอธิบายไม่ใช่มีเฉพาะที่ปรากฏในพระพุทธรูปเท่านั้น ธรรมที่มีลักษณะเดียวกันเช่นเกิดพร้อมกัน เป็นต้น ก็สามารถนำมาอธิบายประกอบได้

(๖) **จตุพหูหาระ** ทำให้เข้าใจรายละเอียดของพระพุทธรูปในประเด็นเกี่ยวกับรูปวิเคราะหส์ ศัพท วัตถุประสงคส์ของผู้แสดงธรรม เหตุเกิดพระพุทธรูปนั้น และความเกี่ยวข้องของธรรมต่าง ๆ อย่างละเอียด มีความเข้าใจลึกซึ้งในแต่ละศัพทและภาพรวมของพระพุทธรูปนั้น ๆ

(๗) **อวัญญหาระ** ทำให้เข้าใจการหมุนไปของหลักธรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกันอยู่ครบทั้ง ๒ ด้าน ทั้งฝ่ายเดียวกันกับธรรมนั้นและฝ่ายตรงข้าม

(๘) **วิภคติหาระ** ทำให้เข้าใจระดับชั้นของธรรม ปทัณฐาน และภูมิของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง ทั้งโดยทั่วไปและไม่ทั่วไป

(๙) **ปริวัตตนหาระ** ทำให้เข้าใจการเปลี่ยนไปสู่ธรรมฝ่ายตรงกันข้าม เห็นธรรมที่เป็นคู่ปฏิปักษ์กัน เมื่อฝ่ายหนึ่งมี อีกฝ่ายหนึ่งย่อมไม่มี

(๑๐) **เวาจนหาระ** ทำให้เข้าใจหลักธรรมได้สะดวกขึ้น ผ่านการใช้คำไวพจน์ที่ล้วนชี้ตรงไปที่หลักธรรมเดียวกัน

(๑๑) **ปัญญัตติหาระ** ทำให้เข้าใจบทพญญชนะทั้งหมด เป็นคำบัญญัติที่ตั้งขึ้น เพื่อแสดงความจริงที่มีอยู่ และเพื่อแยกสภาวะแต่ละอย่างออกจากกัน ไม่ให้ปะปนกัน ให้รู้อะไรเป็นอะไรได้ชัดเจน

(๑๒) **โอตรณหาระ** ทำให้เข้าใจหลักธรรมทุกอย่างที่ถูกแสดงอยู่ในบัญญัติมากมาย ล้วนจัดลงในปฏิจจสมุปบาท อินทรีย์ ขันธ อายตนะ ธาตุ ล้วนเป็นสภาวะที่ปราศจากอัตตาตัวตน

(๑๓) **โสธนหาระ** ทำให้เข้าใจเนื้อหาหลักและเนื้อหารองในพระพุทธรูป สามารถเน้นจุดสำคัญในหลักธรรมได้ดี

(๑๔) **อธิฐานหาระ** ทำให้ทราบหัวข้อธรรมและประเภทของธรรม ทำให้ใช้หลักธรรมต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง ธรรมใดเป็นระดับหัวข้อ ธรรมใดเป็นระดับย่อย ไม่ต้องสร้างหัวข้อหรือประเภทขึ้นมาใหม่

(๑๕) **ปริกขารหาระ** ทำให้ทราบว่า ธรรมทั้งหลายเกิดจากเงื่อนไขทั้งภายในและภายนอก เงื่อนไขให้เกิดและเงื่อนไขอุปถัมภ์ เป็นต้น

(๑๖) **สมาโรปนหาระ** ทำให้รู้วิธีในการยกธรรมขึ้นแสดงในส่วนที่จำเป็น ได้แก่ เหตุต่อเนื่อง คำไวพจน์ ธรรมที่เจริญ และธรรมที่ถูกละ

๔.๕ สรุปท้ายบท

หਾਰะเป็นหลักในการกำจัดความไม่รู้ ความล้งเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อน ที่มีพระพุทธรพจน์เป็นอารมณื เป็นหลักที่ผู้แสดงธรรมควรนำมากล่าวประกอบด้วย เพื่อให้ การแสดงธรรมและรับธรรมเกิดประโยชน์อย่างสมบูรณ์ เป็นหลักที่ทำให้ความเร้าร้อน กระวนกระวายอันเกิดจากความไม่เข้าใจในคำสอนหมดสิ้นไป ได้รับแต่ความสงบ เยือกเย็น ก่อให้ความสดชื่น ร่าเรึง เบิกบานใจ ทั้งแก่ผู้แสดงธรรมและผู้รับธรรม เพราะได้รับประโยชน์คือ ความเข้าใจอริยสัจ ๔ หยั่งลงสู่ทางดำเนินอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้อย่างถูกต้อง โดยอาศัย การพิจารณาด้านพยัญชนะ ๑๖ ลักษณะ ได้แก่

- (๑) การประกอบลงในอริยสัจ ๔ อย่างย่อ
- (๒) การจำแนกอริยสัจ ๔ ให้ละเอียดลงไปในแต่ละประเด็นต่าง ๆ
- (๓) การตรวจสอบความถูกต้องเหมาะสมด้านอรรถะแลพยัญชนะ
- (๔) การหาเหตุปัจจัยที่สืบต่อเนื่องกัน
- (๕) การหาธรรมชาติที่มีลักษณะเสมอกันมาแสดง
- (๖) การหารูปวิเคราะห้ วัตถุประสงค้ของผู้แสดง เหตุเกิด และความเชื่อมโยง
- (๗) การหมุนธรรมไปตามเหตุปัจจัยทั้งลงด้านล่างและขึ้นด้านบน สภาคะและวิสสภาคะ
- (๘) การจำแนกระดับของหลักธรรมทั้งโดยภูมิ ปทัณฐาน และบุคคล
- (๙) การสลับเปลี่ยนไปฝ่ายตรงข้าม
- (๑๐) การแสดงคำไวพจน์ที่มีความหมายเดียวกัน
- (๑๑) การแสดงคำบัญญัติตั้งขึ้นเพื่อไม่ให้ปะปนกัน
- (๑๒) การสงเคราะห์ธรรมลงโดยความเป็นปฏิจจสมุปบาท ชันธ์ आयตนะ ธาตุ อินทริย์
- (๑๓) การหาเนื้อหาหลักเนื้อหารอง
- (๑๔) การตั้งหลักธรรมไว้ทั้งระดับหัวข้อและแยกประเภท
- (๑๕) การหาเหตุและปัจจัย
- (๑๖) การยกธรรมขึ้นแสดงโดยปทัณฐาน คำไวพจน์ ภาวนา และปหานะ

หลักการเหล่านี้ ช่วยให้เกิดความเข้าใจเนื้อความอริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธรพจน์ ทั้งโดยย่อและละเอียดลึกซึ้งอย่างเป็นระบบไปตามลำดับ มีการอธิบายเพิ่มเติมทั้งด้านลึก และด้านกว้าง แต่คำอธิบายล้วนหยั่งลงสู่เนื้อความเดียวกันทั้งหมด

๔.๖ คำถามท้ายบท

- (๑) ทหารมีรูปวิเคราะห์อย่างไร
- (๒) ทหารมีความหมายว่าอย่างไร
- (๓) ลักษณะของเทศนาทหารเป็นอย่างไร
- (๔) ลักษณะของวิจัยทหารเป็นอย่างไร
- (๕) ลักษณะของยุตติทหารเป็นอย่างไร
- (๖) ลักษณะของปทัฏฐานทหารเป็นอย่างไร
- (๗) ลักษณะของลักษณทหารเป็นอย่างไร
- (๘) ลักษณะของจตุพยุทธหารเป็นอย่างไร
- (๙) ลักษณะของอาวุธภูมิตหารเป็นอย่างไร
- (๑๐) ลักษณะของวิภัติทหารเป็นอย่างไร
- (๑๑) ลักษณะของปริวัตตนทหารเป็นอย่างไร
- (๑๒) ลักษณะของเววจนทหารเป็นอย่างไร
- (๑๓) ลักษณะของปัญญัตติทหารเป็นอย่างไร
- (๑๔) ลักษณะของโอตรณทหารเป็นอย่างไร
- (๑๕) ลักษณะของโสธนทหารเป็นอย่างไร
- (๑๖) ลักษณะของอธิฏฐานทหารเป็นอย่างไร
- (๑๗) ลักษณะของปริกขารทหารเป็นอย่างไร
- (๑๘) ลักษณะของสมาโรปนทหารเป็นอย่างไร
- (๑๙) จงแสดงประโยชน์ของทหาร ๑๖

๔.๗ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. เนติ-ปฏิโกปเทศปกรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.

_____. เนติอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

_____. เนติฎีกาและเนติวิภาวินี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๘.

สุภีร์ ทุมทอง. “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์”.

ดุชนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุชนิพนธ์, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

นยะ ๕

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายความหมายของนยะได้
๒. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายลักษณะของนยะทั้ง ๕ ได้
๓. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายประโยชน์ของนยะ ๕ ได้

ขอบข่ายเนื้อหา

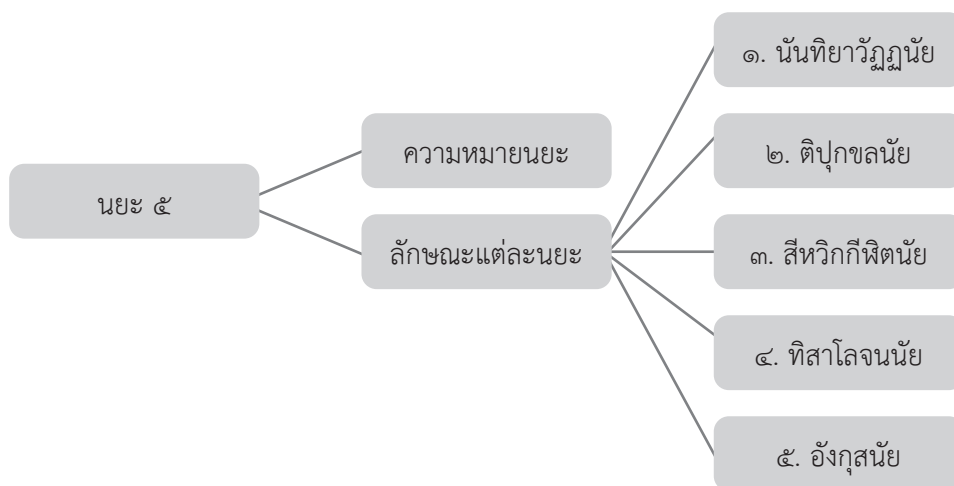
- ๕.๑ ความนำ
- ๕.๒ ความหมายนยะ
- ๕.๓ ลักษณะนยะ ๕
- ๕.๔ ประโยชน์ของนยะ
- ๕.๕ สรุปท้ายบท
- ๕.๖ คำถามท้ายบท
- ๕.๗ เอกสารอ้างอิง

๕.๑ ความนำ

นยะเป็นหลักในการอธิบายด้านอรรถะของพระพุทธรูป แยกให้เห็นธรรม ๒ ฝ่ายชัดเจน คือธรรมฝ่ายสังกิเลสกับธรรมฝ่ายโฆทาน แล้วประกอบลงในอริยสัจ ๔ นยะที่ใช้ในการอธิบายอรรถะมี ๓ คือ นันทิยาวิภูษณัย ติปุขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย ตามความเหมาะสมกับเนื้อความที่ประกอบอยู่ในพระพุทธรูป เรียกว่า **อัตถนัย** ส่วนอีก ๒ นยะ คือ ทิสาลอจนนัยและอังกุสนัย เป็นการส่องดูธรรมและการประมวลธรรมมาประกอบคำอธิบาย เรียกว่า**กัมมณัย**

ในบทนี้ จะอธิบายความหมายของนยะและลักษณะของนยะทั้ง ๕ อย่าง รวมทั้งแสดงตัวอย่างในคัมภีร์เนติปริกัณห์ โดยอธิบายตามลำดับดังแผนภาพ

แผนภาพที่ ๕.๑ แสดงลำดับการอธิบายนยะ

๕.๒ ความหมายนยะ

นยะเป็นวิธีในการอธิบายพระพุทธรูปด้านอรรถะ มุ่งนำเนื้อความคืออริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธรูปออกแสดงให้ถูกต้องครอบคลุมและตรงประเด็น ในบาลี **เนติอรรถกถา** ได้แสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์ของนยะไว้ ๗ แบบ ดังนี้

(๑) วิธีการทั้งหลายเหล่าใด ย่อมนำไป คือ ย่อมทำให้เข้าใจชัด ซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นสังกิเลสและธรรมทั้งหลายที่เป็นโฆทานโดยการแยกจากกันให้ชัดเจน เพราะเหตุนี้ วิธีการทั้งหลายเหล่านั้น เรียกว่านยะ

(๒) ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังกิเลสและธรรมทั้งหลายที่เป็นโฆทานเหล่านั้น ย่อมถูกนำไปด้วยวิธีการทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ วิธีการทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่านยะ

(๓) ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังกิเลสและธรรมทั้งหลายที่เป็นโงทานเหล่านั้น ย่อมถูกนำไปในวิธีการทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น วิธีการทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่านยะ^๑

(๔) การนำไปซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นสังกิเลสและธรรมทั้งหลายที่เป็นโงทาน เพราะเหตุนั้น วิธีการทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่านยะ^๒

(๕) วิธีการทั้งหลายเหล่านี้ได้อันผู้แสดงธรรมทั้งหลายย่อมนำเข้าไปเองเพื่อค้นคว้าเนื้อความแห่งพระพุทฺธพจน์ เพราะเหตุนี้ วิธีการทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่านยะ^๓

(๖) วิธีการทั้งหลายใดราวกะนัยมีเอกัตตนิยเป็นต้น เพราะเหตุนี้ วิธีการทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่านยะ^๔ อธิบายว่า อุปมาว่า นัยทั้งหลายมีเอกัตตนิยเป็นต้นอันบุคคลแห่งตลอดแล้ว ทำให้ทราบชัดซึ่งสภาวะแห่งสมมติสัจจะและปรมัตตสัจจะโดยไม่ปะปนกัน ด้วยการเห็นความสัมพันธ์กัน การแยกขาดกัน การปราศจากความชวนชว้ย และภาวะที่ผลสมควรแก่เหตุตามลำดับแห่งธรรมที่เป็นเหตุและผลทั้งหลาย ย่อมเป็นไปเพื่อแห่งตลอดปรมัตตสัจจะ ฉะนั้นใดวิธีการทั้งหลายเหล่านี้ ก็ฉนั้นนั่น ทำให้เข้าใจเนื้อความแห่งพระพุทฺธพจน์อย่างไม่ผิดเพี้ยน ด้วยการเห็นความแยกจากกันของธรรมดำ ธรรมขาว และธรรมที่มีส่วนเปรียบกับธรรมดำและธรรมที่มีส่วนเปรียบกับธรรมขาว ย่อมเป็นไปเพื่อการแห่งตลอดสัจจะ ๔ แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย^๕ เพื่อความเข้าใจคำอธิบายนี้เพิ่มเติมพึงศึกษาเรื่องนัย ๔ นัย ได้แก่ เอกัตตนิย นานัตตนิย อพยาปนนิย และ เอวํธัมมทานนิย ประกอบด้วย

(๗) วิธีการทั้งหลายชื่อนัยโดยนิรุตตินัย เพราะการนำไปซึ่งเนื้อความแห่งพระปริยัติ และเพราะเว้นจากความเศร้าหมอง^๖, นยะ ตามความหมายนี้ สำเร็จรูปมาจากคำว่า นย + ยม, เอา น อักษรมาจาก นย, เอา ย อักษรมาจาก ยม, จึงมีรูปว่า นย

สรุปความได้ว่า นัยะนั้นเป็นวิธีการนำเนื้อความในพระพุทฺธพจน์ออกแสดงให้เข้าใจชัดเจน แยกให้เห็นชัดถึงธรรมฝ่ายสังกิเลสกับธรรมฝ่ายโงทานที่ประกอบในพระพุทฺธพจน์นั้น และประกอบลงในสัจจะ ๔ ทำให้เกิดความเข้าใจเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ครบถ้วนทุกประเด็น เป็นวิธีที่คล้อยตามอริยมรรคเพื่อการแห่งตลอดในอริยสัจ ๔

๑ ความหมายของนยะ ลำดับที่ (๑) – (๓) แปลความจากรูปวิเคราะห์ว่า นยฺหนฺติ สกิลเส โงทานานิ จ วิชาโคโต ภาเนนตติ นยา, นียฺหนฺติ วา ตานิ เอเตหิ, เอเตถ วาติ นยา; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๘-๑๙.

๒ นยฺหนฺมตฺตเมว วาติ นยา; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๘-๑๙.

๓ นียฺหนฺติ วา สย ฌมฺมกฺกิกเหิ อุปนียฺหนฺติ สุตตสฺส อตฺถปวิจยตฺถนฺติ นยา; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๘-๑๙.

๔ นยา วียาติ นยา; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๘-๑๙.

๕ ตูรายลฺละเอียตโน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๘-๑๙.

๖ ปริยตฺตอฺตฺถสฺส นยฺหนฺโต สกิลเสโต ยมฺหนฺโต จ นยา นิรุตฺตนิยฺเน; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๘-๑๙.

๕.๓ ลักษณะนัย ๕

ธรรมอันเป็นที่ตั้งให้เกิดนัยคือมูลบท ๑๘ ซึ่งเป็นเนื้อความหลักที่ประกอบอยู่ในพระพุทธรพจน์ทั้งหมดนั่นเอง การประกอบเนื้อความด้านสังกิเลสและโวทานตามมูลบท ๑๘ เข้ากับอริยสัจ ๔ ทำให้เกิดเป็นนัยสำหรับอธิบายอรรถะ เรียกว่าอรรถนัย ๓ ได้แก่ นันทิยาวิภูษณนัย ตีปุณฑลนัย สีสหิกกีฬิตนัย ส่วนทิสาลอจนนัยกับอังกุสนนัย ไม่ได้มีนัยที่พิเศษ เป็นเพียงการสอดส่องดูธรรมและประมวลธรรมมาประกอบไว้ เป็นกัมมมัยหรือโวหารนัย ได้ชื่อว่า นัยตามโวหารเท่านั้น การประกอบธรรมฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายโวทานเข้าไปในพระพุทธรพจน์ แล้วประกอบลงในอริยสัจ ๔ มีรายละเอียดดังตาราง^๗

ตารางที่ ๕.๑ แสดงสังกิเลส ๙ โวทาน ๙ และนัย ๓

มูลบท ๑๘		นัย ๓
สังกิเลส ๙	โวทาน ๙	
ตัณหา อวิชชา	สมณะ วิปัสสนา	นันทิยาวิภูษณนัย
โลภะ โทสะ โมหะ	อโลภะ อโทสะ อโมหะ	ตีปุณฑลนัย
สุกสัณญญา สุขสัณญญา นิจจสัณญญา อัตตสัณญญา	อสุกสัณญญา ทุกขสัณญญา อนิจจสัณญญา อนัตตสัณญญา	สีสหิกกีฬิตนัย

ความเชื่อมโยงของอรรถนัย ๓ นั้นอาศัยบุคคลเป็นหลักในการเชื่อมโยง คือ (๑) บุคคล ๒ แยกตามจริต ผู้เป็นต้นทางจริตกับทวิภูจิริต เป็นเหตุให้เกิดนันทิยาวิภูษณนัย (๒) บุคคล ๔ เป็นทุกขาปฏิบัติ ๒ กับสุขาปฏิบัติ ๒ เป็นเหตุให้เกิดสีสหิกกีฬิตนัย (๓) บุคคล ๓ แยกตามความแก่กล้าของปัญญาตรัสรู้ คืออุคฆฏิตัญญู วิปัญจิตัญญูและเนยยะ เป็นเหตุให้เกิดตีปุณฑลนัย สรุปดังตาราง

๗ ดูรายละเอียดใน เนตติ (บาลี) ๗๙-๘๘/๑๐๗-๑๒๓.

ตารางที่ ๕.๒ แสดงความเชื่อมโยงของนัยทั้ง ๓ โดยบุคคล

บุคคล ๒	บุคคล ๔	บุคคล ๓
ต้นหาจรีต	ทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิณญา	เนยยะ
	ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณญา	วิปัญจิตัญญ
ทิกฺขุจรีต	สุขาปฏิบัติทา ทันธาภิณญา	
	สุขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณญา	อุคฆฏิตัญญ
นันทิยาวัญญนัย	สีหวิกกีฬิตนัย	ติปุกชลนัย

๑. นันทิยาวัญญนัย

นัยที่มีการเวียนธรรมเหมือนกับการเวียนของดอกพุทซ้อน^๘ อธิบายว่า ดอกพุทซ้อน ย่อมเวียนกลีบดอกออกไปด้านนอกด้วยส่วนหลักที่อยู่ภายใน นันทิยาวัญญนัยก็ทำนองเดียวกัน เวียนธรรมออกไปด้านนอกด้วยธรรมหลักที่อยู่ด้านใน หรือ นัยที่มีการเวียนออกไปของนันทิกถาวร คือต้นหาหรือความปราโมทย์^๙

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

ตณฺหณจ อวิชขมปิ จ
สจฺเจติ โยชยิตฺวา

สมเถน วิปัสสนา โย เนติ
อัย นโย นนฺทิยาวญฺเญ.^{๑๐}

นัยใดย่อมนำต้นหาและอวิชาไปสู่เนื้อความของพระพุทพจน์ที่เป็นฝ่ายสังกิเลส และ ย่อมไปสู่เนื้อความพระพุทพจน์ที่เป็นฝ่ายโงทานด้วยสมณะและวิปัสสนา ประกอบแล้วด้วยสัจจะทั้งหลาย หลักการนี้ ชื่อว่า นันทิยาวัญญนัย

ในการประกอบธรรมฝ่ายสังกิเลสคือต้นหากับอวิชา และการประกอบธรรมฝ่ายโงทาน คือสมณะกับวิปัสสนาเข้ากับพระพุทพจน์ มีคำอธิบายโดยย่อดังนี้

(๑)ฝ่ายสังกิเลส เริ่มจากกิเลสที่อยู่ในจิตตสันดานของสัตว์คือต้นหากับอวิชา ไปสู่จรีตคือต้นหาจรีตกับทิกฺขุจรีต ไปสู่ความเห็นผิดสุดชั่วคือสัสสตทิกฺขุกับอุจเฉททิกฺขุ ไปสู่ การปฏิบัติผิดสุดชั่วคือกามสุขัลลิกานุโยคกับอัตตทิกฺขุณญโยค สรุปดังตาราง

๘ นนฺทิยาวญฺญสฺส วิย อวญฺเญ เอตฺสสฺสทติ นนฺทิยาวญฺเญ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙.

๙ นนฺทิยา ตณฺหา ย ปโมทสฺส วา อวญฺเญ เอตฺถาติ นนฺทิยาวญฺเญ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙.

๑๐ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

ตารางที่ ๕.๓ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ สักกายทิฏฐิ ๒๐ และทิฏฐิ ๒

กิเลส	จริต	สักกายทิฏฐิ	ทิฏฐิสุดชั่ว	ปฏิบัติผิด
อวิชชา	ทิฏฐิจริต	สักกายทิฏฐิ ๕ แบบ	อุจเฉททิฏฐิ	อัตตกลิมถานุโยค
ภวตัณหา	ตัณหาจริต	สักกายทิฏฐิ ๑๕ แบบ	สัสสตทิฏฐิ	กามสุขัลลิกานุโยค

สังกิเลสธรรม ได้แก่ ตัณหา อวิชชา, อหิริกะ โอนัตตปปะ, ความไม่มีสติ ความไม่มีสัมปชัญญะ, โยนิโสมนสิการ ความเกียจคร้าน, อหังการ มมังการ, ความไม่มีศรัทธา ความประมาท, การไม่ฟังพระสัทธรรม ความไม่สำรวม, ความเพ่งเล็ง ความพยาบาท, นิเวรณสังโยชน์, ความโกรธ ความผูกโกรธ, ความลบหลู่คุณผู้อื่น ความตีตนเสมอ, ความริษยา ความตระหนี่, ความมีมาया ความโอ้อวด, ความเห็นผิดว่าเที่ยง ความเห็นผิดว่าขาดสูญ

(๒) **ฝ่ายโง่ทวน** เมื่อมีพระพุทเจ้าทรงอุบัติขึ้น เริ่มจากกิเลสที่อยู่ในจิตตสันดานของสัตว์คือตัณหากับอวิชชา ไปสู่จริตคือตัณหาจริตกับทิฏฐิจริต มาปฏิบัติดำเนินสิกขากับสัลเลขาปฏิบัติด้วยแนววิปัสสนานำหน้าสมณะตามหลังกับแนวสมณะนำหน้าวิปัสสนาตามหลัง เป็นทุกขาปฏิบัติกับสุขาปฏิบัติ ก้าวลงสู่อริยมรรคเป็นสัทธานุสารีกับอัมมานุสารี จนกระทั่งได้บรรลุธรรมเป็นสัทธาวิมุตตะกับทิฏฐิปัตตะ สรุปลังตาราง

ตารางที่ ๕.๔ แสดงจริต ๒ ข้อปฏิบัติ ปฏิปทา มรรค และการบรรลุธรรม

จริต	ข้อปฏิบัติ	แนวปฏิบัติ	ปฏิบัติ	ก้าวลงมรรค	บรรลุธรรม
ทิฏฐิจริต	สัลเลขา	วิปัสสนานำ	สุขาปฏิบัติ	อัมมานุสารี	ทิฏฐิปัตตะ
ตัณหาจริต	สิกขา	สมณะนำ	ทุกขาปฏิบัติ	สัทธานุสารี	สัทธาวิมุตตะ

โง่ทวนธรรม ได้แก่ สมณะ วิปัสสนา, หิริ โอตตปปะ, สติ สัมปชัญญะ, โยนิโสมนสิการ การปรารภความเพียร, ญาณในสังขธรรม ญาณที่คล้อยไปตามสังขธรรม, ญาณในความสิ้นไปของกิเลส ญาณในความไม่เกิดอีก, ศรัทธา ความไม่ประมาท, การฟังพระสัทธรรม ความสำรวม, ความไม่เพ่งเล็ง ความไม่พยาบาท, เจโตวิมุตติเพราะสิ้นราคะ ปัญญาวิมุตติเพราะสิ้นอวิชชา, ความมกน้อย ความสันโดษ, ความไม่โกรธ ความไม่ผูกโกรธ, ความไม่ลบหลู่คุณผู้อื่น ความไม่ตีตนเสมอ, การละความริษยา การละความตระหนี่, วิชชา วิมุตติ, วิโมกข์อันมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ วิโมกข์อันมีอสังขตธรรมเป็นอารมณ์, สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

ก. อวิชชาภวตัณหากับสมณะวิปัสสนา

ในการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลายที่ยาวนาน ไม่อาจกำหนดจุดเริ่มต้นได้ เบื้องต้นของอวิชชาและภวตัณหาอย่ามองไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายที่มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ถูกผูกไว้ด้วยอวิชชา ดำเนินไปด้วยอำนาจอวิชชา สัตว์เหล่านั้นได้ชื่อว่าเป็น**ทิฏฐิจจิริต** สัตว์ทั้งหลายที่มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ถูกผูกไว้ในตัณหา ดำเนินไปด้วยอำนาจตัณหา สัตว์เหล่านั้นได้ชื่อว่าเป็น**ตัณหาจจิริต**

บุคคลผู้เป็นทิฏฐิจจิริต เมื่อออกบวชประพฤติธรรมภายนอกพระพุทธศาสนา ก็จะชวนชวายประกอบอรรถกถาญาณุโยค คือทำความลำบากให้แก่ร่างกายของตนโดยเปล่าประโยชน์ สร้างความทุกข์ทรมาน ทำความเพียรโดยเปล่าประโยชน์ โดยไม่มีผลต่อการละกิเลสใด ๆ

บุคคลผู้เป็นตัณหาจจิริต เมื่อออกบวชประพฤติธรรมภายนอกพระพุทธศาสนา ก็จะชวนชวายประกอบกามสุขัลลิกานุโยค คือหมกมุ่นอยู่หาความสุขแบบติดข้องในกามคุณ โดยเห็นผิดไปว่ากามคุณนั้นไม่มีโทษ

ที่เป็นเช่นนั้น เพราะภายนอกพระพุทธศาสนา ไม่มีการตรัสรู้สัจจะ ๔ จึงไม่มีการประกาศสัจจะ ๔ ไม่มีมรรคปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์ ไม่มีความฉลาดรอบรู้ในเรื่องสมณะวิปัสสนา และไม่มีการเข้าถึงสุขที่สงบระงับจากกิเลสและสังขารทั้งหลายคือพระนิพพาน

บรรดาคนเหล่านั้น พวกหนึ่งเห็นผิดว่า ความสุขไม่อาจบรรลุถึงได้ด้วยความสุข ความสุขบรรลุถึงได้ด้วยความทุกข์เท่านั้น^{๑๑} จึงพากันทรมานตนให้ลำบากด้วยวิธีการต่าง ๆ มากมาย ประดิษฐ์วิธีการให้กลับซับซ้อน ส่วนอีกพวกหนึ่งสำคัญว่า เขาทำโลกนี้ให้เจริญ ได้รับบุญมาก มุ่งแต่เสพกาม ทำจิตของตนให้ขุ่นมัวเศร้าหมอง พากันเวียนว่ายตายเกิดในนรก กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน เปตวิสัย อสุรกาย

เขียนกระบวนการฝ่ายสังกิเลสให้ดูได้ง่าย ดังนี้

อวิชชา -> ทิฏฐิจจิริต -> อรรถกถาญาณุโยค

ภวตัณหา -> ตัณหาจจิริต -> กามสุขัลลิกานุโยค

๑๑ ดูรายละเอียดในโพธิราชกุมารสูตร ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๒๖-๓๒๗/๓๐๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๖-๓๒๗/๓๔๔-๓๔๕.

ตารางที่ ๕.๕ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ และปฏิบัติผิต ๒

กิเลส	จริต	ปฏิบัติผิต
อวิชชา	ทวิฐจิริต	อิตตกิลมถานุโยค
ภวตัณหา	ตัณหาจิริต	กามสุขัลลิกานุโยค

ส่วนสมณะวิปัสสนา เป็นโฆทาน คือเป็นฝ่ายความหมดจด สะอาด ปราศจากกิเลส สุขจากสมาธิได้ชื่อว่าเนกขัมมสุข เป็นสุขจากวิเวก เป็นความสุขที่ทำให้จิตสะอาด ไม่ขุ่นมัว นำมาเป็นฐานสำหรับการดำเนินเพื่อกถึงความพ้นทุกข์ได้ ดังนั้น สุขเข้าถึงได้ด้วยสุข แต่ไม่ใช่สุขจากกามคุณ ตรงข้ามกับพวกเห็นผิดที่ว่าสุขเข้าถึงได้ด้วยทุกข์ และพวกที่เห็นว่ากามสุขไม่มีโทษ

สุขอันแท้จริง สงบระงับจากกิเลสและสังขารคือพระนิพพาน อันเป็นบรมสุขนั้น บรรลุถึงได้ด้วยความสุข แต่ต้องเป็นสุขที่เกิดจากสมาธิ เป็นเนกขัมมสุข สุขที่เกิดจากความสงบ สุขที่เกิดจากความสงบ สุขเกิดจากการตรัสรู้ เป็นสุขที่ควรเสพ ควรเจริญ ควรกระทำให้มาก^{๑๒}

จัดเป็นอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

รูปนามที่เป็นสิ่งเส้าหมอง เป็นทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรอบรู้
 ตัณหาที่ผูกพันในทุกข์ เป็นทุกข์สมุทัย เป็นธรรมควรละ
 ความดับตัณหา เป็นทุกข์นิโรธ เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง
 สมณะวิปัสสนา เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธรรมที่ควรเจริญ^{๑๓}

ข. สักกายทิฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฐิ

บุคคลผู้ที่เป็นทิฐิจิริต การยึดมั่นด้วยทิฐิมีกำลังมาก ย่อมยึดรูปร่างเป็นตน ยึดเวทนาว่าเป็นตน ยึดสัญญาว่าเป็นตน ยึดสังขารทั้งหลายว่าเป็นตน ยึดวิญญาณว่าเป็นตน

บุคคลผู้ที่เป็นตัณหาจิริต การยึดมั่นด้วยตัณหามีกำลังมาก ย่อมยึดว่าตนมีรูป ยึดว่ารูปอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในรูป ยึดว่าตนมีเวทนา ยึดว่าเวทนาอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในเวทนา ยึดว่าตนมีสัญญา ยึดว่าสัญญาอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในสัญญา ยึดว่าตนมีสังขารทั้งหลาย ยึดว่าสังขารทั้งหลายอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในสังขารทั้งหลาย ยึดว่าตนมีวิญญาณ ยึดว่าวิญญาณอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในวิญญาณ

๑๒ ดูรายละเอียด ใน อรรถวิภังคสูตร ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๒๘/๒๔๙-๓๐๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๒๘/๓๔๕-๓๔๖.

๑๓ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๗๙/๑๐๗-๑๐๘.

รวมทั้งหมดนี้ คือสัkkายทิฏฐิ ๒๐ ความเห็นผิดในชั้น ๕ ชั้นละ ๔ แบบ บุคคล ผู้เป็นทิฏฐิจริต ๕ แบบ บุคคลผู้เป็นตัณหาจริต ๑๕ แบบ เป็นความเห็นผิดในสิ่งที่มีจริง คือชั้น ๕ โดยเห็นว่า เป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขา เป็นผู้หญิง เป็นผู้ชาย หรือ เห็นว่ามีตัวตน มีสัตว์ มีบุคคล มีเรา มีเขา มีหญิง มีชาย คำว่า ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา หญิง ชาย นี่เป็นเพียงสมมติบัญญัติ ไม่ได้มีอยู่จริง ความจริงที่มีอยู่คือชั้น ๕ เพียงเท่านั้น ไม่มีอะไร เกินไปจากนี้ ในบรรดาสิ่งที่เกิดขึ้นและดับนี้ ไม่มีเกินชั้น ๕ ชั้น ๕ นั้นเองเกิดและดับ

เขียนกระบวนการให้ดูได้ง่าย ดังนี้

อวิชชา -> ทิฏฐิจริต -> สัkkายทิฏฐิ ๕ แบบ

ภวตัณหา -> ตัณหาจริต -> สัkkายทิฏฐิ ๑๕ แบบ

ตารางที่ ๕.๖ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ และสัkkายทิฏฐิ ๒๐

กิเลส	จริต	สัkkายทิฏฐิ
อวิชชา	ทิฏฐิจริต	เห็นรูปว่าเป็นตน (๑) เห็นเวทนาว่าเป็นตน (๒) เห็นสัญญาว่าเป็นตน (๓) เห็นสังขารว่าเป็นตน (๔) เห็นวิญญาณว่าเป็นตน (๕)
ภวตัณหา	ตัณหาจริต	เห็นตนว่ามีรูป (๑) เห็นรูปอยู่ในตน (๒) เห็นตนอยู่ในรูป (๓) ..เวทนา..สัญญา..สังขาร.. เห็นตนว่ามีวิญญาณ (๑๓) เห็นวิญญาณในตน (๑๔) เห็นตนในวิญญาณ (๑๕)

โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ คือสัมมาทิฏฐิในโสดาปัตติมรรค เป็นปฏิปักษ์ต่อสัkkายทิฏฐิ ๒๐ นั้น เป็นสภาวะที่ละสัkkายทิฏฐิและละกิเลสอื่น ๆ ที่เป็นฐานเดียวกันกับสัkkายทิฏฐินั้นด้วย เมื่อมีสัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ก็คล้อยตามสัมมาทิฏฐินั้น^{๑๔} ปฏิปทาทั้งหมดนี้ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ จำแนกเป็นชั้น ๓ ได้แก่ ศีลชั้น สมาริชั้น ปัญญาชั้น

๑๔ ดูรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๔๑/๑๒๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๑/๑๘๐-๑๘๑.

สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นปัญญาขั้น
 สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็นศีลขั้น
 สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นสมาธิขั้น
 ศีลขั้นกับสมาธิขั้น เป็นสมณะ ปัญญาขั้น เป็นวิปัสสนา^{๑๕}

ตารางที่ ๕.๗ แสดงอริยมรรค ๘ ขั้น ๓ และธรรมคู่

อริยมรรค ๘	ขั้น ๓	ธรรมคู่
สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ	ปัญญาขั้น	วิปัสสนา
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ	ศีลขั้น	สมณะ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ	สมาธิขั้น	

จัดเป็นอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

สักกายะ คือกลุ่มรูปนามที่มีจริง เป็นทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรอบรู้
 เหตุเกิดของกลุ่มรูปนามที่มีจริง เป็นทุกข์สมุทัย เป็นธรรมที่ควรละ
 ความดับของกลุ่มรูปนามที่มีจริง เป็นทุกข์นิโรธ เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง
 อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธรรมที่ควรเจริญ

ค. ความเห็นผิดสุดโต่งกับมัชฌิมาปฏิปทา

บุคคลที่ยึดรูปว่าเป็นตน ยึดเวทนาว่าเป็นตน ยึดสัญญาว่าเป็นตน ยึดสังขารทั้งหลายว่าเป็นตน ยึดวิญญาณว่าเป็นตน ความเห็นผิด ๕ แบบนี้ จัดเป็น**อุจเจททิฏฐิ** มีความเห็นผิดว่า
 ตัวตนขาดสูญ เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย และวิญญาณ ดับสลายไป ตัวตนก็สูญ
 ไปพร้อมกัน มีความเห็นว่า ชีวิตคืออัตตาตัวตนเป็นสิ่งเดียวกันกับสรีระ เมื่อสรีระร่างกาย
 พังสลายไป ชีวิตก็สูญไปด้วย

^{๑๕} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๐/๑๐๘.

บุคคลที่ยึดว่าตนมีรูป ยึดว่ารูปอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในรูป ยึดว่าตนมีเวทนา ยึดว่าเวทนา
อยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในเวทนา ยึดว่าตนมีสัญญา ยึดว่าสัญญาอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในสัญญา
ยึดว่าตนมีสังขารทั้งหลาย ยึดว่าสังขารทั้งหลายอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในสังขารทั้งหลาย ยึดว่า
ตนมีวิญญาณ ยึดว่าวิญญาณอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในวิญญาณ ความเห็นผิด ๑๕ แบบนี้ จัดเป็น
สัสสตทิฏฐิ มีความเห็นผิดว่าตัวตนเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้มั่นคงถาวร เมื่อรูปเป็นต้นดับสลายไป ตัว
ตนก็ยังคงที่ ไปอาศัยที่อื่นอยู่ต่อไป มีความเห็นว่า ชีวิตคืออัตตาตัวตนเป็นคนละอย่างกับสรีระ
เมื่อสรีระร่างกายพังสลายไป ชีวิตไม่ได้สลายไป ออกจากร่างนี้ ไปหาที่อยู่ใหม่ต่อไปอีก

เมื่อความเห็นผิด ๒ ประการนี้ การประพจน์พรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบ
ก็ไม่มี เพราะพวกอวจเณททิฏฐิ เห็นว่า เมื่อตายแล้วก็ขาดสูญไป จะปฏิบัติพรหมจรรย์ไป
เพราะเหตุใด อย่างไรก็ไม่ต้องเกิดอีกอยู่แล้ว พรหมจรรย์จึงหมดความหมายสำหรับชนเหล่านี้
ส่วนพวกสัสสตทิฏฐิ เห็นว่า ตัวตนเที่ยงแท้ ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบอย่างไร ก็ไม่อาจหยุดยั้ง
ความเกิดได้ ต้องมีตัวตนที่เที่ยงแท้มั่นคงนี้ ไปเกิดอยู่ตลอดไป พรหมจรรย์จึงหมดความหมาย
สำหรับชนเหล่านี้เช่นกัน^{๑๖}

ความเห็นผิดที่สุดโต่ง ด้านโลกเที่ยงและโลกขาดสูญนี้ จะหมดไปเมื่อมีปัญญาเห็น
ปฏิจจนุปบาท เมื่อเห็นว่า สิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย เมื่อยังมี
เหตุปัจจัยก็ย่อมเกิดขึ้น ทำให้หมดอวจเณททิฏฐิ เมื่อเห็นว่า สิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นเป็นไปตาม
กระแสแห่งเหตุปัจจัย เมื่อหมดเหตุปัจจัยก็ย่อมดับสลายไป ทำให้หมดสัสสตทิฏฐิ ความมี
ความไม่มี อันเป็นที่อาศัย ๒ ด้านของผู้มีความเห็นผิดก็สลายไป เพราะความจริงแล้ว ไม่ได้มี
อัตตาตัวตนที่ไหนเลย ทุกข์คือขันธ ๕ นั้นเอง เมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมก็เกิดขึ้นตามกระบวนการแห่ง
เหตุปัจจัย เมื่อหมดเหตุปัจจัย คือหมดอวิชชาแล้ว ทุกข์คือขันธ ๕ นั้นเองดับไปเพราะหมดปัจจัย
อริยสาวกผู้มีญาณหยั่งรู้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น เรียกว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ^{๑๗}

เขียนกระบวนการให้ดูได้ง่าย ดังนี้

อวิชชา -> ทิฏฐิจริต -> สักกายทิฏฐิ ๕ แบบ -> อวจเณททิฏฐิ

ภวตัณหา -> ตัณหาจริต -> สักกายทิฏฐิ ๑๕ แบบ -> สัสสตทิฏฐิ

๑๖ ดูรายละเอียดในส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๕/๕๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๕/๗๕.

๑๗ ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕/๑๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕.

ตารางที่ ๕.๘ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ สักกายทิฐิ ๒๐ และทิฐิ ๒

กิเลส	จริต	สักกายทิฐิ	ทิฐิสุดชั่ว
อวิชชา	ทิฐิจริต	สักกายทิฐิ ๕ แบบ	อุจเฉททิฐิ
ภวตัณหา	ตัณหาจริต	สักกายทิฐิ ๑๕ แบบ	สัสสตทิฐิ

การจะเกิดดวงตาเห็นธรรมคือปฏิจจนุปบาท ทำให้หมดทิฐิทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นได้ ต้องอาศัยเหตุคืออริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรคมีองค์ ๘ จึงจัดเป็นมัชฌิมปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง เหมาะสม พอดีกับการที่จะมีดวงตาปัญญา เห็นสัจธรรม ละความเห็นผิดได้

จัดเป็นอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

ความเป็นไปของวัฏฏสงสาร เป็นทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรอบรู้
 ตัณหาที่ผูกพันในทุกขนั้น เป็นทุกข์สมุทัย เป็นธรรมที่ควรละ
 ความดับตัณหา เป็นทุกข์นิโรธ เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง
 อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธรรมที่ควรเจริญ^{๑๘}

ง. ทิฐิ ๒๒ กับโพธิปักขิยธรรม

อุจเฉททิฐิ ๕ แบบ และสัสสตทิฐิ ๑๕ แบบ จัดเป็นสักกายทิฐิมืดมัว ๒๐ อย่าง โดยย่อ ส่วนทิฐิโดยพิสดาร พระพุทธองค์ทรงแจกแจงไว้โดยละเอียดในพรหมชาลสูตร แสดงทั้งลักษณะของทิฐิแต่ละอย่าง และเหตุปัจจัยที่ทำให้ความเห็นผิดเหล่านั้นเกิดแก่สมณะพราหมณ์ทั้งหลาย^{๑๙}

ทิฐิ ๒๒ เกิดขึ้นเพราะไปยึดมั่นอันธ์ส่วนอดีต เห็นผิดในชีวิตที่ล่วงไปแล้ว ๑๘ แบบ เกิดขึ้นเพราะไปยึดมั่นอณาคต ปราภวชีวิตหลังความตาย เห็นผิดในชีวิตอนาคต ๔๔ แบบ ที่เกิดทิฐิขึ้นเช่นนี้ เพราะสมณะพราหมณ์เหล่านั้นไม่รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญญาเห็นสัจธรรม เมื่อรับผัสสะจากประสาทการทางอายตนะ ๖ แล้ว เกิดความรู้สึกเป็นเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดมือุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสะ เป็นการหมุนวนเวียนอยู่ในวัฏฏะสงสาร มีทุกข์และเหตุเกิดทุกข์หมุนอยู่ แต่ไม่มีปัญญามองเห็น

๑๘ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๐/๑๐๘.

๑๙ ดูรายละเอียดใน พรหมชาลสูตร ที.สี. (บาลี) ๙/๒๘-๑๐๔/๑๒-๓๙, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘-๑๐๔/๑๑-๓๙.

แต่เพราะรู้ชัดด้วยปัญญาถึงความเกิด ความดับ อัสสาหะ อาทีนวะ และนิสสรณะของ
ผัสสาตนะทั้ง ๖ ตามความเป็นจริง จึงรู้อรียสัจ และพ้นจากวิภวสงสารได้ พระพุทธองค์
ทรงมีพระสัพพัญญุตญาณ ทรงรู้เห็นทฎฐิ ๖๒ พร้อมทั้งเหตุเกิดครบถ้วนทุกประการ รวมทั้งรู้
สิ่งที่ยิ่งขึ้นไปกว่าทฎฐิเหล่านั้น คือมรรค ผล นิพพาน แล้วไม่ยึดมั่นถือมั่น พระสัพพัญญุตญาณ
จึงครอบคลุมทฎฐิเหล่านั้นไว้ทั้งหมด เป็นตาข่ายครอบมัจฉาทฎฐิไว้ทุกประการ ไม่มีว่าทฎฐิใด
เกิดขึ้นก็อยู่ในข่ายพระญาณนี้เอง ไม่ล่วงเลยข่ายคือพระญาณไปได้ เหมือนชาวประมงผู้ชำนาญ
ใช้แหตลิ่งทอดลงไปในหนองน้ำเล็ก ๆ บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำทั้งหมดก็ถูกแหครอบไว้
เมื่อโผล่ขึ้นก็อยู่ในแหนี้ ติดอยู่ในแหนี้แล้ว ติดอยู่ในตาข่ายนี้เอง

การจะมีดวงตาปัญญาเห็นอัสสาหะ อาทีนวะ และนิสสรณะ ของประสบการณ์ทั้งหลาย
ที่ผ่านมาทางทวาร ๖ เห็นธรรมคือปฏิจจสมุบาทและเห็นอรียสัจ ๔ มีเหตุคือธรรมฝ่าย
ปัญญาโพธิ เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม เป็นธรรมที่เป็นเงื่อนไขก่อให้เกิดปัญญาเห็นอรียสัจ ทำให้
ตื่นจากความหลับคืออวิชชาได้

โพธิปักขิยธรรมจึงเป็นปฏิปักษ์ของทฎฐิเหล่านั้น โพธิปักขิยธรรมมี ๗ หมวดแยกประเภท
เป็น ๓๗ ประการ ได้แก่ (๑) สติปัฏฐาน ๔ (๒) สัมมปปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕
(๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ยังได้เพิ่มสัญญา ๖
ประการ รวมเป็นโพธิปักขิยธรรม ๔๓ เป็นฝ่ายปัญญา วิโมกข์ ๘ กสิณ ๑๐ เป็นธรรมฝ่ายสมณะ^{๒๐}

ตารางที่ ๕.๔ แสดงธรรมฝ่ายปัญญาและสมณะ

ปัญญา	สมณะ
สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ สัญญา ๖ ได้แก่ (๑) อนิจจสัญญา (๒) ทุกขสัญญา (๓) อนัตตสัญญา (๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา (๖) นิโรธสัญญา	วิโมกข์ ๘ กสิณ ๑๐

๒๐ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๐/๑๐๙.

ฉ. วิธีปฏิบัติที่เหมาะสมกับจริต

ในบุคคลทั้ง ๒ ประเภทคือทวิภูมิจริตและตันหาจริตนั้น ผู้ที่เป็นทวิภูมิจริต เมื่อได้บวชปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว มักประพฤติดัดเลาะกิเลสอย่างต่อเนื่อง มีความเคารพอย่างแรงกล้าในสัลเลขธรรม ส่วนผู้ที่เป็นตันหาจริต เมื่อบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว มักประพฤตีสึกขาอย่างต่อเนื่อง มีความเคารพอย่างแรงกล้าในสิกขา

ผู้เป็นทวิภูมิจริต จะมีปัญญามีกำลังนำหน้า พาให้ยังลงสู่สัมมัตตนิยามคืออริยมรรค เรียกว่าธัมมานุสारी ผู้เป็นตันหาจริต จะมีศรัทธามีกำลังนำหน้า พาให้ยังลงสู่สัมมัตตนิยามคืออริยมรรค เรียกว่าสัทธานุสारी เมื่อได้อริยมรรคเกิดขึ้น เห็นอริยสัจ ๔ มณีพพานเป็นอารมณ์ ทวิภูมิจริตทั้งหลายก็ดับสนิทไปไม่เกิดอีก

ผู้ที่เป็นทวิภูมิจริต ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสละทกและบรรลู่ชาหรือเร็ว ผู้ที่เป็นตันหาจริต ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบากและบรรลู่ชาหรือเร็ว ทั้งนี้ เนื่องจากผู้ที่เป็นตันหาจริต เขายังสละกามคุณไม่ได้ เมื่อถูกสั่งสอนให้สละกามคุณ จึงทำได้ด้วยความยากลำบาก ส่วนผู้ที่เป็นทวิภูมิจริต ไม่ติดข้องในกามคุณมาตั้งแต่ต้น เมื่อถูกสั่งสอนให้สละกามคุณ จึงทำได้โดยสะดวก ส่วนการบรรลู่ชาหรือเร็ว ขึ้นอยู่กับอินทรีย์ของบุคคลนั้น ๆ ผู้ที่มีอินทรีย์อ่อนก็บรรลู่ชา ผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้าก็บรรลู่เร็ว สรุปลงมาแล้ว ปฏิบัติในการดำเนินจึงมี ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิณฺญา สำหรับตันหาจริต อินทรีย์อ่อน
- (๒) ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิณฺญา สำหรับตันหาจริต อินทรีย์แก่กล้า
- (๓) สุขาปฏิบัติ ทนธาภิณฺญา สำหรับทวิภูมิจริต อินทรีย์อ่อน
- (๔) สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิณฺญา สำหรับทวิภูมิจริต อินทรีย์แก่กล้า

เขียนกระบวนการให้ดูได้ง่าย ดังนี้

ทวิภูมิจริต -> สัลเลหะ -> สุขาปฏิบัติ -> ธัมมานุสारी -> ทวิภูมิปัตตะ
ตันหาจริต -> สิกขา -> ทุกขาปฏิบัติ -> สัทธานุสारी -> สัทธาวิมุตตะ^{๒๑}

ตารางที่ ๕.๑๐ แสดงจริต ๒ ข้อปฏิบัติ ปฏิปทา มรรค และการบรรลู่ธรรม

จริต	ข้อปฏิบัติ	ปฏิบัติ	ก้าวลงมรรค	บรรลู่ธรรม
ทวิภูมิจริต	สัลเลหะ	สุขาปฏิบัติ	ธัมมานุสारी	ทวิภูมิปัตตะ
ตันหาจริต	สิกขา	ทุกขาปฏิบัติ	สัทธานุสारी	สัทธาวิมุตตะ

๒๑ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๑/๑๐๙-๑๑๐.

นันทิยาวิภูษณนี้ มุ่งอธิบายอริยสัจ ๔ ในพระพุทธรูป โดยอาศัยธรรมฝ่ายสังกิเลส ๒ คือตัณหากับอวิชชา และธรรมฝ่ายโงทหน ๒ คือสมณะกับวิปัสสนา แสดงให้เห็นว่าฝ่ายสังกิเลส ทำให้หมวนเวียนไปในวัฏฏสงสารอย่างไร และฝ่ายโงทหนทำให้ออกจากวัฏฏสงสารอย่างไร โดยละเอียด

สรุปว่า นันทิยาวิภูษณเป็นนัยที่นำธรรมคืออวิชชาและตัณหาที่ปรากฏในพระพุทธรูป โดยตรงหรืออ้อมด้วยการเพิ่มเข้ามา ประกอบเข้ากับพระพุทธรูปในฝ่ายสังกิเลส และนำธรรม คือสมณะและวิปัสสนาประกอบเข้ากับพระพุทธรูปในฝ่ายโงทหน แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ ดังนี้

- (๑) ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ อันเป็นวัฏฏทุกข์ที่หมวนไปตามเหตุ เป็นทุกข์สัจ
- (๒) ตัณหาและอวิชชา รวมทั้งธรรมฝ่ายสังกิเลสอันเป็นรากเหง้าของภพ เป็นสมุทัยสัจ
- (๓) อสังขตธาตุกล่าวคือพระนิพพานที่พึงบรรลุถึงด้วยมรรค เป็นนิโรธสัจ
- (๔) สมณะและวิปัสสนา รวมทั้งธรรมฝ่ายโงทหน เป็นมรรคสัจ

๒. ตีปุทลนัย

นัยที่ตรงดงามด้วยส่วนประกอบทั้งหลาย ๓ มีโลเกเป็นต้นในฝ่ายสังกิเลส และตรงดงามด้วยส่วนประกอบทั้งหลาย ๓ มีอโลเกเป็นต้นในฝ่ายโงทหน^{๒๒}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

โย อกุสเล สมุเลหิ
ภูตํ ตถ อวิตถํ

เนติ กุสเล จ กุสลมุเลหิ
ตีปุทลํ ตํ นยํ อาหุ.^{๒๓}

หลักการโดยย่อมนำซึ่งอกุศลธรรมทั้งหลายไปสู่ฝ่ายสังกิเลสด้วยมูลของตน ย่อมนำซึ่งกุศลทั้งหลายไปสู่ฝ่ายโงทหนด้วยมูลแห่งกุศลทั้งหลาย และย่อมนำไปสู่ความจริง ความแท้ ไม่แปรผัน บัณฑิตทั้งหลายเรียกนัยนี้ว่าตีปุทลนัย

นัยที่มีความตรงดงามด้วยส่วน ๓ ทั้งในฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโงทหน คือ (๑) ฝ่ายสังกิเลส ๓ ได้แก่ โลกะ โทสะ โมหะ (๒) ฝ่ายโงทหน ได้แก่ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เป็นนัยที่นำอกุศลมูล ๓ กับกุศลมูล ๓ มาเป็นหลักในการอธิบาย โดยแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ดังนี้

๒๒ ตีหิ อวยเวหิ โลภาทีหิ สักสิเลสปกฺเข อโลภาทีหิ จ โงทหนปกฺเข ปุทฺทโล โสภโนติ ตีปุทฺทโล; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙
๒๓ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

(๑) ฝ่ายสังกิลส ได้แก่ อกุศลมูล ๓ ทุกจริต ๓ อกุศลวิตก ๓ อกุศลสัญญา ๓ วิปริตสัญญา ๓ เวทนา ๓ ทุกข์ ๓ อัคคี ๓ สัลละ ๓ ชัญญ ๓ อุปกรณ์ของอกุศล ๓ วิบัติ ๓

(๒) ฝ่ายโฆทาน ได้แก่ กุศลมูล ๓ สุจริต ๓ กุศลวิตก ๓ สมาธิ ๓ กุศลสัญญา ๓ สัญญาไม่วิปริต ๓ อุปกรณ์ของกุศล ๓ ความหมจดจ ๓ สมบัติ ๓ ลึกขา ๓ ชันธ ๓ วิโมกขมุข ๓

อกุศลธรรมทั้งหลายคืออกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ประกอบด้วยมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ส่วนกุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๔ ประกอบด้วยมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ย่อม นำไปสู่ความจริง แท้ ไม่หลอกลวง อกุศलय่อมให้ผลที่ไม่น่าปรารถนา ส่วนกุศलय่อมให้ผลที่ น่าปรารถนา และสามารถนำไปประกอบกับอริยสัจ ๔ ได้ โดยความเป็นทุกขสัจเป็นต้น ตามความเป็นจริง ไม่มีความเป็นอย่างอื่นจากความบีบคั้นเป็นต้นของทุกข์ เพราะเป็นสภาวะ ที่มีจริงแท้ ไม่เพี้ยนเป็นอย่างอื่น

บุคคลผู้ดำเนินตามปฏิปทา ๔ คือ (๑) ปฏิบัติลำบาก รู้ได้ช้า (๒) ปฏิบัติลำบาก รู้ได้เร็ว (๓) ปฏิบัติสะดวก รู้ได้ช้า (๔) ปฏิบัติสะดวก รู้ได้เร็ว ล้วนเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมฝ่าย สังกิลส คือ อาหาร ๔ วิปัลลาส ๔ อุปาทาน ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อาสวะ ๔ โอฆะ ๔ สัลละ ๔ วิญญาณัญญิตติ ๔ อคติคมนะ ๔ และประกอบด้วยธรรมฝ่ายโฆทาน คือปฏิปทา ๔ สติปัฏฐาน ๔ ฌาน ๔ วิหารธรรม ๔ สัมมปธาน ๔ อังคนริยอัพภูตธรรม ๔ อธิฏฐาน ๔ สมาธิภาวนา ๔ สุขภาคิยธรรม ๔ อัปปมัญญา ๔

บุคคลผู้ปฏิบัติสะดวก รู้ได้เร็ว เป็นอุคฆฏิตัญญบุคคล

บุคคลผู้ปฏิบัติลำบาก รู้ได้เร็ว กับปฏิบัติสะดวก รู้ได้ช้า เป็นวิปญฺจิตัญญบุคคล

บุคคลผู้ปฏิบัติลำบาก รู้ได้ช้า เป็นเนยยบุคคล^{๒๔}

ตารางที่ ๕.๑๑ แสดงปฏิปทา ๔ กับบุคคล ๓

ปฏิปทา ๔	บุคคล ๓
สุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา	อุคฆฏิตัญญ
สุขาปฏิปทา ทนฺธาภิญญา ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา	วิปญฺจิตัญญ
ทุกขาปฏิปทา ทนฺธาภิญญา	เนยยะ

๒๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๒.

พระธรรมเทศนาพระพุทธองค์ทรงแสดงแก่บุคคลทั้ง ๓ เหล่านั้น มีเนื้อหาและปริมาณ
 มากน้อยไม่เท่ากัน พระองค์ทรงเลือกให้เหมาะสมกับบุคคลเหล่านั้น เพื่อประโยชน์แก่ผู้รับเป็น
 รายบุคคลโดยเฉพาะ มุ่งเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจอริยสัจ ๔ ได้บรรลุธรรม มีลักษณะแตกต่างกันดังตาราง

ตารางที่ ๕.๑๒ แสดงธรรมเทศนาแก่บุคคล ๓

ธรรมเทศนา	อุคฆฏิตัญญบุคคล	วิปัญจิตัญญบุคคล	เนยยบุคคล
สมณะวิปัสสนา	สมณะ	สมณะ + วิปัสสนา	วิปัสสนา
ปริมาณ	น้อย	ไม่มาก ไม่น้อย	มาก
เนื้อหา	สังเขป	สังเขป + พิสดาร	พิสดาร
เทศนา	นิสสรณะ	อาทีนวะ นิสสรณะ	อัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ
สิกขา	อริปัญญาสิกขา	อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา	อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา

ก. ธรรมหลักฝ่ายสังกิเลส หมวดละ ๓ ดังนี้

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ

ทุจริต ๓ คือ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต

อกุศลวิตก ๓ คือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก

อกุศลสัญญา ๓ คือ กามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา

วิปริตสัญญา ๓ คือ นิजสัญญา สุขสัญญา อนัตตสัญญา

เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา

ทุกข์ ๓ คือ ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์

อัคคิ กล่าวคือไฟ ๓ คือ ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ

สัลละ กล่าวคือลูกศร ๓ คือลูกศรคือราคะ ลูกศรคือโทสะ ลูกศรคือโมหะ

ขัณ ๓ คือ ขัณคือราคะ ขัณคือโทสะ ขัณคือโมหะ

อุปกรณ์ของอกุศล ๓ คือ กายกรรมเป็นอกุศล วจีกรรมเป็นอกุศล มโนกรรมเป็นอกุศล

วิบัติ ๓ คือ ศีลวิบัติ ทิฐิวิบัติ อาจารย์วิบัติ^{๒๕}

๒๕ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๒.

ข. ธรรมหลักฝ่ายโงทาน หมวดละ ๓ ดังนี้

กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

สุจริต ๓ คือ กายสุจริต วจิสฺสุจริต มโนสุจริต

กุศลวิตก ๓ คือ เนกขัมมวิตก อพยาปาทวิตก อวิหิงสาวิตก

สมาธิ ๓ คือ สมาธิที่มีวิตกและวิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกและวิจารณ์

กุศลสัญญา ๓ คือ เนกขัมมสัญญา อพยาปาทสัญญา อวิหิงสาสัญญา

สัญญาไม่วิปริต ๓ คือ อนิจจสัญญา ทุกขสัญญา อนัตตสัญญา

อุปกรณ์ของกุศล ๓ คือ กายกรรมเป็นกุศล วจกรรมเป็นกุศล มโนกรรมเป็นกุศล

ความหมดจด ๓ คือ ความหมดจดทางกาย ความหมดจดทางวาจา ความหมดจดทางใจ

สมบัติ ๓ คือ ศีลสมบัติ สมาธิสมบัติ ปัญญาสมบัติ

สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา

ขันธ ๓ คือ ศีลขันธ สมาธิขันธ ปัญญาขันธ

วิโมกขมุข ๓ คือ สุนฺณุตตะ อนิมิตตะ อัปปณฺหิตะ^{๒๖}

สรุปว่า ตีปุณณนัยเป็นนัยที่นำธรรม คือ โลภะ โทสะ โมหะที่ปรากฏในพระพุทฺธพจน์โดยตรงหรือถือเอาด้วยการเพิ่มเข้ามา ประกอบเข้ากับพระพุทฺธพจน์ในฝ่ายสังกิเลส และนำธรรม คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะประกอบเข้ากับพระพุทฺธพจน์ในฝ่ายโงทาน แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ ดังนี้

(๑) ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ อันเป็นวิภูฏทุกขที่หมุนวนไปตามเหตุ เป็นทุกขสัจ

(๒) โลภะ โทสะ โมหะ และธรรมฝ่ายสังกิเลส อันเป็นรากเหง้าของภพ เป็นสมุทยสัจ

(๓) อสังขตธาตุกล่าวคือพระนิพพานที่พึงบรรลุถึงด้วยมรรค เป็นนิโรธสัจ

(๔) อโลภะ อโทสะ อโมหะ และธรรมฝ่ายโงทาน เป็นมรรคสัจ

๓. สืหวิกกีฬิตนัย

นัยที่เป็นการอย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระภาค^{๒๗} คำว่า สืหะ ในที่นี้ หมายถึง พระผู้มีพระภาค เพราะทรงประกอบความคุณวิเศษมีความอาจหาญ ความรวดเร็ว และความบากบั่นก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น คำว่า วิกกีฬิต แปลว่า การอย่างกราย การอย่างกรายของพระผู้มีพระภาค หมายถึง การเปล่งเสียงแสดงพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาค หรือ นัย

๒๖ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๒-๑๒๓.

๒๗ สืหสฺส วิกกีฬิตฺ เอตฺถาติ สืหวิกกีฬิตฺ, นโย; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙.

ที่เป็นเช่นกับการอย่างกรายของราชสีห์ เพราะแสดงการประกอบคุณวิเศษที่มีกำลัง^{๒๘} คุณวิเศษที่มีกำลังในที่นี้ คือศรัทธาเป็นต้นที่มีกำลัง หรือทสพลญาณ

คำจำกัดความตามนิทเทศมีว่า

โย เนติ วิปุลลาเสหิ
เอตํ นยํ นยวิทฺฐ

กิเลเส อินฺทริเยหิ สทฺธมฺเม
สีหวิกกีฬิตํ อาหุ.^{๒๙}

นัยโดยย่อนำไปซึ่งกิเลสทั้งหลายด้วยวิปัลลาส ย่อมนำไปซึ่งพระสัทธรรมไปด้วยอินทริยทั้งหลาย ผู้ฉลาดในนัย ย่อมเรียกนัยนั้นว่า สีหวิกกีฬิตนัย

นัยที่เหมือนกับการอย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระพุทธเจ้า ได้แก่ การแสดงพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคนั้น เป็นการดำเนินไปของอินทริยทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อันเป็นธรรมฝ่ายแห่งการตรัสรู้ และความไม่เกิดขึ้นของกิเลสทั้งหลายมีวิปัลลาสเป็นต้น ในการประกอบธรรมฝ่ายสังกิเลสคือวิปัลลาส ๔ มีความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่งามว่างามเป็นต้น และการประกอบธรรมฝ่ายโวทานคืออินทริยมีศรัทธาเป็นต้นเข้ากับพระพุทฺธพจน์ มีคำอธิบายโดยย่อดังนี้

(๑) ฝ่ายสังกิเลส เป็นฝ่ายที่หมุนวนเวียนไปตามโลก มีหลักธรรมฝ่ายวิภูฏทุกซ์ และกิเลสหมวดละ ๔ ได้แก่ อาหาร ๔ วิปัลลาส ๔ อุปาทาน ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อาสวะ ๔ โอิฆะ ๔ สัลละ ๔ วิญญูณัญญูติ ๔ อคติคมนะ ๔

(๒) ฝ่ายโวทาน เป็นฝ่ายที่ไม่หมุนวนเวียนไปตามโลก หมุนกลับจากทุกซ์ตรงไปสู่พระนิพพาน มีหลักธรรมฝ่ายโวทานหมวดละ ๔ ได้แก่ ปฏิปทา ๔ สติปัฏฐาน ๔ ฌาน ๔ วิหาร ๔ สัมมปธาน ๔ อัจฉริยอัပ္ပุตตธรรม ๔ อธิฏฐาน ๔ สมาธิภาวนา ๔ สุขภาคิยธรรม ๔ อัปปมัญญา ๔

ในพระพุทฺธพจน์ที่เป็นคำอธิบายแบบร้อยแล้ว ธรรมเหล่านี้ที่เป็นกุศลและอกุศล ให้จำแนกธรรมเหล่านั้นออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) โลกวิภูฏานุสารี ธรรมที่หมุนไปตามโลก เป็นฝ่ายวิภูฏองสาร จัดเป็นฝ่ายสังกิเลส (๒) โลกวิภูฏานุสารี ธรรมที่ไม่หมุนไปตามโลก เป็นฝ่ายวิภูฏ ๖ คือพระนิพพาน จัดเป็นฝ่ายโวทาน^{๓๐}

๒๘ พลวิเสสโยคทีปนโต วา สีหวิกกีฬิตสทิสตดา นโย สีหวิกกีฬิตเ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙.

๒๙ เนตติ. (บาลี) ๔/๕.

๓๐ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๒-๘๗/๑๑๐-๑๒๑, เนตติ.อ. (บาลี) ๘๒-๘๗/๒๑๕-๒๒๔, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๘๒/๑๓๒-๑๔๔.

ก. ธรรมหลักฝ่ายสังกิเลส

กรรมและกิเลสเป็นเหตุของวิภูฏสงสาร กรรม ได้แก่ เจตนาและเจตสิกที่สะสมมาเป็นเหตุก่อให้เกิดวิบาก รับผลหมุนวนต่อไปเรื่อย ๆ ฝ่ายกิเลสแสดงด้วยวิปัลลาส ๔ ประการ โดยมีธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเศร้าหมอง ๑๐ หมวด เป็นธรรมหลักในการพิจารณาความเชื่อมโยง ได้แก่ (๑) อาหาร ๔ (๒) วิปัลลาส ๔ (๓) อุปาทาน ๔ (๔) โยคะ ๔ (๕) คันถะ ๔ (๖) อาสวะ ๔ (๗) โอฆะ ๔ (๘) สัสสละ ๔ (๙) วิญญูณัฏฐิติ ๔ (๑๐) อคติคมนะ ๔

ธรรมฝ่ายกิเลสที่แสดงด้วยวิปัลลาส ๔ นั้นมีปัจจัยให้เกิด และความเป็นไปเชื่อมโยงเกี่ยวพันต่อเนื่องกับธรรมหมวดอื่น ๆ ดังนี้

ในอาหารข้อที่ ๑ เป็นวิปัลลาสข้อที่ ๑, ในอาหารข้อที่ ๒ เป็นวิปัลลาสข้อที่ ๒, ในอาหารข้อที่ ๓ เป็นวิปัลลาสข้อที่ ๓, ในอาหารข้อที่ ๔ เป็นวิปัลลาสข้อที่ ๔, ในวิปัลลาสข้อที่ ๑ เป็นอุปาทานข้อที่ ๑, ในวิปัลลาสข้อที่ ๒ เป็นอุปาทานข้อที่ ๒, ในวิปัลลาสข้อที่ ๓ เป็นอุปาทานข้อที่ ๓, ในวิปัลลาสข้อที่ ๔ เป็นอุปาทานข้อที่ ๔, ในอุปาทานข้อที่ ๑ เป็นโยคะข้อที่ ๑, ในอุปาทานข้อที่ ๒ เป็นโยคะข้อที่ ๒, ในอุปาทานข้อที่ ๓ เป็นโยคะข้อที่ ๓, ในอุปาทานข้อที่ ๔ เป็นโยคะข้อที่ ๔, ... ในวิญญูณัฏฐิติข้อที่ ๑ เป็นอคติคมนะข้อที่ ๑, ในวิญญูณัฏฐิติข้อที่ ๒ เป็นอคติคมนะข้อที่ ๒, ในวิญญูณัฏฐิติข้อที่ ๓ เป็นอคติคมนะข้อที่ ๓, ในวิญญูณัฏฐิติข้อที่ ๔ เป็นอคติคมนะข้อที่ ๔^{๓๑}

เขียนความสัมพันธ์ต่อเนื่องให้ดูได้ง่าย และระบุชื่อสภาวะธรรม เพื่อให้สามารถพิจารณาทิศทางความเป็นไปของสังกิเลสธรรมได้ชัดเจนขึ้น แยกเป็น ๔ ชุดดังนี้

ชุดที่ ๑

อาหารข้อที่ ๑ -> วิปัลลาสข้อที่ ๑ -> อุปาทานข้อที่ ๑ -> โยคะข้อที่ ๑ -> คันถะข้อที่ ๑ -> อาสวะข้อที่ ๑ -> โอฆะข้อที่ ๑ -> สัสสละข้อที่ ๑ -> วิญญูณัฏฐิติข้อที่ ๑ -> อคติคมนะข้อที่ ๑

กพฬิการาหาร -> สุภวิปัลลาส -> กามอุปาทาน -> กามโยคะ -> อภิขฌากายคันถะ -> กามาสวะ -> กาโมฆะ -> รากสัสสละ -> รูปที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ -> ฉันทาคติ

๓๑ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๒/๑๑๐-๑๑๑.

ชุดที่ ๒

อาหารข้อที่ ๒ -> วิปัสสนาข้อที่ ๒ -> อุปาทานข้อที่ ๒ -> โยคะข้อที่ ๒ -> คัมภีร์
ข้อที่ ๒ -> อาสวะข้อที่ ๒ -> โสภะข้อที่ ๒ -> สัลละข้อที่ ๒ -> วิญญานฐิติข้อที่ ๒ ->
อคติคัมภีร์ข้อที่ ๒

ผัสสาหาร -> สุขวิปัสสนา -> สัมผัสอุปาทาน -> ภวโยคะ -> พยาบาทกายคัมภีร์ ->
ภวาสวะ -> ภโวหะ -> โสภสัลละ -> เวทนาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ -> โทสะคติ

ชุดที่ ๓

อาหารข้อที่ ๓ -> วิปัสสนาข้อที่ ๓ -> อุปาทานข้อที่ ๓ -> โยคะข้อที่ ๓ -> คัมภีร์
ข้อที่ ๓ -> อาสวะข้อที่ ๓ -> โสภะข้อที่ ๓ -> สัลละข้อที่ ๓ -> วิญญานฐิติข้อที่ ๓ -> อคติ
คัมภีร์ข้อที่ ๓

วิญญานาหาร -> นิจวิปัสสนา -> ทิฏฐุปาทาน -> ทิฏฐิโยคะ -> สัมผัสพทปรมาส
กายคัมภีร์ -> ทิฏฐุาสวะ -> ทิฏฐุโหหะ -> มานสัลละ -> สัญญาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ ->
ภยาคติ

ชุดที่ ๔

อาหารข้อที่ ๔ -> วิปัสสนาข้อที่ ๔ -> อุปาทานข้อที่ ๔ -> โยคะข้อที่ ๔ -> คัมภีร์
ข้อที่ ๔ -> อาสวะข้อที่ ๔ -> โสภะข้อที่ ๔ -> สัลละข้อที่ ๔ -> วิญญานฐิติข้อที่ ๔ ->
อคติคัมภีร์ข้อที่ ๔

มโนสัญเจตนาหาร -> อัตตวิปัสสนา -> อัตตวาทุปาทาน -> อวิชชาโยคะ ->
อิทังสัจจาภินเวสกายคัมภีร์ -> อวิชชาสวะ -> อวิชชาโหหะ -> โมหสัลละ -> สังขารที่เข้าถึง
โดยความเป็นอารมณ์ -> โมหาคติ

ทิสธรรม คือทิศทางความเป็นไปแห่งธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้ง ๔ ชุดนี้ เป็นหลักไว้สำหรับ
พิจารณาโดยทิสาลอจนน้อยเพิ่มเติม เขียนเป็นตารางให้พิจารณาได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๕.๑๓ แสดงทิสธรรมฝ่ายสังกิเลส ๔ ชุด

ทิสธรรมชุดที่ ๑	ทิสธรรมชุดที่ ๒	ทิสธรรมชุดที่ ๓	ทิสธรรมชุดที่ ๔
กพฬีการาหาร	ผัสสาหาร	วิญญาณาหาร	มโนสัณฺเจตนาหาร
สุภวิปัลลาส	สุขวิปัลลาส	นิจฺจวิปัลลาส	อัตตวิปัลลาส
กามุปาทาน	ภวุปาทาน	ทิกฺขุอุปาทาน	อิตฺตวาทุปาทาน
กามโยคะ	ภวโยคะ	ทิกฺขุโยคะ	อวิชาโยคะ
อภิขฌาภายคัณเณ	พยาปาทภายคัณเณ	สัลปพตฺปรามาสภายคัณเณ	อิทังสัจจาภินเวสภายคัณเณ
กามาสวะ	ภवासวะ	ทิกฺขุสวะ	อวิชาสวะ
กาโมฆะ	ภโวฆะ	ทิกฺขุโฆฆะ	อวิโชฆะ
ราคสัลละ	โทสสัลละ	มานสัลละ	โมหสัลละ
รูปุปคฺวิญญาณัฏฺฐิตี	เวทณูปคฺวิญญาณัฏฺฐิตี	สัณฺญาปคฺวิญญาณัฏฺฐิตี	สังขารูปคฺวิญญาณัฏฺฐิตี
ฉันทาคติ	โทสาคติ	ภยาคติ	โมหาคติ

กพฬีการาหาร และผัสสาหาร เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้เป็นต้นทางจิต เพราะเป็นเหตุให้เกิดความพอใจในรูปร่างกายและเวทนา ส่วนมโนสัณฺเจตนาหารและวิญญาณาหาร เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้เป็นทิกฺขุจิรจิต เพราะเป็นเหตุให้เกิดทิกฺขุที่สาคัญผิดว่ามีตัวตน มั่นคงเที่ยงแท้ถาวร

สุภวิปัลลาส สุขวิปัลลาส, กามุปาทาน สัลปพตฺอุปาทาน, กามโยคะ ภวโยคะ, อภิขฌาภายคัณเณ พยาปาทภายคัณเณ, กามาสวะ ภवासวะ, กาโมฆะ ภโวฆะ, รากสัลละ โทสสัลละ, รูปที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ เวทนาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์, ฉันทาคติ โทสาคติ เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้เป็นต้นทางจิต เพราะธรรมเหล่านี้มีต้นเหตุเป็นประธาน มีสภาพเป็นฝ่ายต้นเหตุ และเป็นอารมณ์ของต้นเหตุ

นิจฺจวิปัลลาส อัตตวิปัลลาส, ทิกฺขุอุปาทาน อิตฺตวาทุปาทาน, ทิกฺขุโยคะ อวิชาโยคะ, สัลปพตฺปรามาสภายคัณเณ อิทังสัจจาภินเวสภายคัณเณ, ทิกฺขุสวะ อวิชาสวะ, ทิกฺขุโฆฆะ อวิโชฆะ, มานสัลละ โมหสัลละ, สัณฺญาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ สังขารที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์, โมหาคติ ภยาคติ เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้เป็นทิกฺขุจิรจิต เพราะธรรมเหล่านี้มีทิกฺขุเป็นประธาน มีสภาพเป็นฝ่ายทิกฺขุและเป็นอารมณ์ของทิกฺขุ^{๓๒}

๓๒ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๓/๑๑๑-๑๑๒.

ตารางที่ ๕.๑๔ แสดงจริต ๒ กับสังกิลธรรม

ตัณหาจริต	ทิฏฐิจริต
กฬิการาหาร, ผัสสาหาร สุภวิปัสสา, สุขวิปัสสา กามุปาทาน, สีสัพพตูปาทาน กามโยคะ, ภวโยคะ อภิชฌากายคันถะ, พยาปาทกายคันถะ กามาสวะ, ภวาสวะ กาโมฆะ, ภโวฆะ รากสัลละ, โทสสัลละ, รูปที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์, เวทนาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ ฉันทาคติ, โทสาคติ	มโนสัณเฏตนาหาร, วิญญาณาหาร นิจจวิปัสสา, อตตวิปัสสา ทิฏฐูปาทาน, อตตวาทุปาทาน ทิฏฐิโยคะ, อวิชาโยคะ สีสัพพตปรามาสกายคันถะ, อิทังสัจจาภินเวสกายคันถะ ทิฏฐาสวะ, อวิชาสวะ ทิฏฐโฆฆะ, อวิโชฆะ มานสัลละ, โมหสัลละ สัญญาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์, สังขารที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ โมหาคติ, ภยาคติ

ข. ธรรมหลักฝ่ายโฆทาน

ธรรมหลักฝ่ายโฆทาน เป็นธรรมทำจิตให้สะอาดบริสุทธิ์ผ่องใส เป็นฝ่ายนำออกจาก วัฏฏสงสาร หมวดละ ๔ มี ๑๐ หมวด เป็นธรรมหลักในการพิจารณาความเชื่อมโยง ดังนี้ (๑) ปฏิปทา ๔ (๒) สติปัฏฐาน ๔ (๓) ฌาน ๔ (๔) วิหาร ๔ (๕) สัมมปปธาน ๔ (๖) อัจฉริยอัปปตธรรม ๔ (๗) อธิฏฐาน ๔ (๘) สมาธิภาวนา ๔ (๙) สุขภาคิยธรรม ๔ (๑๐) อัปปมัญญา ๔ ธรรมเหล่านี้ เชื่อมโยงต่อเนื่องถึงกันเป็นทอด ๆ เมื่อเจริญธรรมข้อใด ข้อหนึ่งก็ส่งผลทำให้ธรรมอื่นเจริญด้วย เมื่อเจริญธรรมฝ่ายมรรคโดยมีสัมมาทิฏฐินำหน้า ธรรมอื่น ๆ ในชุดโพธิปักขิยธรรมก็ย่อมเต็มบริบูรณ์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ทิฏฐิของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้น ย่อมเป็นสัมมาทิฏฐิ ความดำริของบุคคลผู้มีธรรม อย่างนั้นย่อมเป็นสัมมาสังกัปปะ ความพยายามของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้นย่อมเป็นสัมมาวายามะ สติของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้นย่อมเป็นสัมมาสติ สมาธิของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้นย่อมเป็น สัมมาสมาธิ ส่วนกายกรรม วาจากรรม อาชีวะของเขาจัดว่าบริสุทธิ์ดีในเบื้องต้นทีเดียว เมื่อ เป็นเช่นนี้ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ของเขาย่อมถึงความเจริญเต็มที่

เมื่อบุคคลนั้นเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้อย่างนี้ สติปัฏฐาน ๔ ก็ดี สัมมปปธาน ๔ ก็ดี อิทธิบาท ๔ ก็ดี อินทรีย์ ๕ ก็ดี พละ ๕ ก็ดี โพชฌงค์ ๗ ก็ดี ย่อมถึงความเจริญเต็มที่ ธรรม ๒ นี้ คือ (๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา ของเขาย่อมเคียงคู่กันไป บุคคลนั้นกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วย

ปัญญาอันยิ่ง ย่อมละธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมเจริญธรรมที่ควรเจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง^{๓๓}

เขียนความสัมพันธ์ต่อเนื่องให้ดูได้ง่าย และระบุชื่อสภาวธรรม เพื่อให้สามารถพิจารณาทิศทางความเป็นไปของวัฏวนธรรมได้ชัดเจนขึ้น แยกเป็น ๔ ชุดดังนี้

ชุดที่ ๑

ปฏิบัติข้อที่ ๑ สติปัฏฐานข้อที่ ๑ ฌานที่ ๑ วิหารธรรมที่ ๑ สัมมปปธานข้อที่ ๑ อัจฉริยอัပ္ပตธรรมข้อที่ ๑ สัจจจริกฺขณ นันทสมาธิ อินทริยสังวร เมตตา

ชุดที่ ๒

ปฏิบัติข้อที่ ๒ สติปัฏฐานข้อที่ ๒ ฌานที่ ๒ วิหารธรรมที่ ๒ สัมมปปธานข้อที่ ๒ อัจฉริยอัပ္ပตธรรมข้อที่ ๒ จาคาจริกฺขณ วิริยสมาธิ ตบะ กรุณา

ชุดที่ ๓

ปฏิบัติข้อที่ ๓ สติปัฏฐานข้อที่ ๓ ฌานที่ ๓ วิหารธรรมที่ ๓ สัมมปปธานข้อที่ ๓ อัจฉริยอัပ္ပตธรรมข้อที่ ๓ ปัญญาจริกฺขณ จิตตสมาธิ ปัญญา มุทิตา

ชุดที่ ๔

ปฏิบัติข้อที่ ๔ สติปัฏฐานข้อที่ ๔ ฌานที่ ๔ วิหารธรรมที่ ๔ สัมมปปธานข้อที่ ๔ อัจฉริยอัပ္ပตธรรมข้อที่ ๔ อุปสมาธิจริกฺขณ วิมังสาสมาธิ การสลัดคิณอุปธิทั้งปวง อุเบกขา^{๓๔}

ทิสธรรม คือ ทิศทางความเป็นไปแห่งธรรมฝ่ายวัฏวนทั้ง ๔ ชุดนี้ เป็นหลักไว้สำหรับพิจารณาโดยทิสาลงจนนัยเพิ่มเติมด้วย เขียนเป็นตารางให้พิจารณาได้ง่าย ดังนี้

๓๓ ม.อ. (บาลี) ๑๔/๔๓๑/๓๗๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐.

๓๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๖/๑๑๖-๑๑๘.

ตารางที่ ๕.๑๕ แสดงทิสธรรมฝ่ายโฆทาน ๔ ชุด

ทิสธรรมชุดที่ ๑	ทิสธรรมชุดที่ ๒	ทิสธรรมชุดที่ ๓	ทิสธรรมชุดที่ ๔
ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา	ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา	สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา	สุขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา
กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน
ทิพพวิหาร	พรหมวิหาร	อริยวิหาร	อาเนญชวิหาร
สังวรปธาน	ปหานปธาน	ภาวนापธาน	อนุรักขนาปธาน
การละมานะ	การถอนตัณหา	การจัดอวิชชา	การทำภพให้สงบ
สัจจาธิฏฐาน	จาคาธิฏฐาน	ปัญญาธิฏฐาน	อุปสมาธิฏฐาน
ฉันทสมาธิ	วิริยสมาธิ	จิตตสมาธิ	วิมังสาสมาธิ
อินทริยสังวร	ตบะ	ปัญญา	นิพพานอันสลัดคืนอุปธิทั้งปวง
เมตตา	กรุณา	มุทิตา	อุเบกขา

เมื่อเจริญธรรมฝ่ายโฆทานเหล่านี้ ย่อมเข้าถึงความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย เรียกว่าวิโมกข์ ซึ่งมีอยู่ ๓ ช่องทาง เรียกว่าวิโมกข์มุข ได้แก่ (๑) สุธมฺมุตวิโมกข์ พิจารณาเห็นความจริงแล้วถอนความยึดมั่นในสิ่งนั้นเสีย (๒) อนิมิตตวิโมกข์ พิจารณาเห็นความจริงแล้วไม่ทำนิमितเครื่องหมายในสิ่งนั้น (๓) อัปปณฺหิตวิโมกข์ พิจารณาเห็นความจริงแล้วไม่ตั้งความพอใจไปในสิ่งนั้น อธิบายแยกแยะโดยอาศัยธรรมฝ่ายโฆทานที่เป็นเหตุให้ถึงวิโมกข์แต่ละข้อ พอเป็นตัวอย่างดังนี้

ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา กับทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบอัปปณฺหิตะ สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบอนิมิตตะ สุขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบสุธมฺมุตตะ, กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน กับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบอัปปณฺหิตะ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบอนิมิตตะ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบสุธมฺมุตตะ เป็นต้น

โดยธรรมฝ่ายโฆทานเหล่านี้ทั้งหมด เป็นปฏิบัติต่อธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้งหมด เมื่อมีธรรมฝ่ายโฆทานแล้ว สังกิเลสก็เป็นอันถูกละได้ จำแนกประเภทให้เห็นรายละเอียด แสดงโฆทานธรรมใดเป็นปฏิบัติต่อสังกิเลสใด ได้ดังนี้

ปฏิปทา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาหาร ๔
 สติปัฏฐาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปลาส ๔
 ฌาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออุปาทาน ๔
 วิหารธรรม ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อโยคะ ๔
 สัมมปปธาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อคันถะ ๔
 อังขริยอัพภูตธรรม ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาสวะ ๔
 อธิภูฐาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อโอฆะ ๔
 สมาธิภาวนา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อสัลลสะ ๔
 สุขภาคิยธรรม ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อวิญญาณัญฐิติ ๔
 อัปปมัญญา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออคติคมนะ^{๓๕}

ตารางที่ ๕.๑๖ แสดงโศทธานธรรมและสังกิเลสธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กัน

ธรรมฝ่ายโศทธาน	ธรรมฝ่ายสังกิเลส
ปฏิบัติปทา ๔	อาหาร ๔
สติปัฏฐาน ๔	วิปลาส ๔
ฌาน ๔	อุปาทาน ๔
วิหารธรรม ๔	โยคะ ๔
สัมมปปธาน ๔	คันถะ ๔
อังขริยอัพภูตธรรม ๔	อาสวะ ๔
อธิภูฐาน ๔	โอฆะ ๔
สมาธิภาวนา ๔	สัลลสะ ๔
สุขภาคิยธรรม ๔	วิญญาณัญฐิติ ๔
อัปปมัญญา ๔	อคติคมนะ ๔

๓๕ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๗/๑๒๐.

สีหวิกกีฬิตนัยนี้ มุ่งอธิบายอริยสัจ ๔ ในพระพุทฺธพจน์ โดยอาศัยธรรมฝ่ายสังกิเลส ๔ คือ สุกสัณญญา สุขสัณญญา นิจจสัณญญา อตฺตสัณญญา และธรรมฝ่ายโวทาน ๔ คืออสุกสัณญญา ทุกขสัณญญา อนิจจสัณญญา อนตฺตสัณญญา แสดงให้เห็นว่าฝ่ายสังกิเลสทำให้หมუნวนเวียนไปในวัฏฏสงสารอย่างไร และฝ่ายโวทานทำให้ออกจากวัฏฏสงสารอย่างไรโดยละเอียด

สรุปว่า สีหวิกกีฬิตนัยเป็นนัยที่นำธรรมคือวิปัลลัส ๔ เป็นต้นที่ปรากฏในพระพุทฺธพจน์ โดยตรงหรือถือเอาด้วยการเพิ่มเข้ามา ประกอบเข้ากับพระพุทฺธพจน์ในฝ่ายสังกิเลส และนำธรรมคืออินทริยมีศรัทธา เป็นต้นประกอบเข้ากับพระพุทฺธพจน์ในฝ่ายโวทาน แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ ดังนี้

- (๑) ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ อันเป็นวัฏฏทุกขที่หมუნวนไปตามเหตุ เป็นทุกขสัจ
- (๒) วิปัลลัส ๔ รวมทั้งธรรมฝ่ายสังกิเลสอันเป็นรากเหง้าของภพ เป็นสมุทยสัจ
- (๓) อสังขตธาตุกล่าวคือพระนิพพานที่พึงบรรลุถึงด้วยมรรค เป็นนิโรธสัจ
- (๔) สติปัฏฐาน ๔ รวมทั้งธรรมฝ่ายโวทาน เป็นมรรคสัจ

๔. ทิสาโลจนนัย

นัยที่ส่องดูธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น โดยความเป็นทิศทางในนัยทั้ง ๓^{๓๖} เป็นการพิจารณาตรวจสอบธรรมฝ่ายกุศลและธรรมฝ่ายอกุศลที่มีลักษณะเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

เวยยากรณesu ทิเย
มนสา โวลอกยเต

กุสลากุสลา ตหิ ตหิ วุตตา
ตํ ชุ ทิสาโลจนํ อาหุ.^{๓๗}

กุศลและอกุศลทั้งหลายเหล่าใดอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วในคำตอบทั้งหลายเหล่านั้น บุคคลย่อมสอดส่องซึ่งกุศลและอกุศลทั้งหลายเหล่านั้นด้วยใจ บัณฑิตทั้งหลายย่อมเรียกนัยนี้ว่า ทิสาโลจนนัย

นัยที่ส่องดูกุศลธรรมและอกุศลธรรมในอรรถนัย ๓ ประการข้างต้น ใช้แสดงธรรมฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโวทานที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ตามที่แสดงไว้ในอรรถนัยทั้ง ๓ นั้นเอง ใคร่ครวญธรรมทั้งหลายด้วยจิต โดยความเป็นหัวข้อหลักของนัยนั้น ๆ ว่า นี่เป็นทิศที่ ๑ นี่เป็นทิศที่ ๒ อย่างนี้เป็นต้น

๓๖ อตฺถณยตฺตยทิสากาเวน กุสลาภิธมฺมานํ อาโลจนํ ทิสาลอจนํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙.

๓๗ เนตติ. (บาลี) ๔/๖.

๕. อังกฤษนัย

นัยที่เป็นจุดตะขอ เพราะเกี่ยวธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่ส่องดูแล้วด้วยทิสาลงนัย มาเชื่อมกันไว้ในการประกอบนัยทั้ง ๓^{๓๘}

คำจำกัดความตามนิเทศมีว่า

โอโลเกตวา ทิสโลจเนน อุกชิปิย ยัม สมานะติ
สพเพ กุสลากุสเล อยัม นโย องกุโส นาม.^{๓๙}

บัณฑิตสองส่องแล้วซึ่งกุศลและอกุศลทั้งหลายทั้งปวงด้วยทิสาลงนัย ยกขึ้นแล้วจากพระพุทธรูปยอมนำมาเชื่อมกันไว้ด้วยดี นัยนี้เรียกว่า อังกฤษนัย

เมื่อใช้เครื่องมือคือทิสาลงนัย สอดส่อง ใคร่ครวญหัวข้อหลักธรรมในการประกอบเนื้อความของพระพุทธรูปแล้ว ก็ให้นำกุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งปวงที่เป็นหัวข้อนั้นมาเชื่อมกันไว้ด้วยดี

นัย ๓ ได้แก่ นันทียาวัญญนัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย เรียกว่าอรรถนัย เพราะเป็นวิธีในการนำเนื้อความอริยสัจออกแสดง ส่วนทิสาลงนัยและอังกฤษนัย เป็นการสอดส่องใคร่ครวญและการนำธรรมทั้งหลายมาเชื่อมกันไว้ เรียกว่าโวหารนัยหรือกัมมนัย^{๔๐}

๕.๔ ประโยชน์ของนยะ

นยะทำให้เข้าใจการแยกธรรมออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งเป็นฝ่ายวิภูษะ เป็นสิ่งควรละ จัดอยู่ในสมุทยสัจ อีกส่วนหนึ่งเป็นฝ่ายวิวิภูษะ เป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดขึ้น จัดอยู่ในมัคคสัจ และทำให้เข้าใจวิธีการนำเนื้อความของพระพุทธรูปคืออริยสัจ ๔ ออกแสดงผ่านหลักธรรมหมวดละ ๒ หมวดละ ๓ และหมวดละ ๔ ทั้งหมดล้วนแสดงสิ่งเดียวกัน สรุปดังนี้

(๑) นันทียาวัญญนัย ทำให้เข้าใจวิธีการแยกธรรมเป็นฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายไวทาน แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ โดยใช้ธรรมหมวดละ ๒

(๒) ติปุกขลนัย ทำให้เข้าใจวิธีการแยกธรรมเป็นฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายไวทาน แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ โดยใช้ธรรมหมวดละ ๓

(๓) สีหวิกกีฬิตนัย ทำให้เข้าใจวิธีการแยกธรรมเป็นฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายไวทาน แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ โดยใช้ธรรมหมวดละ ๔

๓๘ ตถา อาโลจิตานัม เตสํ ธมมานัม อุตถนยตตโยชเน สมานยนโต องกุโส วีย องกุโส; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙.

๓๙ เนตติ. (บาลี) ๔/๖.

๔๐ เอตถญจ ทวยัม ‘โวหารนโย, กมมนโย’ติ จ วุจฺจติ; เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙.

(๔) **ทิสาลอจณัย** ทำให้เข้าใจการส่องหาธรรมต่าง ๆ ที่แสดงมาแล้วด้วยหลักหาระด้วยใจ เชื่อมโยงกับมูลบท ๑๘ ที่เป็นพื้นฐานในการอธิบายด้วยนันทิยาวิภูฏณัย ติปุกขลนัย และสืวิกกีฬิตนัย

(๕) **อังกุสนัย** ทำให้เข้าใจการยกธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูป เพื่อนำออกแสดงด้วยนันทิยาวิภูฏณัย หรือ ติปุกขลนัย หรือ สืวิกกีฬิตนัย อย่างใดอย่างหนึ่ง

๕.๕ สรุปท้ายบท

นยะเป็นวิธีในการแสดงเนื้อความของพระพุทธรูป โดยแยกธรรม ๒ ฝ่ายให้เห็นชัด แยกเป็นฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายโงทาน แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ แยกเป็น ๕ นัย ได้แก่ (๑) แสดงอริยสัจ ๔ โดยมีธรรมหมวด ๒ เป็นมูล (๒) แสดงอริยสัจ ๔ โดยมีธรรมหมวด ๓ เป็นมูล (๓) แสดงอริยสัจ ๔ โดยมีธรรมหมวด ๔ เป็นมูล (๔) การส่องดูธรรมด้วยใจ (๕) การยกธรรมมาเพื่อนำออกแสดง

ความเชื่อมโยงของนัย มีดังนี้คือ นัยที่ ๓ จำแนกบุคคลตามปฏิบัติเป็น ๔ คือ ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา สุขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา, นัยที่ ๒ จำแนกบุคคลตามปัญญาตรัสรู้เป็น ๓ คือ อุกมฏัตถุญญ วิปัญจิตถุญญ และเนยยะ และนัยที่ ๑ จำแนกบุคคลตามจริตเป็น ๒ คือ ตัณหาจริตและทิฏฐิจริต โดยสภาวะธรรมแล้วมีความเชื่อมโยงต่อเนื่องถึงกัน เป็นเหตุเกิดของกันและกัน คือนัยที่ ๒ (ติปุกขลนัย) เกิดจากนัยที่ ๓ (สืวิกกีฬิตนัย) และนัยที่ ๑ (นันทิยาวิภูฏณัย) เกิดจากนัยที่ ๒ เป็นการแสดงให้เห็นว่านัยทั้ง ๓ เกิดจากกันและกัน โดยมีสังกิเลสธรรมและโงทานธรรม ที่เชื่อมโยงต่อเนื่องถึงกัน ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๕.๑๗ แสดงนัย ๓ เชื่อมโยงทั้งโดยบุคคลและโดยธรรม

บุคคล ๒		บุคคล ๔		บุคคล ๓	
ตัณหาจริต		ทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิณฺญา		เนยยะ	
		ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณฺญา		วิปฺยจิตฺตญฺญ	
ทิกฺขุจฺจิริต		สุขาปฏิบัติทา ทันธาภิณฺญา			
		สุขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณฺญา			
นันทิยาวิภูฏนัย		สีหวิกกีฬิตนัย		ติปุกฺขลนัย	
ตัณหา อวิชา	สมณะ วิปัสสนา	สุภสฺสญฺญา สุขสฺสญฺญา นิจฺจสฺสญฺญา อฺตตสฺสญฺญา	อสุภสฺสญฺญา ทุกขสฺสญฺญา อนิจฺจสฺสญฺญา อนนฺตตสฺสญฺญา	โลกะ โทสะ โมหะ	อโลกะ อโทสะ อโมหะ
สังกิเลส	โวทาน	สังกิเลส	โวทาน	สังกิเลส	โวทาน

๕.๖ คำถามท้ายบท

- (๑) นยะมีรูปวิเคราะห์อย่างไร
- (๒) นยะมีความหมายว่าอย่างไร
- (๓) ลักษณะของนันทิยาวิภูฏนัยเป็นอย่างไร
- (๔) ลักษณะของติปุกฺขลนัยเป็นอย่างไร
- (๕) ลักษณะของสีหวิกกีฬิตนัยเป็นอย่างไร
- (๖) ลักษณะของทิสาลอจนนัยเป็นอย่างไร
- (๗) ลักษณะของอังกุสนัยเป็นอย่างไร
- (๘) จงแสดงประโยชน์ของนยะ ๕

๕.๗ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. เนติ-ปฏิโกปเทศปกรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.

_____. เนติอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

_____. เนติฎีกาและเนติวิภาวินี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๘.

สุภีร์ ทุมทอง. “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์”.
คุณิพนธ์พุทธศาสตร์คุณิพนธ์, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

สาส์นปฏิญาณ

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายความหมายของศาสนปฏิญาณได้
๒. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายลักษณะของศาสนปฏิญาณทั้งหมดได้
๓. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายความสัมพันธ์ของศาสนปฏิญาณได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ๖.๑ ความนำ
- ๖.๒ ความหมายศาสนปฏิญาณ
- ๖.๓ ศาสนปฏิญาณ ๒ หมวด
- ๖.๔ ความสัมพันธ์ของศาสนปฏิญาณ
- ๖.๕ ประโยชน์ของศาสนปฏิญาณ
- ๖.๖ สรุปท้ายบท
- ๖.๗ คำถามท้ายบท
- ๖.๘ เอกสารอ้างอิง

๖.๑ ความนำ

พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้น สามารถจัดหมวดหมู่ได้หลายรูปแบบ เช่น พระอรรถกถาจารย์ ได้จัดแบ่งไว้ ในตอนเริ่มต้นของคัมภีร์อรรถกถาทั้งพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก ท่านได้เล่ารายละเอียดวิธีการรวบรวมพระพุทธพจน์เริ่มตั้งแต่การสังคายนา ครั้งที่ ๑ และนำสืบต่อกันมา^๑ และท่านได้จัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์ทั้งหมดไว้ ๗ แบบ ดังนี้

พระพุทธพจน์ทั้งหมดมี ๑ อย่าง คือ วิมุตติรส

พระพุทธพจน์ทั้งหมดมี ๒ อย่าง คือ ธรรมและวินัย

พระพุทธพจน์ทั้งหมดมี ๓ อย่าง คือ ปฐมพุทธพจน์ มัชฌิมพุทธพจน์ และปัจฉิมพุทธพจน์

พระพุทธพจน์ทั้งหมดมี ๓ อย่าง คือ ปิฎก

พระพุทธพจน์ทั้งหมดมี ๕ อย่าง คือ นิกาย

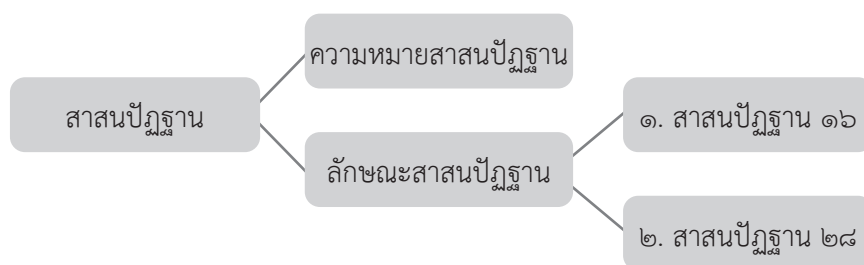
พระพุทธพจน์ทั้งหมดมี ๙ อย่าง คือ องค์ประกอบ

พระพุทธพจน์ทั้งหมดมี ๘๔,๐๐๐ อย่าง คือ พระธรรมชั้น^๒

ในคัมภีร์เนติปกรณ์เนื้อหาส่วนสาสนปิฎกฐาน เป็นหลักในการจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์ เป็นกลุ่มโดยอาศัยเนื้อหาความที่ประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์มาเป็นหลักในการพิจารณา เนื้อความของพระพุทธพจน์นั้น พิจารณาจากองค์ธรรมพื้นฐานที่เป็นมูลบท ๑๘ อย่าง เป็นการนำมูลบทเหล่านั้นออกแสดงผ่านสาสนปิฎกฐาน ตั้งเป็นกลุ่มแยกเป็น ๒ กลุ่มหลัก กลุ่มที่ ๑ สาสนปิฎกฐาน ๑๖ แบบ กลุ่มที่ ๒ สาสนปิฎกฐาน ๒๘ แบบ

ในบทนี้ จะอธิบายความหมายของสาสนปิฎกฐานและลักษณะของสาสนปิฎกฐานทั้งหมด และยกตัวอย่างจากคัมภีร์เนติปกรณ์ โดยอธิบายตามลำดับผังแผนภาพ

แผนภาพที่ ๖.๑ แสดงลำดับการอธิบายสาสนปิฎกฐาน

๑ ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) หน้า ๕-๙๕, ที.สี.อ. (บาลี) หน้า ๓-๒๖, อภิ.สง.อ. (บาลี) หน้า ๓-๒๘.

๒ ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) หน้า ๑๖.

๖.๒ ความหมายศาสนปฎิฐาน

ศาสนปฎิฐาน แยกศัพท์เป็น ศาสน+ปฎิฐาน, ศาสน คือคำสอนของพระพุทธเจ้า, ปฎิฐาน คือ ความเป็นไป หรือ ที่ตั้งอาศัย ในบาลี เนตติอรรถกถา ได้แสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ไว้ ๓ แบบ ดังนี้

(๑) ความเป็นไปโดยประการต่าง ๆ แห่งพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า อันเป็นไปเพื่อความสำเร็จประโยชน์และความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายตามความเหมาะสมกับอริยาศัยของไวเนยสัตว์^๓

(๒) พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมทั้งหลายฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น อันเป็นที่ดำรงอยู่ของ อริสัจสี่สิกขาเป็นต้น^๔

(๓) พระพุทธพจน์ที่แสดงความเป็นไปแห่งธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นหรือธรรมฝ่ายโลกียะเป็นต้น แต่ละประเภทแยกกันหรือผสมกันเข้า^๕

๖.๓ ศาสนปฎิฐาน ๒ หมวด

พระธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอย่างหลากหลายให้เหมาะกับไวเนยสัตว์ เพื่อให้เกิดอริสัจสี่สิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญสิกขา ท่านพระมหากัจจายนเถระได้แสดงวิธีการจัดหมวดหมู่ไว้ ๒ กลุ่มหลัก มีจำนวน ๑๖ ประเภทและ ๒๘ ประเภทตามลำดับ ดังนี้

๑. ศาสนปฎิฐาน ๑๖

อรรถะในพระพุทธพจน์คือมูลบท ๑๘ พึงทราบในศาสนปฎิฐาน ซึ่งใช้เป็นหลักในการแบ่งคำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยอาศัยเนื้อหาสาระในคำสอนออกเป็น ๑๖ ประเภท ได้แก่

๓ ศาสนํ เทสนา. ตสฺสา เวเนยฺยขณฺณายานุรูปํ เตสํ หิตฺตฺสนฺนิปผาพฺพทตฺถํ ปกาเรหิ ฐานํ ปวตฺติ ปฎิฐานํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๗.

๔ ศาสนํ อริสัจสี่กขาทโย. เตสํ ปวตฺตฺนุปายภาวโต ปตฺติฎฺฐหนฺติ เอเตหิตฺติ ปฎิฐานานิ, สกิลฺเลสาทิสฺสมมา; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๗.

๕ สกิลฺเลสาทิกขาทโย โลกียาทโย จ วิสุ วิสุ โวมิสฺสา จ อธิกรณฺวเสน ปฎิฐานํ นาม; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๗.

๑. สังกิเลสภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้ามอง^๖ ได้แก่ ตัณหาสังกิเลส ทิฏฐิสังกิเลส และทวาริตสังกิเลส

๒. วาสนาภาคียสูตร^๗ คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนสังสมอบรมบุญหรือ พระพุทธพจน์ที่ทำให้เข้าถึงการสังสมอบรมบุญ^๘ ได้แก่ ทานมัยบุญกิริยาวัตถุ สิลมัยบุญกิริยาวัตถุ และภาวนามัยบุญกิริยาวัตถุ

๓. นิพเพธภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนทำลายกิเลสหรือ พระพุทธพจน์ที่ทำให้เข้าถึงการทำลายกิเลส^๙ ได้แก่ สीलขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ในระดับเสกขะ

๔. อเสกขภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนอเสกขธรรมหรือ พระพุทธพจน์ที่ทำให้เข้าถึงอเสกขธรรม^{๑๐} ได้แก่ สीलขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ในระดับอเสกขะ ซึ่งเป็นธรรมที่ได้ปฏิบัติอบรมจนสำเร็จแล้ว^{๑๑}

๕. สังกิเลสวาสนาภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้ามอง และในส่วนสังสมอบรมบุญ

๖. สังกิเลสนิพเพธภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้ามอง และในส่วนทำลายกิเลส

๗. สังกิเลสอเสกขภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้ามอง และในส่วนอเสกขธรรม

๘. สังกิเลสนิพเพธอเสกขภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้ามอง ในส่วนทำลายกิเลส และในส่วนอเสกขธรรม

๙. สังกิเลสวาสนานิพเพธภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้ามอง ในส่วนสังสมอบรมบุญ และในส่วนทำลายกิเลส

๖ สังกิเลสภาคี สังกิเลสโกฏฐาเส ปวตต์ สังกิเลสภาคีย; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๗ วาสนา ปุณณภาวนา; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๘ วาสนาภาคี ปวตต์ วาสนาภาคีย, วาสน ภาขาเปตติติ วา วาสนาภาคีย; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๙ นิพเพธภาคี ปวตต์, นิพเพธ ภาขาเปตติติ วา นิพเพธภาคีย; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๑๐ อเสกขภาเว ปวตต์, อเสกข ภาขาเปตติติ วา อเสกขภาคีย; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๑๑ ปรินิมิตตสิกขาธมมา อเสกขา; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๑๐. วาสนานิพเพธกาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนสังสมอบรมบุญ และในส่วนทำลายกิเลส

๑๑. ตัณหาสังกิเลสภาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้าหมอง คือตัณหา

๑๒. ทิฏฐิสังกิเลสภาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้าหมองคือทิฏฐิ

๑๓. ทุจจริตสังกิเลสภาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนเศร้าหมอง คือทุจจริต

๑๔. ตัณหาโวทานภาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนความหมดจด จากตัณหาหรือพระพุทธพจน์ที่ทำให้เข้าถึงความหมดจดจากตัณหา ได้แก่ สมณะอันเป็นสมาธิขั้น

๑๕. ทิฏฐิโวทานภาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนความหมดจด จากทิฏฐิหรือพระพุทธพจน์ที่ทำให้เข้าถึงความหมดจดจากทิฏฐิ ได้แก่ วิปัสสนาอันเป็นปัญญาขั้น

๑๖. ทุจจริตโวทานภาคิยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปในส่วนความหมดจดจาก ทุจจริตหรือพระพุทธพจน์ที่ทำให้เข้าถึงความหมดจดจากทุจจริต ได้แก่ สุจจริตอันเป็นศีลขั้น

ตัวอย่างที่แสดงไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เช่น

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ

ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย

เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป

เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^{๑๒}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร^{๑๓}

๑๒ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

๑๓ เนตติ. (บาลี) ๙๐/๑๒๕.

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจดี ก็ประพฤติหรือทำดีตามไปด้วย
เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น^{๑๔}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นวาทนาภคิยสูตร^{๑๕}

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์
ผู้มีความเพียร พังอยู่
เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป
เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ^{๑๖}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นนิพเพธภคิยสูตร^{๑๗}

พราหมณ์ใด ลอยบาปธรรมเสีย ไม่ทวาดผู้อื่นว่า หี หี
ไม่มีกิเลสจนน้ำฝน สรรวมตน เรือนจบพระเวท อยู่จบพรหมจรรย์
พราหมณ์นั้น ไม่มีกิเลสเครื่องพัวพันในอารมณ์ไหน ๆ ในโลก
ควรกล่าววาทะว่า เราเป็นพราหมณ์โดยธรรม^{๑๘}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นอเสกขภคิยสูตร^{๑๙}

ในสาสนปฏฐาน ๑๖ ตัณหาสังกิเลสภคิยสูตรพึงแสดงด้วยด้วยตัณหา ๓ คือ กามตัณหา
ภวตัณหา วิภวตัณหา เพราะเป็นฝ่ายตัณหาอย่างเดียว หรือตัณหาติดข้องในอารมณ์ใดก็พึง
แสดงด้วยอารมณ์นั้น ๆ โดยพิสดารเป็นตัณหา ๓๖ อย่าง ได้แก่ ตัณหา ๓ ในอารมณ์ ๖ ในกาล ๓^{๒๐}

๑๔ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๕, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๓.

๑๕ เนตติ. (บาลี) ๙๒/๑๓๐.

๑๖ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๓.

๑๗ เนตติ. (บาลี) ๑๐๐/๑๔๓.

๑๘ วิ.ม. (บาลี) ๔/๔/๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๔/๗.

๑๙ เนตติ. (บาลี) ๑๐๔/๑๔๙.

๒๐ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๐.

ทิวฏฐิสังกิเลสภาคียสูตร พึงแสดงด้วยสัสสตทิวฏฐิและอุจเฉททิวฏฐิ เพราะเป็นฝ่ายทิวฏฐิ อย่างเดียว หรือบุคคลย่อมยึดมั่นไว้ด้วยทิวฏฐิว่า “นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า” ก็พึงแสดงด้วยวัตถุนั้น ๆ โดยพิสดารเป็นทิวฏฐิ ๖๒^{๒๑}

ทุจจริตสังกิเลสภาคียสูตร พึงแสดงด้วยเจตนากรรมและเจตสิกกรรม แยกเป็นทุจจริต ๓ ได้แก่ กายทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริต โดยพิสดารเป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐^{๒๒}

ตณหาโวทานภาคียสูตรพึงแสดงด้วยสมณะ, ทิวฏฐิโวทานภาคียสูตรพึงแสดงด้วยปัสสนา, ทุจจริตโวทานภาคียสูตรพึงแสดงด้วยสุจริต^{๒๓}

อกุศลมูลมี ๓ อย่าง เพราะการเกิดขึ้นของสังสารวัฏ เมื่อสังสารวัฏเกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น กายทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริต กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ก็ย่อมมีขึ้น ลักษณะของคนพาล ย่อมเกิดขึ้นเพราะวิบากแห่งทุจจริตกรรมอันไม่งาม พระพุทธพจน์นี้ชื่อว่าสังกิเลสภาคียสูตร ส่วน ลักษณะของมหาบุรุษย่อมเกิดขึ้นเพราะวิบากแห่งสุจริตกรรมอันงาม นี้ชื่อว่าวาสนาภาคียสูตร^{๒๔}

สังกิเลสภาคียสูตรพึงแสดงด้วยภุมิแห่งกิเลส ๔ คือ อนุสัย ปริยฎฐาน สังโยชน์ อุปาทาน ปริยฎฐานย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ยังมีอนุสัย บุคคลผู้ถูกปริยฎฐานกิเลสกลุ่มรุมแล้วย่อมผูกไว้ด้วย สังโยชน์ บุคคลผู้ผูกไว้ด้วยสังโยชน์ย่อมยึดมั่นด้วยอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อม มี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติย่อมมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสะย่อมมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ กิเลสทั้งหลาย ทั้งปวงย่อมถึงการรวมประชุมลงด้วยภุมิ ๔ อย่างนี้^{๒๕}

วาสนาภาคียสูตรพึงแสดงด้วยสุจริต ๓, นิพเพธภาคียสูตรพึงแสดงด้วยสัจจะ ๔, อเสกขภาคียสูตรพึงแสดงด้วยธรรม ๓ คือ ธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ธรรมของพระปัจเจก พุทธเจ้าทั้งหลายและสาวกภุมิ สูตรนี้พึงแสดงในวิสัยของผู้ได้ฌาน^{๒๖}

๒๑ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๐.

๒๒ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๐.

๒๓ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

๒๔ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

๒๕ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

๒๖ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

ตารางที่ ๖.๑ แสดงสาสนปฏิกฐาน ๑๖ และเนื้อหาธรรม

สาสนปฏิกฐาน	เนื้อหาธรรม
สังกิลสภาคียสูตร	ภูมิแห่งกิเลส ๔ ได้แก่ อนุสัย, ปริยฐาน, สังโยชน์, อุปาทาน ปริยฐานย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ยังมีอนุสัย บุคคลผู้ถูกปริยฐานกิเลสกลุ่มรุ่มแล้วย่อมผูกไว้ด้วยสังโยชน์ บุคคลผู้ผูกไว้ด้วยสังโยชน์ย่อมยึดมั่นด้วยอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี ทุกข์ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ ^{๒๗} ลักษณะของคนพาลย่อมเกิดขึ้นเพราะวิบากแห่งทุจริตกรรม อันไม่งาม
วาสนาภาคียสูตร	บุญกิริยาวัตถุ ๓, สุจริต ๓, หากความปรารถนาในภพทั้งหลาย เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีลนั้น บุญกิริยาวัตถุอันสำเร็จด้วย สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาย่อมเป็นไปเพื่อการปฏิบัติขึ้น ในภพนั้น ๆ ^{๒๘} ส่วนลักษณะของมหาบุรุษย่อมเกิดขึ้นเพราะวิบาก แห่งสุจริตกรรมอันงาม ^{๒๙}
นิพเพธภาคียสูตร	ศีลชั้น สมาริชั้น ปัญญาชั้นของพระเสกขะ, สัจจะ ๔
อเสกขภาคียสูตร	ศีลชั้น สมาริชั้น ปัญญาชั้นของพระอเสกขะ, คุณธรรมของพระพุทธเจ้า, คุณธรรมของพระปัจเจกพุทธเจ้า และคุณธรรมของพระอรหันตสาวก
ตัณหาสังกิลสภาคียสูตร	ตัณหา ๓, ตัณหา ๖, ตัณหา ๓๖, ตัณหา ๑๐๘
ทิฏฐิสังกิลสภาคียสูตร	สักกายทิฏฐิ ๒๐, สัสสตทิฏฐิ, อจเฉททิฏฐิ, ทิฏฐิ ๖๒
ทุจจิริตสังกิลสภาคียสูตร	เจตนากรรม, เจตสิกกรรม, ทุจจิริต ๓, อกุศลกรรมบถ ๑๐
ตัณหาโวทานภาคียสูตร	สมณะ
ทิฏฐิโวทานภาคียสูตร	วิปัสสนา
ทุจจิริตโวทานภาคียสูตร	สุจริต

๒๗ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

๒๘ คูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๙/๑๒๔.

๒๙ เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

๒. สารบัญฐาน ๒๘

แบ่งเป็น ๙ ชุด ๆ ละ ๓ ประเภท รวม ๒๗ รวมกับถวสูตร ทั้งหมดจึงเป็น ๒๘ ประเภท เป็นการจำแนกสารบัญฐานนับเข้าด้วยมูลบท ๑๘ อีกรูปแบบหนึ่ง ดังนี้

- กลุ่มที่ ๑ ได้แก่ โลภียสูตร โลกุตตรสูตร โลภียโลกุตตรสูตร
- กลุ่มที่ ๒ ได้แก่ สัตตธาธิฐานสูตร อัมมาธิฐานสูตร สัตตอัมมาธิฐานสูตร
- กลุ่มที่ ๓ ได้แก่ ญาณสูตร ญะยสูตร ญาณญะยสูตร
- กลุ่มที่ ๔ ได้แก่ ทัสสนสูตร ภาวนาสูตร ทัสสนภาวนาสูตร
- กลุ่มที่ ๕ ได้แก่ สกวจนสูตร ปรวจนสูตร สกปรวจนสูตร
- กลุ่มที่ ๖ ได้แก่ วิสัชขณียสูตร อวิสัชขณียสูตร วิสัชขณียวิสัชขณียสูตร
- กลุ่มที่ ๗ ได้แก่ กัมมสูตร วิปากสูตร กัมมวิปากสูตร
- กลุ่มที่ ๘ ได้แก่ กุสลสูตร อกุสลสูตร กุสลากุสลสูตร
- กลุ่มที่ ๙ ได้แก่ อนุญญาตสูตร ปฏิกขิตตสูตร อนุญญาตปฏิกขิตตสูตร และ ถวสูตร

สูตรเหล่านั้นมีคำอธิบายโดยย่อ ดังนี้

๑. โลภียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมอันประกอบอยู่ในโลกหรือพระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมอันปรากฏแล้วในโลก^{๓๐}
๒. โลกุตตรสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมอันเป็นโลกุตระ
๓. โลภียโลกุตตรสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงโลกิยธรรมและโลกุตระธรรม
๔. สัตตธาธิฐานสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงมุ่งถึงสัตวบัญญัติโดยตั้งสัตว์ไว้^{๓๑}
๕. อัมมาธิฐานสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงมุ่งสภาวะธรรม^{๓๒}
๖. สัตตอัมมาธิฐานสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงมุ่งถึงสัตวบัญญัติและมุ่งถึงสภาวะธรรม
๗. ญาณสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงความรู้
๘. ญะยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมที่ควรรู้
๙. ญาณญะยสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งความรู้และธรรมที่ควรรู้
๑๐. ทัสสนสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงโศดาปัตติมรรค
๑๑. ภาวนาสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงมรรคเบื้องบน ๓ ได้แก่ สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตตมรรค

๓๐ โลเก นิยุตโต, โลเก วา วิทโต โลภีย; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๓๑ ยถจ สตเต อธิฐานาย สตตปณฺณตติมุขเณ เทสิตฺ, ตํ สัตตธาธิฐานํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๓๒ อัมมวเสเนว เทสิตฺ อัมมาธิฐานํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๑๒. ทัสสนภาวนาสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งโสดาปัตติมรรคและมรรค
เบื้องต้น

๑๓. สกจวนสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงพระดำรัสของพระพุทธเจ้า

๑๔. ปรวจวนสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงคำของผู้อื่นนอกจากพระพุทธเจ้า

๑๕. สกปรวจวนสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งพระดำรัสของพระพุทธเจ้าและ
คำของผู้อื่นนอกจากพระพุทธเจ้า

๑๖. วิสัชชนียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงเรื่องที่ควรวิสัชชนา

๑๗. อวิสัชชนียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงเรื่องที่ไม่ควรวิสัชชนา

๑๘. วิสัชชนียาวิสัชชนียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งเรื่องที่ควรวิสัชชนาและ
เรื่องที่ไม่ควรวิสัชชนา

๑๙. กัมมสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงกรรมที่เป็นเหตุ

๒๐. วิปากสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงวิปากแห่งกรรม

๒๑. กัมมวิปากสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งกรรมและวิปาก

๒๒. กุศลสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงกุศล

๒๓. อกุศลสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงอกุศล

๒๔. กุศลากุศลสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งกุศลและอกุศล

๒๕. อนุญญาตสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงข้อนุญาต

๒๖. ปฏิขิตตสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงข้อห้าม

๒๗. อนุญญาตปฏิขิตตสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงข้อนุญาตและข้อห้าม

๒๘. ถวสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่เป็นไปด้วยการการชมเชยคุณของท่านผู้ทรงคุณ
ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น^{๓๓}

พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างจากพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก มาอธิบายสาสนปฏิฐาน
ทั้ง ๒๘ ประเภทไปตามลำดับ^{๓๔} ตัวอย่างที่แสดงไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เช่น

บาปกรรมที่บุคคลทำแล้วยังไม่ให้ผลทันที

เหมือนน้ำมันที่รดในวันนี้

บาปกรรมนั้นจะค่อย ๆ เฝามาฉาญคนพาล

เหมือนไฟที่ถูกเฝ้ากลบไว้ ฉะนั้น^{๓๕}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นโลกิยะ^{๓๖}

๓๓ พุทธาทิน ปน คุณาภิตถาวนเสน ปวตต์ สุตตํ ถโว นาม; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๗.

๓๔ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๑๑๒-๑๒๕/๑๖๒-๑๙๒.

๓๕ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๗๑/๒๙, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๑/๔๙.

๓๖ เนตติ. (บาลี) ๑๑๒/๑๖๒.

ผู้ใดฝึกอินทรีย์ให้สงบได้
เหมือนม้าที่นายสารถิฝึกดีแล้ว
ผู้นั้นย่อมละมานะได้ ไม่มีอาสวะ คงที่
แม้ทวยเทพทั้งหลายก็รักใคร่^{๓๗}
พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นโลกุตตระ^{๓๘}

การไม่ทำบาปทั้งปวง
การทำกุศลให้ถึงพร้อม
การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว
นี่คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๓๙}
พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นสกวจนะ^{๔๐}

คำว่า “การไม่ทำบาปทั้งปวง” จัดเป็นปฏิจตตะ ส่วนคำว่า “การทำกุศลให้ถึงพร้อม”
จัดเป็นอนุญญาตะ พระพุทธพจน์นี้จึงจัดเป็นอนุญญาตปฏิกิจตตสูตร^{๔๑}

บรรดามรรค มรรคมืองค์ ๘ ประเสริฐที่สุด
บรรดาสัจจะ อริยสัจ ๔ ประเสริฐที่สุด
บรรดาธรรม วิราคธรรมประเสริฐที่สุด
บรรดาสัตว์สองเท้า ตถาคตผู้มีจักขุประเสริฐที่สุด^{๔๒}
พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นถะ^{๔๓}

๖.๔ ความสัมพันธ์ของศาสนปฎิฐาน

ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างศาสนปฎิฐาน ๑๖ และศาสนปฎิฐาน ๒๘ นั้น ท่าน
พระมหากัจจายนเถระแสดงไว้หลายนัย สรุปแยกเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๓๗ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๙๔/๓๓, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๙๔/๕๘.

๓๘ เนตติ. (บาลี) ๑๑๒/๑๖๒.

๓๙ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

๔๐ เนตติ. (บาลี) ๑๑๖/๑๗๑.

๔๑ เนตติ. (บาลี) ๑๒๔/๑๘๖.

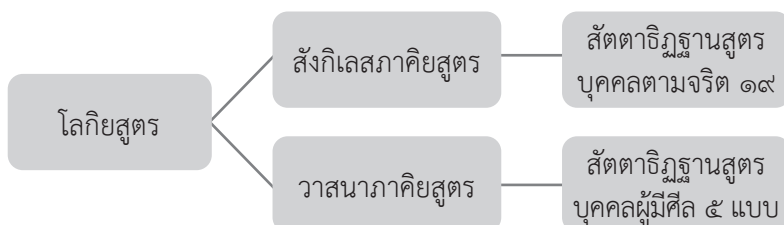
๔๒ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๓-๒๗๕/๖๔, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๓-๒๗๕/๑๑๗.

๔๓ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๘๗.

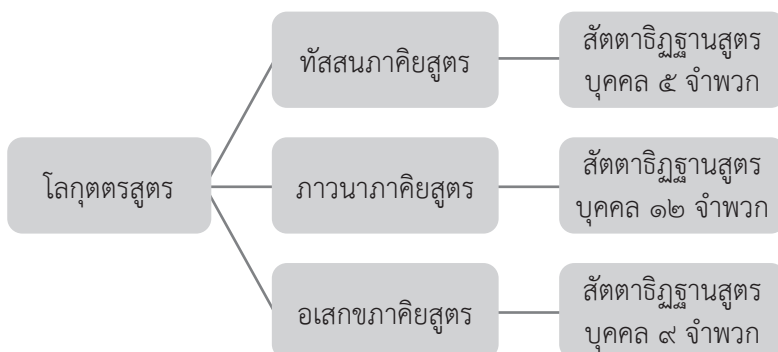
ก. โลภียะกับโลกุตตระ

โลกียสูตรแสดงด้วยสูตร ๒ คือ สังกิเลสภาคียสูตรและवासनाภาคียสูตร โลกุตตรสูตรแสดงด้วยสูตร ๓ คือ ทัสสนภาคียสูตร ภาวนาภาคียสูตรและอเสกขภาคียสูตร^{๔๔} และเมื่อแสดงโดยยกสัตว์บุคคลขึ้นมาเป็นที่ตั้งในการแสดง ก็สามารถจำแนกบุคคลประเภทต่าง ๆ ได้อีกมาก ดังแผนภาพ

แผนภาพที่ ๖.๒ แสดงความเชื่อมโยงของโลกียสูตร

แผนภาพที่ ๖.๓ แสดงความเชื่อมโยงของโลกุตตรสูตร

แผนภาพที่ ๖.๒ และ ๖.๓ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

โลกียสูตรแสดงด้วยบุคคล ๒๔ จำพวก แยกเป็นสังกิเลสภาคียสูตรแสดงด้วยบุคคล ๑๙ จำพวก และवासนาภาคียสูตร ๕ จำพวก แยกแยะโดยละเอียดดังนี้

สังกิเลสภาคียสูตรแสดงด้วยบุคคลแยกตามจริต ๑๙ จำพวก พิจารณาโดยยกราคจริต โทสจริต และโมหจริตเป็นมูล ได้แก่ (๑) ราคจริต (๒) โทสจริต (๓) โมหจริต (๔) ราคจริตและโทสจริต (๕) ราคจริตและโมหจริต (๖) โทสจริตและโมหจริต (๗) ราคจริต โทสจริตและโมหจริต (๘) ราคจริตตั้งอยู่ในการกลุ่มของราคะ (๙) โทสจริตตั้งอยู่ในการกลุ่มของราคะ (๑๐) โมหจริต

^{๔๔} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๘๙.

ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของราคะ (๑๑) ราคจริต โทสจริต และโมหจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของราคะ (๑๒) โทสจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโทสะ (๑๓) โมหจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโทสะ (๑๔) ราคจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโทสะ (๑๕) ราคจริต โทสจริต และโมหจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโทสะ (๑๖) โมหจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโมหะ (๑๗) ราคจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโมหะ (๑๘) โทสจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโมหะ (๑๙) ราคจริต โทสจริต และโมหจริตตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโมหะ^{๔๕}

วาสนาภาคียสูตรแสดงด้วยบุคคลผู้มีศีล ๕ จำพวก ได้แก่ (๑) ผู้มีปกตศีล (๒) ผู้มีสมาทานศีล (๓) ผู้มีความผ่องใสแห่งจิต (๔) ผู้เจริญสมณะ (๕) ผู้เจริญวิปัสสนา^{๔๖}

โลกุตตรสูตรแสดงด้วยบุคคล ๒๖ จำพวก คือ ทัสสนภาคียสูตร ๕ จำพวก ภาวนาภาคียสูตร ๑๒ จำพวก และอเสกขภาคียสูตร ๙ จำพวก แยกแยะโดยละเอียดดังนี้

ทัสสนภาคียสูตรแสดงด้วยบุคคล ๕ จำพวก ได้แก่ (๑) เอกพีชี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตปุระมะ (๔) สัทธานุสारी (๕) อัมมานุสारी

ภาวนาภาคียสูตรแสดงด้วยบุคคล ๑๒ จำพวก ได้แก่ (๑) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามิผล (๒) พระสกทาคามี (๓) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามิผล (๔) พระอนาคามี (๕) บุคคลผู้เป็นอันตราปรินิพพายี (๖) บุคคลผู้เป็นอุปปหัจจปรินิพพายี (๗) บุคคลผู้เป็นอสังขารปรินิพพายี (๘) บุคคลผู้เป็นสังขารปรินิพพายี (๙) บุคคลผู้เป็นอุทังโสโตกนิภูคคามิ (๑๐) บุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุตตะ (๑๑) บุคคลผู้เป็นทิฏฐิปัตตะ (๑๒) บุคคลผู้เป็นกายสักขี

อเสกขภาคียสูตรแสดงด้วยบุคคล ๙ จำพวก ได้แก่ (๑) บุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุตตะ (๒) บุคคลผู้เป็นปัญญาวิมุตตะ (๓) บุคคลผู้เป็นสุญญตวิมุตตะ (๔) บุคคลผู้เป็นอนิมิตตวิมุตตะ (๕) บุคคลผู้เป็นอัปปนิหิตวิมุตตะ (๖) บุคคลผู้เป็นอุกโตภาควิมุตตะ (๗) บุคคลผู้เป็นสมสึสี (๘) บุคคลผู้เป็นปัจเจกพุทธเจ้า (๙) บุคคลผู้เป็นสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๔๗}

วัตถุประสงค์ของการแสดงพระธรรมเทศนาระดับต่าง ๆ เรียงลำดับดังนี้คือ วาสนาภาคียสูตรย่อมนำไปเพื่อทำลายสังกิเลสภาคียสูตร ทัสสนภาคียสูตรย่อมนำไปเพื่อทำลายวาสนาภาคียสูตร ภาวนาภาคียสูตรย่อมนำไปเพื่อสลัดคิณทัสสนภาคียสูตร อเสกขภาคียสูตรย่อมนำไปเพื่อสลัดคิณภาวนาภาคียสูตร และย่อมนำไปเพื่อประโยชน์คือการอยู่สบายในชาติปัจจุบัน^{๔๘} สรุปได้ดังตามแผนภาพ

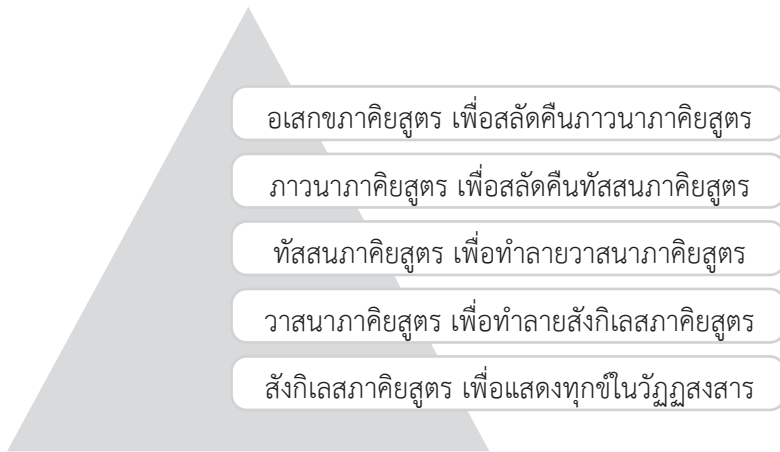
๔๕ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๐.

๔๖ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๐.

๔๗ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๘๙-๑๙๐.

๔๘ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๘๙.

แผนภาพที่ ๖.๔ แสดงวัตถุประสงค์ของพระพุทธรูป

ข. ญาณกับญะยะเป็นต้น

ญาณสูตรเป็นพระพุทธรูปแสดงสภาวะที่ทำหน้าที่ในการรู้เห็นความจริง แสดงด้วยปัญญาที่มีค่าไวพจน์ต่าง ๆ เช่น ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฐิ ตีรณะ สันตริณะ ฉัมมญาณ อำนวยญาณ ขยญาณ อนุปาทญาณ อนัญญาตัญญูสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ จักขุ วิชชา พุทธิ ฐิริ เมธา เป็นต้น^{๔๙}

ญะยะสูตรเป็นพระพุทธรูปแสดงสภาวะที่ถูกรู้ เป็นสภาวะที่ควรทำความเข้าใจให้ชัดเจน แสดงด้วยธรรมอันเป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในและภายนอก หยาบและละเอียดยศและประณีต ไกลและใกล้ ธรรมที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ธรรมที่เป็นกุศล อกุศลและอพยากตะ หรือแสดงโดยย่อเป็นอารมณ์ ๖^{๕๐}

ค. กิเลสและกรรมเป็นต้น

เหตุมี ๒ อย่าง คือ (๑) กรรม (๒) กิเลสทั้งหลาย, กิเลสเป็นสมุทัย, กิเลสพึงแสดงด้วยสังกิเลสภาคียสูตร, ส่วนสมุทัยพึงแสดงด้วยสังกิเลสภาคียสูตรและวาสนาภาคียสูตร, กุศลพึงแสดงด้วยสูตร ๔ ได้แก่ วาสนาภาคียสูตร ทสสนภาคียสูตร ภาวนาภาคียสูตร อสภขภาคียสูตร, อกุศลพึงด้วยสังกิเลสภาคียสูตร, กุศลและอกุศลพึงแสดงด้วยสูตรทั้งสอง^{๕๑}

๔๙ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๑.

๕๐ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๑.

๕๑ เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๒.

ตารางที่ ๖.๒ แสดงความเชื่อมโยงของโลกียสูตรและโลกุตตรสูตรอีกนัยหนึ่ง

โลกียะ		โลกุตระ		
อกุศล		กุศล		
สังกิเลสภาคียะ	วาสนาภาคียะ	ทัสสนภาคียะ	ภาวนาภาคียะ	อเสกขภาคียะ
กิเลส	สมุทัย	มรรค		ผล

อนุญาตะพึงแสดงด้วยสิ่งที่ทรงอนุญาต, สิ่งที่ทรงอนุญาตมี ๕ อย่าง ได้แก่ (๑) สังวร (๒) ปหานะ (๓) ภาวนา (๔) สัจฉิกิริยา และ (๕) กัมปิยานุโลม, ปฏิกขิตตสูตรพึงแสดงด้วยสิ่งที่ทรงห้าม, อนุญาตสูตรและปฏิกขิตตสูตรพึงแสดงด้วยสิ่งทั้งสองอย่างนั้น, ถวสูตรพึงแสดงด้วยการยกย่อง ๕ อย่าง ได้แก่ (๑) พระผู้มีพระภาค (๒) พระธรรม (๓) พระอริยสงฆ์ (๔) อริยธรรมสิกขา และ (๕) ความถึงพร้อมด้วยโลกียคุณ^{๕๒}

ในศาสนปฏฐานนี้ ท่านพระมหากัจจายนเถระได้จัดหมวดหมู่พระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระในพระพุทธรูปเป็นหลัก หลักธรรมที่ท่านนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการจัดคือมูลบท ๑๘ เป็นฝ่ายโวทาน เป็นกุศลบท ๙ ได้แก่ (๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา (๓) อโลกะ (๔) อโทสะ (๕) อโมหะ (๖) อสุกสัณญา (๗) ทุกขสัณญา (๘) อนิจจสัณญา (๙) อนัตตสัณญา และที่เป็นฝ่ายสังกิเลส เป็นอกุศลบท ๙ ได้แก่ (๑) ตณหา (๒) อวิชชา (๓) โลภะ (๔) โทสะ (๕) โมหะ (๖) สุกสัณญา (๗) สุขสัณญา (๘) นิจจสัณญา (๙) อัตตสัณญา โดยแบ่งเป็น ๑๖ ประเภทและ ๒๘ ประเภท ซึ่งการจัดหมวดหมู่ทั้ง ๒ แบบนี้ก็มีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกัน

๖.๕ ประโยชน์ของศาสนปฏฐาน

ศาสนปฏฐานทำให้เข้าใจการจัดหมวดหมู่ของพระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นหลัก เห็นได้ว่า พระพุทธรูปทั้งหมดล้วนจัดลงได้ในศาสนปฏฐานเหล่านี้ได้ เนื้อหาสาระในพระพุทธรูปนั้นพิจารณาจากมูลบท ๑๘ ที่ได้ตั้งไว้เป็นหลักแล้วในเนตติปกรณ์ พระพุทธรูปหนึ่ง ๆ สามารถจัดลงในศาสนปฏฐานได้หลายแบบ เนื่องจากเนื้อหาสาระมีความคาบเกี่ยวกัน และเป็นการจัดด้วยแง่มุมต่างกัน เมื่อมองเนื้อหาสาระโดยอาศัยแง่มุมหลากหลาย ก็มีส่วนช่วยให้เกิดความเข้าใจเนื้อหาของพระพุทธรูปได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

^{๕๒} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๑-๑๙๒.

๖.๖ สรุปท้ายบท

ศาสนปฎิฐานเป็นหลักในการจัดหมวดหมู่พระพุทธรูปทั้งหมดโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นหลัก หลักธรรมที่ท่านพระมหากัจจายนเถระนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการจัดคือมุลบท ๑๘ เป็นฝ่ายโฆธาน เป็นกุลบท ๙ ได้แก่ (๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา (๓) อโกละ (๔) อโหสะ (๕) อโหทะ (๖) อสุกสัณญา (๗) ทุกขสัณญา (๘) อนิจจสัณญา (๙) อนัตตสัณญา และที่เป็นฝ่ายสังกิเลส เป็นอกุลบท ๙ ได้แก่ (๑) ตัณหา (๒) อวิชชา (๓) โลภะ (๔) โทสะ (๕) โมหะ (๖) สุขสัณญา (๗) สุขสัณญา (๘) นิจจสัณญา (๙) อัตตสัณญา ซึ่งการจัดหมวดหมู่ทั้ง ๒ แบบนี้ก็มีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกัน

การจัดแบ่งแบบนี้ เป็นการแสดงความหลากหลายของพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า อันเป็นไปเพื่อสำเร็จประโยชน์และความสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย เพื่อแสดงการอบรมอริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญสิกขา ตามความเหมาะสมกับอัยยาศัยของไวเนยสัตว์ แบ่งเป็น ๒ หมวด (๑) ศาสนปฎิฐาน ๑๖ เป็นการ จัดหมวดหมู่โดยอาศัยสังกิเลสภาคียสูตร วาสนาภาคียสูตร นิพเพธภาคียสูตร และอเสกขภาคียสูตรเป็นหลัก แล้วผสมกันขยายออกไป (๒) ศาสนปฎิฐาน ๒๘ เป็นการ จัดหมวดหมู่โดยอาศัยชุดย่อย ๙ ชุด มีโลกียะและโลกุตตระ เป็นต้น

๖.๗ คำถามท้ายบท

- (๑) ศาสนปฎิฐานมีรูปวิเคราะห์อย่างไร
- (๒) ศาสนปฎิฐานมีความหมายว่าอย่างไร
- (๓) ลักษณะของศาสนปฎิฐาน ๑๖ เป็นอย่างไร
- (๔) ลักษณะของศาสนปฎิฐาน ๒๘ เป็นอย่างไร
- (๕) จงแสดงความสัมพันธ์ศาสนปฎิฐานในแง่มุมต่าง ๆ
- (๖) จงอธิบายประโยชน์ของศาสนปฎิฐาน

๖.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

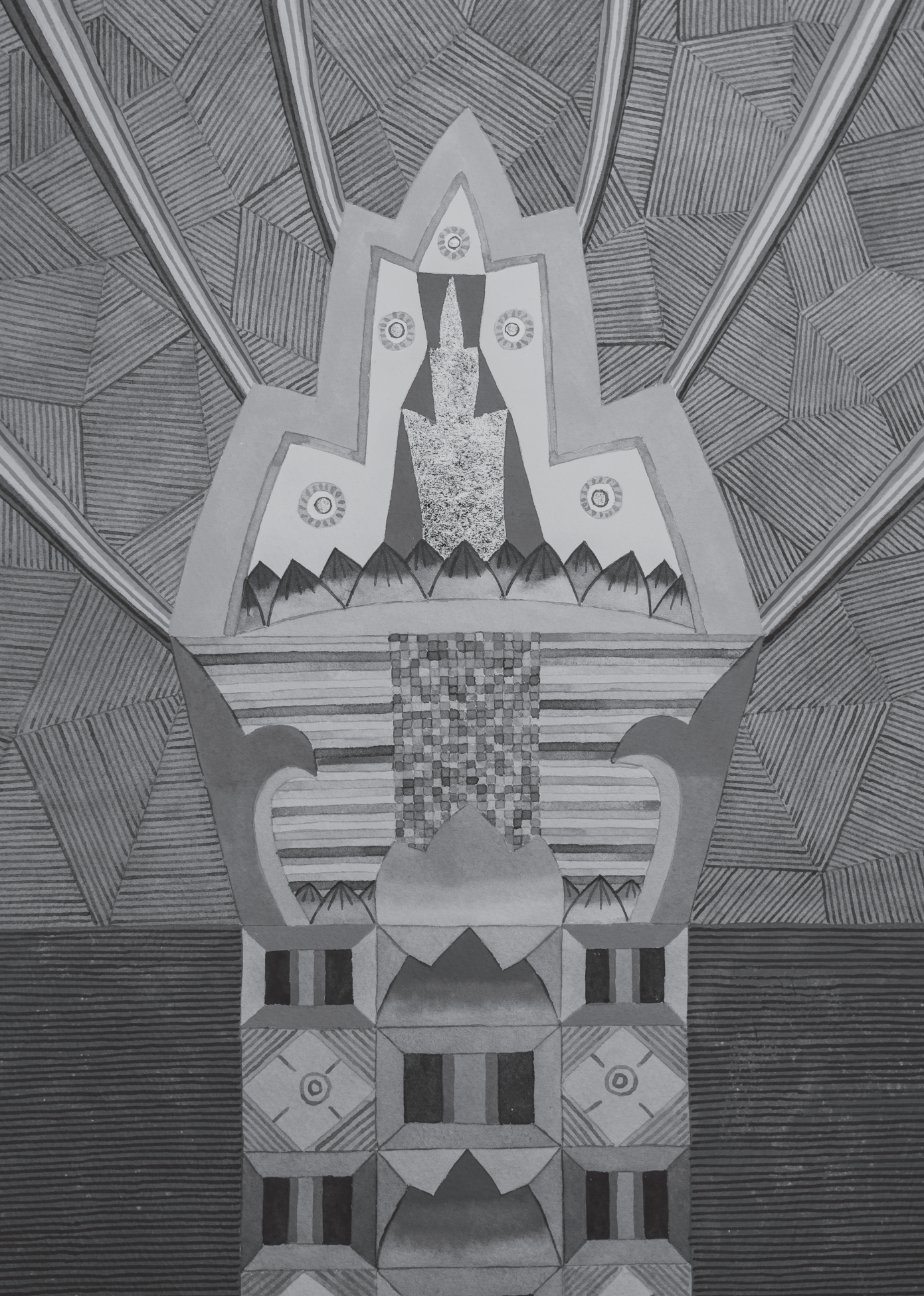
_____. เนติ-ปฏิโกปเทศปกรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๐.

_____. เนติอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. เนติฎีกาและเนติวิภาวินี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๘.

สุภีร์ ทุมทอง. “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์”.
ดุชนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุชนิพนธ์, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

ตัวอย่างการอธิบายพระพุทธรูปด้วยหลักเบตติ

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายพระพุทธรูปด้วยหลักหาระได้
๒. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายพระพุทธรูปด้วยหลักนยะได้
๓. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายพระพุทธรูปด้วยหลักศาสนปฎฐานได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ๗.๑ ความนำ
- ๗.๒ ความไม่ประมาทและอรรธกถา
- ๗.๓ อธิบายด้วยหลักหาระ
- ๗.๔ อธิบายด้วยหลักนยะ
- ๗.๕ อธิบายด้วยหลักศาสนปฎฐาน
- ๗.๖ ตัวอย่างเพิ่มเติม
- ๗.๗ สรุปท้ายบท
- ๗.๘ คำถามท้ายบท
- ๗.๙ เอกสารอ้างอิง

๗.๑ ความนำ

ในส่วนเนื้อหาของคัมภีร์เนติปกรณ์นั้น ได้แสดงรูปแบบการอธิบายพระพุทฺธพจน์ไว้ ๓ แบบ ได้แก่ หาระ ๑๖ นัย ๕ สาสนปฏฐาน ๑๖ หรือ ๒๘ จากการศึกษาพบว่า รูปแบบการอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามแนวคัมภีร์เนติปกรณ์นั้น เป็นหลักการกว้าง ๆ ตั้งเป็นกฎเกณฑ์ไว้

คาถาในนิทเทสมีว่า

โสฬส หารา ปจมี

สงฺขิปย อํกุเสน หิ

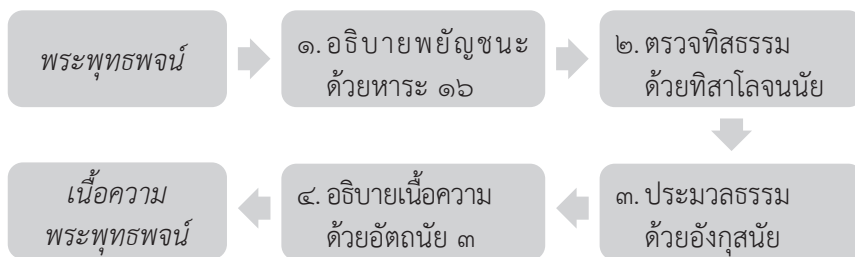
ทิสโลจนโต ทิสสา วิโลเกตฺวา

นเยหิ ตีหิ นิทฺทิสเส สุตตฺ^๑

หาระทั้งหลาย ๑๖ ประการอันบุคคลพึงประกอบเป็นอันดับแรก ตรวจสอบแล้วซึ่งทิสธรรมทั้งหลายด้วยทิสโลจนนัย ประมวลรวมแล้วด้วยอํกุสนัย พึงแสดงซึ่งพระพุทฺธพจน์ด้วยนัย ๓

ตามคาถาในนิทเสนี้ มีลำดับในอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามลำดับ ดังแผนภาพ

แผนภาพที่ ๗.๑ แสดงลำดับการอธิบายเนื้อความพระพุทฺธพจน์

อธิบายรายละเอียดเพิ่มเติม ดังนี้

๑. อธิบายด้านพยัญชนะด้วยหาระ ๑๖ คือ อธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านพยัญชนะ โดยการประกอบหาระ ๑๖ เข้าไปในพระพุทฺธพจน์นั้น เริ่มตั้งแต่การจัดลงในหลักอริยสัจ ๔ โดยใช้หลักเทศนาหาระ วิเคราะห์แยกแยะบทพยัญชนะเป็นต้นให้ละเอียด โดยใช้หลักวิยหาระ ตรวจสอบความถูกต้องทั้งด้านพยัญชนะและด้านอรรถะ โดยใช้หลักยุตติหาระ อธิบายให้ละเอียด พิจารณาเพิ่มขึ้น เช่น หาปฏฐานของหลักธรรม โดยใช้หลักปฏฐานหาระ นำธรรมอื่นที่มีลักษณะเหมือนกันมาแสดงเพิ่ม โดยใช้หลักลักษณหาระ แสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ ความมุ่งหมายของผู้แสดงธรรม เหตุเกิดของพระธรรมเทศนา และการเชื่อมโยงพระพุทฺธพจน์เข้ากับส่วนอื่น ๆ โดยใช้หลักจตุพยุหาระ เป็นต้น จนกระทั่งยกหลักธรรมขึ้นแสดงในประเด็นสำคัญ คือ

๑ เนตติ. (บาลี) ๔/๖.

ปัทมฐาน คำไวพจน์ ภาเวตัพพธรรม และ ปหาตัพพธรรม โดยใช้หลักสมาโปนหาระ ทั้งนี้ ไม่จำเป็นต้องใช้ให้ครบทุกหาระ นำมาใช้ตามความเหมาะสมแก่พระพุทธรูปนั้น ๆ พยัญชนะ และเนื้อความทั้งหมดที่อธิบายเพิ่มเติมนี้ จะต้องนำมาตรวจสอบความถูกต้องด้วยหลัก ยุติติหาระด้วย

๒. ตรวจดูทิสธรรมด้วยทิสาลอจนนัย คือ ตรวจดูทิศทางและความเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน แห่งธรรม จากการอธิบายด้วยหาระ ๑๖ จะมีหลักธรรมต่าง ๆ ปรากฏออกมาและมีกระบวนการ เป็นไปของธรรมแสดงความเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน โดยหลักธรรมที่ปรากฏจะอยู่ในหมวดธรรมสำคัญ ได้แก่ อริยสัจ ๔ ที่พระพุทธองค์ทรงประกาศไว้ในพระธรรมเทศนา, ปฏิจสุมุปาบท ๒ สาย แสดงกระบวนการที่เป็นเหตุและผลต่อเนื่องกันของธรรมแยกเป็นฝ่ายวิภูฏะกับฝ่ายวิวิภูฏะ, หมวดธรรมที่จัดลงโดยความเป็นชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒, หลักโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวด ๓๗ ประการและธรรมฝ่ายอกุศลที่ตรงข้ามกับฝ่ายกุศล

๓. ประมวลธรรมด้วยอังกุสนัย คือ ยกธรรมที่พิจารณาสอดคล้องดูด้วยทิสาลอจนนัย แล้วมาไว้ เพื่ออธิบายเนื้อความของพระพุทธรูปนั้น ๆ ด้วยอรรถนัย ๓ ต่อไป หลักธรรมที่ยก มาให้พิจารณาเนื้อหาเทียบเคียงกับมูลบท ๑๘ อันเป็นเนื้อหาหลักของพระพุทธรูปทั้งหมด จัดลงหมวดละ ๒ หมวดละ ๓ หรือหมวดละ ๔ ตามลักษณะของอรรถนัย ๓

๔. อธิบายเนื้อความด้วยอรรถนัย ๓ คือ อธิบายเนื้อความของพระพุทธรูปด้วย อรรถนัยทั้ง ๓ คือ นันทิยาวิภูฏนัย ติปุกขลนัย สิววิกกีฬิตนัย อย่างใดอย่างหนึ่งตามสมควรกับ พระพุทธรูปนั้น ๆ แสดงแยกแยะกระบวนการออกเป็น ๒ ฝ่ายให้ชัดเจน เป็นธรรมฝ่ายสังกิเลส และธรรมฝ่ายไวยาทาน ธรรมทั้ง ๒ ฝ่ายนี้เป็นปฏิปักษ์กัน โดยพิจารณาเนื้อความในพระพุทธรูป เทียบกับมูลบท ๑๘ เนื้อความในพระพุทธรูปเกี่ยวกับตณหา อวิชชา สมถะ วิปัสสนา อธิบายด้วยนันทิยาวิภูฏนัย เนื้อหาเกี่ยวกับโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อธิบายด้วยติปุกขลนัย เนื้อหาเกี่ยวกับสุกขสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา สุขสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อัตตสัญญา อธิบายด้วยสิวิกกีฬิตนัย แล้วสังเคราะห์ลง อริยสัจ ๔ ตามความเหมาะสม

ลำดับต่อไป จะได้นำเสนอตัวอย่างการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวนตติปริกม โดยยกพระพุทธรูปที่เป็นธรรมหัวข้อใหญ่ กว้างขวางครอบคลุม ประมวลรวมคำสอนอื่น ๆ ในพระไตรปิฎกไว้ทั้งหมด คือ **ความไม่ประมาท** มาประกอบคำอธิบาย

๗.๒ ความไม่ประมาทและอรรถกถา

หลักธรรมเรื่อง “ความไม่ประมาท” นี้ ปรากฏในพระพุทฺธพจน์มากแห่ง ในที่นี้ จะยกมาจากพระคาถาในคัมภีร์ขุทฺทกนิกาย ธรรมบท พระพุทฺธองค์ทรงแสดงความไม่ประมาทกับความประมาท เป็นธรรมที่มีลักษณะที่ตรงข้ามกัน ความไม่ประมาทนำไปสู่พระนิพพาน ส่วนความประมาทนำไปสู่วิภูฏสงสาร พระคาถามีว่า

อปปมาโท อมตंपัท

อปปมตุดตา น มียนติ

ปมาโท มจฺจุโน ปท

เย ปมตุดตา ยถา มตา.^๒

ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ

ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย

คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย

คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว^๓

เหตุเกิดของพระคาถานี้ เป็นเรื่องของพระนางมาคันธียาผู้มีชีวิตอยู่ด้วยความประมาท ซึ่งตรงข้ามกับพระนางสามาวดีผู้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท ความเป็นไปของทั้งสองคนมีความแตกต่างกันคนละชั่ว คนหนึ่งได้รับทุกข์โทมนัสทั้งในปัจจุบันและอนาคต ต้องเวียนว่ายตายเกิด ทุกข์ทรมานในภพชาติต่าง ๆ ไปตามกรรมของตน ส่วนอีกคนหนึ่งได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยเจ้าและจะได้เข้าถึงพระนิพพานในที่สุด เรื่องราวโดยย่อมีดังนี้

พระนางสามาวดีและพระนางมาคันธียาเป็นมเหสีของพระเจ้าอุเทน พระราชาครองเมืองโกสัมพิ คราวหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปที่เมืองโกสัมพิตามคำเชิญของเศรษฐี ๓ คน ผู้สร้างวิหารถวาย นายสุมนะเป็นช่างจัดดอกไม้และเป็นผู้อุปัชฌาของเศรษฐีทั้ง ๓ คนนั้น ได้ขอโอกาสในการถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข นางชูชุตตราผู้เป็นทาสีของพระนางสามาวดีมารับดอกไม้ที่บ้านนายสุมนะเหมือนที่เคยทำเป็นประจำ ได้ฟังธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้า บรรลุโสดาปัตติผล ต่อมา ได้แสดงธรรมแก่พระนางสามาวดีและบริวาร ๕๐๐ คน จนได้บรรลุโสดาปัตติผลทั้งหมด พระนางสามาวดีให้นางชูชุตตราพ้นจากความเป็นทาสี ตั้งไว้ในตำแหน่งอาจารย์ ให้ไปฟังพระธรรมเทศนาที่วิหารแล้วนำแสดงต่อแก่พระนางและบริวาร

พระนางมาคันธียาผูกอาฆาตในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ตั้งแต่คราวที่บิดาและมารดานำนางมามอบถวาย พระพุทฺธองค์ได้แสดงพระธรรมเทศนาว่า “พระองค์ไม่มีความพอใจในเมถุน เพราะได้เห็นนางตันทา นางอรดี และนางราคายะ เพราะเหตุไร จึงจะมีความพอใจในนางมาคันธียานี้ ผู้เต็มไปด้วยอุจจาระและปัสสาวะ พระองค์ไม่ปรารถนาจะถูกต้อนนางแม่

๒ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๑/๑๙.

๓ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

ด้วยเท้า” เป็นเหตุให้คนทั้งสองบรรลุนาคามิผลและออกบวชจนบรรลุอรหัตตผล บิฑามารดาได้นำนางมาคันธียามาฝากไว้กับญาติผู้เป็นอา ต่อมา อาได้นำมามอบถวายแก่พระเจ้าอุเทน

พระนางมาคันธียาหาโอกาสแกล้งแค้นพระพุทเจ้า ในคราวที่พระองค์เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในพระนครโกสัมพีก็จ้างคนตามด่า ไล่ให้หนีไปจากเมือง เมื่อไม่สำเร็จ จึงหาทางกลั่นแกล้งพระนางสาวาดีผู้เป็นสาวิกาโดยประการต่าง ๆ จนในที่สุดได้ร่วมมือกับอาของตน เผาตำหนักเพื่อฆ่าให้ตาย เมื่อไฟไหม้ตำหนัก ไม่มีทางหนีออกไปได้ พระนางสาวาดีจึงได้ให้อโวกาแห่หญิงบริวารว่า “การนับจำนวนอรรถภาพที่ถูกไฟเผาอย่างนี้ ของพวกเราผู้ที่ท่องเที่ยวเวียนวายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารอันยาวนานนี้ มีมากมายนับไม่ได้ เจ้าทั้งหลายจึงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด” หญิงเหล่านั้นพากันทำกรรมฐาน กำหนดพิจารณาเวทนาเป็นอารมณ์ บางพวกได้บรรลุสุกขาคามิผล บางพวกได้บรรลุนาคามิผล แล้วสิ้นชีวิตไปในเปลวเพลิงตามสมควรแก่กรรมที่เคยทำในอดีต

พระเจ้าอุเทนทรงเสียพระทัยกับการจากไปของพระนางสาวาดีมาก ทรงสอบสวนหาคนผิด จับพระนางมาคันธียาและญาติมาลงโทษประหารชีวิต

ภิกษุทั้งหลายได้มีการสนทนากันโรงธรรมเรื่องหญิง ๕๐๐ คนมีพระนางสาวาดีเป็นประมุขถูกไฟเผาในตำหนัก ญาติของพระนางมาคันธียาผู้ลงมือเผาตำหนัก ถูกพระเจ้าอุเทนลงโทษโดยการเผาในหลุมขนาดใหญ่พร้อมทั้งไปด้วยโลหเหล็ก ส่วนพระนางมาคันธียาผู้สั่งการ ถูกพระราชาสั่งให้เชือดเนื้อแล้วทอดน้ำมัน ในบรรดาคนเหล่านั้นทั้งหมด ใครเชื่อว่าเป็นอยู่ ใครเชื่อว่าตายแล้ว

พระพุทธรค์ทรงทราบเรื่องนั้น ตรัสว่า คนทั้งหมดที่ประมาทแล้ว แม้จะมีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปีก็เชื่อว่าตายแล้ว ส่วนคนเหล่าใดไม่ประมาทแล้ว คนทั้งหลายเหล่านั้นแม้ตายแล้ว ก็เชื่อว่ายังเป็นอยู่ พระนางมาคันธียาจะมีชีวิตอยู่ก็ตามหรือตายไปแล้วก็ตาม ก็เชื่อว่าตายแล้วนั่นเอง เพราะใช้ชีวิตอยู่ด้วยความประมาท ไม่ได้สร้างบุญกุศลและภาวนา มีแต่ความโกรธแค้น อิจฉาริษยา หาทางใส่ร้าย จนกระทั่งเผาตำหนักเพื่อฆ่าพระนางสาวาดี ส่วนหญิง ๕๐๐ คนมีพระนางสาวาดีเป็นประมุข แม้จะตายแล้วก็เชื่อว่าเป็นอยู่ เพราะเป็นผู้ที่ไม่ประมาท มีการประชุมฟังธรรมจากนางชูชุตตรอายุเป็นประจำ อุบาสิกาเหล่านั้นที่เป็นพระโสดาบันก็มี พระสกทาคามีก็มี พระอนาคามีก็มี พระองค์จึงได้ตรัสพระคาถานี้^๔

ในพระคาถานี้ มีเนื้อหาสาระตามลำดับบท^๕ พอสรุปได้ดังนี้

๔ ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๖-๒๓๘.

๕ ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๓๘-๒๔๐.

ตารางที่ ๗.๑ แสดงเนื้อหาความตามลำดับบทของคาถาความไม่ประมาท

บาลีพระพุทฺธพจน์	คำอธิบาย
อปฺปมาโท อมตฺปทํ	ความไม่ประมาทกล่าวคือการอยู่อย่างไม่ปราศจากสติ มีสติตั้งมั่น อยู่เสมอ เป็นอุบายวิธีการทำให้บรรลุถึงอมตะกล่าวคือพระนิพพาน
ปมาโท มจฺจุโน ปทํ	ความประมาท กล่าวคือภาวะมัวเมา ปล่อยสติ มีสติหลงลืม เป็นทางนำเข้าไปหาความตาย เพราะทำให้ไม่อาจล่วงความเกิดได้ เมื่อเกิดแล้ว ก็ต้องแก่ ต้องตายอยู่เสมอ
อปฺปมตฺตา น มียนฺติ	สัตว์ทั้งหลายผู้ที่ไม่ประมาทแล้วมีวิภูษะกำหนดได้ อาศัยความไม่ประมาทเจริญธรรมให้ยิ่งขึ้น ย่อมทำให้แจ้งมรรคผลนิพพานโดยเร็ว ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก
เย ปมตฺตา ยถา มตา	สัตว์ทั้งหลายผู้ประมาทแล้ว มีวิภูษะกำหนดไม่ได้ และเป็นเหมือนสัตว์ที่ตายแล้ว เพราะความคิดว่า เราจักให้ทาน เราจักรักษาศีล เราจักทำอุโบสถกรรม เราจักบำเพ็ญวัตรทั้งหลาย เราจักสมาทานธุดงค์ เราจักเจริญภาวนา ดังนี้ เป็นต้น ย่อมไม่เกิดขึ้น ไม่ต่างอะไรกับสัตว์ผู้ตายแล้ว

๗.๓ อธิบายด้วยหลักหาระ

การอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้วยหลักการในเนตติปกรณ์นี้ ผู้อธิบายอาจจะมีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันไปบ้าง แต่โดยเนื้อหาหลักแล้วจะเหมือนกัน เพราะใช้หลักการเดียวกันในการอธิบาย โดยเฉพาะจะได้ความเข้าใจในสังขธรรม ทางตลอดอริยสัจได้เช่นเดียวกัน สำหรับการอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามหลักหาระ จะทำไปตามลำดับของหาระ เริ่มต้นจากหาระที่ ๑ คือเทสนาหาระ จนกระทั่งถึงหาระที่ ๑๖ คือสมาโรปนหาระ เลขลำดับของหาระจะคงไว้ตามลำดับในเนตติปกรณ์ พระคาถานี้ สามารถนำมาอธิบายด้วยหลักหาระ ๑๖ ได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑. เทสนาหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอน โดยจำแนกพระพุทฺธพจน์ออกเป็น ๖ อย่าง ได้แก่ (๑) อัสนาสะ (๒) อาทีนวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผละ (๕) อุปายะ (๖) อาณัตติ พระคาถานี้ สามารถจำแนกได้ดังนี้

(๑) **อัสสาทะ** ได้แก่ (๑) สุข โสมนัส และอิฏฐารมณ์ อันเป็นผลเกิดจากกุศลธรรมทั้งหลายที่มีความไม่ประมาทเป็นเหตุ ส่วนนี้เป็นสภาวะที่น่าเพลิดเพลินยินดีสำหรับสัตว์ทั้งหลาย (๒) ตัณหาและวิปัลลาสต่าง ๆ อันเกิดขึ้นจากความประมาทเป็นเหตุ ส่วนนี้เป็นสภาวะที่ทำให้เกิดความเพลิดเพลินยินดี อธิบายว่า เมื่ออยู่อย่างปราศสติ มีความหลงเข้ามาประกอบสติไม่ตั้งมั่นอยู่ในกาย จิตเป็นอกุศล เมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ผ่านเข้ามาทางอายตนะทั้ง ๖ ก็ย่อมเกิดความกำหนัดในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ย่อมขัดเคืองในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง เมื่อเป็นอยู่เช่นนี้ เมื่อเกิดเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามความเป็นไปโดยธรรมชาติของสภาวะธรรมในทางทวารต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี หรืออทุกขมสุขก็ดี จะมีความยินดีติดข้อง บ่นถึง พุดถึง หลงใหลว่า “เราเป็นผู้สุข เราเป็นผู้ทุกข์ ความสุขของเรา ความทุกข์ของเรา” เป็นต้น

ความเห็นผิด ความคิดผิด ความกำหนดทำเครื่องหมายผิด เห็นว่า “เป็นตัวเรา เป็นของเรา” เป็นต้น อันเกิดจากความประมาท อยู่อย่างขาดสติ จิตเป็นอกุศลนั้น จัดเป็น ภิภูวิปัลลาส จิตติวิปัลลาส และสัญญาวิปัลลาส

ความติดข้องเพลิดเพลินยินดีในอายตนะภายใน ๖ มีตาเป็นต้น ในอายตนะภายนอก ๖ มีรูปเป็นต้น ในวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ในผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น และเวทนาที่เกิดจากผัสสะทั้ง ๖ เป็นต้นหา โดยตัณหานั้น มีความติดใจในรสชาติของความสุข เมื่อได้รับความสุข ก็ต้องการให้สุขนั้นอยู่นาน ๆ และแสวงหาสุขอื่นเพิ่มเติมขึ้นไปอีก เมื่อได้รับความทุกข์ ก็โยยหาความสุข แสวงหาความสุข แม้เฉย ๆ ก็จัดเป็นสุขด้วยเช่นกัน จึงปรากฏว่า สัตว์ทั้งหลายพากันรักความสุข เกลียดความทุกข์ เพราะยินดีเพลิดเพลินในสุขเวทนานั่นเอง

เมื่อมีความเห็นผิดว่า เป็นตัวเรา เป็นของเรา และความติดข้องในสุขเวทนา จึงยึดถือหนักแน่นโดยวิธีการที่จะทำให้ตัวเราได้รับความสุข ให้ความสุขเป็นของเรา ตัณหาและวิปัลลาสเหล่านี้ จึงเป็นเหตุทำให้เกิดอุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ เป็นเหตุให้สัตว์เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารไม่มีวันสิ้นสุด ดังพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า

กุมารนั้นเห็นรูปทางตาแล้วกำหนดในรูปที่น่ารัก ขัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้มีสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจรอยู่ ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้สมบรูณ์ด้วยความยินดีและความยินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมเพลิดเพลิน บ่นถึง ติดใจเวทนานั้น เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลิน บ่นถึง ติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและ

อุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ดังนี้^๖ ในกรณีการฟังเสียงทางหู ตมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย และรู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจก็เป็นไป โดยทำนองเดียวกัน

(๒) อาทิวะ ได้แก่ (๑) ทุกขเวทนา (๒) ทุกข์ ๓ อย่าง ได้แก่ ทุกข์ โทมนัส อันเป็นทุกข์ทุกข์, สุข โสมนัส อันเป็นวิปริณามทุกข์ และ สังขารทั้งหมด อันเป็นสังขารทุกข์ (๓) เตฏุมภัสสังขาร สังขารที่เป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมด สิ่งเหล่านี้มีโทษติดตัวอยู่โดยสภาวะ คือ เป็นสิ่งไม่เที่ยง ต้องแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เมื่อมีความประมาทขาดสติ จิตเป็นอกุศลแล้ว เมื่อคิดก็ย้อมคิดไม่ดี เมื่อพูดก็ย้อมพูดไม่ดี เมื่อทำก็ย้อมทำไม่ดี ทุกข์ที่เป็นวิบากมีการนำเกิด ในอภายภูมิและทุกข์โทมนัสเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ก็ย่อมเกิดขึ้นเพราะทุจริตเหล่านั้นเป็นเหตุ ดังพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^๗

หากกล่าวโดยละเอียดระดับปรมัตถ์ การเวียนว่ายตายเกิดคือการเป็นไปของขันธ ๕ อันเป็นกองทุกข์ที่หมุนวนไปตามกระแสวิชชา ตามกระบวนการปฏิจสมุพบาทฝ่ายเกิดทุกข์ ขันธ ๕ เป็นทุกข์โดยตัวสภาวะ ทุกข์นี้ไม่อาจจะกลายสภาพมาเป็นสุขได้ ย่อมเป็นทุกข์ในแบบ ของสังขารตลอดไป เพราะมันเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนอยู่เสมอ ไม่อาจคงที่ ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดไป

(๓) นิสสรณะ ได้แก่ (๑) ภาวะอันเป็นที่สลัดออกจากทุกข์ทั้งปวง คือพระนิพพาน อันเป็นภาวะที่เข้าถึงได้โดยอาศัยความไม่ประมาทเป็นเหตุเบื้องต้น พระนิพพานนี้เป็นอมตธรรม เป็นธรรมอันไม่ตาย ปราศจากความเกิด ปราศจากความแก่ ปราศจากความตาย เป็นภาวะ อันเป็นอสังขตธรรม เป็นสภาวะที่นำความทุกข์และกิเลสตัณหาอุปาทานทั้งหมดออกไป เมื่อมี พระนิพพานเป็นอารมณ์ ความทุกข์และกิเลสทั้งหลายจะดับสลายไป (๒) เหตุที่ทำให้ออกจากทุกข์ คือ อริยมรรค พระนิพพานนี้กระทำให้แจ้งได้ด้วยมคคญาณ ซึ่งเป็นญาณที่เกิดการประชุมรวมกัน ของอริยมรรคทั้ง ๘ และอริยมรรคทั้ง ๘ นี้เป็นกุศลขั้นสูงสุดในบรรดาสังขตธรรมทั้งมวล กุศล ทุกกระดับชั้นต่างก็อาศัยความไม่ประมาทในการประกอบขึ้น ดังที่พระพุทธพจน์ทรงสรรเสริญว่า

๖ ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๙/๓๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๙/๔๔๔-๔๔๕.

๗ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

บรรดามรรค มรรคมืองค์ ๘ ประเสริฐที่สุด
บรรดาสัจจะ อริยสัจ ๔ ประเสริฐที่สุด
บรรดาธรรม วิราดาธรรมประเสริฐที่สุด
บรรดาสัตว์สองเท้า ตถาคตผู้มีจักขุประเสริฐที่สุด^๘

เมื่อมีมคฺคญาณเกิดขึ้น รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ทำให้แจ้งพระนิพพาน ทุกข์ทั้งหลายก็ย่อมดับสนิทไป ทุกข์ไม่เกิดอีก ทั้งนี้ก็เนื่องจากเมื่อรู้แจ้งนิพพานแล้ว ตัณหาที่จะดับสนิทไปเมื่อไม่เกิดความเพลิดเพลินติดใจ อุปาทานเป็นต้นก็ไม่เกิด ทุกข์ก็ไม่เกิด พระนิพพานจึงเป็นภาวะที่ออกจากทุกข์ได้อย่างแท้จริง ภาวะอื่นไม่มี ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุ นั้นเห็นรูปทางตาแล้วไม่กำหนดในรูปที่น่ารัก ไม่ขัดเคืองในรูปที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายตั้งมั่น และมีจิตหาประมาณมิได้อยู่ ทราบชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เธอละความยินดียินร้ายอย่างนี้แล้ว เสดยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ก็ไม่เพลิดเพลิน ไม่บ่นถึง ไม่ติดใจเวทนานั้น เมื่อภิกษุ นั้นไม่เพลิดเพลิน ไม่บ่นถึง ไม่ติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลายจึงดับไป เพราะความเพลิดเพลินดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสของภิกษุ นั้นจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้อย่างนี้^๙

(๔) ผละ ได้แก่ ผลของพระธรรมเทศนา^๑ ในครั้งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงพระคาถานี้จบลงแล้ว มีมหาชนได้บรรลุอริยผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้นมากมาย และพระธรรมเทศนาได้เป็นประโยชน์แก่พุทธบริษัท ทำให้เข้าใจชัดเจนในความแตกต่างอย่างตรงข้ามกันระหว่างความประมาทกับความไม่ประมาท พวกกันหลีกเลียงความประมาท มาตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ทำบุญกุศลมีทาน ศีล ภาวนา ได้รับโภคะสมบัติ ภพสมบัติในภพภูมิต่าง ๆ รวมทั้งเป็นอุปนิสัยในการปฏิบัติให้สูงขึ้น

(๕) อุปายะ ได้แก่ ความไม่ประมาท คือ การอยู่อย่างไม่ขาดสติ^๒ เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่เป็นเหตุให้เกิดอริยมรรค เป็นเหตุเกิดมคฺคญาณ ทำให้แจ้งพระนิพพาน โดยเฉพาะข้อปฏิบัติการฝึกพัฒนาปัญญาที่มีสติเป็นหลักคือสติปัฏฐาน ๔ ก็ต้องอาศัยความไม่ประมาทนี้เป็นหลัก ความไม่ประมาทจึงเป็นที่รวมของกุศลธรรมทั้งปวง ดังพระพุทธพจน์ว่า

๘ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๓/๖๔, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๓/๑๑๗.

๙ ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๑๔/๓๖๙-๓๗๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๑๔/๔๕๐-๔๕๑.

ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า หรือมีเท้ามากก็ตาม มีรูป หรือไม่มีรูปก็ตาม มีสัญญา ไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ก็ตาม มีประมาณเท่าใด ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าบัญญัติกล่าวว่าเลิศกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น ฉนฺได กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉนฺนนั้นเหมือนกัน มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวบรวมในความไม่ประมาท ความไม่ประมาท บัญญัติกล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น ภิกษุผู้ไม่ประมาทพึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก^{๑๐}

(๖) **อาณัตติ** ได้แก่ คำตักเตือน แนะนำ และการชักชวนของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงให้คำแนะนำเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย พระองค์ทรงนำเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ออกจากความประมาท แนะนำให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท โดยทรงชี้ให้เห็นโทษของความประมาท และชี้ประโยชน์ของความไม่ประมาทมีประการต่าง ๆ เพื่อให้เวไนยสัตว์ได้มีความเข้าใจชัดเจน มีสัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้นแล้ว จะได้ทำกิจต่าง ๆ ที่ควรทำให้สำเร็จต่อไป ดังที่พระพุทธพจน์ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด” นี่เป็นพระปัจฉิมวาจาของพระตถาคต^{๑๑}

“ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการดังกล่าวมาแล้วนี้ เราได้เปิดทางที่ปลอดภัยมีความสวัสดีที่พวกเธอควรดำเนินไปได้ตามใจชอบให้แล้ว และปิดทางที่ไม่สะดวกให้ด้วย กำจัดเนื้อต่อตัวผู้ให้แล้ว และทำลายนางเนื้อต่อให้แล้ว กิจใดที่ศาสดาผู้หวังประโยชน์เกื้อกูล เอื้อเพื่ออาศัยความอนุเคราะห์จะพึงกระทำแก่สาวกทั้งหลาย กิจนั้นตถาคตก็ได้กระทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง เธอทั้งหลาย จงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าได้มีความเดือดร้อนในภายหลัง นี่เป็นคำพร่ำสอนของตถาคตสำหรับเธอทั้งหลาย”^{๑๒}

เมื่อวิเคราะห์พระคาถานี้ด้วยหลักเทศนาหาระ แยกส่วนต่าง ๆ ออกเป็นอัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผละ อุปายะ และอาณัตติ พบว่า ส่วนที่ปรากฏชัดโดยตรงตามบทพยัญชนะในคาถา คือ **อาทีนวะ นิสสรณะ และอุปายะ** โดยอาทีนวะคือวิภูฏทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิดและสภาวะธรรมทั้งหลายระดับโลกียะ, นิสสรณะคือพระนิพพาน และอุปายะคือความไม่ประมาท อันเป็นอุปายะให้ถึงอมตธรรม, ส่วนอัสสาทะ ผละ และอาณัตติ ปรากฏโดยอ้อมเมื่อนำมาสังเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ตามหลักการในเนติปกรณ์ดังตาราง

๑๐ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๓๙/๗๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๓๙/๗๒.

๑๑ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๘/๓๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

๑๒ ม.มู. (บาลี) ๑๒/๒๑๕/๑๘๑, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๑๕/๒๒๕.

ตารางที่ ๗.๒ แสดงเทศนาหาระ ๖ กับอริยสัจ ๔

เทศนาหาระ ๖	อริยสัจ ๔
อาทีนวะ, ผละ	ทุกข์สัจ
อัสสาทะ	สมุทัยสัจ
นิสสรณะ	นิโรธสัจ
อุปายะ, อาณัตติ	มัคคสัจ

อธิบายเนื้อความพระคาถานี้ ตามแนวอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

(๑) **ทุกข์สัจ** คือ ทุกข์ โทมนัส และทุกข์กล่าวคือชั้น ๕ ที่เป็นสังขารเวียนว่ายตายเกิดไปในวัฏฏสงสารไม่จบสิ้น อันเกิดจากความประมาท และโลกียธรรมทั้งปวง อันเป็นผลจากความไม่ประมาท รวมทั้งผลจากพระธรรมเทศนาที่เป็นเหตุให้ได้โภคสมบัติ ภพสมบัติ ความสุข จัดเป็นทุกข์สัจ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มั่นคงอยู่ตลอดไป ไม่ใช่สิ่งที่น่าเพลิดเพลินยินดี เป็นสิ่งไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นสภาพ ก็ไม่ควรที่จะยึดถือว่า “นั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา”

(๒) **สมุทัยสัจ** คือ ตัณหาและวิปัสสาสทั้งหลาย ที่เป็นเหตุก่อให้เกิดความยินดีและความเห็นที่ผิดเพี้ยนคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง อันเกิดจากความประมาท จัดเป็นสมุทัยสัจ เพราะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นเชื้อแห่งภพ ทำให้เวียนว่ายตายเกิดในภพต่าง ๆ ไม่อาจจะออกจากความทุกข์ได้

(๓) **นิโรธสัจ** คือ พระนิพพานที่เป็นภาวะดับทุกข์และดับเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง และอริยมรรคที่ทำให้เกิดญาณสำหรับทำให้แจ้งพระนิพพาน มินิพพานเป็นอารมณ์ อันสำเร็จมาจากความไม่ประมาท จัดเป็นนิโรธสัจ เพราะเป็นภาวะไม่เกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง

(๔) **มัคคสัจ** คือ ความไม่ประมาท ข้อปฏิบัติที่มีสติเป็นหลัก อันเป็นปฏิบัติเบื้องต้นแห่งอริยมรรค และคำแนะนำของพระพุทธเจ้า ทรงให้หลีกเลี่ยงความประมาท กระตุ้นเตือนให้ทำกิจต่าง ๆ ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ จัดเป็นมัคคสัจ เพราะเป็นเหตุทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งอริยสัจ

๒. วิจัยหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอน ด้วยการวิเคราะห์และจำแนกพระพุทธพจน์โดยละเอียด ๑๑ อย่าง ได้แก่

(๑) ปทวิจย (๒) ปัญหาวิจย (๓) วิสัชชนาวิจย (๔) ปุพพาปรวิจย (๕) อัสนาวิจย (๖) อาทีนวิจย (๗) นิสสรณวิจย (๘) ผลวิจย (๙) อุปายวิจย (๑๐) อาณัตติวิจย (๑๑) อนุกีติวิจย พระคาถานี้ สามารถจำแนกได้ดังนี้

(๑) **ปทวิจย** คือ การจำแนกบททั้งหมดในพระพุทธรพจน์ทั้งโดยอรรถและโดยศัพท์ ในคาถานี้ จำแนกด้วยปทวิจยได้ดังนี้

ก. จำแนกโดยอรรถ

บทว่า **อปปมาโท** คือ ความเป็นอยู่อย่างไม่ปราศจากสติ มีสติตั้งมั่นอยู่เสมอ มีสติเกิดประกอบอยู่ในจิต จิตตูปบาทเป็นกุศล

บทว่า **อมตัม** คือ ความไม่ประมาทเป็นอุบายวิธีการทำให้บรรลุถึงอมตะ กล่าวคือพระนิพพาน เพราะความเป็นอยู่อย่างไม่ปราศจากสตินั้น ทำให้โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ได้รับการปฏิบัติ จนสมบูรณ์มาประชุมรวมพร้อมกันได้

บทว่า **ปมาโท** คือ ความประมาท กล่าวคือภาวะมัวเมา ปล่อยจิตล่องลอยไปตามอารมณ์ต่าง ๆ มีสติหลงลืม จิตตูปบาทเป็นอกุศล

บทว่า **มจฺจุโน ปทํ** คือ ความประมาทเป็นทางนำเข้าไปหาความตาย เพราะทำให้ไม่อาจล่วงความเกิดได้ เมื่อเกิดแล้ว ก็ต้องแก่ ต้องตายอยู่เสมอ

บทว่า **อปฺปมตฺตา** คือ คนทั้งหลายผู้ที่ไม่ประมาทแล้ว ผู้มีสติตั้งมั่นอยู่เสมอ บำเพ็ญคุณธรรมความดีทั้งหลายตามคำสอนของพระพุทธเจ้าทุกระดับ มุ่งหน้าบากบั่นไปเรื่อย ๆ ไม่หยุดอยู่กับที่ ไม่พอใจกับผลอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นในระหว่าง เจริญอริยมรรคให้ถึงพระนิพพาน มุ่งทำกิจต่ออริยสัจ ๔ ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท

บทว่า **น มียนฺติ** คือ ผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย คือไม่ตายบ่อย ๆ มีวิญญูะกำหนดได้ เพราะอาศัยความไม่ประมาทเจริญโพธิปักขิยธรรมให้มากยิ่งขึ้น ย่อมทำให้แจ้งมรรคผลนิพพานโดยเร็ว ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก

บทว่า **เย ปมตฺตา** คือ คนทั้งหลายผู้ประมาทแล้ว มีสติหลงลืม อยู่อย่างปราศจากสติ ผู้มีจิตตูปบาทเป็นอกุศล เหล่าใดก็ตาม ไม่จำกัดว่าจะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ เป็นชายหรือเป็นหญิง

บทว่า **ยถา มตา** คือ ผู้ประมาทแล้วนั้นเป็นเหมือนคนที่ตายแล้ว เพราะความคิดว่า เราจักให้ทาน เราจักรักษาศีล เราจักทำอุโบสถกรรม เราจักบำเพ็ญวัตรทั้งหลาย เราจักสมาทานธุดงค์ เราจักเจริญภาวนา ดังนี้เป็นต้น ย่อมไม่เกิดขึ้น ไม่ต่างอะไรกับคนผู้ตายแล้ว

ข. จำแนกโดยศัพท์

บทว่า อปปมาโท เป็นบทนาม ปฐมาวิภัติ เอกวจนะ แสดงกัตตา

บทว่า อมตัมปํ เป็นบทนาม ปฐมาวิภัติ เอกวจนะ แสดงวิกติกัตตา

บทว่า ปมาโท เป็นบทนาม ปฐมาวิภัติ เอกวจนะ แสดงกัตตา

บทว่า มจฺจุโน เป็นบทนาม จตุตถีวิภัติ เอกวจนะ แสดงสามีสัมพันธะ

บทว่า ปทํ เป็นบทนาม ปฐมาวิภัติ เอกวจนะ แสดงวิกติกัตตา

บทว่า อปฺปมตฺตา เป็นบทนาม ปฐมาวิภัติ พหุวจนะ แสดงคุณนาม

บทว่า น เป็นบทนิบาตแสดงปฏิเสธกิริยา

บทว่า มียนฺติ เป็นบทอาขยาต วัตตมานาวิภัติ พหุวจนะ แสดงกิริยา

บทว่า เย เป็นบทนาม ปฐมาวิภัติ พหุวจนะ แสดงวิเสสนสัพพนาม

บทว่า ปมตฺตา เป็นบทนาม ปฐมาวิภัติ พหุวจนะ แสดงคุณนาม

บทว่า ยถา เป็นบทนิบาตแสดงอุปมา

บทว่า มตา เป็นบทนาม ปฐมาวิภัติ พหุวจนะ แสดงวิเสสนะ

(๒) ปัญหาวิชัย

ในบรรดาคำถามแบบต่าง ๆ มี อธิภูฏโชตนา ธิภูฏสังสันทนา วิมติเจตนา อนุมติปุจฺฉากเถตุกัมยตาปุจฺฉา สัตตาธิภูฏาน อัมมาธิภูฏาน เอกาธิภูฏาน อเนกาธิภูฏาน สมมุติวิสยะ ปรมัตถวิสยะ อตติวิสยะ อนาคตวิสยะ ปัจจุปปันนวิสยะ เป็นต้น พระคานานี้ จำแนกตามคำถามได้ดังนี้

วิมติเจตนาปุจฺฉา เป็นคำถามเพื่อขจัดความลังเลสงสัยของภิกษุทั้งหลาย ผู้ประชุมกันที่ธรรมสภา เกิดคำถามว่า ระหว่างฝ่ายพระนางมาคันทิยากับฝ่ายพระนางสามาวดี ที่เสียชีวิตไปแล้ว ในบรรดาคนเหล่านั้นทั้งหมด ใครชื่อว่าเป็นอยู่ ใครชื่อว่าตายแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาค โดยมีวัตถุประสงค์ต้องการขจัดความคลางแคลงใจ จะได้จดจำคำตอบไว้เป็นหลักการอันถูกต้องสืบไป

สัตตานิฏฐาน เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นโดยอาศัยบุคคลเป็นหลัก พิจารณาได้จากคำตอบของพระพุทธองค์ ส่วนที่ทรงตอบเรื่องบุคคลว่า “คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” แสดงว่า ผู้ถามต้องการทราบเรื่องนี้ในใจ พระองค์ทรงทราบวาระจิตของผู้ถาม จึงทรงพยากรณ์ให้ตรงกับที่ผู้ถามต้องการทราบ

ธัมมานิฏฐาน เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นโดยอาศัยธรรมเป็นหลัก พิจารณาได้จากคำตอบของพระพุทธองค์ ส่วนที่ทรงตอบเรื่องธรรมว่า “ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” แสดงว่า ผู้ถามต้องการทราบเรื่องนี้ในใจ พระองค์ทรงทราบวาระจิตของผู้ถาม จึงทรงพยากรณ์ให้ตรงกับที่ผู้ถามต้องการทราบ

อนกานิฏฐาน เป็นคำถามที่มีหลายบทเป็นที่ตั้ง พระพุทธองค์จึงตรัสตอบด้วยพระคาถาหลายบท มีเนื้อหาหลายประเด็น

สมมุติวิสยะ เป็นคำถามที่สมมติเป็นวิสัย คือ กล่าวถึงบุคคลผู้ไม่ประมาท และบุคคลผู้ประมาทแล้ว

ปรมัตถวิสยะ เป็นคำถามที่มีสภาวะอันปราศจากบุคคลเป็นวิสัย คือ กล่าวถึงความไม่ประมาท เป็นเหตุให้ถึงอมตะ และความประมาทเป็นเหตุให้ถึงความตาย ทั้งเหตุและผลล้วนเป็นสภาวะอันปราศจากสัตว์บุคคล

(๓) วิสัชชนาวิจย

ในบรรดาคำตอบแบบต่าง ๆ ได้แก่ เอกังสพยากรณ์ วิภังชพยากรณ์ ปฏิบุจนาพยากรณ์ ฐปนพยากรณ์ สวเสสพยากรณ์ นิรวเสสพยากรณ์ สอตุตตรพยากรณ์ อนุตตรพยากรณ์ โลภียพยากรณ์ โลกุตตรพยากรณ์ เป็นต้น พระคาถานี้ จำแนกตามคำตอบได้ดังนี้

เอกังสวิสัชชนา เป็นคำตอบที่ตรงไปตรงมาแสดงความแน่นอนส่วนเดียว เพราะพระพุทธองค์ทรงมีพระสัพพัญญุตญาณ ทรงชี้ชัดเหตุผลของธรรมตามความเป็นจริง มีความแน่นอนตามธรรมอยู่ว่า ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติเท่านั้น เป็นเหตุให้บรรลุถึงพระนิพพานได้ ส่วนความเป็นอยู่อย่างขาดสติ ย่อมต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่สิ้นสุด

สวเสสพยากรณ์ เป็นคำตอบที่ยังมีส่วนเหลือ เพราะเมื่อทรงแสดงความไม่ประมาท แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธกุศลธรรมอื่น ๆ มีศีล สมาธิ ปัญญา โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นต้น ธรรมเหล่านี้ สามารถอธิบายประกอบเข้ามาได้ และเมื่อทรงแสดงความประมาท ก็ไม่ได้ทรงปฏิเสธธรรมฝ่ายอกุศลอื่น ๆ มี โสกะ โทสะ โมหะ กายทุจริต วาจาทุจริต มโนทุจริต เป็นต้น ธรรมเหล่านี้ จึงสามารถอธิบายประกอบเข้ามาได้

สอฺตรพยากรณ์ เป็นคำตอบที่อยู่ระดับโลกียะ ยังมีธรรมที่เหนือกว่านั้นขึ้นไปอีก ในส่วนที่กล่าวถึงความประมาท และความไม่ประมาทในส่วนที่เป็นระดับโลกียะ

อนฺตรพยากรณ์ เป็นคำตอบที่ไม่มีธรรมใดเหนือไปกว่านี้อีก คือส่วนที่กล่าวถึงพระนิพพาน ความไม่ประมาทระดับโลกุตตระ และพระอรหันต์ผู้ที่มีสติสมบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นผู้ที่ไม่มีการตายอีกต่อไป

โลกียพยากรณ์ เป็นคำตอบที่เป็นโลกียวิสัย เกี่ยวข้องกับเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ในส่วนที่กล่าวถึงความประมาท และความไม่ประมาทในส่วนที่เป็นระดับโลกียะ

โลกุตตรพยากรณ์ เป็นคำตอบที่เป็นระดับโลกุตตระ เกี่ยวข้องกับความไม่ตาย คือส่วนที่กล่าวถึงพระนิพพาน ความไม่ประมาทระดับโลกุตตระ และพระอรหันต์ผู้ที่มีสติสมบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นผู้ที่ไม่มีการตายอีกต่อไป

(๔) ปุพฺพาปริจฺจย

จำแนกข้อความก่อนและข้อความหลัง เป็นการเทียบเคียงเพื่อหาความสอดคล้องกันระหว่างข้อความก่อนกับข้อความหลัง เป็นต้น พระคานานี้ จำแนกข้อความก่อนและหลังได้ดังนี้

ข้อความที่กล่าวถึงสภาวะอันปราศจากสัตว์บุคคลตัวตน ยกธรรมขึ้นเป็นที่ตั้ง แสดงไว้ก่อนใน ๒ บาทคาถาแรก ได้แก่ **อปฺปมาโท อมตฺปทํ, ปมาโท มจฺจุโน ปทํ** ส่วนข้อความที่ยกสัตว์บุคคลขึ้นเป็นที่ตั้ง แสดงไว้ใน ๒ บาทคาถาหลัง ได้แก่ **อปฺปมตฺตา น มียนฺติ, เย ปมตฺตา ยถา มตา**

ข้อความว่า **อปฺปมาโท อมตฺปทํ** และข้อความว่า **อปฺปมตฺตา น มียนฺติ** มีเนื้อความแสดงฝ่ายวิภูษะเสมอกัน เพียงแต่ตอนแรกแสดงสภาวะ ตอนหลังแสดงยกสัตว์บุคคลเป็นที่ตั้ง

ข้อความว่า **ปมาโท มจฺจุโน ปทํ** และข้อความว่า **เย ปมตฺตา ยถา มตา** มีเนื้อความแสดงฝ่ายวิภูษะเสมอกัน เพียงแต่ตอนแรกแสดงสภาวะ ตอนหลังแสดงยกสัตว์บุคคลเป็นที่ตั้ง

(๕) อัสสาทวิจฺจย

อัสสาทะ ได้แก่ สภาวะที่น่ายินดีพอใจ, สภาวะที่เป็นเหตุให้เกิดความยินดีพอใจ สามารถนำมาจำแนกลักษณะและประเภท ได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ก. **สภาวะที่น่ายินดีพอใจ** หมายถึง สุข โสมนัส และอิฏฐารมณ์, สุข ได้แก่ ความรู้สึกสบายทางกาย, โสมนัส ได้แก่ ความรู้สึกสบายทางใจ, อิฏฐารมณ์ ได้แก่ อารมณ์อันเป็นที่น่าใคร่ น่าพอใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ

ข. **สภาวะที่เป็นเหตุให้เกิดความยินดีพอใจ** หมายถึง ตัณหาและวิปัสสนา ได้แก่ สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา ทิฐยวิปัสสนา ในวัตถุ ๔ ประการ คือ วิปัสสนาว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง วิปัสสนาว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็ทุกข์ วิปัสสนาว่าเป็นอนัตตาในสิ่งที่เป็อนัตตา วิปัสสนาว่าสวยงามในสิ่งที่ไม่สวยงาม

ในการจำแนกให้ละเอียด สามารถนำอัสสาทะเหล่านี้ ได้แก่ สุข โสมนัส อិฏฐารมณ์ ตัณหา และวิปัสสนา มาจำแนกโดยลักษณะเป็นต้นและจำแนกประเภทต่าง ๆ เช่น

ตัณหา มีลักษณะถึอมั่นในอารมณ์ จำแนกเป็น **ตัณหา ๓** ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา **ตัณหาในอารมณ์ ๖** ได้แก่ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ฐัมมตัณหา หรือจำแนกละเอียดยิ่งขึ้นอีก เป็นตัณหาที่แตกตัวไปตามลักษณะและอารมณ์ต่าง ๆ เป็น**ตัณหาวิจิริต ๑๐๘ ชนิด** ได้แก่ ตัณหาวิจิริต ๑๘ อาศัยชั้น ๕ ภายใน ตัณหาวิจิริต ๑๘ อาศัยชั้น ๕ ภายนอก รวมเป็น ๓๖, ตัณหาวิจิริตเหล่านั้นเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ เป็นปัจจุบัน ๓๖ รวมเป็นตัณหาวิจิริต ๑๐๘^{๑๓} เป็นต้น

(๖) **อาทินววิจย**

อาทินวะ ได้แก่ สภาวะที่ไม่นำยินดีพอใจ, โทษ ได้แก่ ทุกข์ โทมนัส หรือทุกข์ ๓ อย่าง และสังขารที่เป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมด, ทุกข์ ได้แก่ ความรู้สึกไม่สบายทางกาย, โทมนัส ได้แก่ ความรู้สึกไม่สบายทางใจ, ทุกข์ ๓ อย่าง ได้แก่ ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์, สังขารทั้งหมด คือ ชั้น ๕ อันมีลักษณะไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ มีโทษ มีภัย มีอันตราย อยู่ภายใน เป็นสิ่งน่ากลัว เป็นภาวะที่ไม่น่าเพลิดเพลินยินดี

ในการจำแนกให้ละเอียด สามารถนำอาทินวะเหล่านี้ ได้แก่ ทุกข์ โทมนัส ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ และเตฏุมิกสังขารทั้งหมด มาจำแนกโดยลักษณะเป็นต้นและจำแนกประเภทต่าง ๆ เช่น ทุกข์มีลักษณะบีบคั้น สามารถจำแนกประเภทได้มากมาย ดังที่ ท่านพระสารีบุตรแจกแจงเอาไว้ว่า

คำว่า **ทุกข์** ในคำว่า **ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น** อธิบายว่า ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสภปริเทวทุกข์โทมนัสอุปายาสทุกข์ ทุกข์เนื่องจากการเกิดในนรก ทุกข์เนื่องจากการเกิดในกำเนิดเดรัจฉาน ทุกข์เนื่องจากการเกิดในเปตวิสัย ทุกข์เนื่องจากการเกิดในโลกมนุษย์ ทุกข์เนื่องจากการถือกำเนิดในครรร ทุกข์เนื่องจากการอยู่ในครรร ทุกข์เนื่องจากการคลออดจากครรร ทุกข์ที่สืบเนื่องมาจากผู้เกิด ทุกข์ของผู้เกิดที่เนื่องมาจากผู้อื่น ทุกข์ที่เกิดจากความพยายามของตนเอง ทุกข์ที่เกิดจากความพยายามของผู้อื่น ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ

๑๓ ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๓-๔๗๖/๔๗๘-๔๘๗, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๓-๔๗๖/๖๒๒-๖๓๓.

ทุกข์ที่เกิดจากสังขาร ทุกข์ที่เกิดจากความแปรผัน โรคทางตา โรคทางหู โรคทางจมูก โรคทางลิ้น โรคทางกาย โรคศีรษะ โรคหู โรคปาก โรคฟัน โรคไธ โรคหืด ไข้หวัด ไข้พิษ ไข้เชื่อมซึม โรคท้อง เป็นลมสลบ ลงแดง จุกเสียด อหิวาตกโรค โรคเรื้อน ฝี กลาก มอกร้อ ลมบ้าหมู หิดเปื่อย หิดดำน หิด หูด โรคละลอก โรคติชาน โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคริดสีดวงทวาร ความเจ็บป่วยที่เกิดจากดี ความเจ็บป่วยที่เกิดจากเสมหะ ความเจ็บป่วยที่เกิดจากลม ไข้สันนิบาต ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการเปลี่ยนฤดูกาล ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการผลิตเปลี่ยนอริยาบถ ไม่ได้ส่วนกัน ความเจ็บป่วยที่เกิดจากความปากเพียรเกินกำลัง ความเจ็บป่วยที่เกิดจากผลกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ทุกข์ที่เกิดจาก สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ทุกข์เพราะมารดาตาย ทุกข์เพราะบิดาตาย ทุกข์เพราะพี่ชายน้องชายตาย ทุกข์เพราะพี่สาวน้องสาวตาย ทุกข์เพราะบุตรตาย ทุกข์เพราะ ิตาตาย ทุกข์เพราะความพินาศของญาติ ทุกข์เพราะโรคทรัพย์พินาศ ทุกข์เพราะความเสียหาย ที่เกิดจากโรค ทุกข์เพราะสืลวิบัติ ทุกข์เพราะทัญญูวิบัติ

ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่าใดปรากฏในเบื้องต้น ความดับแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมปรากฏในเบื้องปลาย วิบากอาศัยกรรม กรรมอาศัยวิบาก รูปอาศัยนาม นามอาศัยรูป นามรูปเป็นไปตามชาติ ชราติดตาม พยาธิครอบงำ มรณะย่ำยี ตกอยู่ในความทุกข์ ไม่มีที่ปกป้อง ไม่มีที่หลีกเร้น ไม่มีที่พึ่ง ไม่มีที่อาศัย นีตรัสเรียกว่า ทุกข์ ทุกข์นี้ เป็นภัย เป็นภัยใหญ่ เป็น เครื่องบีบคั้น เป็นสิ่งกระทบกระทั่ง เป็นอันตราย เป็นอุปสรรคของโลกนี้^{๑๔}

(๗) นิสสรณวิจย

นิสสรณะ ได้แก่ สภาวะสลัดออก, สภาวะที่เป็นเหตุนำออกไป สามารถนำมาจำแนก ลักษณะและประเภท ได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ก. สภาวะสลัดออก หมายถึง พระนิพพาน พระนิพพานนั้นถึงแม้ว่าจะ มีเพียงหนึ่งเดียว โดยมีลักษณะสงบระงับ แต่สามารถจำแนกได้โดยปริยาย เช่น สอุปาทิเสสนิพพาน อนุปาทิเสสนิพพาน เป็นต้น

ข. สภาวะที่เป็นเหตุนำออก หมายถึง อริยมรรคมองค์ ๘ รวมทั้งโพธิปักขิยธรรม ทั้งหลายในระดับโลกุตระ ในการจำแนกโดยละเอียด สามารถนำเอาสภาวะเหล่านั้นทั้งหมดมา จำแนกโดยลักษณะเป็นต้นและจำแนกประเภทต่าง ๆ เช่น สัมมาทิฐิมีลักษณะเห็นตามเป็นจริง จำแนกประเภทเป็น ๔ ได้แก่ (๑) ความรู้ในทุกข์ (๒) ความรู้ในทุกขสมุทัย (๓) ความรู้ในทุกขนิโรธ (๔) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นต้น ลักษณะของธรรมในชุดโพธิปักขิยธรรม ท่าน พระสารีบุตรได้แสดงไว้ว่า

๑๔ พ.จ. (บาลี) ๓๐/๒/๒๙-๓๐, พ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๑-๕๒.

อริยมรรค ๘

มรรคคือความเห็น ชื่อว่าสัมมาทิฐิ
มรรคคือความตรึกตรอง ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ
มรรคคือการกำหนด ชื่อว่าสัมมาวาจา
มรรคคือสมุฏฐาน ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ
มรรคคือความผ่องแผ้ว ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ
มรรคคือการประคองไว้ ชื่อว่าสัมมาวายามะ
มรรคคือความตั้งมั่น ชื่อว่าสัมมาสติ
มรรคคือความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสัมมาสมาธิ^{๑๕}

โพชฌงค์ ๗

มรรคคือความตั้งมั่น ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์
มรรคคือการเลือกเฟ้น ชื่อว่าธัมมวิจยสัมโพชฌงค์
มรรคคือการประคองไว้ ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์
มรรคคือความแผ่ซ่าน ชื่อว่าปิติสัมโพชฌงค์

มรรคคือความสงบ ชื่อว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
มรรคคือความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสมาธิสัมโพชฌงค์
มรรคคือการพิจารณา ชื่อว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์^{๑๖}

พละ ๕

มรรคคือความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา ชื่อว่าสัทธาพละ
มรรคคือความไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน ชื่อว่าวิริยพละ
มรรคคือความไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท ชื่อว่าสติพละ
มรรคคือความไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ ชื่อว่าสมาธิพละ
มรรคคือความไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา ชื่อว่าปัญญาพละ^{๑๗}

๑๕ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓๗/๒๔๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๓.

๑๖ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓๗/๒๔๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๓.

๑๗ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓๗/๒๔๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๔.

อินทรี ๕

มรรคคือความน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าสัทอินทรี
มรรคคือการประคองไว้ ชื่อว่าวิริยอินทรี
มรรคคือความตั้งมั่น ชื่อว่าสตินทรี
มรรคคือความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสมาธินทรี
มรรคคือความเห็น ชื่อว่าปัญญาอินทรี^{๑๘}

ลักษณะธรรมฝ่ายตรัสรู้

มรรคที่ชื่อว่าอินทรี เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่
มรรคที่ชื่อว่าพละ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหว
มรรคที่ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะนำออก
มรรคที่ชื่อว่าองค์แห่งมรรค เพราะมีสภาวะเป็นเหตุ
มรรคที่ชื่อว่าสติปัฏฐาน เพราะมีสภาวะตั้งมั่น
มรรคที่ชื่อว่าสัมมปปธาน เพราะมีสภาวะตั้งไว้
มรรคที่ชื่อว่าอิทธิบาท เพราะมีสภาวะให้สำเร็จ
มรรคที่ชื่อว่าสัจจะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้
มรรคที่ชื่อว่าสมณะ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน
มรรคที่ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น
มรรคที่ชื่อว่าสมณะและวิปัสสนา เพราะมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน
มรรคที่ชื่อว่าธรรมที่เป็นคู่กัน เพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน
มรรคที่ชื่อว่าสลิสุทธิ เพราะมีสภาวะสำรวจ
มรรคที่ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน
มรรคที่ชื่อว่าทัญญูวิสุทธิ เพราะมีสภาวะเห็น
มรรคที่ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะมีสภาวะหลุดพ้น
มรรคที่ชื่อว่าวิชชา เพราะมีสภาวะรู้แจ้ง
มรรคที่ชื่อว่าวิมุตติ เพราะมีสภาวะสละ
มรรคที่ชื่อว่าญาณในความสิ้นไป เพราะมีสภาวะตัดขาด
มรรคที่ชื่อว่าฉันทะ เพราะมีสภาวะเป็นมูล
มรรคที่ชื่อว่ามนสิการ เพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน
มรรคที่ชื่อว่าผัสสะ เพราะมีสภาวะเป็นที่ประชุม
มรรคที่ชื่อว่าเวทนา เพราะมีสภาวะเป็นที่รวม
มรรคที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะมีสภาวะเป็นประธาน

๑๘ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓๗/๒๙๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๔.

มรรคที่ชื่อว่าสติ เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่
มรรคที่ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะเป็นธรรมที่ยิ่งกว่าธรรมนั้น
มรรคที่ชื่อว่าวิมุตติ เพราะมีสภาวะเป็นแก่นสาร
มรรคที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด^{๑๙}

(๘) ผลวิชัย

ผล ได้แก่ ผลของพระธรรมเทศนานั้นที่เกิดขึ้นสำหรับผู้ฟัง พระคานี พระพุทธรงค์
ทรงแสดงไว้ จำแนกผลได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้ ผลของพระธรรมเทศนามี ๒ ประการ คือ

ก. ผลที่เกิดในปัจจุบัน คือ ผลจากการฟังธรรม คือ มีสุตมยปัญญา ได้ฟัง
ในสิ่งที่ไม่เคยฟัง เข้าใจสิ่งที่เคยฟังแล้ว บรรเทาความลึกลับสงสัยได้ ทำความเห็นให้ตรง จิต
มีความผ่องใส มีความเข้าใจอรรถะ เข้าใจธรรมะ โดยเฉพาะความตรงข้ามกันระหว่างความ
ไม่ประมาทกับความประมาท สามารถนำไปปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลส ดำเนินไปตามสัมมาปฏิบัติ
จนถึงความสุข เพิ่มพูนกุศลคุณความดี ทำความเพียร เข้าถึงธรรมระดับต่าง ๆ เข้าถึงความสุข
ระดับต่าง ๆ และได้วิสุทธิ ๖ ประการ ได้แก่ สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ญาณวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

ข. ผลที่เกิดในภายหน้า คือ ผลที่เกิดขึ้นสำหรับผู้ที่ไม่อาจบรรลุมรรคในขณะ
ฟังธรรม ก็เป็นการสั่งสมบุญบารมีเพื่อให้ได้สมบัติต่าง ๆ เช่น สมบัติคืออายุ ผิวพรรณ กำลัง
ความสุข เกียรติยศ บริวาร ความเป็นใหญ่ อุปนิสัยดี สิริแห่งความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ สิริ
แห่งความเป็นเทวราช ความถึงพร้อมด้วยจักร ๔ ความถึงพร้อมด้วยศีล ความถึงพร้อมด้วย
สมาธิ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ ปฏิสัมภิทา ๔ สาวกโพธิ ปัจเจกโพธิ และสัมมาสัมโพธิ ในอนาคต
ภายหน้าต่อไป จนกว่าจะทำให้แจ้งนิพพาน

(๙) อุปายวิชัย

อุปาย ได้แก่ อุปายที่เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่เป็นเหตุให้เกิดอริยมรรค, อุปายอัน
เป็นเหตุให้เกิดผลมีภวสมบัติเป็นต้น เหตุเบื้องต้นอันเป็นอุปายให้เกิดผลทั้ง ๒ อย่าง คือ
ความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องนั้น ๆ โดยเฉพาะการประพจน์พหุพจน์คือข้อปฏิบัติอริยมรรค
อันประเสริฐนี้ มีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ และสัมมาทิฐิอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) โปรโตโฆส
(๒) โยนิโสมนสิการ พระพุทธรงค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโดยแจ่มชัดหลากหลาย เป็นอุปาย
อันชาญฉลาดเพื่อให้เวไนยสัตว์เกิดสัมมาทิฐิในเรื่องนั้น ๆ แล้วจะได้ปฏิบัติให้สมบูรณ์ต่อไป

๑๙ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓๗/๒๕๙-๓๐๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๔.

ในช่วงเริ่มต้นของพระสูตรต่าง ๆ พระองค์จึงได้ตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายอยู่เสมอว่า “อัมมมโน, สากัมมโน”^{๒๐} สำหรับในพระคาถานี้ มีอุบายที่เด่นชัด ดังนี้

ก. ปรัตโธส คือ เสียงประกาศธรรมจากผู้อื่น

คำว่า **ผู้อื่น** ในที่นี้ หมายถึง พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ทรงค้นคว้าหาอุบายเพื่อนำสัตว์ทั้งหลายออกจากวิภวาทกฏ พระองค์ได้ทรงประกาศสังฆธรรมไว้ด้วยแง่มุมต่าง ๆ มากมาย ก็เพื่อความเกื้อกูลเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย การมีศรัทธา เข้าไปหา เข้าไปนั่งใกล้ เจียโสดพร้อมสดับธรรมจึงมีความสำคัญมาก เพราะเป็นโอกาสอันหาได้ยาก เพราะการจะโอกาสเช่นนี้ ถึงพร้อมด้วยองค์ประกอบหลายอย่าง เช่น พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นมาในโลก ทรงประกาศอริยสังฆธรรมที่นำสัตว์ออกจากทุกข์ได้ ต้องเกิดเป็นมนุษย์ มีปัญญาสามารถแยกแยะได้ จึงจะมีโอกาสได้ฟังพระสัทธรรม หากมีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้ว แต่ผู้นั้นไปเกิดเป็นสัตว์นรก กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน เปเรตวิสัย อสุรกาย เป็นหมู่เทพที่มีอายุยืนยาว ก็หมดโอกาสในการฟังพระสัทธรรม แม้เกิดเป็นมนุษย์แล้ว แต่เป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ เป็นคนโง่มาก ไม่รู้จักแยกแยะคำพูดใดเป็นสุภาสิต หรือทุพภาสิต ก็ไม่ได้ฟังพระสัทธรรมเช่นเดียวกัน

พระพุทธเจ้าผู้เป็นแหล่งกำเนิดแห่งคำสอนนี้ เป็นกัลยาณมิตรที่แท้จริง และกัลยาณมิตรนี้เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว เนื่องจากว่า หากไม่มีพระพุทธเจ้าแล้ว การปฏิบัติพรหมจรรย์คืออริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อออกจากวิภวาทกฏก็ไม่มี พุทธบริษัทอาศัยพระพุทธร่องค์แล้ว ผู้ที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากความเกิด ผู้ที่มีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากความแก่ ผู้ที่มีความตายเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากความตาย ผู้ที่มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ดังที่พระองค์ตรัสว่า

อานนท ที่จริง ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว อานนท ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดีพึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก^{๒๑}

ข. โยนิโสมนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจให้แยบคาย การรู้จักคิดพิจารณาธรรมเทศนานั้นด้วยดี พิจารณาใส่ใจให้ถูกต้อง ในแง่มุมที่จะทำให้เกิดปัญญา เกิดกุศลระดับต่าง ๆ เมื่อมีการฟังพระสัทธรรม ด้วยปรัตโธส อันเป็นเหตุภายนอกแล้ว ก็ต้องมีเหตุภายใน คือ น้อมนำสังฆธรรมที่ทรงประกาศนั้นเข้ามาในใจ ก็จะเป็นอุบายให้เกิดสัมมาทิฏฐิและกุศลเจริญงอกงาม

๒๐ ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑/๑. และในตอนเริ่มต้นของพระสูตรทั่วไป.

๒๑ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๒/๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๓.

ยิ่งขึ้นไป เพราะกุศลธรรมทั้งหลายนั้น เจริญงอกงามจากโยนิโสมนสิการ การใส่ใจให้ถูกต้องนี้ จึงมีอุปการะเกื้อกูลต่อธรรมทั้งหลายมาก ดังที่ท่านพระสารีบุตรสรุปไว้ว่า

ธรรมมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล ๙ ได้แก่

๑. บุคคลมณสิการโดยแยบคาย ปราโมทย์ย่อมเกิด
 ๒. เมื่อมีปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด
 ๓. เมื่อใจเกิดปีติ กายย่อมสงบ
 ๔. ผู้มีกายสงบ ย่อมได้รับสุข
 ๕. เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น
 ๖. เมื่อจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็นตามความเป็นจริง
 ๗. เมื่อรู้ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่ายได้เอง
 ๘. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด
 ๙. เพราะคลายกำหนด จึงหลุดพ้น
- นี้ คือธรรม ๙ ประการที่มีอุปการะมาก^{๒๒}

ค. ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย

เมื่อมีเหตุ ๒ ประการ คือ ปรโตโฆสะกับโยนิโสมนสิการแล้ว สัมมาทิฐิ ก็ย่อมเกิดขึ้น เป็นหัวหน้าพาดำเนินไปในหนทางที่ถูกต้องต่อไป และกุศลทุกประการรวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทนี้เป็นธรรมหัวข้อใหญ่ หากเข้าใจแล้ว แต่ประมาทเสีย ธรรมทั้งหลายก็ไม่ได้รับการปฏิบัติ ธรรมก็ไม่สำเร็จประโยชน์แก่ผู้นั้น หากมีความไม่ประมาท ธรรมทั้งหลายได้รับการปฏิบัติ ธรรมก็สำเร็จประโยชน์แก่ผู้นั้น การอุบัติของพระพุทธเจ้าก็ย่อมอำนวยประโยชน์ให้แก่ผู้นั้นอย่างสมบูรณ์เต็มที่

ธรรมคือความไม่ประมาทนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้เป็นปัจฉิมวาจาว่า “วธมมา สงฺขารธา อปฺปมาเทน สมปาเทถ”^{๒๓} “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลาย จงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๒๔} พระพุทธพจน์บทนี้ แสดงให้เห็นว่า ทรงย่อพระธรรมคำสอนที่ทรงประกาศตลอดเวลา ๔๕ ปี ลงในเพียงบทเดียว คือ ความไม่ประมาท^{๒๕}

๒๒ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๙/๒๗๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๘-๔๑๙.

๒๓ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๘/๑๓๕.

๒๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

๒๕ ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๑๘/๒๐๑.

กุศลธรรมทั้งหมด มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทเป็นเลิศกว่ากุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ความไม่ประมาทเป็นเหตุที่สำคัญ เป็นเลิศ ทำให้การเจริญอริยมรรค เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นอริยสัจ ๔ ทำให้แจ้งนิพพานเป็นไปได้ พระองค์ทรงแสดงให้เห็นความสำคัญเป็นเลิศกว่าธรรมทั้งหลาย โดยอุปมา ๑๐ อย่าง คือ

อุปมาที่ ๑ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เลิศกว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในสากลจักรวาล เหมือนกับความไม่ประมาทนี้เป็นธรรมกว้างขวาง เป็นที่รวมของธรรมอื่น ๆ ฉะนั้น

อุปมาที่ ๒ รอยเท้าของสัตว์ที่เที่ยวไปบนบก รอยเท้าช้างใหญ่กว่ารอยเท้าสัตว์อื่นทั้งหมด รอยเท้าสัตว์เหล่านั้นรวมลงในรอยเท้าช้าง

อุปมาที่ ๓ กลอนของเรือน ยอดของบ้านถือว่าเป็นจุดสูงสุดของบ้าน

อุปมาที่ ๔ กลิ่นหอมที่เกิดจากราก รากกฤษณาเป็นเลิศ

อุปมาที่ ๕ กลิ่นหอมที่เกิดจากแก่น แก่นจันทน์แดงเลิศที่สุด

อุปมาที่ ๖ กลิ่นหอมที่เกิดจากดอก ดอกมะลิเลิศที่สุด

อุปมาที่ ๗ พระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดิเป็นเลิศ เป็นยอดกว่าพระราชาทรงปวง พระราชาอื่น ๆ ก็คล้อยตามพระเจ้าจักรพรรดิ

อุปมาที่ ๘ แสงดวงจันทร์ มีความสว่างมากกว่าดวงดาว

อุปมาที่ ๙ แสงดวงอาทิตย์ แสงสว่างจากดวงอาทิตย์นี้ยอดกว่าแสงอื่น ๆ ขึ้นมาทำลายความมืดทั้งหมด

อุปมาที่ ๑๐ ผ้าที่ทอดด้วยด้าย ผ้าแคว้นกาสิยอดกว่าผ้าจากถิ่นอื่น^{๒๖}

(๑๐) อาณัติวิชัย

อาณัติ ได้แก่ การชักชวน แนะนำของพระผู้มีพระภาคเพื่อประโยชน์เกื้อกูลสำหรับ เวไนยสัตว์ พระพุทธองค์ทรงแนะนำ ชักชวนให้พุทธบริษัทละเว้นจากการทำความชั่ว และงดเว้นให้ห่างไกลจากสิ่งที่เป็นอุปสรรคขัดขวางความเจริญ ทรงกระตุ้นเตือนให้ทำคุณความดี ให้เข้าถึงสิ่งดีงามสูงส่งที่ควรเข้าถึงในขณะที่ยังมีโอกาสอยู่ ทรงเน้นไปที่คำสอนที่มีปาฏิหาริย์ คอยพรั่มสอนอยู่เสมอว่า “จงตรีกอย่างนี้ อย่าได้ตรีกอย่างนี้ จงมนสิการอย่างนี้ อย่าได้มนสิการอย่างนี้ จง

๒๖ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๓๙-๑๔๘/๓๙-๔๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๓๙-๑๔๘/๗๒-๗๗.

ละธรรมนี้ จงบรรลุธรรมนี้อยู่”^{๒๗} ความไม่ประมาท คือ การมีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอนี้เป็นอนุสาสนี เป็นคำพร่ำสอนของพระพุทธองค์ ดังที่พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะอยู่ นี่เป็นคำพร่ำสอนของเราสำหรับเธอทั้งหลาย”^{๒๘}

เมื่อทรงแสดงธรรม ให้ความเข้าใจชัดเจนในประเด็นต่าง ๆ จบลงแล้ว พระองค์ทรงชักชวนให้ภิกษุทั้งหลายเร่งไปปฏิบัติสมณะวิปัสสนาในสถานที่อันเหมาะสม ให้ไม่มีความประมาท มีสติอยู่เสมอ เจริญอริยมรรค เพื่อทำให้แจ้งอริยสัจ จะได้ไม่มีความเดือดร้อนใจในภายหลังว่า เมื่อก่อนตอนที่กำลัง สมควรทำแต่ไม่ได้ทำ ดังพระพุทธพจน์ว่า

กิจใดที่ศาสดาผู้หวังประโยชน์เกื้อกูล เอื้อเพื่อ อาศัยความอนุเคราะห์จะพึงกระทำ แก่สาวกทั้งหลาย กิจนั้นตถาคตก็ได้กระทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง เธอทั้งหลาย จงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าได้มีความเดือดร้อนในภายหลัง นี่เป็นคำพร่ำสอนของตถาคตสำหรับเธอทั้งหลาย^{๒๙}

(๑๑) อนุคติวิชัย

จำแนกโดยยกพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อความสอดคล้องกันมาอ้างอิง เพื่อความเข้าใจเนื้อความของพระพุทธพจน์ในหลายแง่มุม ช่วยให้เกิดความเข้าใจที่กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้นสำหรับพระพุทธพจน์ที่แสดงเรื่องความไม่ประมาทและความประมาทนั้นมีมากมาย ผู้วิจัยจะยกตัวอย่างมาบางคาถา ดังนี้

คนพาลมีปัญญาทรม ประกอบความประมาทอยู่เสมอ
ส่วนบัณฑิตผู้มีปัญญา รักษาความไม่ประมาทไว้
เหมือนคนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ ฉะนั้น

ท่านทั้งหลาย อย่าประกอบความประมาท
อย่าประกอบความเซยชมยินดีในกามเลย
เพราะผู้ไม่ประมาทแล้ว เพ่งพินิจอยู่
ย่อมได้รับความสุขอันไพบุลย์^{๓๐}

๒๗ อจ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๖๑/๑๖๖, อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๖๑/๒๓๕.

๒๘ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๐/๘๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕.

๒๙ ม.มู. (บาลี) ๑๒/๒๑๕/๑๘๑, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๑๕/๒๒๕.

๓๐ ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๖-๒๗/๒๐, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๖-๒๗/๓๒-๓๓.

เมื่อใด บัณฑิตบรรเทาความประมาท ด้วยความไม่ประมาท
ขึ้นสู่ปัญญาจุปราสาทไม่เศร้าโศก
พิจารณาเห็นหมู่สัตว์ผู้มีความเศร้าโศก
เมื่อนั้น บัณฑิตผู้เป็นนักปราชญ์ ย่อมเห็นคนพาลได้
เหมือนคนที่ยืนอยู่บนภูเขาเห็นคนที่ภาคพื้นได้ ฉะนั้น ^{๓๑}

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท
หรือเห็นภัยในความประมาท
เผาสังโยชนน้อยใหญ่ได้หมด
เหมือนไฟเผาเชื้อน้อยใหญ่ให้หมดไป ฉะนั้น ^{๓๒}

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท
หรือมีปกติเห็นภัยในความประมาท
เป็นผู้ไม่เสื่อม เชื่อว่าอยู่ใกล้นิพพานแน่แท้ ^{๓๓}

๓. ยุติการะ

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยพิจารณาความเหมาะสมของพระพุทธพจน์ การตรวจสอบความเหมาะสมของพยัญชนะใช้หลักมหาปเทศ ๔ ได้แก่ (๑) พุทธาปเทศ (๒) สังฆาปเทศ (๓) สัมพหุสัทเถราปเทศ (๔) เอกัตถเถราปเทศ ส่วนการตรวจสอบความเหมาะสมของอรรถะ คือ ตรวจสอบให้ไม่ขัดแย้งกับหลักธรรมสำคัญ ได้แก่ (๑) อริยสัจ ๔ (๒) หลักวินัย ๓ (๓) หลักปฏิจกสมุปบาท พระคาถานี้ พิจารณาความเหมาะสมได้ดังนี้

ก. สัททยติ คือ ความเหมาะสมด้านพยัญชนะ

พระคาถานี้ เป็นบาลีที่ขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง จัดอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท รักษาสืบต่อเป็นอย่างดี บทพยัญชนะทั้งหมดจึงถือว่ามีความถูกต้องเหมาะสมทุกประการ สามารถแสดงเนื้อความได้ตามพุทธประสงค์และรักษาสัจธรรมที่ทรงประกาศได้อย่างสมบูรณ์ สามารถพิจารณาความเหมาะสมได้ในทุก ๆ บท ดังตัวอย่าง

บทว่า **อปปมาโท** เป็นกัตตา บทว่า **อมตัม** เป็นวิกตีกัตตา ทั้ง ๒ นี้เป็นบทที่ลงปฐมาวรีกัตติ เอกวจนะเหมือนกัน

๓๑ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๘/๒๐, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘/๓๓.

๓๒ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๑/๒๑, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๓๔.

๓๓ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๒/๒๑, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒/๓๔.

บทว่า ปมาโท เป็นกัตตา บทว่า ปทํ เป็นวิกตีกัตตา ทั้ง ๒ บทนี้เป็นบทที่ลงปฐมาวิริกตติ เอกวจนะเหมือนกัน

บทว่า มจฺจุโน เป็นสามีสัมพันธะในบทว่า ปทํ จึงลงจตุตถีวิกตติ เอกวจนะ

บทว่า อปฺปมตฺตา เป็นคุณนาม ลงปฐมาวิริกตติ พหุวจนะ เป็นวิเสสณะของ ขนา บทว่า มียนฺติ เป็นบทแสดงกิริยา จึงลง อนฺติ วิกตติ เป็นพหุวจนะสอดคล้องกับประธาน

บทว่า เย เป็นสัพพนาม บทว่า ปมตฺตา เป็นคุณนาม ลงปฐมาวิริกตติ พหุวจนะ เป็นวิเสสณะของ ขนา บทว่า มตา เป็นคุณนาม จึงลง ปฐมาวิริกตติ พหุวจนะ สอดคล้องกับประธาน

บทว่า น และ ยถา เป็นนิบาต ไม่มีการเปลี่ยนรูปใด ๆ

ข. อัตถยฺยติ คือ ความเหมาะสมด้านอรรถะ

พระคานานี้ มีความเหมาะสมทางด้านอรรถะที่สมบูรณ์ ไม่ขัดแย้งกับหลักอริยสัจ ๔ เป็นไปเพื่อละกิเลส และหยั่งลงสู่กระบวนการปฏิจกสมุปปาทได้ อธิบายดังตัวอย่างต่อไปนี้

การประกอบลงในอริยสัจ ๔ พิจารณาได้จากการอธิบายด้วยเทศนาหาระ พระคานานี้ ประกอบลงในอริยสัจทั้ง ๔ ข้อ

การละกิเลส พิจารณาได้จากการมีข้อปฏิบัติที่จัดอยู่ในอริยมรรค ข้อปฏิบัติอริยมรรคนั้น เป็นธรรมจักร เป็นอาวุธคือธรรมสำหรับทำลายกิเลส และพิจารณาจากผลของพระธรรมเทศนา ที่มีผู้ได้บรรลุธรรม

การหยั่งลงสู่กระบวนการปฏิจกสมุปปาท พิจารณาได้จากหลักธรรมที่ฝ่ายวิขา และฝ่ายอวิขาที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของกระบวนการ ความไม่ประมาทจัดเป็นธรรมฝ่ายวิขา เป็นปฏิจกสมุปปาทฝ่ายนิโรธวาระ เป็นกระบวนการไม่เกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ส่วนความประมาทจัดเป็นธรรมฝ่ายอวิขา เป็นปฏิจกสมุปปาทฝ่ายสมุทฺยวาระ เป็นกระบวนการเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง

เมื่อพิจารณาเนื้อความในพระคานานี้ แต่ละส่วนก็มีอรรถะถูกต้องเหมาะสมทุกประการ อธิบายได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ” เพราะความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลายนั้นเป็นธรรมที่มีอุปการะมากต่อการกระทำคุณความดีทั้งหมด หากขาดสติแล้ว ก็ไม่อาจจะกระทำกุศลใด ๆ ได้ กุศลทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นชั้นกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล หรือ โลกุตตรกุศลก็ต้องมีสติเป็นส่วนประกอบด้วยเสมอ การจะทำให้แจ้งพระนิพพานได้

ต้องอาศัยกุศลธรรมชั้นโลกุตตระ สูงสุดคืออรหัตตมรรค ดังนั้น ความไม่ประมาทคือความมีสติอยู่เสมอนี้ จึงเป็นเหตุทำให้แจ้งนิพพาน

“ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” เพราะความขาดสติ ทำให้จิตเป็นอกุศล ทำให้จิตเศร้าหมองเร่าร้อน ก่อให้เกิดความทุกข์ทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่น ไม่อาจจะทำกุศลที่จะยกระดับจิตให้สูงขึ้น ไม่อาจทำให้แจ้งนิพพานได้ เมื่อไม่ทำให้แจ้งนิพพาน ก็ยังต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในวัฏฏะสงสารตลอดกาลนาน ความประมาทจึงเป็นทางแห่งความตาย เพราะต้องเกิดในวัฏฏะสงสารอยู่ตลอดไป เมื่อเกิด ก็ต้องตายคู่กันเสมอ

“คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย” เพราะผู้อยู่อย่างมีสติ จิตก็เป็นกุศล เป็นพื้นฐาน เมื่อคิด พูด ทำ ก็เป็นสุจริต ผู้มีสติย่อมไม่หลงลืมว่าต้องแก่ ต้องตาย ต้องรับชวนชวายเป็นคุณงามความดีในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ ผู้มีสติย่อมไม่ลืมความจริงว่าชีวิตเป็นทุกข์ โลกเป็นทุกข์ การเวียนว่ายตายเกิดเป็นทุกข์ ความพ้นทุกข์คือพระนิพพาน รับชวนชวายในการประกอบความเพียรเพื่อรู้หรือริยสัจ เมื่อมีชีวิตอยู่ก็ทำความดีและเร่งปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งนิพพาน แม้เมื่อตายแล้วเกิดใหม่ ก็มีอุปนิสัยนี้ต่อไป หากได้เป็นพระอริยเจ้าตั้งแต่ในชาตินั้น ก็จะเป็นผู้ไม่เสื่อมอีก ปฏิบัติเพื่ออริยมรรคเบื้องสูงต่อไป จนกระทั่งเข้าถึงนิพพานในชาติสุดท้าย

“คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” เพราะผู้อยู่อย่างขาดสติ จิตเป็นอกุศล มีแต่ความคิดโลภ คิดโกรธ คิดหลง ไม่อาจจะคิดทำคุณงามความดีได้ ไม่มีความคิดที่จะให้ทาน สมาทานรักษาศีล เจริญสมาธิ เจริญวิปัสสนา เพื่อเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน จึงเป็นเหมือนกับคนตายแล้ว ซึ่งไม่มีจิต ก็ไม่เกิดความคิดที่จะให้ทาน สมาทานรักษาศีล เป็นต้นเช่นเดียวกัน ความเป็นอยู่ของผู้ประมาทแล้ว ก็เหมือนกับคนที่ตายแล้ว ไม่ได้มีคุณงามความดีเพิ่มขึ้นเลย อยู่ไปก็ไม่เกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น

๔. ปทัฏฐานหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยพิจารณาเหตุใกล้ของธรรมในพระพุทฺธพจน์นั้น พระศาสดานี้ พิจารณาเหตุที่ต่อเนื่องกันเป็นกระแส โดยพิจารณาได้ ๒ แบบ คือ (๑) โอริยโหริยหะ คือเหตุต่อเนื่องลงไป (๒) อารุยหารุยหะ คือผลที่ต่อเนื่องขึ้นมา ทั้งโดยคล้ายตามและแบบตรงข้าม ได้ดังนี้

ก. ความไม่ประมาท

ความไม่ประมาท คือ ความมีสติตั้งมั่น เป็นฝ่ายวิชชาและวิมุตติ เกิดประกอบกับจิตที่เป็นกุศล เป็นจิตตูปบาทที่เป็นกุศล มีโยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐาน ยกตัวอย่างตามพระพุทฺธพจน์ว่า

การคบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การพึงสัทธรรมบริบูรณ์
การพึงสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์
ศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยแยบคายบริบูรณ์
การมนสิการโดยแยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์
สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์
ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สุจริต ๓ บริบูรณ์
สุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติปัญฐาน ๔ บริบูรณ์
สติปัญฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์
โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์
วิชาและวิมุตตินี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้^{๓๔}

กระบวนธรรมตามพระพุทธรพจน์นี้มีธรรม ๑๐ ประการต่อเนื่องกัน ดังนี้

(๑) การคบสัตบุรุษ -> (๒) การพึงสัทธรรม -> (๓) ศรัทธา -> (๔) การมนสิการ
โดยแยบคาย -> (๕) สติสัมปชัญญะ -> (๖) ความสำรวมอินทรีย์ -> (๗) สุจริต ๓ ->
(๘) สติปัญฐาน ๔ -> (๙) โพชฌงค์ ๗ -> (๑๐) วิชาและวิมุตติ โดยแบ่งเป็น ๒ ชุด ดังนี้

(๑) โอริยโหริยหะ คือ การพิจารณาเหตุสืบเนื่องลงไป นับจากความ
ไม่ประมาท คือ การมีสติสัมปชัญญะ มีจิตตูปบาทเป็นกุศล มีปทัฏฐานต่อเนื่องมาอย่างไร พิจารณา
จากพระพุทธรพจน์ที่ยกมาข้างต้นได้ดังนี้

ความไม่ประมาท คือ สติสัมปชัญญะ จิตตูปบาทเป็นกุศล
ปทัฏฐานของสติสัมปชัญญะ คือ โยนิโสมนสิการ
ปทัฏฐานของโยนิโสมนสิการ คือ ศรัทธา
ปทัฏฐานของศรัทธา คือ สัทธัมมัสสวนะ
ปทัฏฐานของสัทธัมมัสสวนะ คือ สปัปฺริสสังเสวะ

(๒) อารุยหารุยหะ คือ การพิจารณาผลที่ต่อเนื่องขึ้นมา นับจากความ
ไม่ประมาท มีสติสัมปชัญญะ จิตตูปบาทเป็นกุศล มีผลต่อเนื่องขึ้นไปด้วยประการใด พิจารณา
จากพระพุทธรพจน์ที่ยกมาข้างต้นได้ดังนี้

๓๔ อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๒/๙๔-๙๕, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๙-๑๔๐.

สติสัมปชัญญะ	เป็นเหตุ	อินทริยสังวร	เป็นผล
อินทริยสังวร	เป็นเหตุ	สุจริต ๓	เป็นผล
สุจริต ๓	เป็นเหตุ	สติปัฏฐาน ๔	เป็นผล
สติปัฏฐาน ๔	เป็นเหตุ	โพชฌงค์ ๗	เป็นผล
โพชฌงค์ ๗	เป็นเหตุ	วิชาและวิมุตติ	เป็นผล

ข. ความประมาท

ความประมาท คือ ความขาดสติ เป็นฝ่ายอวิชาและภวตัณหา เกิดประกอบกับจิตที่เป็นอกุศล เป็นจิตตูปบาทที่เป็นอกุศล มีอโยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐาน ยกตัวอย่างตามพระพุทธพจน์ว่า

การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การไม่ฟังสัทธรรมบริบูรณ์
 การไม่ฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์
 ความไม่มีศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยไม่แยบคายบริบูรณ์
 การมนสิการโดยไม่แยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีสติสัมปชัญญะ

บริบูรณ์

ความไม่มีสติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่สำรวมอินทริย์บริบูรณ์
 ความไม่สำรวมอินทริย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ทุจริต ๓ บริบูรณ์
 ทุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้นิรวรณ ๕ บริบูรณ์
 นิรวรณ ๕ ที่บริบูรณ์ ย่อมให้อวิชาบริบูรณ์
 อวิชาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ภวตัณหาบริบูรณ์
 ภวตัณหานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้^{๓๕}

กระบวนธรรมตามพระพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

(๑) การไม่คบสัตบุรุษ -> (๒) การไม่ฟังสัทธรรม -> (๓) ความไม่มีศรัทธา ->
 (๔) การมนสิการโดยไม่แยบคาย -> (๕) ความไม่มีสติสัมปชัญญะ -> (๖) ความไม่สำรวมอินทริย์ ->
 (๗) ทุจริต ๓ -> (๘) นิรวรณ ๕ -> (๙) อวิชา -> (๑๐) ภวตัณหา โดยแบ่งเป็น ๒ ชุด ดังนี้

(๑) โอรูปโอรุหะ คือ การพิจารณาเหตุสืบเนื่องลงไป นับจากความประมาท คือ ความไม่มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตูปบาทเป็นอกุศล มีปทัฏฐานต่อเนื่องมาอย่างไร พิจารณาจากพระพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้นได้ดังนี้

^{๓๕} อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๒/๙๓, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๘.

ความประมาท คือ ความไม่มีสติสัมปชัญญะ จิตตูปบาทเป็นอกุศล
 ปทัฏฐานของความไม่มีสติสัมปชัญญะ คือ อโยนิโสมนสิการ
 ปทัฏฐานของอโยนิโสมนสิการ คือ ความไม่มีศรัทธา
 ปทัฏฐานของความไม่มีศรัทธา คือ อสัทธัมมัสสวนะ
 ปทัฏฐานของอสัทธัมมัสสวนะ คือ อสัปปริสสังเสวะ

(๒) อารุหะระหะ คือ การพิจารณาผลที่ต่อเนื่องขึ้นมา นับจากความประมาท
 ไม่มีสติสัมปชัญญะ จิตตูปบาทเป็นอกุศล มีผลต่อเนื่องขึ้นไปด้านบนอย่างไร พิจารณาจาก
 พระพุทธรูปที่ยกมาข้างต้นได้ดังนี้

ความไม่มีสติสัมปชัญญะ	เป็นเหตุ	ความไม่สำรวมอินทรีย์	เป็นผล
ความไม่สำรวมอินทรีย์	เป็นเหตุ	ทุจรีต ๓	เป็นผล
ทุจรีต ๓	เป็นเหตุ	นิวรณ ๕	เป็นผล
นิวรณ ๕	เป็นเหตุ	อวิชชา	เป็นผล
อวิชชา	เป็นเหตุ	ภวตัณหา	เป็นผล

๕. ลักษณะหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจ
 คลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการหมายถึงธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะอย่างเดียวกันแต่ไม่ได้กล่าวไว้
 ธรรมที่เสมอกันโดยสภาวะเหล่านี้ คือ (๑) การไปร่วมกัน (๒) มีกิจเสมอกัน (๓) มีเหตุเสมอกัน
 (๔) มีผลเสมอกัน (๕) มีอารมณ์เสมอกัน

ก. การไปร่วมกัน

ความไม่ประมาท คือ ความมีสติอยู่เสมอ มีสติประกอบร่วมด้วยเสมอ สตินั้น
 เป็นสภาวะที่เกิดประกอบกับจิต นอกจากเกิดพร้อมกันกับจิตแล้ว ก็ยังสภาวะอื่น ๆ เกิดประกอบ
 ร่วมด้วย มีลักษณะเป็นสัมปยุตตธรรมกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รู้อารมณ์เดียว เกิดที่เดียวกัน
 ในจิตตูปบาทหนึ่ง ๆ ที่มีสติเกิดประกอบ จะมีสภาวะธรรมอื่น ๆ เกิดร่วมอีกมาก ดังตัวอย่างเช่น

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล เป็นโณ

จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์
 มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรม
 เป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา
 จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์
 มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ

สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ อโลภะ
อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อพฺยาบาท สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ
กายลหุตา จิตตลหุตา กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุญญตา
จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฺฌัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปคคาหะ และอวิกเขปะ
ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่าเป็นกุศล^{๓๖}

เมื่อแสดงสภาวะตามแนวอิทธิธรรม ความไม่ประมาท คือความมีสตินี้ เกิดประกอบกับ
จิตที่เป็นกุศลทั้งระดับกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ มีเจตสิกอื่น ๆ เกิดประกอบ
ร่วมด้วย ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงความไม่ประมาท ก็เป็นอันกล่าวถึงจิตตูปบาทเหล่านั้นทั้งหมดด้วย
ดังนี้

กามาวจรกุศลจิต ๘ และเจตสิกที่เกิดประกอบ
รูปาวจรกุศลจิต ๕ และเจตสิกที่เกิดประกอบ
อรูปาวจรกุศลจิต ๔ และเจตสิกที่เกิดประกอบ
โลกุตตรกุศลจิต ๔ และเจตสิกที่เกิดประกอบ

ความประมาท คือความปราศจากสติ ไม่มีสติเกิดประกอบร่วมด้วย เป็นจิตตูปบาทที่
เป็นอกุศลทั้งหมด เมื่อจิตที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น ย่อมมีสภาวะธรรมอื่น ๆ เกิดร่วมอีกมาก ดังตัวอย่าง
เช่น

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล เป็นไฉน

จิตที่เป็นอกุศล สหจรตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็น
อารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือ
ปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์
ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตนทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ
มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตปปพละ โลภะ
โมหะ อภิชฌา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตปปะ สมณะ ปคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือ
สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่าเป็นอกุศล^{๓๗}

เมื่อแสดงสภาวะตามแนวอิทธิธรรม ความประมาท คือความขาดสตินี้ ในจิตตูปบาท
ที่เป็นอกุศลนั้น มีเจตสิกอื่น ๆ เกิดประกอบร่วมด้วย เมื่อกล่าวถึงความประมาท ก็เป็นอันกล่าวถึง
จิตตูปบาทเหล่านั้นทั้งหมดด้วย ดังนี้

๓๖ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๑/๒๑, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗.

๓๗ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๖๕/๑๐๕, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐.

โลภมูลจิต ๘ และเจตสิกที่เกิดประกอบ
โทสมูลจิต ๒ และเจตสิกที่เกิดประกอบ
โมหมูลจิต ๒ และเจตสิกที่เกิดประกอบ

ข. มีกิจเสมอกัน

เมื่อกล่าวถึงความไม่ประมาท ก็เป็นอันกล่าวถึงธรรมอื่น ๆ ที่มีลักษณะเสมอกัน โดยการทำกิจหน้าที่อย่างเดียวกัน เช่น โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะเป็นธรรมฝ่ายปัญญาตรัสรู้ริยสัจ ๔ เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานเหมือนกัน

มงคลทั้ง ๓๘ ประการก็เป็นอันกล่าวถึงด้วย เพราะความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลายเป็นมงคลข้อหนึ่งในบรรดามงคลทั้งหลาย เพราะเป็นเหตุแห่งความเจริญก้าวหน้ารุ่งเรืองแห่งชีวิต ทำให้ได้รับผลคือความสวัสดิ์ในทุกสถานเช่นกัน^{๓๘}

ธรรม ๗ ประการที่เป็นบุพพนิมิตแห่งการพัฒนาตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ เมื่อกล่าวถึงความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเพียงอย่างเดียว ก็เป็นอันกล่าวถึงธรรมอีก ๖ ประการที่เหลือ ได้แก่ ความเป็นผู้มีมิตรดี ความถึงพร้อมด้วยศีล ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ ความถึงพร้อมด้วยกำลังจิต ความถึงพร้อมด้วยความเห็นถูกต้อง ความถึงพร้อมด้วยการใส่ใจโดยถูกต้อง แยกกายด้วย เพราะเป็นตัวนำ เป็นบุพพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นของอริยมรรคมีองค์ ๘ เช่นเดียวกัน^{๓๙} ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพพนิมิตฉันใด กัลยาณมิตรตตาก็เป็นตัวนำ เป็นบุพพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก^{๔๐} ในพระสูตรที่กล่าวถึง สีสัมปทา ฉันทสัมปทา อัตตสัมปทา ทิฐีสัมปทา อปัมาทสัมปทา โยนิโสมนสิการสัมปทา ก็มีข้อความในทำนองเดียวกัน

ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นธรรมหมวดละ ๑ ที่มีอุปการะมากแก่ธรรมหมวดอื่น ๆ เมื่อกล่าวถึงธรรมที่มีอุปการะมากหมวดละ ๑ ก็เป็นกล่าวถึงธรรมที่มีหลายอุปการะมากหมวดละ ๒ เป็นต้นด้วย ดังนี้

๓๘ ดูรายละเอียด พุ.พ. (บาลี) ๒๕/๓-๑๓/๔-๕, พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๓-๑๓/๗-๘.

๓๙ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๙-๕๕/๒๓-๒๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙-๕๕/๔๓-๔๕.

๔๐ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๙/๒๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙/๔๓.

หมวดละ ๑ คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย^{๔๑}

หมวดละ ๒ คือ (๑) สติ (๒) สัมปชัญญะ^{๔๒}

หมวดละ ๓ คือ (๑) สปัปฺริสสังเสวะ (๒) สัทธัมมัสสวนะ (๓) ธัมมานุธัมมปฏิบัติ^{๔๓}

หมวดละ ๔ คือ จักร ๔ ได้แก่ (๑) ปฏิรูปเทสวาสะ (๒) สปัปฺริสสังเสวะ (๓) อตฺตสัมมาปณฺธิ (๔) ปุพเพกตปุญญตา^{๔๔}

หมวดละ ๕ คือ องค์ของผู้บำเพ็ญความเพียร ๕ ได้แก่ (๑) เป็นผู้มึศรัทธา (๒) เป็นผู้มึอาพาธน้อย (๓) เป็นผู้มึอโวล (๔) เป็นผู้ปรารภความเพียร (๕) เป็นผู้มึปัญญา^{๔๕}

หมวดละ ๖ คือ สารณียธรรม ๖ ได้แก่ (๑) เมตตากายกรรม (๒) เมตตาวจกรรม (๓) เมตตามโนกรรม (๔) สาธารณโมคิ (๕) สีสสามัญญตา (๖) ทิฏฐีสามัญญตา^{๔๖}

หมวดละ ๗ คือ อริยทรัพย์ ๗ ได้แก่ (๑) สัทธานะ (๒) สีสธนะ (๓) ทิริธนะ (๔) โอตตปฺปนนะ (๕) สุตธนะ (๖) จาคธนะ (๗) ปญฺญาธนะ^{๔๗}

หมวดละ ๘ คือ ปจจัย ๘ ประการเพื่อได้ปัญญาที่เป็นเบื้องต้นของการประพฤติพรหมจรรย และความเจริญเต็มที่ของปัญญาที่ได้แล้ว ได้แก่ (๑) เป็นผู้มึหิริโอตตปฺปะมีความเคารพในพระศาสดาหรือเพื่อพรหมจาริ (๒) เข้าไปสอบถามปัญหา (๓) ได้ความสงบเย็นทางกายและทางใจ (๔) เป็นผู้มึศีล (๕) เป็นพหุสูต (๖) เป็นผู้ปรารภความเพียร (๗) เป็นผู้มึสติ (๘) พิจรณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในอุปาทานขันธ ๕ อยู่เสมอ^{๔๘}

หมวดละ ๙ คือ ธรรมมโยนิโสมนสิการเป็นมูล ๙ ได้แก่ (๑) ปราโมทย์ (๒) ปิตติ (๓) ปัสสัทธิ (๔) สุข (๕) สมာธิ (๖) ยถาภูตญาณทัสสนะ (๗) นิพพิทา (๘) วิราคะ (๙) วิมุตติ^{๔๙}

หมวดละ ๑๐ คือ นาถรณธรรม ๑๐ ได้แก่ (๑) เป็นผู้มึศีล (๒) เป็นพหุสูต (๓) เป็นผู้มึมิตรดี (๔) เป็นผู้ว่าง่าย (๕) เป็นผู้ขยัน (๖) เป็นผู้ไคร้ธรรม (๗) เป็นผู้สันโดษ (๘) เป็นผู้ปรารภความเพียร (๙) เป็นผู้มึสติ (๑๐) เป็นผู้มึปัญญา^{๕๐}

๔๑ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๑/๒๔๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๑/๓๖๗.

๔๒ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๗.

๔๓ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๓/๒๔๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๒.

๔๔ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๔/๒๔๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๕.

๔๕ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๕/๒๔๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๗๙-๓๘๐.

๔๖ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๖/๒๕๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๘๗-๓๘๘.

๔๗ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๗/๒๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๙๗.

๔๘ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๘/๒๖๒-๒๖๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๐๔-๔๐๖.

๔๙ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๙/๒๗๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๘-๔๑๙.

๕๐ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๖๐/๒๗๖-๒๗๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๒๗-๔๒๙.

ค. มีเหตุเสมอกันเป็นต้น

เมื่อกล่าวถึงความไม่ประมาทก็เป็นอันกล่าวถึงกุศลธรรมทั้งปวงด้วย เพราะมีเหตุเสมอกัน คือกุศลมูล ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ และผลเสมอกันโดยให้ผลเป็นความสุข และเพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล เป็นส่วนของกุศล เป็นฝ่ายของกุศลทั้งหมด รวมลงในความไม่ประมาท มีความไม่ประมาทเป็นมูลเหตุเหมือนกัน ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล เป็นส่วนกุศล เป็นฝ่ายกุศล ทั้งหมด มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่า ธรรมเหล่านั้น ภิกษุผู้ไม่ประมาทพึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการ ให้มาก^{๕๑}

ธรรมฝ่ายกุศลหมวดละ ๒ ได้แก่ สมณะ วิปัสสนา, หิริ โอตตัปปะ, สติ สัมปชัญญะ, โยนิโสมนสิการ การปรารภความเพียร, ญาณในสังขารม ญาณที่คล้อยไปตามสังขาร, ญาณในความสิ้นไปของกิเลส ญาณในความไม่เกิดอีก, ศรัทธา ความไม่ประมาท, การฟังพระสัทธรรม ความสำรวม, ความไม่เพ่งเล็ง ความไม่พยาบาท, เจโตวิมุตติเพราะสิ้นราคะ ปัญญาวิมุตติเพราะสิ้นอวิชชา, ความ มกน้อย ความสันโดษ, ความไม่โกรธ ความไม่ผูกโกรธ, ความไม่ลบหลู่คุณผู้อื่น ความไม่ตีตนเสมอ, การละความริษยา การละความตระหนี่, วิชา วิมุตติ, วิโมกข์อันมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ วิโมกข์อันมีอสังขตธรรมเป็นอารมณ์, สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อุปาทิเสสนิพพานธาตุ^{๕๒}

ธรรมฝ่ายกุศลหมวดละ ๓ ได้แก่ กุศลมูล ๓ สุจริต ๓ กุศลวิตก ๓ สมาธิ ๓ กุศลสัญญา ๓ สัญญาไม่วิปริต ๓ อุปกรณ์ของกุศล ๓ ความหมดจด ๓ สมบัติ ๓ ลีลา ๓ ขันธ ๓ วิโมกขมุข ๓

ธรรมฝ่ายกุศลหมวดละ ๔ ได้แก่ ปฏิปทา ๔ สติปัฏฐาน ๔ ฌาน ๔ วิหาร ๔ สัมมปปธาน ๔ อังกรยอัပ္พุตธรรม ๔ อธิฏฐาน ๔ สมาธิภาวนา ๔ สุขภาคิยธรรม ๔ อัปปมัญญา ๔

กรรมฐานต่าง ๆ ล้วนต้องอาศัยสติเป็นหลักในการปฏิบัติ หากขาดสติหรือมีความประมาทแล้ว ก็ไม่อาจปฏิบัติกรรมฐานใด ๆ ได้ ดังนั้น จึงนำกรรมฐานทั้งหมดมาแสดงด้วย ได้แก่ พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อานาปานัสสติ มรณัสสติ กายคตาสติ อุปสมานุสสติ เมตตภาวนา กรุณาภาวนา มุทิตาภาวนา อุเบกขาภาวนา เป็นต้น

^{๕๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๒๑๒/๘๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๒/๑๔๕.

^{๕๒} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๓.

เมื่อกล่าวถึงความประมาท ก็เป็นอันกล่าวถึงอกุศลธรรมทั้งหลายในชื่อต่าง ๆ ด้วย เพราะมีเหตุเสมอกัน คือ อกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ และผลเสมอกันโดยให้ผลเป็นความทุกข์

ธรรมฝ่ายอกุศลหมวดละ ๒ ได้แก่ ตัณหา อวิชชา, อหิริกะ อโนตตปปะ, ความไม่มีสติ ความไม่มีสัมปชัญญะ, อโยนิโสมนสิการ ความเกียจคร้าน, ความอหังการ ความมมังการ, ความไม่มีศรัทธา ความประมาท, การไม่ฟังพระสัทธรรม ความไม่สำรวม, ความเพ่งเล็ง ความพยาบาท, นิรวณฺ์ สังโยชนฺ์, ความโกรธ ความผูกโกรธ, ความลบหลู่คุณผู้อื่น ความตีตนเสมอ, ความริษยา ความตระหนี่, ความมีมาया ความโอ้อวด, ความเห็นผิดว่าเที่ยง ความเห็นผิดว่าขาดสูญ^{๕๓}

ธรรมฝ่ายอกุศลหมวดละ ๓ ได้แก่ อกุศลมูล ๓ ทุกขจิต ๓ อกุศลวิตก ๓ อกุศลสัญญา ๓ วิปริตสัญญา ๓ เวทนา ๓ ทุกข์ ๓ อัคคิ ๓ สัลละ ๓ ฌฏฺฐ ๓ อุปกรณ์ของอกุศล ๓ วิบัติ ๓

ธรรมฝ่ายอกุศลหมวดละ ๔ ได้แก่ อาหาร ๔ วิปลาส ๔ อุปาทาน ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อาสวะ ๔ โอฆะ ๔ สัลละ ๔ วิญญูณฺ์ฐิติ ๔ อคติคมนะ ๔

ธรรมฝ่ายอกุศลหมวดละ ๑ จำนวน ๗๓ อย่าง อกุศลหมวดละ ๒ จำนวน ๑๘ หมวด อกุศลหมวดละ ๓ จำนวน ๓๕ หมวด อกุศลหมวดละ ๔ จำนวน ๑๗ หมวด อกุศลหมวดละ ๕ จำนวน ๑๕ หมวด อกุศลหมวดละ ๖ จำนวน ๑๔ หมวด อกุศลหมวดละ ๗ จำนวน ๗ หมวด อกุศลหมวดละ ๘ จำนวน ๘ หมวด อกุศลหมวดละ ๙ จำนวน ๙ หมวด อกุศลหมวดละ ๑๐ จำนวน ๗ หมวด ตัณหาวิจริต ๑๐๘ และทิกฺขุ ๖๒ ที่รวบรวมไว้ทั้งโดยชื่อและสถานะในขุททกวัตถุวิงค์^{๕๔} ก็สามารถนำมาแสดงในลักษณะหาระได้เช่นกัน

๖. จตุพยุหหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยใช้กลุ่มแห่งวิธีการ ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) เนรุตตะ (๒) อธิปายะ (๓) เทสนานิทาน (๔) ปุพฺพปาปฺรานุสนธิ สามารถนำมาอธิบายพระคถา^{๕๕} นี้ ได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ก. เนรุตตะ

บทที่นำมาตั้งวิเคราะห์นั้น นำมาจากพระคถา^{๕๖} นี้โดยตรง หรือนำมาจากบทที่อธิบายเสริมเข้ามาจากปทัฏฐฐานหาระและลักษณะหาระด้วยก็ได้ ทั้งนี้ ก็เพื่อช่วยให้เกิดความเข้าใจ

^{๕๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๓, เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๔.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๘๓๒-๘๗๗/๔๒๑-๔๘๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๓๒-๘๗๗/ ๕๓๔-๖๓๔.

ในพระพุทธรูปที่ชัดเจนยิ่งขึ้นนั่นเอง ในเอกสารประกอบการสอน ผู้เขียนจะตั้งวิเคราะห์ศัพท์
ในพระคาถาบางศัพท์พอเป็นแนวทาง

อปฺปมาโท

วิ. ปมฺพชนฺ ปมาโท ความประมาท ชื่อว่า ปมาทะ

วิ. น ปมาโท อปฺปมาโท ความประมาทหามิได้ ชื่อว่า อปฺปมาทะ

อมตํ

วิ. มรณภาเวน อมตํ ชื่อว่า อมตะ เพราะความไม่มีความตาย

วิ. นตฺถิ เอตฺถ มตํ มรณํ เอตสฺมี วา อธิคเต ปุคฺคสฺส มตฺนติ อมตํ. ความตาย
ย่อมไม่มีในพระนิพพานนี้ หรือ เมื่อบรรลุถึงนิพพานนี้แล้วความตายของบุคคลย่อมมี เพราะเหตุ
นั้น พระนิพพานจึงชื่อว่าอมตะ

ปทํ

วิ. อริเยหิ ปฏิปชฺชิตพฺพตฺตา คณฺตพฺพตฺตา ปทํ. ชื่อว่าปทะ เพราะเป็นทางที่
พระอริยเจ้าทั้งหลายพึงดำเนินไป

วิ. ปชฺชติ เอเตนาติ ปทํ. ชื่อว่า ปทะ เพราะเป็นเครื่องให้ถึง

วิ. ปชฺชนฺติ อิมินาติ ปทํ. สัตว์ทั้งหลายย่อมถึงด้วยความไม่ประมาทนี้ เพราะ
เหตุ นั้น ความไม่ประมาทนี้ จึงชื่อว่า ปทะ^{๕๕}

อมตฺปทํ

วิ. อมตสฺส ปทํ. เครื่องถึงซึ่งอมตะ อธิบายว่า เป็นอุบายบรรลุถึงซึ่งอมตะ^{๕๖}

มจฺจุโน

วิ. มรณํ มจฺจุ. ความตาย ชื่อว่ามัจจุ^{๕๗}

ปทํ.

ปชฺชเต เอเตนาติ ปทํ. ทางเป็นเครื่องดำเนินไป^{๕๘}

^{๕๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๓๘.

^{๕๖} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๓๘-๒๓๙.

^{๕๗} มจฺจุโนติ มรณสฺส. พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๓๙.

^{๕๘} ปทฺนติ อุปาโย มคฺโค. พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๓๙.

ปมตตา, อปมตตา เป็นบทที่ตั้งวิเคราะห้ไม่ได้ เป็นคำคุณนามแสดงลักษณะของบุคคล สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า มท ธาตุในอรรถมัวเมา ต ปัจจย ลบที่สุดธาดู ซ้อน ต เป็น ปมตต ลง โย ปฐมาวิภัตติ สำเร็จรูปเป็น **ปมตตา** สมาสกับ น ที่มีอรรถปฏิเสธ สำเร็จรูปเป็น **อปมตตา**

น มียนติ

น เป็นนิบาต แสดงอรรถปฏิเสธ

มร ธาตุ ในอรรถสละชีพ ลง อนติ วัตตมานาวิภัตติ แปลง มร เป็น มียย ลบ ย เสียตัวหนึ่ง สำเร็จรูปเป็น **มียนติ**

เย เป็นบทที่ตั้งวิเคราะห้ไม่ได้ มาจาก ย ศัพท์ แจกรูปตาม पुल्लिङ्ग ปฐมาวิภัตติ พหุवचने

ยถา เป็นบทนิบาต แสดงอุปมาเปรียบเทียบ

มตา เป็นบทที่ตั้งวิเคราะห้ไม่ได้ สำเร็จรูปมาจาก มร ธาตุ ในอรรถสละชีพ ลง ต ปัจจย ลบที่สุดธาดู เป็น มต ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุवचने สำเร็จรูปเป็น **มตา** เป็นคำคุณนาม

ข. อธิปายะ

คือ ความมุ่งหมายของพระพุทธองค์ผู้แสดงพระคำถานี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนสำหรับผู้ที่มีความสงสัย ภิกษุได้สนทนาเรื่องความตายของพระนางมาคันทียาและพระนางสามาวดี เลยมีคำถามเกิดขึ้นว่า “ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น ใครเชื่อว่าเป็นอยู่ ใครเชื่อว่าตายแล้ว” เมื่อพระองค์ทรงพยากรณ์แล้ว เป็นคำตอบที่ถูกต้องสมบูรณ์ตายตัว ไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น สามารถถือเป็นแบบแผนได้ตลอดไป เพราะเป็นคำตอบที่มาจากพระสัพพัญญุตญาณ ทรงตอบตรงตามสภาวะ พุทธบริษัทสามารถทรงจำไว้และบอกสอนกันต่อเนื่องกันไปตราบเท่าที่พระศาสนายังดำรงอยู่ เมื่อพระธรรมคำสอนยังดำรงอยู่ ก็เหมือนกับพระศาสดายังดำรงอยู่ ทำกิจแห่งศาสดาคือบอกสอนความจริงอันไม่ผิดเพี้ยนแก่ผู้ต้องการทราบตลอดไป เมื่อได้เข้าใจความจริง มีความเห็นถูกต้อง ปราศจากความลังเลสงสัย พวกท่านปฏิบัติตาม โดยการเห็นโทษของความประมาทแล้วหลีกเลี่ยง เห็นคุณของความไม่ประมาท พวกท่านยินดีในความไม่ประมาท ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ความมุ่งหมายหลักของการแสดงธรรม ได้แก่ การนำเวไนยสัตว์ออกจากทุกข์ทั้งปวง หากยังต้องเวียนว่ายตายเกิด ก็แสดงข้อปฏิบัติและอุบายวิธีเพื่อให้รอดพ้นจากอบายและความทุกข์ยากต่าง ๆ ที่เป็นธรรมดาของโลก

ค. เทสนานิทาน

เหตุเกิดของพระคาถานี้ คือ ภิกษุทั้งหลายได้มีการสนทนากันโรงธรรมเรื่องหญิง ๕๐๐ คนมีพระนางสามาวดีเป็นประมุขถูกไฟเผาในตำหนัก ญาติของพระนางมาคันธียาผู้ลงมือเผาตำหนัก ถูกพระเจ้าอุเทนลงโทษโดยการเผาในหลุมขนาดใหญ่พร้อมทั้งไถด้วยไถเหล็ก ส่วนพระนางมาคันธียาผู้สั่งการ ถูกพระราชาสั่งให้เชือดเนื้อแล้วทอดน้ำมัน ในบรรดาคนเหล่านั้นทั้งหมด ใครเชื่อว่าเป็นอยู่ ใครเชื่อว่ายตายแล้ว

พระพุทธรองค์ทรงทราบเรื่องนั้น ตรัสว่า คนทั้งหมดที่ประมาทแล้ว แม้จะมีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปีก็เชื่อว่ายตายแล้ว ส่วนคนเหล่าใดไม่ประมาทแล้ว คนทั้งหลายเหล่านั้นแม้ตายแล้ว ก็เชื่อว่ายังเป็นอยู่ พระนางมาคันธียาจะมีชีวิตอยู่ก็ตามหรือตายไปแล้วก็ตาม ก็เชื่อว่าตายแล้วนั่นเอง เพราะใช้ชีวิตอยู่ด้วยความประมาท ไม่ได้สร้างบุญกุศลและภavana มีแต่ความโกรธแค้น อิจฉา ริษยา หาทองใส่ร้าย จนกระทั่งเผาตำหนักเพื่อฆ่าพระนางสามาวดี ส่วนหญิง ๕๐๐ คนมีพระนางสามาวดีเป็นประมุข แม้จะตายแล้วก็เชื่อว่าเป็นอยู่ เพราะเป็นผู้ที่ไม่ประมาท มีการประชุมฟังธรรมจากนางขุชชุดตราชอยู่เป็นประจำ อุบาสิกเหล่านั้นที่เป็นพระโสดาบันก็มี พระสกทาคามีก็มี พระอนาคามีก็มี พระองค์จึงได้ตรัสพระคาถานี้^{๕๙}

ง. ปุพพาปราณสนธิ

พระคาถานี้ สามารถอธิบายเชื่อมโยงข้างหน้าและข้างหลังได้หลายแบบ ทั้งเชื่อมโยงกันระหว่างข้อความภายในพระคาถา และเชื่อมโยงไปสู่พระพุทธรูปอื่น ๆ ในพระไตรปิฎกเป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

(๑) เชื่อมโยงข้อความก่อนหน้ากับข้อความข้างหลัง

ในคาถานี้ แบ่งเป็น ๒ ตอน เป็นการแสดงโดยสภาวะตอนต้น และแสดงโดยยกบุคคลขึ้นมาเป็นที่ตั้งตอนหลัง ดังนี้

“ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย”

เป็นข้อความตอนต้นที่แสดงโดยสภาวะ “คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” เป็นข้อความตอนหลังที่แสดงโดยยกบุคคลขึ้นมาเป็นที่ตั้ง และยังสามารถเชื่อมเนื้อความในระหว่างนั้นได้อีก “ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ” เป็นข้อความตอนต้นที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับข้อความตอนหลังว่า “คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย” ส่วนข้อความว่า “ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” เป็นข้อความตอนต้นที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับข้อความตอนหลังว่า “คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว”

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๓๗-๒๓๘.

(๒) เชื่อมโยงไปสู่พระพุทธรูปอื่น ๆ ที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก ทั้งก่อนหน้า และหลังจากพระพุทธรูปนี้

มีพระพุทธรูปมากมายที่แสดงโทษของความประมาท และแสดงอานิสงส์ของความไม่ประมาท แสดงให้เห็นความแตกต่างของธรรม ๒ ชุดนี้ พระพุทธรูปก่อนหน้าคือนี้ ซึ่งท่านพระอัมมสังคากาจารย์ได้รวบรวมไว้ในการสังคายนา ที่แสดงถึงความไม่ประมาทและความประมาทมีมากมาย ยกตัวอย่าง เช่น

คนพาลมีปัญญาทรม
ประกอบความประมาทอยู่เสมอ
ส่วนคนฉลาดรักษาความไม่ประมาทไว้
เหมือนคนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ ฉะนั้น
ท่านทั้งหลายอย่าประกอบความประมาท
และอย่าประกอบความเชยขมยินดีในกามเลย
เพราะว่าผู้ไม่ประมาทแล้ว เฟ่งพินิจอยู่
ย่อมได้รับความสุขอย่างยิ่ง^{๖๐}

มหาบพิตร ธรรมอย่างหนึ่งที่ยึดประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้าไว้ได้ คือ ความไม่ประมาท รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่สัญจรไปบนแผ่นดินชนิดใดชนิดหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อมรวมลงในรอยเท้าข้าง บัณฑิตกล่าวว่า รอยเท้าข้างเป็นเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ ฉะนั้น มหาบพิตร ธรรมอย่างหนึ่งที่ยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้า คือ ความไม่ประมาท ก็ฉันทัน

พระผู้มีพระภาค ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า
บุคคลเมื่อปรารถนาอายุ ความไม่มีโรค
วรรณะ สวรรค์ ความเกิดในตระกูลสูง
และความยินดีอย่างโอฬารต่อ ๆ ไป
พึงทำความไม่ประมาท
บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญ
ความไม่ประมาทในการทำบุญ
บัณฑิตผู้ไม่ประมาทย่อมบรรลุประโยชน์ทั้งสอง
ธีรชนท่านเรียกว่า บัณฑิต
เพราะยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือ
ประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้า^{๖๑}

๖๐ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๖/๒๙, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๖/๔๘.

๖๑ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๒๘/๑๐๓-๑๐๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๘/๑๕๑-๑๕๒.

พระพุทธพจน์หลังจากพระคาถานี้ ซึ่งท่านพระธัมมสังคหาคารยได้รวบรวมไว้ในการสังคายนา ที่แสดงถึงความไม่ประมาทและความประมาทมีมากมาย ยกตัวอย่าง เช่น

บัณฑิตทราบความต่างกัน
ระหว่างความไม่ประมาทกับความประมาทนั้น
แล้วตั้งอยู่ในความไม่ประมาท
ย่อมบันเทิงใจในความไม่ประมาท
ยินดีในทางปฏิบัติของพระอริยะทั้งหลาย
บัณฑิตผู้เป็นนักปราชญ์เหล่านั้น พะง์พินิจ
มีความเพียรต่อเนื่อง มีความบากบั่นมั่นคงเป็นนิตย์
ย่อมบรรลุนิพพานอันเป็นสภาวะยอดเยี่ยม ปลอดภัยโยคะ^{๖๒}

(๓) ความเชื่อมโยงบทต่าง ๆ ในพระคาถา

พระคาถานี้แสดงโดยพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงมีนิรุตติปฏิสัมภิตา เป็นเลิศ เป็นกวีที่เหนือกว่ากวีทั้งปวง จึงมีการวางเรียงบทก่อนและบทหลังได้อย่างเหมาะสม ลงตัว ตามหลักของฉันทลักษณ์ เพื่อให้สวดออกเสียงได้สะดวก จดจำได้ง่าย ก่อให้เกิดความเข้าใจ อรรถะได้อย่างถูกต้อง

๗. อวัญญูหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการหมุนไปหาธรรมทั้งหลายที่เสมอกันและธรรมทั้งหลายที่ไม่เสมอกัน ในพระคาถานี้ มีการแสดงธรรมครบทั้งสองฝ่าย สามารถเริ่มอธิบายจากฝ่ายใดก่อนก็ได้ โดยการหาปทัฏฐานของธรรมนั้นจนครบกระบวนการแล้วหมุนไปอีกฝ่ายหนึ่ง นำตัวอย่างจากปทัฏฐานหาระมาอธิบายด้วยอวัญญูหาระ มีลำดับดังนี้

(๑) ความไม่ประมาท คือ การมีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ ซึ่งเป็นฝ่ายวิชาและวิมุตติ เป็นฝ่ายกุศล เมื่อหาปทัฏฐานต่อเนื่องลงมา จบลงที่การคบสัตบุรุษ

(๒) การคบสัตบุรุษ หมุนไปหาธรรมอีกฝ่ายตรงข้าม คือ การไม่คบสัตบุรุษ แล้วแสดงผลต่อเนื่องขึ้นไป จบลงที่ภวตัณหา

(๓) ภวตัณหา หมุนไปหาธรรมอีกฝ่ายตรงข้าม คือ วิชาและวิมุตติ หาปทัฏฐานต่อเนื่องลงมาอีก ก็จะมาบรรจบกันที่ความไม่ประมาท คือ สติสัมปชัญญะ เขียนลำดับธรรมของทั้งสองฝ่ายได้โดยสรุป ดังแผนภาพ

๖๒ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๒-๒๓/๑๙, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒-๒๓/๓๑.

แผนภาพที่ ๗.๒ แสดงความหมุนไปของธรรม ๒ ฝ่าย

๘. วิภัตติหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการจำแนกภูมิของสภาวะธรรมที่เป็นสังกิเลสและไวทาน แยกออกเป็น สาธารณะและอสาธารณะ สามารถนำมาอธิบายคาถานี้ได้ดังนี้

ก. จำแนกโดยธรรม

การจำแนกระดับชั้นธรรมในพระคาถานี้ได้เป็น ๔ ระดับ ดังนี้

(๑) ระดับสังกิเลสภาคียะ เพราะมีบางส่วนในคาถาที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมอง ได้แก่ ตอนที่กล่าวถึง “ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” และ “คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” ความประมาท กล่าวคือภาวะมัวเมา ปล่อยสติ มีสติหลงลืม กล่าวโดยสภาวะธรรม ได้แก่ อกุศลธรรมทั้งหลายเป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมองคือกิเลส องค์ธรรม คือ อกุศลจิต ๑๒

เจตสิก ๒๗ และ ความตาย ได้แก่ภาวะที่ชั้น ๕ ที่แยกออกจากกัน เป็นธรรมฝ่ายเศร้ามองคือ วัฏฏทุกข์ ตัวแทนของหลักธรรมฝ่ายนี้ คือพระนางมาคันทียา ซึ่งมีแต่ความคิดไม่ดี คำพูดไม่ดี การกระทำไม่ดี คิดพิจารณาหาทางกลั่นแกล้งพระพุทธเจ้า เมื่อไม่อาจจะทำอะไรได้ ก็หาทางกลั่นแกล้งและทำร้ายลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้า โดยการกลั่นแกล้งและฆ่าพระนางสามาวดีพร้อมด้วยบริวาร จิตใจเต็มไปด้วยอกุศลต่าง ๆ สร้างอกุศลธรรม ทำทุจริต เมื่อกรรมส่งผลย่อมได้รับทุกข์ในอบาย และทุกข์ในวัฏฏะต้องเวียนว่ายตายเกิด

(๒) **ระดับวาสนาภาคิยะ** เพราะความไม่ประมาท เป็นที่รวมลงของกุศลธรรมทั้งหลาย ผู้ที่ประกอบด้วยความไม่ประมาท มีสติตั้งมั่นอยู่เสมอ ย่อมให้ทานบ้าง รักษาศีลบ้าง เจริญภาวนาบ้าง การกุศลระดับโลกิยะ เมื่อยังไม่บรรลุธรรมก็เป็นวาสนาส่งสมไปในภพหน้าต่อไป

(๓) **ระดับนิพเพรภาคิยะ** เพราะมีบางส่วนในกาลานี้แสดงธรรมอันเป็นอุบายในการทำลายกิเลส เป็นเหตุทำให้แจ้งนิพพาน ได้แก่ ตอนที่กล่าวถึง “ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ” และ “คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย” ความไม่ประมาท กล่าวคือการอยู่อย่างไม่ปราศจากสติ มีสติตั้งมั่นอยู่เสมอ เป็นการฝึกปฏิบัติธรรมโดยมีสติเป็นหลัก โดยเฉพาะการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนानุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน อันเป็นข้อปฏิบัติที่ให้บรรลุถึงอริยมรรคและทำให้แจ้งนิพพาน

(๔) **ระดับอเสกขภาคิยะ** เป็นคุณธรรมของพระอรหันต์ผู้ที่ท่านมีสติสมบูรณ์แล้ว มีสติรักษาจิตเป็นเครื่องอยู่ พระอรหันต์มีลักษณะเป็นผู้ไม่ประมาทและไม่ตายอีกอย่างสมบูรณ์แบบแล้ว เพราะเหตุแห่งความประมาทไม่มี จึงชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาท ไม่มีเชื้อแห่งภพ ไม่ต้องไม่เกิดอีก จึงชื่อว่าไม่ตายอย่างสมบูรณ์แบบ

ข. จำแนกปทัฏฐาน

เหตุปทัฏฐานเพื่อคุณวิเศษที่เป็นสาธารณะทั่วไปสำหรับทุกคน ได้แก่ เหตุปัจจัยที่เรียกว่าโสตาปัตตียังคะ ๔ ประการ อันเป็นธรรมที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสตาปัตติผล ทำให้แจ้งสทกาคามิผล ทำให้แจ้งอนาคามิผล ทำให้แจ้งอรหัตตผล ได้แก่

๑. สัมปยุตตสังเสวะ คือการคบหาคุ้นเคยกับสัตบุรุษมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น
๒. สัทธัมมัสสวนะ คือการฟังพระสัทธรรม มีเรื่องอริยสัจ อริยมรรค เป็นต้น
๓. โยนิโสมนสิการ คือการมนสิการโดยแยบคาย
๔. ธัมมานุสมมปฏิบัติ คือการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม^{๖๓}

๖๓ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๔/๓๕๗-๓๕๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๔/๕๗๖-๕๗๗.

ในเหตุทั้ง ๔ ประการนั้น ข้อธัมมานุธัมมปฏิบัติ มีธรรมประกอบอยู่ ๒ ชุด คือ ธรรม กับ อนุธรรม, ธรรม คือ ธรรมใหญ่ ธรรมหลัก ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

ส่วนอนุธรรม ธรรมสมควร หรือข้อปฏิบัติปลีกย่อยต่าง ๆ อันเป็นเหตุที่ทำให้ถึงมรรค ผล นิพพาน ได้แก่ การปฏิบัติชอบ การปฏิบัติสมควร การปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก การปฏิบัติเอื้อประโยชน์ การปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม การรักษาศีลให้บริบูรณ์ การสำรวมอินทรีย์ ความรู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ความเป็นผู้มีสมาธิเป็นเครื่องตั้งอยู่เสมอ สติ และสัมปชัญญะ^{๖๔}

ค. จำแนกโดยภูมิ

นอกจากนั้น ฝ่ายบุคคลผู้ไม่ประมาท มีสติอยู่เสมอ มุ่งปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ยังสามารถแบ่งระดับภูมิธรรม เป็นระดับปุถุชนที่สั่งสมคุณธรรมความดีมุ่งปฏิบัติเพื่อเป็นพระอริยเจ้า เรียกว่ากัลยาณปุถุชน กับผู้เป็นพระอริยเจ้าปฏิบัติเพื่อมรรคเบื้องสูงขึ้นไปแยกเป็น

(๑) ปุถุชนภูมิ เป็นผู้ไม่ประมาท สั่งสมบุญกุศล และสำหรับผู้ที่มีสัมมาทิฐิเข้าใจอริยสัจ ๔ เห็นโทษของวัฏฏสงสาร มุ่งเจริญอบรมอริยมรรค เพื่อทำให้แจ้งนิพพานในอนาคต

(๒) ทสฺสนภูมิ เป็นผู้ไม่ประมาท เกิดโศดาปัตติมคคญาณ รู้แจ้งอริยสัจ มีนิพพานเป็นอารมณ์ ละสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิ้นพตปรามาส ปิดอบาย เป็นพระโศดาบัน

(๓) ภาวนาภูมิ เป็นผู้ไม่ประมาท มุ่งหน้าเดินตามอริยมรรค เพื่อเข้าถึงนิพพานเป็นพระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

ในบรรดาธรรม ปทัฏฐาน และภูมิเหล่านี้ ยังสามารถอธิบายในแบบสาธารณะคือทั่วไปแก่ทุกคน และสาธารณะ คือแบบเฉพาะเจาะจงบุคคลตามสมควร

ภูมิที่แตกต่างกัน มรรคต่างระดับกัน ส่วนที่เฉพาะเจาะจง เป็นสาธารณะ มีศักยภาพในการละสังโยชนได้ต่างกัน พิจารณาได้ดังตารางต่อไปนี้

๖๔ ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๑๕๕/๓๑๑, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๕/๔๙๐.

ตารางที่ ๗.๓ แสดงภูมิ มรรค และสังโยชน์ที่ละได้

ภูมิ	มรรค	สังโยชน์ที่ละได้	ระดับสังโยชน์
ทสฺสนภูมิ	โสดาปัตติมรรค	สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส	โอรัมภาคิยสังโยชน์
ภาวนาภูมิ	สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค	กามฉันทะ พยาบาท	
	อรหัตตมรรค	รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา	อุทธัมภาคิยสังโยชน์

๙. ประวัติตนหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการสลับเปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทฺธพจน์ไปทางตรงกันข้าม ในพระคาถานี้ มีการแสดงธรรมครบทั้งสองฝ่าย สามารถเริ่มอธิบายจากฝ่ายใดก่อนก็ได้ เมื่อยกธรรมข้อใดมาตั้งก่อนแล้ว ก็สลับเปลี่ยนไปฝ่ายตรงกันข้าม เช่น

ความไม่ประมาท ----- ความประมาท
กุศล ----- อกุศล
ความไม่ตาย ----- ความตาย
วิภวภูมิจา ----- วิภวภูมิจา
โศกาน ----- สังกิเลส
โยนิโสมนสิการ ----- อโยนิโสมนสิการ เป็นต้น

ในพระพุทฺธพจน์มีการแสดงธรรมที่เป็นตรงข้ามไว้มากมาย เพื่อแสดงให้เห็นถึงอำนาจของธรรมฝ่ายอริยมรรค เพื่อเจริญอบรมพัฒนาขึ้นมาแล้ว ย่อมมีอำนาจในการทำลายฝ่ายตรงข้ามให้หมดไป ดุจดั่งดวงอาทิตย์ที่เป็นดาวฤกษ์ มีแสงสว่างในตัวเอง เมื่อขึ้นมาแล้ว ก็ส่องแสงสว่าง พร้อมกับทำลายความมืดได้

ในมหาจักรัตตารีกสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรม ๔๐ ประการ แยกเป็น ๒ ฝ่าย ที่เป็นคู่ตรงข้ามกัน ฝ่ายละ ๒๐ ประการ เมื่อธรรม ๒๐ ประการอันเป็นฝ่ายกุศลเกิดขึ้น ก็เป็นอันทำลายธรรม ๒๐ ประการอันเป็นฝ่ายอกุศล เมื่อนำมาอธิบายพระคาถานี้ ธรรม ๒๐ ประการอันเป็นฝ่ายกุศล จัดเข้าใน**อัปมาทธรรม** ส่วนธรรม ๒๐ ประการอันเป็นฝ่ายอกุศล จัดเข้าใน**ปมาทธรรม** พระพุทธพจน์ในมหาจักรัตตารีกสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ ๗ นั้น สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า

สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า เป็นอย่างไร

คือ สัมมาทิฐิ ย่อมทำลายมิจฉาทิฐิได้ และบาปอกุศลธรรมเป็นอนेกอันมีมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัย ก็เป็นอันถูกสัมมาทิฐินั้นทำลายแล้ว กุศลธรรมเป็นอนेกอันมีสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

สัมมาสังกัปปะ ย่อมทำลายมิจฉาสังกัปปะได้ ...

สัมมาวาจา ย่อมทำลายมิจฉาวาจาได้ ...

สัมมากัมมันตะ ย่อมทำลายมิจฉากัมมันตะได้ ...

สัมมาอาชีวะ ย่อมทำลายมิจฉาอาชีวะได้ ...

สัมมาวายามะ ย่อมทำลายมิจฉาวายามะได้ ...

สัมมาสติ ย่อมทำลายมิจฉาสติได้ ...

สัมมาสมาธิ ย่อมทำลายมิจฉาสมาธิได้ ...

สัมมาญาณะ ย่อมทำลายมิจฉาญาณะได้ ...

สัมมาวิมุตติ ย่อมทำลายมิจฉาวิมุตติได้ และบาปอกุศลธรรมเป็นอนेก อันมีมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็เป็นอันถูกสัมมาวิมุตตินั้นทำลายแล้ว กุศลธรรมเป็นอนेกอันมีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

ภิกษุทั้งหลาย เราจึงประกาศธรรมบรรยายชื่อว่ามหาจักรัตตารีกะฝ่ายกุศล ๒๐ ประการ ฝ่ายอกุศล ๒๐ ประการ ที่สมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกยังประกาศไม่ได้ ไว้ ด้วยประการฉะนี้^{๖๕}

๖๕ ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๔๒/๑๒๖-๑๒๗, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๒/๑๘๑-๑๘๒.

พระพุทธพจน์นี้ แสดงธรรมทั้งหมด ๔๐ ประการ แยกเป็น ๒ ฝาย สามารถนำมาเขียนสรุปเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจง่าย เทียบกันเป็นคู่ระหว่างอัปมาทธรรมกับปมาทธรรม รวม ๒๐ คู่ ได้ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๔ แสดงธรรมคู่ปฏิบัติ ๒๐ คู่จากมหาจิตตารีกสูตร

ลำดับ	อัปมาทธรรม	ปมาทธรรม
๑	สัมมาทิฐิ	มิจาทิฐิ
๒	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจาทิฐิเป็นปัจจัย
๓	สัมมาสังกัปปะ	มิจาสังกัปปะ
๔	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจาสังกัปปะเป็นปัจจัย
๕	สัมมาวาจา	มิจาวาจา
๖	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาวาจาเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจาวาจาเป็นปัจจัย
๗	สัมมากัมมันตะ	มิจากัมมันตะ
๘	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมากัมมันตะเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจากัมมันตะเป็นปัจจัย
๙	สัมมาอาชีวะ	มิจาอาชีวะ
๑๐	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาอาชีวะเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจาอาชีวะเป็นปัจจัย
๑๑	สัมมาวายามะ	มิจาวายามะ
๑๒	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาวายามะเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจาวายามะเป็นปัจจัย
๑๓	สัมมาสติ	มิจาสติ
๑๔	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาสติเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจาสติเป็นปัจจัย
๑๕	สัมมาสมาธิ	มิจาสมาธิ

ลำดับ	อัปปามาทธรรม	ปมาทธรรม
๑๖	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาสมาธิเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจฉาสมาธิเป็นปัจจัย
๑๗	สัมมาญาณะ	มิจฉาญาณะ
๑๘	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาญาณะเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจฉาญาณะเป็นปัจจัย
๑๙	สัมมาวิมุตติ	มิจฉาวิมุตติ
๒๐	กุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเอก อันมีมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย

ในสัลเลขสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรม ๘๘ ประการ โดยแยกเป็น ๒ ฝ่ายที่เป็นคู่ตรงข้ามกัน คือ ฝ่ายกุศล ๔๔ ประการ เป็นธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส เป็นความเกิดขึ้นแห่งจิตฝ่ายดีงาม เป็นทางมีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงอันตราย เป็นเหตุนำไปสู่ความเจริญ และเป็นเหตุที่ทำให้ถึงความดับสนิทกิเลสทั้งปวง ธรรม ๔๔ ประการเหล่านี้ นำมาอธิบายพระคานานี้ จัดเป็น **อัปปามาทธรรม** ธรรมคู่ปฏิบัติ เป็นธรรมฝ่ายอกุศล ๔๔ ประการ จัดเป็น **ปมาทธรรม** เมื่อมีธรรมฝ่ายกุศลเกิดขึ้น ธรรมฝ่ายอกุศลก็เป็นอันถูกละไป ไม่อาจเกิดขึ้นมาได้^{๖๖} สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๕ แสดงธรรมคู่ปฏิบัติ ๔๔ คู่จากสัลเลขสูตร

ลำดับ	อัปปามาทธรรม	ปมาทธรรม
๑	ความไม่เบียดเบียน	ความเบียดเบียน
๒	งดเว้นจากการฆ่าสัตว์	ฆ่าสัตว์
๓	งดเว้นจากการลักทรัพย์	ลักทรัพย์
๔	ประพฤติพรหมจรรย์	ไม่ประพฤติพรหมจรรย์
๕	งดเว้นจากการพูดเท็จ	พูดเท็จ
๖	งดเว้นจากการพูดส่อเสียด	พูดส่อเสียด
๗	งดเว้นจากการพูดคำหยาบ	พูดคำหยาบ

๖๖ ดูรายละเอียดใน ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๘๗/๖๐-๖๒, ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๘๗/๗๘-๘๐.

ลำดับ	อัปมาทธรรม	ปมาทธรรม
๘	งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ	พูดเพ้อเจ้อ
๙	อนภิชฌา	อภิชฌา
๑๐	อพยาบาท	พยาบาท
๑๑	สัมมาทิฐิ	มิจนาทิฐิ
๑๒	สัมมาสังกัปะ	มิจนาสังกัปะ
๑๓	สัมมาวาจา	มิจนาวาจา
๑๔	สัมมากัมมันตะ	มิจนากัมมันตะ
๑๕	สัมมาอาชีวะ	มิจนาอาชีวะ
๑๖	สัมมาวายามะ	มิจนาวายามะ
๑๗	สัมมาสติ	มิจนาสติ
๑๘	สัมมาสมาธิ	มิจนาสมาธิ
๑๙	สัมมาญาณะ	มิจนาญาณะ
๒๐	สัมมาวิมุตติ	มิจนาวิมุตติ
๒๑	ความเป็นผู้ปราศจากความหดหู่และเชื่องซึม	หดหู่และเชื่องซึมครอบงำ
๒๒	ความไม่ฟุ้งซ่าน	จิตฟุ้งซ่าน
๒๓	ความเป็นผู้ข้ามพ้นความสงสัย	ความสงสัย
๒๔	ความไม่โกรธ	มักโกรธ
๒๕	ความไม่ผูกโกรธ	ผูกโกรธ
๒๖	ความไม่ลบหลู่คุณท่าน	ลบหลู่คุณท่าน
๒๗	ความไม่ตีเสมอ	ตีเสมอ
๒๘	ความไม่ริษยา	ความริษยา
๒๙	ความไม่ตระหนี่	ตระหนี่

ลำดับ	อัปมาทธรรม	ปมาทธรรม
๓๐	ความไม่โง่เขลา	โง่เขลา
๓๑	ความไม่มีมารยา	มารยา
๓๒	ความไม่ดื้อรั้น	ดื้อรั้น
๓๓	ความไม่ถือตัวจัด	ถือตัวจัด
๓๔	ความเป็นผู้ว่าง่าย	ว่างาย
๓๕	ความเป็นผู้มีมิตรดี	มิตรชั่ว
๓๖	ความไม่ประมาท	ประมาท
๓๗	สัทธา	ไม่มีศรัทธา
๓๘	hiri	ไม่มีความละอายบาป
๓๙	โอตตปปะ	ไม่เกรงกลัวบาป
๔๐	พาหุสัจจะ	ได้ยินได้ฟังน้อย
๔๑	การปรารภความเพียร	เกียจคร้าน
๔๒	ความเป็นผู้มีสติตั้งมั่น	มีสติหลงลืม
๔๓	ความสมบูรณ์ด้วยปัญญา	มีปัญญาทรม
๔๔	ความเป็นผู้ไม่ยึดติด ไม่ถือมั่นทิฐิของตน และสลัดทิ้งได้ง่าย	ยึดติด ถือมั่นทิฐิของตน และสลัดทิ้งได้ยาก

ในอังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ติกวรรค^{๖๗} พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมหมวดละ ๓ ที่เป็นคู่ตรงข้ามกัน คือ ฝ่ายกุศล ๓ ประการ จัดเป็น**อัปมาทธรรม** ฝ่ายอกุศล ๓ ประการ จัดเป็น**ปมาทธรรม** ในวรรคนี้มี ๑๐ พระสูตรต่อเนื่องกัน รวมเป็นธรรมทั้งหมด ๖๐ ประการ แยกเป็นฝ่ายกุศล ๓๐ ประการ ฝ่ายอกุศล ๓๐ ประการ สรุปได้ดังตาราง

๖๗ ดูรายละเอียดใน อง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๑๐๗-๑๑๖/๔๒๔-๔๒๗, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๗-๑๑๖/๖๒๙-๖๓๗.

ตารางที่ ๗.๖ แสดงธรรมคู่ปฏิบัติ ๓๐ คู่จากติกวรรค

ลำดับ	อัปปมาทธรรม	ปมาทธรรม
๑	อสุภะ	ราคะ
๒	เมตตา	โทสะ
๓	ปัญญา	โมหะ
๔	กายสุจริต	กายหุจริต
๕	วจีสุจริต	วจีหุจริต
๖	มโนสุจริต	มโนหุจริต
๗	เนกขัมมวิตก	กามวิตก
๘	อพยาบาทวิตก	พยาบาทวิตก
๙	อวิหิงสาวิตก	วิหิงสาวิตก
๑๐	เนกขัมมสังกฺขยา	กามสังกฺขยา
๑๑	อพยาบาทสังกฺขยา	พยาบาทสังกฺขยา
๑๒	อวิหิงสาสังกฺขยา	วิหิงสาสังกฺขยา
๑๓	เนกขัมมธาคุ	กามธาคุ
๑๔	อพยาบาทธาคุ	พยาบาทธาคุ
๑๕	อวิหิงสาธาคุ	วิหิงสาธาคุ
๑๖	อนิจจสังกฺขยา	อัสมฺภวทิกฺขณิ
๑๗	อนัตตสังกฺขยา	อัตตานุทิกฺขณิ
๑๘	สัมมาทิกฺขณิ	มิจฉาทิกฺขณิ
๑๙	มุกฺขิตา	อรติ
๒๐	อวิหิงสา	วิหิงสา
๒๑	อัมมจริยา	ออัมมจริยา

ลำดับ	อัปมาทธรรม	ปมาทธรรม
๒๒	สันตมูจिता	อสันตมูจिता
๒๓	สัมปชัญญะ	อสัมปชัญญะ
๒๔	อัปปิจจตา	มหิจจตา
๒๕	ความเป็นผู้ว่าง่าย	ความเป็นผู้ว่ายาก
๒๖	ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร	ความเป็นผู้มีบาปมิตร
๒๗	อานาปานสติ	ความฟุ้งซ่านแห่งจิต
๒๘	สมณะ	อุทธัจจะ
๒๙	สังวร	อสังวร
๓๐	อัปมาทะ	ปมาทะ

ธรรมที่เป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ได้แก่ (๑) ฆ่าสัตว์ (๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม (๔) พูดเท็จ (๕) พูดคำส่อเสียด (๖) พูดคำหยาบ (๗) พูดเพ้อเจ้อ (๘) เพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น (๙) มีจิตพยาบาท (๑๐) มิจฉาทิฎฐิ แยกละเอียดเป็น ๔๐ ประการ โดยแยกข้อละ ๔ ประเด็น เช่น ฆ่าสัตว์แยกเป็น ๔ ประเด็น ได้แก่ (๑) ตนเองเป็นผู้ฆ่าสัตว์ (๒) ชักชวนผู้อื่นให้ฆ่าสัตว์ (๓) เป็นผู้พอใจการฆ่าสัตว์ (๔) สรรเสริญการฆ่าสัตว์ แม้อกุศลกรรมบถข้ออื่นก็แยกละเอียดโดยทำนองเดียวกัน ธรรม ๔๐ ประการเหล่านี้ เป็น**ปมาทธรรม** ส่วนกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ แยกละเอียดเป็น ๔๐ ประการ เช่น การเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์แยกได้ ๔ ประเด็น ได้แก่ (๑) ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๓) เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๔) สรรเสริญการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ แม้กุศลกรรมบถข้ออื่น ๆ ก็แยกละเอียดโดยทำนองเดียวกัน ธรรม ๔๐ ประการเหล่านี้ เป็น**อัปมาทธรรม** รวมทั้งหมดเป็นธรรม ๘๐ ประการ แยกเป็น ๒ ฝ่ายที่เป็นปฏิปักษ์กัน เมื่อมีธรรมฝ่ายกุศลกรรมบถเกิดขึ้น ฝ่ายอกุศลกรรมบถก็ไม่เกิด สรุปลงได้ดังตาราง^{๖๘}

๖๘ ดูรายละเอียดใน อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๒๔/๒๕๓-๒๕๕, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๒๔/๓๗๕-๓๗๘.

ตารางที่ ๗.๗ แสดงธรรมคู่ปฏิบัติ ๔๐ คู่จากกรรมบถ

ลำดับ	อัปมาทธรรม	ปมาทธรรม
๑	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์	ตนเองเป็นผู้ฆ่าสัตว์
๒	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์	ชักชวนผู้อื่นให้ฆ่าสัตว์
๓	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์	เป็นผู้พอใจการฆ่าสัตว์
๔	สรรเสริญการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์	สรรเสริญการฆ่าสัตว์
๕	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์	ตนเองเป็นผู้ลักทรัพย์
๖	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการลักทรัพย์	ชักชวนผู้อื่นให้ลักทรัพย์
๗	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการลักทรัพย์	เป็นผู้พอใจการลักทรัพย์
๘	สรรเสริญการงดเว้นจากการลักทรัพย์	สรรเสริญการลักทรัพย์
๙	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤติดินกาม	ตนเองเป็นผู้ประพฤติดินกาม
๑๐	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการประพฤติดินกาม	ชักชวนผู้อื่นให้ประพฤติดินกาม
๑๑	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการประพฤติดินกาม	เป็นผู้พอใจการประพฤติดินกาม
๑๒	สรรเสริญการงดเว้นจากการประพฤติดินกาม	สรรเสริญการประพฤติดินกาม
๑๓	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเท็จ	ตนเองเป็นผู้พูดเท็จ
๑๔	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเท็จ	ชักชวนผู้อื่นให้พูดเท็จ
๑๕	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการพูดเท็จ	เป็นผู้พอใจการพูดเท็จ
๑๖	สรรเสริญการงดเว้นจากการพูดเท็จ	สรรเสริญการพูดเท็จ
๑๗	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด	ตนเองเป็นผู้พูดส่อเสียด
๑๘	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดส่อเสียด	ชักชวนผู้อื่นให้พูดส่อเสียด
๑๙	เป็นผู้พอใจในการงดเว้นจากการพูดส่อเสียด	เป็นผู้พอใจการพูดส่อเสียด
๒๐	สรรเสริญการงดเว้นจากการพูดส่อเสียด	สรรเสริญการพูดส่อเสียด
๒๑	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ	ตนเองเป็นผู้พูดคำหยาบ

ลำดับ	อัปมาทธรรม	ปมาทธรรม
๒๒	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดคำหยาบ	ชักชวนผู้อื่นให้พูดคำหยาบ
๒๓	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการพูดคำหยาบ	เป็นผู้พอใจการพูดคำหยาบ
๒๔	สรรเสริญการงดเว้นจากการพูดคำหยาบ	สรรเสริญการพูดคำหยาบ
๒๕	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ	ตนเองเป็นผู้พูดเพ้อเจ้อ
๒๖	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ	ชักชวนผู้อื่นให้พูดเพ้อเจ้อ
๒๗	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ	เป็นผู้พอใจการพูดเพ้อเจ้อ
๒๘	สรรเสริญการงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ	สรรเสริญการพูดเพ้อเจ้อ
๒๙	ตนเองเป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา	ตนเองเป็นผู้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๓๐	ชักชวนผู้อื่นให้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา	ชักชวนผู้อื่นให้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๓๑	เป็นผู้พอใจความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา	เป็นผู้พอใจความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๓๒	สรรเสริญความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา	สรรเสริญความเพ่งเล็งอยากได้ ของเขา
๓๓	ตนเองเป็นผู้มีจิตไม่พยาบาท	ตนเองเป็นผู้มีจิตพยาบาท
๓๔	ชักชวนผู้อื่นให้มีจิตไม่พยาบาท	ชักชวนผู้อื่นให้มีจิตพยาบาท
๓๕	เป็นผู้พอใจความมีจิตไม่พยาบาท	เป็นผู้พอใจความมีจิตพยาบาท
๓๖	สรรเสริญความมีจิตไม่พยาบาท	สรรเสริญความมีจิตพยาบาท
๓๗	ตนเองเป็นสัมมาทิฐิ	ตนเองเป็นมิจฉาทิฐิ
๓๘	ชักชวนผู้อื่นให้เป็นสัมมาทิฐิ	ชักชวนผู้อื่นให้เป็นมิจฉาทิฐิ
๓๙	เป็นผู้พอใจความเป็นสัมมาทิฐิ	เป็นผู้พอใจความเป็นมิจฉาทิฐิ
๔๐	สรรเสริญความเป็นสัมมาทิฐิ	สรรเสริญความเป็นมิจฉาทิฐิ

๑๐. เววจนหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยใช้คำพูดหลายคำในการกล่าวถึงเนื้อความเดียวกัน แสดงคำไวพจน์ของบทในพระคานานั้น หรือแสดงคำไวพจน์ของบทที่ถูกยกมาอธิบายด้วยหระอื่น ๆ ด้วยก็ได้ คำไวพจน์ของบทบาลีและหลักธรรมต่าง ๆ สามารถค้นคว้าได้จากหลายแหล่ง เช่น

(๑) พระพุทธรูปทรงแสดงในพระสูตรต้นตปิฎก พระองค์ทรงแสดงธรรมโดยปริยายอันหลากหลาย ใช้บทพยัญชนะแตกต่างกัน เพื่อให้เหมาะสมกับจริตอัธยาศัยของผู้ฟังธรรม ผู้ฟังสามารถเข้าใจสัจธรรม แห่งตลอดอริยสัจ ๔ ทำให้แจ้งนิพพานได้ด้วยบทพยัญชนะใด พระองค์ก็ทรงใช้บทพยัญชนะนั้นตามสมควรแก่บุคคลนั้น ๆ

(๒) คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมที่แสดงคำไวพจน์ของหลักธรรมไว้เป็นจำนวนมาก ได้แก่ คัมภีร์ธัมมสังคณี และ คัมภีร์วิวัฏฐกัม

(๓) การขยายความหลักธรรมตามแนวท่านพระสารีบุตร ท่านได้แสดงคำไวพจน์ของบทพยัญชนะและหลักธรรมไว้เป็นจำนวนมาก เพื่ออธิบายให้เข้าใจชัดเจนในบทพยัญชนะและข้อธรรมนั้น ๆ ได้แก่ คัมภีร์มหานิทเทส จุฬนิทเทส และปฏิสัมภิทามรรค

(๔) คัมภีร์อธิบายพระพุทธรูป ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ท่านได้แสดงคำไวพจน์ไว้มาก เนื่องจากเมื่ออธิบายบทพยัญชนะ ท่านก็นิยมให้คำไวพจน์เป็นอีกคำมาขยาย

(๕) คัมภีร์ที่รวบรวมคำไวพจน์ของบทและหลักธรรมต่าง ๆ ในสายภาษาบาลี เช่น คัมภีร์กลุ่มอภิธาน เป็นต้น

การหาคำไวพจน์นั้น สามารถหาคำไวพจน์ของทุกบทพยัญชนะที่ปรากฏในพระคานาได้ตามสมควร หรือหาคำไวพจน์เฉพาะบทที่เป็นใจความสำคัญของพระคานานั้น หรือหาคำไวพจน์ของบทอื่น ๆ ที่ได้อธิบายเพิ่มเติมขึ้นมาจากปทัฏฐานหระ ลักขณหระ จตุพยูหหระ อาวัฏฐหหระ และ ปริวัตตนหหระด้วยก็ได้ ทั้งนี้ ก็เพื่อความเข้าใจเนื้อความของพระพุทธรูปที่กำลังอธิบายอยู่นั่นเอง

ก. ความไม่ประมาท

คำไวพจน์ของความไม่ประมาท ตามบาลีว่า **อปปมาโท** นี้ สามารถพิจารณาได้จากการขยายความในคัมภีร์จุฬนิทเทสและอภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี ดังต่อไปนี้

อปปมตฺโตติ: สกฺกจฺจการี สาตจฺจการี อญฺจิตการี อนินฺนวุตฺติ อนิกฺขิตตฺตจฺจนฺโท อนิกฺขิตตฺตวุโร อปฺปมตฺโต กุสฺเลสุ ธมฺเมสุ “กถาหํ อปริปฺปวํ วา สิลฺกฺขณฺธํ ปริปฺปเรยฺยํ, ปริปฺปวํ วา สิลฺกฺขณฺธํ ตตฺถ ตตฺถ ปญฺญา ย อนุคฺคณฺเหยฺย”ติ โย ตตฺถ จฺจนฺโท จ วายาโม จ อุตฺตสาโท จ

อุสฺสโฬหิ จ อปฺปฏิกฺขานึ จ สติ จ สมฺปชฺฌณญจ อาตปฺปํ ปธานํ อธิฏฺฐานํ อนุโยโค อปฺปมาโท
กุสเลสุ ธมฺเมสุ. “กถาหํ อปริปฺปวํ ภา สฺมาธิกฺขนฺธํ ฅเปฯ ปญฺญาภฺกฺขนฺธํ ฅเปฯ วิมุตฺติกฺขนฺธํ
ฅเปฯ วิมุตฺติญาณทสฺสนกฺขนฺธํ ปริปฺปฺเรยฺยํ, ปริปฺปวํ ภา วิมุตฺติญาณทสฺสนกฺขนฺธํ ตตฺถ ตตฺถ
ปญฺญา อนุคฺคณฺเหยฺยน”ติ โย ตตฺถ นนฺโท จ วายาโม จ อุสฺสาโห จ อุสฺสโฬหิ จ อปฺปฏิกฺขานึ
จ สติ จ สมฺปชฺฌณญจ อาตปฺปํ ปธานํ อธิฏฺฐานํ อนุโยโค อปฺปมาโท กุสเลสุ ธมฺเมสุ. “กถาหํ
อปริณฺณาตํ ภา ทุกฺขํ ปริชาเนยฺยํ, อปฺปทึเน ภา กิเลเส ฅเหยฺยํ, อภาวิทํ ภา มคฺคํ ภาเวยฺยํ,
อสจฺจิกตํ ภา นิโรธํ สจฺจิกเรยฺยน”ติ โย ตตฺถ นนฺโท จ วายาโม จ อุสฺสาโห จ อุสฺสโฬหิ จ
อปฺปฏิกฺขานึ จ สติ จ สมฺปชฺฌณญจ อาตปฺปํ ปธานํ อธิฏฺฐานํ อนุโยโค อปฺปมาโท กุสเลสุ
ธมฺเมสุติ เอววิหารี สโต อปฺปมตฺโต.^{๖๙}

คำว่า **ไม่ประมาท** อธิบายว่า ผู้ทำด้วยความเอื้อเพื่อ ทำติดต่อกัน ทำไม่หยุด ประพฤติ
ไม่ย่อหย่อน ไม่ละความพอใจ ไม่ทอดธุระ เชื่อว่าไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย

คือ ความพอใจ ความพยายาม ความอดุสหาะ ความขยัน ความไม่ถอยกลับ
สติสัมปชัญญะ ความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลส ความเพียรแรงกล้า ความตั้งใจ ความประกอบ
เนื่อง ๆ ด้วยคิดว่า “เราพึงทำศีลชั้นที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์โดยอุบายอย่างไร หรือพึงใช้ปัญญา
ตามรักษาศีลชั้นให้บริบูรณ์ในข้อนั้น ๆ โดยอุบายอย่างไร” ดังนี้ เชื่อว่าไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้ง
หลาย ... ความพอใจ ความพยายาม ความอดุสหาะ ความขยัน ความไม่ถอยกลับ สติสัมปชัญญะ
ความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลส ความเพียรแรงกล้า ความตั้งใจ ความประกอบเนื่อง ๆ ด้วย
คิดว่า “เราพึงทำสมาธิชั้น ๗ ปัญญาชั้น ๗ วิมุตติชั้น ๗ วิมุตติญาณทสฺสนชั้น ที่ยัง
ไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ โดยอุบายอย่างไร หรือพึงใช้ปัญญาตามรักษาวิมุตติญาณทสฺสนชั้น
ที่บริบูรณ์ในข้อนั้น ๆ โดยอุบายอย่างไร” ดังนี้ เชื่อว่าไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย รวมความว่า
(ภิกษุ) ผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ มีสติ ไม่ประมาท^{๗๐}

กตมํ ตสฺมี สมเย สติ โหติ. ยา ตสฺมี สมเย สติ อนุสฺสตี ปฏิสฺสตี, สติ
สรณฺดา, ธารณฺดา อปิลापฺนตา อสมฺมุสฺสนตา, สติ สตินฺทริยํ สติพลํ สมฺมาสตี; อิหํ ตสฺมี
สมเย สตินฺทริยํ โหติ.^{๗๑}

๖๙ พ.จ. (บาลี) ๓๐/๒๕/๘๔.

๗๐ พ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๕/๑๓๙-๑๔๐.

๗๑ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๒/๒๙.

สติ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สติที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๗๒}

จากการขยายความในคัมภีร์จุฬินิทเทศและอภิธรรมปิฎก ฉัมมสังคณี พบคำไวพจน์ของ **อปปมาโท** หลายคำ เช่น

สกุจจการี แปลว่า ทำด้วยความเอื้อเฟื้อ

สาตจการี แปลว่า ทำติดต่อกัน

อภูจิตการี แปลว่า ทำไม่หยุด

อนินทวตฺติ แปลว่า ประพฤติไม่ย่อหย่อน

อนิกขิตตจฺจนโท แปลว่า ไม่ละความพอใจ

อนิกขิตตธโร แปลว่า ไม่ทอดธุระ

สติ แปลว่า ความระลึกได้

อนุสฺสติ แปลว่า ความตามระลึก

ปฐฺวิสฺสติ แปลว่า ความหวนระลึก

สรณตา แปลว่า ความระลึก

ธารณตา แปลว่า ความทรงจำ

อปิลาปนตา แปลว่า ความไม่เลือนลอย

อสมมุสฺสนตา แปลว่า ความไม่หลงลืม

สตินทฺริยํ แปลว่า อินทรีย์คือสติ

สติพลํ แปลว่า พละคือสติ

สมฺมาสติ แปลว่า ความระลึกชอบ

แม้บทอื่น ๆ เมื่อนำใช้เป็นอุบายการทำกุศลที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ และรักษากุศลที่บริบูรณ์แล้วนั้นด้วยปัญญา คือ **ฉนโท วายาโม อุตฺตาโท อุตฺโสฬหิ อปฺปฏิวานิ สติ สมฺปชฺฌณํ อาตปฺปิ ปธานํ อธิจฺ्ञานํ อนุโยโค** ก็เป็นคำไวพจน์ของความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลายด้วยเช่นกัน

ข. ความประมาท

คำไวพจน์ของความประมาท ตามบาลีว่า **ปมาโท** นี้ สามารถพิจารณาได้จากการขยายความในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก วิภังค์ ดังต่อไปนี้

^{๗๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๒/๓๖.

ตตถ กตโม ปมาโท. กายทุจจริเต วา วจิตุจจริเต วา มโนทุจจริเต วา
ปญจสุ วา กามคุณุส จิตตสุส โวสุสคโค โวสุสคคานุปปทาน กุสลาน วา ธมมาน ภาวนาย
อสกุกจกิริยตา อสาดจกิริยตา อนญจิตกิริยตา โอลีนวุตติตา นิกขิตตจนทตา นิกขิตตฐรตา
อนาเสวนา อภาวนา อพหุสิกกมม อนธิฏฐาน อนนุโยโค ปมาโท, โย เอวรูป ปมาโท ปมชชนา
ปมชชิตตต. อย วุจติ ปมาโท.^{๗๓}

ปมาทะ เป็นไฉน

ความปล่อยจิตไป การเพิ่มพูนความปล่อยจิตไปในกายทุจจริต วจิตุจจริต
มโนทุจจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือการทำโดยไม่เคารพ การทำให้ติดต่อก การทำที่ไม่มั่นคง
ความประพฤติด้อย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพ ความไม่เจริญ
ความไม่ทำให้มาก ความตั้งใจไม่จริง ความไม่หมั่นประกอบ ความประมาทในการเจริญสภาวะธรรม
ที่เป็นกุศลทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท ภาวะที่ประมาท มีลักษณะเช่นว่านี้
นี้เรียกว่า ปมาทะ^{๗๔}

ตตถ กตม มุจฺจสฺสจฺจ. ยา อสฺสติ อนนุสฺสติ อปปฏิสฺสติ อสฺสติ อสฺสรณตา
อธารณตา ปิลาปนตา สมมุสนตา. อิท วุจติ มุจฺจสฺสจฺจ.^{๗๕}

มุจฺจสฺสจฺจะ เป็นไฉน

ความระลึกไม่ได้ ความหวนระลึกไม่ได้ ความระลึกล่วงหลังไม่ได้ ความระลึกไม่ได้
ภาวะที่ระลึกไม่ได้ ภาวะที่ทรงจำไม่ได้ ความเลือนลอย ความหลงลืมสติ นี้เรียกว่า มุจฺจสฺสจฺจะ^{๗๖}

จากการขยายความลักษณะของความประมาทในคัมภีร์วิภังคนี้ พบคำไวพจน์ของ
ปมาโท หลายคำ เช่น

จิตตสุส โวสุสคโค แปลว่า ความปล่อยจิตไปในทุจจริตหรือกามคุณ
โวสุสคคานุปปทาน แปลว่า ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตในทุจจริตหรือกามคุณ
อสกุกจกิริยตา แปลว่า การทำโดยไม่เคารพในกุศลธรรมทั้งหลาย
อสาดจกิริยตา แปลว่า การทำไม่ให้เกิดต่อกในกุศลธรรมทั้งหลาย
อนญจิตกิริยตา แปลว่า การทำที่ไม่มั่นคงในกุศลธรรมทั้งหลาย
โอลีนวุตติตา แปลว่า ความประพฤติด้อย่อนในกุศลธรรมทั้งหลาย
นิกขิตตจนทตา แปลว่า ความทอดทิ้งฉันทะในกุศลธรรมทั้งหลาย

๗๓ อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๖/๔๒๗.

๗๔ อภ.วิ. (ไทย) ๓ ๘๔๖/๕๕๐.

๗๕ อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๐๖/๔๔๑.

๗๖ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๐๖/๕๖๕.

นิกขิตตธรรตา แปลว่า ความทอดทิ้งธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย
อนาเสวนา แปลว่า ความไม่เสพในกุศลธรรมทั้งหลาย
อกาวนา แปลว่า ความไม่เจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย
อพหุลีกมมํ แปลว่า ความไม่ทำให้มากในกุศลธรรมทั้งหลาย
อนธิฏฐานํ แปลว่า ความตั้งใจไม่จริงในกุศลธรรมทั้งหลาย
อนนุโยโค แปลว่า ความไม่หมั่นประกอบในกุศลธรรมทั้งหลาย
อสุสตี แปลว่า ความระลึกล้มไม่ได้
อนนุสสุตี แปลว่า ความหวนระลึกไม่ได้
อปปฏิสสุตี แปลว่า ความระลึกย้อนหลังไม่ได้
อสุสธรรตา แปลว่า ภาวะที่ระลึกไม่ได้
อธารณตา แปลว่า ภาวะที่ทรงจำไม่ได้
ปีลาปนตา แปลว่า ความเลือนลอย
สมมุสนตา แปลว่า ความหลงลืมสติ

คำไวพจน์ของหลักธรรมที่ถูกยกมาแสดงในปทัฏฐานหาระ ลักขณหาระ จตุพยุหาระ อาวัฏฏหาระ และปริวัตตนหาระ เช่น สัมปชัญญะ จิต โมหะ วิชชา โยนิโสมนสิการ อวิชชา อโยนิโสมนสิการ เป็นต้น ก็สามารถยกมาแสดงด้วยเวทจนหาระได้ ในที่นี้ จะยกมาพอเป็นตัวอย่าง ๓ หลักธรรม ได้แก่ (๑) **จิต** เพราะเป็นประธานของทั้งความไม่ประมาทและความประมาท ความไม่ประมาทและความประมาทเกิดประกอบกับจิต (๒) **สัมปชัญญะ** เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากคู่กับสติ เมื่อสติและสัมปชัญญะเกิดร่วมกันก็ย่อมทำให้ความไม่ประมาทเพิ่มกำลัง (๓) **โมหะ** เพราะเป็นเหตุพื้นฐานของอกุศลธรรมทั้งหลายรวมทั้งความประมาทด้วย

จิต ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทริยํ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ ที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าจิตที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๓๗}

สัมปชัญญะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่รู้ละเอียดย ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏึก ปัญญา ปัญญินทริยํ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือ

๓๗ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๖/๒๒, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖/๒๘.

ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม
สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่าสัมปชัญญะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๗๘}

โมหะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตาม
ความเป็นจริง ความไม่รู้แจ้งตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงอย่างรอบครอบ
ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรมานปัญญา ความงอแง ความไม่รู้ชัด
ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา อวิชโชฆะ อวิชชาโยคะ อวิชชานุสัย ปริยฐานกิเลส
คืออวิชชา ลิมคืออวิชชา อุกุศลมูลคือโมหะ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่าโมหะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๗๙}

๑๑. ปัญญัตติหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจ
คลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการใช้คำบัญญัติเพื่อให้ทราบเนื้อความโดยประการต่าง ๆ หรือ
โดยการแยกประเภทไม่ให้ปะปนกัน คำบัญญัติต่าง ๆ นำมาจากพระพุทฺธพจน์ที่กำลังอธิบาย
อยู่ด้วย นำมาจากคำอธิบายในหาระต่าง ๆ ที่ได้อธิบายผ่านมาแล้วด้วย ในพระคาถานี้ อธิบาย
ด้วยปัญญัตติหาระได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑. สัททบัญญัติ

มนสาวัตถาปิธสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่กำหนดไว้ด้วยจิตก่อนที่จะพูด สำหรับ
ผู้แสดงธรรมจะต้องมีการกำหนดคำบัญญัติด้วยจิตก่อนว่า จะตั้งสภาวะนี้ชื่อว่าอย่างไร แยกจาก
สภาวะอื่น ไม่ให้ปะปนกันอย่างไร มีประเภทเท่าไร อะไรบ้าง เป็นต้น ผู้ที่จะแสดงบัญญัติได้
อย่างสมบูรณ์ คือ ผู้ที่ได้ทำให้แจ้งสภาวะนั้น ๆ ด้วยตนเองแล้ว จึงนำมาบัญญัติ เพื่อจะได้แนะนำ
ผู้อื่นให้รู้ตาม ซึ่งผู้ที่รู้แจ้งทุกสภาวะด้วยญาณปัญญา สภาวะที่จะพึงรู้ด้วยญาณปัญญามีเท่าไร
ก็ทรงรู้ทั้งหมด โดยประการทั้งปวง คือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงเป็นผู้
ที่ยอดเยี่ยมทั้งในบัญญัติและอภิปัญญัตติไม่มีผู้ใดยิ่งไปกว่า ดังที่พระองค์ตรัสว่า “เราไม่เห็นผู้
ที่เสมอกับเราในเรื่องบัญญัติแม้ผู้หนึ่ง ผู้ที่เหนือกว่าเราจะมีแต่ที่ไหน ความจริง เราเท่านั้นเป็นผู้เหนือ
กว่าใครในบัญญัติ คือ อภิปัญญัตติ”^{๘๐}

วจีเภทสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่เปล่งเสียงพูดให้ผู้อื่นได้ยิน เกิดขึ้นจากวจีสังขาร
คือวิตกวิจารณ์ประมวลขึ้น แล้วเปล่งเสียงให้ผู้อื่นได้ยินด้วยพระมหากรุณาธิคุณ เพื่อประโยชน์และ
ความสุขแก่ผู้ได้ยิน

^{๗๘} อภ.สจ. (บาลี) ๓๔/๕๓/๓๐, อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๕๓/๓๖.

^{๗๙} อภ.สจ. (บาลี) ๓๔/๓๙๐/๑๐๙, อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๓๙๐/๑๑๔.

^{๘๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๙๓/๑๒๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๓/๑๕๔.

นามสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่แสดงชื่อซึ่งเป็นอารมณ์ทางมโนทวารวิถีของผู้รับฟัง คำบัญญัติแตกต่างกันมากมายที่พระพุทธองค์ทรงประกาศ ก็เป็นเรื่องเดียวกันนั่นเอง ทรงประกาศ สังขธรรม ให้เข้าใจอริยสัจ ๔ แม้จะใช้คำที่แตกต่างกัน บทพยัญชนะเพื่อใช้ในการอธิบาย ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ มีมากมาย ไม่จำกัด ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย คำที่เราบัญญัติไว้ว่า นี่ทุกขอริยสัจ ในคำบัญญัตินั้น เมื่อจะขยายความว่า นี่ชื่อว่าทุกขอริยสัจ แม้เพราะเหตุนี้ อักษร พยัญชนะ และการจำแนก ไม่มีที่สิ้นสุด คำที่เราบัญญัติว่า นี่ทุกขสมุทยอริยสัจ ฯลฯ คำที่เราบัญญัติว่า นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ในคำบัญญัตินั้น เมื่อจะขยายความว่า นี่ชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ แม้เพราะเหตุนี้ อักษร พยัญชนะ และการจำแนก ไม่มีที่สิ้นสุด^{๘๑}

๒. อัตถบัญญัติ

นิกเขบัญญัติ บัญญัติตั้งไว้ให้ทราบว่ ความไม่ประมาท คือ การมีสติตั้งมั่น อยู่เสมอนั้น เป็นที่รวมของกุศลธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม อันเป็นกุศลระดับ โลกุตตระ ซึ่งทำให้เกิดมรรคญาณ ทำให้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นอมตธรรมได้ ความไม่ประมาท จึงเป็นอุบายให้ถึงพระนิพพาน และ ในทางตรงกันข้าม บัญญัติตั้งไว้ให้ทราบว่ ความประมาท เป็นหนทางแห่งความตาย เพราะทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่สิ้นสุด เมื่อเป็นอยู่โดยประมาท ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิด

ปภาวบัญญัติ บัญญัติที่แสดงเหตุเบื้องต้นของการทำให้แจ้งนิพพาน เพราะการจะ กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้โดยชอบ ต้องทำให้แจ้งพระนิพพาน จะทำให้แจ้งพระนิพพานได้ ต้องอาศัย ญาณที่เกิดจากอริยมรรค จะมีญาณที่เกิดจากอริยมรรค ต้องมีโพธิปักขิยธรรม จะมีโพธิปักขิยธรรม ที่สมบูรณ์พร้อม ต้องมีเหตุเบื้องต้นคือความไม่ประมาท และ ในทางตรงกันข้าม บัญญัติแสดง เหตุเบื้องต้นของความตาย เมื่อเป็นอยู่ด้วยความประมาท ปราศจากสติ ย่อมเกิด เมื่อเกิด ความตายก็ย่อมมี เหตุเบื้องต้นของความตายคือความประมาท

ตัชชาบัญญัติ บัญญัติถึงสภาวะที่มีจริง พระนิพพานอันเป็นสภาวะที่ไม่ตายเพราะ ไม่มีการเกิด เป็นอสังขตธรรม มีอยู่จริง และจะเข้าถึงได้ก็ด้วยอริยมรรคอันมีอยู่จริง มีเหตุพื้นฐาน คือการมีสติตั้งมั่นอยู่เสมอ ไม่ประมาท อันมีจริง และ ในทางตรงกันข้าม ความตายเป็นสภาวะ ที่มีจริง เป็นฝ่ายสังขตธรรม ความตายเกิดขึ้นจากความเกิด อันมีอยู่จริง ความเกิดมาจากสาเหตุ พื้นฐานคือความประมาท อันมีอยู่จริงเช่นเดียวกัน

๘๑ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๘/๓๗๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๘/๖๐๓.

อุปาทาบัญญัติ บัญญัติอาศัยลักษณะของความไม่ประมาทและความประมาท ทั้งสองสภาวะนี้มีลักษณะตรงข้ามกัน ส่งผลต่อเนื่องกันไปเรื่อย ๆ ไปในลักษณะตรงข้าม ความไม่ประมาท ทำให้เกิดกุศลระดับต่าง ๆ และผลดีงามทุกระดับ มีปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข สมานิ ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ จนกระทั่งถึงทำให้แจ้งพระนิพพาน ส่วน ความประมาท ทำให้เกิดอกุศลต่าง ๆ และผลเลวร้ายทุกระดับ ทั้งความทุกข์ในชีวิตประจำวัน ทุกข์ในอบาย และทุกข์ในวิภวสงสาร

สมุหบัญญัติ บัญญัติแสดงกลุ่ม ในพระคาถานี้ คือ การแสดงกลุ่มของสภาวะธรรม ความไม่ประมาท บัญญัติแสดงกลุ่มธรรมฝ่ายดี เป็นฝ่ายดับทุกข์ โดยเฉพาะผลคือธรรมชั้น ๕ ได้แก่ สीलขันธ สมานิขันธ ปัญญาขันธ วิมุตติขันธ วิมุตติญาณทัสสนขันธ ซึ่งมีพร้อมสำหรับผู้ทำให้ แจ่มอมตธรรม เป็นพระอรหันต์ ผู้มีสติสมบูรณ์ ส่วนความประมาท บัญญัติแสดงกลุ่มฝ่ายไม่ดี เป็นฝ่ายทุกข์ โดยเฉพาะผลคือทุกข์ชั้น ๕ ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญานขันธ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมสำหรับผู้เต็มไปด้วยความหลงมัวเมา อยู่อย่างขาดสติ เขาย่อมยินดี ในทุกข์ เมื่อยินดีในทุกข์ ก็ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์

สันตติบัญญัติ บัญญัติแสดงการสืบเนื่อง ในพระคาถานี้ คือ แสดงสภาวะธรรม อันเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องกันไป เพราะสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง ความไม่ประมาท คือ ความมี สติตั้งมั่น เป็นสังขตธรรม เกิดจากการปรุ้งแต่ง เป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เป็นเหตุปัจจัย ที่ต่อเนื่อง ไปสู่สติที่ตั้งมั่นยิ่งขึ้น และความเจริญแห่งธรรมฝ่ายกุศลอื่น ๆ ต่อเนื่องกันไป จนจบ ที่กุศลอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ความประมาท คือ ความมีสติหลงลืม เป็นสังขตธรรม เกิดจาก การปรุ้งแต่ง เป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เป็นเหตุปัจจัยไปสู่อกุศลธรรมต่าง ๆ ต่อเนื่องกัน ไป วนไปวนมาเป็นวงกลมไม่มีการสิ้นสุด

สังเกตบัญญัติ บัญญัติแสดงสิ่งที่หมายรู้กันทางโลก สิ่งที่บัญญัติหมายรู้กันทางโลก ทั้งหมด ล้วนตั้งขึ้นมาจากชั้น ๕ หากปราศจากชั้น ๕ แล้ว ย่อมหาบัญญัติไม่ได้ ในพระคาถานี้ บัญญัติ ให้เป็นที่สังเกตได้ว่า สำหรับผู้ที่ไม่ประมาท มีสติตั้งมั่นแล้ว มุ่งปฏิบัติโพธิปักขิยธรรม ย่อม ถึงอมตธรรมในที่สุด ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก เป็นผู้หาบัญญัติไม่ได้ ดังพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และเหล่าพระอรหันต์ทั้งหลาย ดับขันธปรินิพพาน หาบัญญัติไม่ได้แล้ว ส่วนความประมาท ทำให้ มีขันธ ๕ มาเวียนวฏฏายเกิดอยู่ในวิภวสงสาร เป็นที่สังเกตให้ตกลงใจได้ว่า ผู้ที่มาเกิดทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็น สัตว์อบาย บุคคล หรือเทวดา ก็ล้วนมาจากความประมาท มัวเมา ลุ่มหลง ด้วยกันทั้งนั้น ไม่ได้มีใครดีเด่น หรือสูงส่งกว่าใครในการมาเกิด เนื่องจากเกิดด้วยความไม่รู้หรือยั่วยุเหมือนกัน ความเป็นบัณฑิต เป็นคนดี เป็นคนสูงด้วยคุณธรรม จึงสังเกตได้จากฝ่ายความไม่ประมาทเป็นหลัก

นินยานิกบัญญัติ บัญญัติการเป็นเครื่องนำออกจากวิภวทุกข์ได้จริงของอริยมรรค อัน มีความประมาทเป็นที่รวมลง เพราะอริยมรรคทำให้ถึงนิพพาน นำออกจากวิภวทุกข์อย่างแท้จริง

อุปนยณบัญญัติ บัญญัติและการนำไปสู่วิภูฏสงสารของสังฆตธรรมทั้งหลาย เมื่อ ยังวนเวียน ลุ่มหลงอยู่กับสังฆตธรรม ด้วยอำนาจของความประมาท อยู่อย่างปราศจากสติ ย่อม หลงเพลินเพลินในทุกข์ ความเพลินนี้ เป็นอุปาทาน ทำให้เกิดภพชาติ ชรามรณะ ก็นำเข้าไปสู่ทุกข์ ไม่อาจจะพ้นจากทุกข์ไปได้

พลวบัญญัติ บัญญัติแสดงการมีกำลังของความไม่ประมาท เป็นอุบายทำให้ถึงนิพพานได้ แม้ตายแล้ว ก็ยังทำให้เหมือนกับยังมีชีวิตอยู่ และ ในทางตรงกันข้าม แสดงกำลังของความ ประมาท ทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิด เข้าถึงความตายบ่อย ๆ ไม่อาจพ้นจากความตาย แม้มีชีวิตอยู่ก็เหมือนตายแล้ว

ปริญญาบัญญัติ บัญญัติการกำหนดรอบรู้ด้วยปัญญาแห่งทุกข์ ทุกข์คืออุปาทานชั้น ๕ อันเป็นอริยสัจข้อที่ ๑ การกำหนดรอบรู้ด้วยปัญญา ๓ ได้แก่ (๑) ญาณปริญญา รู้จักตัวสภาวะ อันเป็นรูปธรรมนามธรรม (๒) ตีรณปริญญา รู้จักลักษณะโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน (๓) ปหานปริญญา รู้จักโดยความเป็นภาวะที่ควรละความเพลิน

ปหานบัญญัติ บัญญัติการละแห่งสมุทัย ทุกขสมุทัยคือตัณหา อันเป็นตัวก่อให้เกิด ในภพใหม่อีก มีลักษณะเป็นความกำหนดและความเพิลิดเพลิน เป็นเหตุให้ยินดีอย่างยิ่งในสิ่ง นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เหตุเกิดเหตุแห่งทุกข์นี้เป็นสิ่งควรละ

สังนิกริยาบัญญัติ บัญญัติการกระทำให้แจ้งแห่งนิโรธ ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ ของจิต ต้องมีนิพพานเป็นอารมณ์เท่านั้น จึงจะทำให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้งในทุกข์ ทำให้ละสมุทัยได้ อารมณ์อื่น ๆ ไม่อาจทำกิจให้สำเร็จได้

ภาวนาบัญญัติ บัญญัติการอบรมพัฒนาทำให้เกิดขึ้นแห่งอริยมรรค เพราะอริยมรรค เท่านั้นเป็นปฏิปทาเดียวที่จะทำให้แจ้งพระนิพพานได้ ปฏิปทาอื่นไม่มี และอริยมรรคก็เป็น สังฆตธรรม จึงเป็นสิ่งที่ต้องทำความเพียรเพื่ออบรม พัฒนา และทำให้เกิดขึ้น อริยมรรคเป็น สังฆตธรรมอันเลิศที่สุดในบรรดาสังฆตธรรมทั้งปวง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด อริยมรรคมืองค์ ๘ เรากล่าวว่าเลิศกว่า ธรรมเหล่านั้น บุคคลผู้เลื่อมใสในอริยมรรคมืองค์ ๘ ชื่อว่าเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ และวิบากที่เลิศ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ^{๘๒}

อริยมรรคเป็นธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามเงื่อนไข เมื่อทำความเพียร ประกอบเงื่อนไขอย่างเหมาะสม อริยมรรคย่อมเกิดขึ้นได้ จะสามารถทำกิจต่ออริยสัจ ๔ ให้สำเร็จ ได้แก่ การกำหนดรู้ทุกข์ การละสมุทัย การทำให้แจ้งนิโรธ การทำมรรคให้เกิดขึ้น

๘๒ อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๓๔/๓๙, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓.

๑๒. โอตรณหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการสงเคราะห์ธรรมให้หยั่งลงสู่หลักปฏิจจสมุปบาท อินทรีย์ ชันธะธาตุ อายตนะ เพื่อแสดงให้เห็นว่าคำบัญญัติทั้งหลายนั้น ตั้งขึ้นจากสภาวะธรรมมีขันธเป็นต้นนั่นเอง คำบัญญัติทั้งหมดในพระไตรปิฎกนั้น แสดงไว้ก็เพื่อให้ใจสภาวะมีจริง อันปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา พระคาถานี้ อธิบายด้วยโอตรณหาระได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ความไม่ประมาท สภาวะโดยตรงคือความมีสติตั้งมั่น สภาวะหลักคือสติ สติเกิดประกอบกับจิตและมีเจตสิกอื่น ๆ ที่เป็นสัมปยุตตธรรมเกิดประกอบร่วมกัน ดังนั้น สรุปรวมสภาวะของความไม่ประมาท ได้แก่ กุศลธรรมทั้งหมด ทั้งกุศลจิตและเจตสิกที่เกิดประกอบในภูมิ ๔ กามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล และโลกุตตระกุศล

ความประมาท สภาวะโดยตรงคือความปราศจากสติ สภาวะหลักคืออกุศลธรรมทั้งหมด ได้แก่ โภกมุลจิต โทสมุลจิต โมหมุลจิต และเจตสิกที่เป็นสัมปยุตตธรรมเกิดประกอบร่วมกัน

ก. ปฏิจจสมุปบาท

(๑) **ความประมาท** เป็นฝ่ายอวิชา เป็นเหตุของการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร จัดเป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ ดังกระบวนธรรม

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

จึงมี

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้

(๒) ความไม่ประมาท เป็นธรรมฝ่ายวิชา เป็นที่รวมของกุศลธรรมทั้งหลาย จัดเป็น
ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับทุกข์ ดังกระบวนธรรม

อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้^{๘๓}

ข. อินทรีย์

จิต จัดเป็นมโนอินทรีย์
ชีวิตินทรีย์เจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นชีวิตินทรีย์
เวทนาเจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นโสนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอุpekขินทรีย์
สติเจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นสตินทรีย์
สัทธาเจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นสัทธินทรีย์
วิริยเจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นวิริยอินทรีย์
เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นสมาธิอินทรีย์
ปัญญาเจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญูสามัญตินทรีย์
อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์

๘๓ ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑/๑-๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓.

ค. ชั้น

จิต จัดเป็นวิญญาณชั้น

เวทนาเจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นเวทนาชั้น

สัญญาเจตสิกที่เกิดประกอบ จัดเป็นสัญญาชั้น

สติเจตสิก โมหเจตสิกและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดประกอบ จัดเป็นสังขารชั้น

วัตถุที่เกิดของจิตตูปาทนนั้น คือหทยวัตถุ จัดเป็นรูปชั้น

ง. ธาตุ

จิต จัดเป็นมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ

เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก สติเจตสิก โมหเจตสิกและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดประกอบ
วัตถุที่เกิดของจิตตูปาทนนั้น คือหทยวัตถุ จัดเป็นธัมมธาตุ

จ. อายตนะ

จิต จัดเป็นมโนอายตนะ

เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก สติเจตสิก โมหเจตสิกและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดประกอบ
วัตถุที่เกิดของจิตตูปาทนนั้น คือหทยวัตถุ จัดเป็นธัมมอายตนะ

๑๓. โสณหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการชำระบท เนื้อความของบท คำถาม และคำตอบให้กระจ่างชัด ตรวจสอบความถูกต้องและไม่ถูกต้องของบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ เมื่อพิจารณาบทและอรรถของบทในพระคานานี้ ทำให้เห็นชัดถึงใจความหลักและใจความรองที่ประกอบอยู่ในพระคานานี้ ดังต่อไปนี้

ก. ใจความสำคัญ

ใจความสำคัญในพระคานานี้ คือ คำว่า “ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ” และ “ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” เป็นใจความสำคัญของพระคาถาเรียกว่าอารัมภะ เพราะด้วยบทพยัญชนะส่วนนี้ แสดงเนื้อครอบคลุมทั้งหมดแล้ว

คำว่า “ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ” เมื่อฟังแล้ว ย่อมได้เนื้อความชัดเจนว่า ความไม่ประมาท นี้เป็นชื่อของกุศลธรรมทั้งหมดในพระศาสนา ทำให้เข้าถึงเป้าหมายแห่งคำสอนคือพระนิพพานได้ แสดงปฏิจจสมุปปาทฝ่ายนิโรธวาระ จัดประกอบลงในอริยสัจ ๒ ข้อ คือ นิโรธสัจกับมคคสัจ

คำว่า “ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” เมื่อฟังแล้ว ย่อมได้เนื้อความชัดเจนว่า ความประมาท นี้เป็นชื่อของอกุศลธรรมทั้งหมดที่มีอยู่ในจิตตสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เป็นศัตรูคอยทำอันตรายต่อหมู่สัตว์ ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิด ได้รับความทุกข์ในวัฏฏสงสารมากมายเหลือจะนับได้ โดยมีทุกข์หลักที่เป็นตัวแทน ปรากฏว่า เป็นทุกข์ที่น่าสะพรึงกลัวของสัตว์ทุกหมู่เหล่า ต่างก็พากันหลบหนี หลีกเลียงทุกข์นี้ คือความตาย แสดงปฏิจจสมุปบาทผ่านสมุทฺทวาระ จัดประกอบลงในอริยสัจ ๒ ข้อ คือ ทุกขสัจกับสมุทฺทวาร

ข. ใจความรอง

ใจความรองในพระคาถานี้ คือ คำว่า “คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย” และ “คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” เพราะแสดงเนื้อความเสริม ทำให้เข้าใจในรายละเอียดปลีกย่อยเพิ่มเติมจากเดิม

คำว่า “คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย” แสดงให้เห็นว่า ผู้ไม่ประมาทจะมีความเจริญก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ อย่างต่อเนื่องไม่มีการหยุด จากชาติหนึ่งไปสู่ชาติหนึ่ง อกุศลทั้งหลายที่อาศัยความไม่ประมาทเป็นเหตุ จะหนุนส่งบุคคลนั้นเรื่อยไป ยกระดับให้สูงขึ้น จากระดับปุถุชนขึ้นดี ไปสู่ความเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี จนกระทั่งถึงชาติสุดท้าย ได้บรรลुธรรมเป็นพระอรหันต์

คำว่า “คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” แสดงให้ทราบว่า ผู้ประมาทแล้ว ย่อมวนเวียนอยู่อย่างเดิม ไม่ได้เดินทางไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง แม้จะดำรงชีวิตอยู่นานก็ไม่เกิดประโยชน์ใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะไม่ได้ทำเหตุแห่งความเจริญมีทาน ศีลเป็นต้นแก่ตนเลย

๑๔. อธิฐฐานหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการตั้งธรรมทั้งหลายที่เป็นสามัญและที่เป็นพิเศษ เป็นการตั้งหลักการที่แน่นอนเอาไว้ ไม่ให้หลักธรรมสับสนปนเปกันตามความคิดของแต่ละคน แบ่งเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ เอกัตตะ และ เวมัตตะ ในพระคาถานี้ อธิบายได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ก. ความไม่ประมาท

(๑) เอกัตตะ ความไม่ประมาทในอกุศลธรรมทั้งหลาย และชื่ออื่น ๆ ที่เป็นคำไวพจน์ เช่น การทำด้วยความเอื้อเฟื้อ, การทำติดต่อ, การทำไม่หยุด, ความประพฤติไม่ย่อหย่อน, ความไม่ละความพอใจ, ความไม่ทอดธุระ, ความตามระลึก, ความหวนระลึก, กิริยาที่ระลึก, ความทรงจำ, ความไม่เลือนลอย, ความไม่หลงลืม, สตินทริย, สติพละ, สัมมาสติ แต่ละบทล้วนเป็นเอกัตตะ ใช้เป็นคำสามัญเท่ากัน

(๒) เวมัตตะ ประเภทของความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย แยกตามประเภทของกุศล เช่น ความไม่ประมาทในทาน ความไม่ประมาทในศีล ความไม่ประมาทในภาวนา ความไม่ประมาทในพระธรรมวินัย ความไม่ประมาทในอุปัชฌาย์ ความไม่ประมาทในอาจารย์ เป็นต้น หรือความไม่ประมาทที่ท่านพระสารีบุตรจำแนกไว้ว่า

“เราพึงทำศีลชั้นที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์โดยอุบายอย่างไร หรือพึงใช้ปัญญาตามรักษาศีลชั้นให้บริบูรณ์ในข้อนั้น ๆ โดยอุบายอย่างไร”

“เราพึงทำสมาธิชั้นที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์โดยอุบายอย่างไร หรือพึงใช้ปัญญาตามรักษาสมาธิชั้นให้บริบูรณ์ในข้อนั้น ๆ โดยอุบายอย่างไร”

“เราพึงทำปัญญาชั้นที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์โดยอุบายอย่างไร หรือพึงใช้ปัญญาตามรักษาปัญญาชั้นให้บริบูรณ์ในข้อนั้น ๆ โดยอุบายอย่างไร”

“เราพึงทำวิมุตติชั้นที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์โดยอุบายอย่างไร หรือพึงใช้ปัญญาตามรักษาวิมุตติชั้นให้บริบูรณ์ในข้อนั้น ๆ โดยอุบายอย่างไร”

“เราพึงทำวิมุตติญาณทัสสนชั้นที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์โดยอุบายอย่างไร หรือพึงใช้ปัญญาตามรักษาวิมุตติญาณชั้นให้บริบูรณ์ในข้อนั้น ๆ โดยอุบายอย่างไร”

“เราพึงกำหนดรู้ทุกข์ที่ยังมิได้กำหนดรู้ โดยอุบายอย่างไร”

“เราพึงละกิเลสที่ยังมิได้ละ โดยอุบายอย่างไร”

“เราพึงเจริญมรรคที่ยังมิได้เจริญ โดยอุบายอย่างไร”

“เราพึงทำให้แจ้งนิโรธที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง โดยอุบายอย่างไร”^{๘๔}

หรือประเภทของความไม่ประมาท ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ให้เหมาะสมกับจริตอัธยาศัยของบุคคล ตามความเหมาะสมกับสถานและเวลา ก็สามารถยกมาประกอบได้ดังตัวอย่าง

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอควรทำความไม่ประมาทโดยฐานะ ๔ ประการ
ฐานะ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. จงละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต และอย่าประมาทในการละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจิตนั้น

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๒๕/๘๔, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๕/๑๓๙-๑๔๐.

๒. จงลวจิตุจริต บำเพ็ญวิสุจริต และอย่าประมาทในการลวจิตุจริตบำเพ็ญวิสุจิตุนั้น

๓. จงลมนทุจริต บำเพ็ญมนสุจริต และอย่าประมาทในการลมนทุจริตบำเพ็ญมนสุจิตุนั้น

๔. จงลมิฉนาทิกุฐิ บำเพ็ญสัมมาทิกุฐิ และอย่าประมาทในการลมิฉนาทิกุฐิบำเพ็ญสัมมาทิกุฐินั้น

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต ลวจิตุจริต บำเพ็ญวิสุจริต ลมนทุจริต บำเพ็ญมนสุจริต ลมิฉนาทิกุฐิ บำเพ็ญสัมมาทิกุฐิ เมื่อนั้นเธอย่อมไม่กลัวความตายที่จะมาถึงในวันข้างหน้า^{๔๕}

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงทำความไม่ประมาท คือ มีสติเครื่องรักษาใจโดยสมควรแก่ตนในฐานะ ๔ ประการ

ฐานะ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

พึงทำความไม่ประมาท คือ มีสติเครื่องรักษาใจโดยสมควรแก่ตนว่า

๑. จิตของเราอย่ากำหนดในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความกำหนด
๒. จิตของเราอย่าขัดเคืองในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความขัดเคือง
๓. จิตของเราอย่าหลงในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง
๔. จิตของเราอย่ามัวเมาในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความมัวเมา

ในกาลใด จิตของภิกษุไม่กำหนดในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความกำหนดเพราะปราศจากความกำหนด จิตไม่ขัดเคืองในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความขัดเคืองเพราะปราศจากความขัดเคือง จิตไม่หลงในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลงเพราะปราศจากความหลง จิตไม่มัวเมาในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความมัวเมา เพราะปราศจากความมัวเมา ในกาลนั้น ภิกษุนั้นย่อมไม่หวาดผว ไม่หวั่นไหว ไม่สะทกสะท้าน ไม่ถึงความสะดุ้ง และไม่หลงเชื่อแม้เพราะถ้อยคำของสมณะเป็นเหตุ^{๔๖}

ภิกษุทั้งหลาย อนุสสติภูฐาน ๖ ประการนี้

อนุสสติภูฐาน ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ

๔๕ อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑๖/๑๓๕-๑๓๖, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๖/๑๓๘-๑๓๙.

๔๖ อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑๗/๑๓๖, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๗/๑๓๘-๑๔๐.

๑. พุทธานุสสติ (การระลึกถึงพระพุทธเจ้า)
๒. อัมมานุสสติ (การระลึกถึงพระธรรม)
๓. สังฆานุสสติ (การระลึกถึงพระสงฆ์)
๔. สีลานุสสติ (การระลึกถึงศีล)
๕. จาคานุสสติ (การระลึกถึงการบริจาค)
๖. เทวตานุสสติ (ระลึกถึงเทวดา)

ภิกษุทั้งหลาย อนุสสติภูฏาน ๖ ประการนี้แล^{๘๗}

ข. ความประมาท

(๑) **เอกัตตะ** ชื่อที่เป็นคำไวพจน์ของความประมาท เช่น ความปล่อยจิตไป, การเพิ่มพูนความปล่อยจิต, การทำโดยไม่เคารพ, การทำไม่ให้ติดต่อ, การทำที่ไม่มั่นคง, ความประพฤติด้อยหย่อน, ความทอดทิ้งฉันทะ, ความทอดทิ้งธุระ, ความไม่เสพ, ความไม่เจริญ, ความไม่ทำให้มาก, ความตั้งใจไม่จริง, ความไม่หมั่นประกอบ, ความระลึกไม่ได้, ความหวนระลึกไม่ได้, ความระลึกล่วงหลังไม่ได้, ภาวะที่ระลึกไม่ได้, ภาวะที่ทรงจำไม่ได้, ความเลือนลอย, ความหลงลืมสติ แต่ละบทล้วนเป็นเอกัตตะ ใช้เป็นคำสามัญเท่ากัน

(๒) **เวมัตตะ** ประเภทของความประมาทแยกตามประเภทของอกุศล เช่น ความปล่อยจิตไปในกายทุจริต, ความปล่อยจิตไปในวจีทุจริต, ความปล่อยจิตไปในมโนทุจริต, ความปล่อยจิตไปในกามคุณ ๕ หรือแยกประเภทตามกิจที่ควรประกอบแต่ประมาทเสีย เช่น การทำโดยไม่เคารพในทาน, การทำโดยไม่เคารพในศีล, การทำโดยไม่เคารพในภาวนา, การทำโดยไม่เคารพในพระธรรมวินัย, การทำโดยไม่เคารพในในอุปัชฌาย์, การทำโดยไม่เคารพในในอาจารย์ เป็นต้น หรือความประมาทมัวเมาหลุ่มหลงที่จำแนกไว้มากมายในคัมภีร์วิภังค์ เช่น

ชาติมทะ	ความเมาเพราะอาศัยชาติ
โคตรมทะ	ความเมาเพราะอาศัยโคตร
อาโรคมทะ	ความเมาในความไม่มีโรค
โยพพนมทะ	ความเมาในความเป็นหนุ่มสาว
ชีวิมทะ	ความเมาในชีวิต
ลาภมทะ	ความเมาในลาภ
สักการมทะ	ความเมาในสักการะ

^{๘๗} อัง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๙/๒๗๕, อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๙/๔๒๐-๔๒๑.

ครุการมทะ	ความเมาในความเคารพ
บุรุษการมทะ	ความเมาในความเป็นหัวหน้า
ปริวารมทะ	ความเมาในปริวาร
โภคมทะ	ความเมาในโภคสมบัติ
วิณณมทะ	ความเมาเพราะอาศัยผิวพรรณและคุณความดี
สุตมทะ	ความเมาในการการสดับตรับฟัง
ปฏิบัติมทะ	ความเมาในปฏิภาณ
รัตตัญญมทะ	ความเมาในความเป็นผู้รัตตัญญ
ปิณฑปาติกมทะ	ความเมาในการถือเที่ยวปณฑปาตเป็นวัตร
อนวัณญูตามทะ	ความเมาเพราะไม่ถูกใครดูหมิ่น
อิริยาปถมทะ	ความเมาในอิริยาบถ
อิทธิมทะ	ความเมาในฤทธิ์
ยสมทะ	ความเมาในยศ
สีลมทะ	ความเมาในสีล
ฉานมทะ	ความเมาในฉาน
สิปปมทะ	ความเมาในสิลปะ
อาโรหมทะ	ความเมาในความมีทรวดทรงสูง
ปริณามมทะ	ความเมาในความมีทรวดทรงสั้นทัด
สัณฐานมทะ	ความเมาในความมีทรวดทรงงาม
ปาริปุริมทะ	ความเมาในความมีร่างกายสมบูรณ์ ^{๘๘}

๑๕. ปริกขารหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดการไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอนโดยการแสดงสภาวะที่ก่อให้เกิดผลคือเหตุและปัจจัย เงื่อนไขที่นำมาพิจารณาในปริกขาระนี้มี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) เหตุ (๒) ปัจจัย

ก. ความไม่ประมาท โดยสภาวะคือสติ และสภาวะกุศลทั้งหลายที่มีสติเกิดประกอบเกิดจากเหตุและปัจจัย

(๑) เหตุ มีลักษณะเป็นสภาวะ อัชฌัตติกะ ชนกะ อสัจฉาณะ เช่น ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา โยนิโสมนสิการ ความถึงพร้อมด้วยศีล ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ ความถึงพร้อมด้วยกำลังจิตที่มั่นคง เป็นต้น

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๘๓๒/๔๒๑, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๓๒/๕๓๔-๕๓๕.

(๒) ปัจจัย มีลักษณะเป็นวิสภาคะ พาหิระ อุปัตถัมภะ สาธารณะ เช่น การอยู่ในสถานที่อันสมควร การคบหาสัตบุรุษ ความมีกัลยาณมิตร การได้ฟังพระสัทธรรม เป็นต้น

ข. ความประมาท โดยสภาวะคือความปราศจากสติ และสภาวะอกุศลธรรมทั้งหลาย

(๑) เหตุ เช่น โมหะ อหิริกะ อนัตตปปะ อุทธัจจะ อโยนิโสมนสิการ ความไม่มีศรัทธา ความไม่มีศีล เป็นต้น

(๒) ปัจจัย เช่น การคบคนพาล การไม่ได้ฟังพระสัทธรรม เป็นต้น

๑๖. สมารโปนหาระ

หลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอน โดยการยกธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ ๔ ประเด็น คือ (๑) ปทัฏฐานสมารโปนะ (๒) เวจจนสมารโปนะ (๓) ภาวนาสมารโปนะ (๔) ปหานสมารโปนหาระ พระคานี้ อธิบายด้วยสมารโปนหาระ ได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

(๑) ปทัฏฐานสมารโปนหาระ

ความไม่ประมาท มีโยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐาน และมีเหตุต่อเนื่องลงไป ได้แก่ ศรัทธา การฟังพระสัทธรรม การคบหาสัตบุรุษ เป็นต้น

ความประมาท มีอโยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐาน และมีเหตุต่อเนื่องลงไป ได้แก่ ความไม่มีศรัทธา การไม่ได้ฟังพระสัทธรรม การไม่คบหาสัตบุรุษ เป็นต้น การอธิบายโดยละเอียด ดังที่ได้แสดงเป็นตัวอย่างไว้ในปทัฏฐานหาระ

(๒) เวจจนสมารโปนหาระ

ความไม่ประมาท มีคำไวพจน์ที่มีเนื้อความเดียวกัน เช่น การทำด้วยความเอื้อเฟื้อ, การทำติดต่อกัน, การทำไม่หยุด, ความประพฤติไม่ย่อหย่อน, ความไม่ละความพอใจ, ความไม่ทอดธุระ, ความตามระลึก, ความหวนระลึก, กิริยาที่ระลึก, ความทรงจำ, ความไม่เลือนลอย, ความไม่หลงลืม, สตินทริย, สติพละ, สัมมาสติ เป็นต้น

ความประมาท มีคำไวพจน์ที่มีเนื้อความเดียวกัน เช่น ความปล่อยจิตไป, การเพิ่มพูนความปล่อยจิต, การทำโดยไม่เคารพ, การทำไม่ให้ติดต่อกัน, การทำที่ไม่มั่นคง, ความประพฤติย่อหย่อน, ความทอดทิ้งฉันทะ, ความทอดทิ้งธุระ, ความไม่เสพ, ความไม่เจริญ, ความไม่ทำให้มาก, ความตั้งใจไม่จริง, ความไม่หมั่นประกอบ, ความระลึกไม่ได้, ความหวนระลึกไม่ได้, ความระลึกย้อนหลังไม่ได้, ภาวะที่ระลึกไม่ได้, ภาวะที่ทรงจำไม่ได้, ความเลือนลอย, ความหลงลืมสติ เป็นต้น การอธิบายโดยละเอียด ดังที่ได้แสดงเป็นตัวอย่างไว้ในเวจจนหาระ

(๓) ภาวนาสมาโรปนหาระ

ธรรมฝ่ายที่ควรเจริญ คือ โพธิปักขิยธรรม ๗ หมวดมี ๓๗ ประการ เป็นธรรมที่ควรเจริญ เมื่อทำให้เกิดขึ้นจนสมบูรณ์ประชุมรวมกัน ก็จะเป็นมรรค ๔ ได้แก่ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป็นกุศล รวมลงในความไม่ประมาทนั่นเอง หรือ ธรรมหมวดนี้อาจแสดงเป็นธรรมที่ควรเจริญตั้งแต่หมวดละ ๑ จนถึงหมวดละ ๑๐ ก็ได้ ดังที่ท่านพระสารีบุตรแสดงไว้ว่า

ธรรม ๑ อย่างที่ควรเจริญ คือ กายคตาสติที่ประกอบด้วยความสำราญ

ธรรม ๒ อย่างที่ควรเจริญ คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑

ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ คือ สมาธิ ๓

ธรรม ๔ อย่างที่ควรเจริญ คือ สติปัฏฐาน ๔

ธรรม ๕ อย่างที่ควรเจริญ คือ สัมมาสมาธิอันมีองค์ ๕

ธรรม ๖ อย่างที่ควรเจริญ คือ อนุสสติฐาน ๖

ธรรม ๗ อย่างที่ควรเจริญ คือ โพชฌงค์ ๗

ธรรม ๘ อย่างที่ควรเจริญ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘

ธรรม ๙ อย่างที่ควรเจริญ คือ ปาริสุทธิปธานียังคะ ๙

ธรรม ๑๐ อย่างที่ควรเจริญ คือ กสิณ ๑๐^{๘๙}

สำหรับการภาวนานั้น สามารถแยกได้ ๒ ระดับ ได้แก่ (๑) โลภียภาวนา การอบรมเจริญที่มีธรรมระดับโลกียะเป็นอารมณ์ ทั้งด้านสมาธิและด้านปัญญา เป็นการสร้างคุณธรรมต่าง ๆ เพื่อเตรียมความพร้อม (๒) โลกุตตรภาวนา การอบรมเจริญที่มีธรรมระดับโลกุตระเป็นอารมณ์ เป็นการอบรมที่อิงอาศัยพระนิพพาน ไน้มเอียง มุ่งไปทางพระนิพพาน

ในการภาวนานั้น เป็นการเจริญกุศลระดับต่าง ๆ หากกล่าวถึงภาวนาในระดับที่มีผลสำเร็จวัดเป็นระดับ แบ่งเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ (๑) การเจริญธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศล ทำให้เกิดเป็นสมาธิระดับรูปฌาน (๒) การเจริญธรรมที่เป็นอรู paw จรกุศล ทำให้เกิดผลเป็นสมาธิระดับอรู paw สภาติ (๓) การเจริญธรรมที่เป็นโลกุตตรกุศล ทำให้เกิดผลเป็นโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล^{๙๐}

^{๘๙} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๕/๒๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๕/๓๕-๓๖.

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๖/๒๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๖/๓๖.

หรือกล่าวตามกิจหน้าที่หลักของการเจริญภาวนา คือ การพัฒนาธรรมอันเป็นเหตุแห่งปัญญาให้เต็มสมบูรณ์ เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ แบ่งได้เป็น ๔ ตามกิจ ได้แก่ (๑) รู้แจ้งทุกขสัจด้วยการกำหนดรู้ (๒) รู้แจ้งสมุทยสัจด้วยการละ (๓) รู้แจ้งนิโรธสัจด้วยการทำให้แจ้ง (๔) รู้แจ้งมัคคสัจด้วยการเจริญ^{๙๑}

(๔) ปหานสมาโรปนะ

ธรรมที่ควรละ ได้แก่ ตัณหาและอวิชชา กล่าวโดยสรุปคือกิเลสทั้งหมดอันจะพึงถอนขึ้นด้วยอริยมรรค เมื่อเจริญธรรมฝ่ายอริยมรรค กิเลสย่อมถูกละไป ถูกตัดมูลราก ทำให้ถึงภาวะไม่มี ทำให้มีสภาพไม่อาจจะเกิดขึ้นได้อีกต่อไปด้วยอานุภาพของมรรค

ธรรมที่ควรละนี้ เมื่อกกล่าวโดยเป็นแบบอริยสัจ ๔ ได้แก่ ตัณหา, เมื่อกกล่าวโดยปฏิจจนุปบาท ได้แก่ อวิชชา, เมื่อกกล่าวแสดงคู่ตรงกันกับอริยมรรค ได้แก่ สังโยชน์และอนุสัย ธรรมหมวดนี้อาจแสดงเป็นธรรมที่ควรละตั้งแต่หมวดละ ๑ จนถึงหมวดละ ๑๐ ก็ได้ ดังที่ท่านพระสารีบุตรแสดงไว้ว่า

ธรรม ๑	อย่าง ที่ควรละ	คือ อัสมิมานะ
ธรรม ๒	อย่าง ที่ควรละ	คือ อวิชชา ๑ ภวตัณหา ๑
ธรรม ๓	อย่าง ที่ควรละ	คือ ตัณหา ๓
ธรรม ๔	อย่าง ที่ควรละ	คือ โหชะ ๔
ธรรม ๕	อย่าง ที่ควรละ	คือ นิวรณ์ ๕
ธรรม ๖	อย่าง ที่ควรละ	คือ ตัณหา ๖
ธรรม ๗	อย่าง ที่ควรละ	คือ อนุสัย ๗
ธรรม ๘	อย่าง ที่ควรละ	คือ มิจฉัตตะ ๘
ธรรม ๙	อย่าง ที่ควรละ	คือ ธรรมที่มีตัณหาเป็นมูล ๙
ธรรม ๑๐	อย่าง ที่ควรละ	คือ มิจฉัตตะ ๑๐ ^{๙๒}

หากกล่าวตามการละได้อย่างเด็ดขาด คือมีปัญญารู้แจ้งในอริยสัจ ๔ เพราะความรู้นี้เป็นวิชา มีศักยภาพในการทำลายอวิชชาได้ เมื่ออวิชชาไม่เกิด กิเลสทั้งหลายย่อมไม่เกิดการละแบบนี้จึงแบ่งได้เป็น ๔ ตามความรู้ในอริยสัจ ได้แก่ (๑) รู้แจ้งทุกขสัจด้วยการกำหนดรู้ (๒) รู้แจ้งสมุทยสัจด้วยการละ (๓) รู้แจ้งนิโรธสัจด้วยการทำให้แจ้ง (๔) รู้แจ้งมัคคสัจด้วยการเจริญ

๙๑ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๗/๒๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๗/๓๖.

๙๒ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓/๒๗-๒๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓/๓๒.

หากกล่าวตามลักษณะของการละ แสดงให้ทราบเป็นการละระดับไหน เป็นการละแบบที่กิเลสยังมีโอกาสเกิดขึ้นได้อีก หรือกิเลสหมดโอกาสเกิดได้อีกต่อไป แบ่งได้เป็น ๕ อย่าง ได้แก่ (๑) วิกขัมภนปหานะ เป็นการละนิวรณ์ ๕ แบบข่มไว้ด้วยกำลังฌาน (๒) ตทังคปหานะ เป็นการละความเห็นผิดด้วยวิปัสสนาปัญญาที่เห็นสภาวะนั้น ๆ ตามความเป็นจริง (๓) สมุจเฉทปหานะ เป็นละกิเลสได้เด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค กิเลสอันมรรคระดับใด ละได้แล้ว กิเลสนั้น ๆ ไม่สามารถเกิดขึ้นได้อีกต่อไป (๔) ปฏิปัสสัทธิปหานะ เป็นการละกิเลส โดยเป็นความสงบระงับอันเป็นโลกุตตรผล (๕) นิสสรณปหานะ ได้แก่ พระนิพพานอันเป็นภาวะ ที่ออกจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง^{๙๓}

ธรรมที่ควรเจริญ เมื่อเจริญแล้วจนสมบูรณ์ สามัคคีพร้อมพร้อม เกิดประกอบพร้อมกัน มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นระดับโลกุตตระ สามารถละกิเลสได้โดยเด็ดขาด กิเลสที่ละได้ด้วยมรรคนั้น ๆ ไม่สามารถเกิดขึ้นได้อีกเลย เมื่อนำธรรมฝ่ายที่ควรเจริญระดับโลกุตตรมรรค ๔ และธรรมฝ่ายที่ควรละคือสังโยชน์ ๑๐ และอนุสัย ๗ มาสรุป จะได้ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๘ แสดงมรรค ๔ กับการละสังโยชน์ ๑๐ และอนุสัย ๗

โสดาปัตติมรรค	สกทาคามีมรรค	อนาคามีมรรค	อรหัตตมรรค
สักกายทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ สีลัพพตปรามาส สังโยชน์	กามราคสังโยชน์หยาบ ปฏิมสังโยชน์หยาบ	กามราคสังโยชน์ละเอียด ปฏิมสังโยชน์ละเอียด	รูปราคสังโยชน์ อรูปราคสังโยชน์ มานสังโยชน์ อุทธัจจสังโยชน์ อวิชชาสังโยชน์
ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย	กามราคานุสัยหยาบ ปฏิมานุสัยหยาบ	กามราคานุสัยละเอียด ปฏิมานุสัยละเอียด	มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๔/๒๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๓-๓๔.

เมื่อเจริญธรรมฝ่ายโพธิปักขิยธรรมให้มาประชุมสามัคคีรวมกันในจิต ก็จะมีอานุภาพในการละธรรมฝ่ายตรงกันข้ามออกไป^{๙๔} นำมาเขียนสรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ ๗.๙ แสดงโพธิปักขิยธรรมคู่กับธรรมที่ถูกละ

หมวด	โพธิปักขิยธรรมที่ควรเจริญ		ธรรมที่ถูกละ
	ลักษณะ	ชื่อหลักธรรม	
อินทรีย์	ความน้อมใจเชื่อ	สัทอินทรีย์	ความไม่มีศรัทธา
	การระคองไว้	วิริยอินทรีย์	ความเกียจคร้าน
	ความตั้งมั่น	สตินทรีย์	ความประมาท
	ความไม่ฟุ้งซ่าน	สมาธิินทรีย์	อุทธัจจะ
	การเห็น	ปัญญินทรีย์	อวิชชา
พละ	ความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา	สัทธาพละ	ความไม่มีศรัทธา
	ความไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน	วิริยพละ	ความเกียจคร้าน
	ความไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท	สติพละ	ความประมาท
	ความไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ	สมาธิพละ	อุทธัจจะ
	ความไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา	ปัญญาพละ	อวิชชา
โพชฌงค์	ความตั้งมั่น	สติสัมโพชฌงค์	ความประมาท
	การเลือกเฟ้น	ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์	อวิชชา
	การระคองไว้	วิริยสัมโพชฌงค์	ความเกียจคร้าน
	ความแผ่ซ่าน	ปีติสัมโพชฌงค์	ความเร่าร้อน
	ความสงบ	ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์	ความชั่วหยาบ
	ความไม่ฟุ้งซ่าน	สมาธิสัมโพชฌงค์	อุทธัจจะ
	การพิจารณา	อุเบกขาสัมโพชฌงค์	การไม่พิจารณา

๙๔ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓๙/๓๐๑-๓๐๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๙/๔๐๕-๔๐๘.

หมวด	โพธิปักขิยธรรมที่ควรเจริญ		ธรรมที่ถูกละ
	ลักษณะ	ชื่อหลักธรรม	
มรรค	การเห็น	สัมมาทิฐิ	มิจฉาทิฐิ
	ความตรึกตรอง	สัมมาสังกัปปะ	มิจฉาสังกัปปะ
	การกำหนด	สัมมาวาจา	มิจฉาวาจา
	สมุฏฐาน	สัมมากัมมันตะ	มิจฉากัมมันตะ
	ความปล่อยแผ้ว	สัมมาอาชีวะ	มิจฉาอาชีวะ
	การประคองไว้	สัมมาวายามะ	มิจฉาวายามะ
	ความตั้งมั่น	สัมมาสติ	มิจฉาสติ
	ความไม่ฟุ้งซ่าน	สัมมาสมาธิ	มิจฉาสมาธิ

เมื่อเรียงสภาวะธรรมจากการปฏิบัติภาวนาไปตามลำดับ ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุด จะมีสภาวะธรรมที่เจริญงอกงามขึ้นจากการภาวนาระดับต่าง ๆ เมื่อมีธรรมฝ่ายภาวนาเกิดขึ้น ก็มีธรรมฝ่ายปหานะที่ถูกละคู่กันไป จำนวน ๓๗ คู่ แบ่งเป็น ๔ กลุ่ม ดังนี้ (๑) ธรรมสมาธิ ๗ (๓) ฌานสมาบัติ ๘ (๓) มหาวิปัสสนา ๑๘ (๔) มรรค ๔^{๙๕} สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๑๐ แสดงธรรม ๓๗ คู่จากปฏิสัมภิทามรรค

ลำดับ	ภาเวตัพพธรรม	ปหาตัพพธรรม
๑	เนกขัมมะ	กามฉันทะ
๒	อพยาบาท	พยาบาท
๓	อาโลกสัญญา	ถีนมิทตะ
๔	อวิกเขปะ	อุทธัจจะ
๕	ธัมมวัตถาน	วิจิกิฉา
๖	ญาณ	อวิชชา
๗	ปามุขชะ	อโรติ
๘	ปฐมฌาน	นิวรณ์ทั้งหลาย

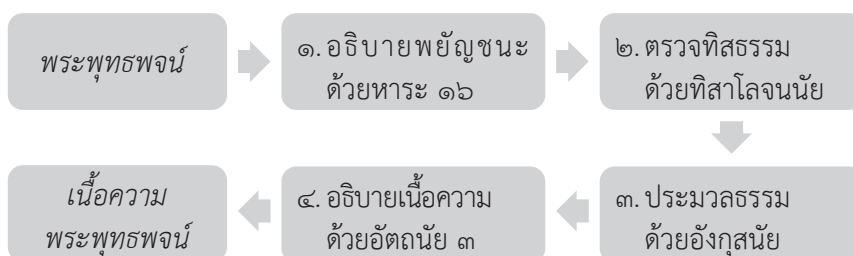
๙๕ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๘/๓๒-๓๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑-๔๔.

ลำดับ	ภาวศัพท์พจน์	ปหัตถ์พจน์
๙	หุติยฌาน	วิตกและวิจารณ์
๑๐	ตติยฌาน	ปีติ
๑๑	จตุตถฌาน	สุขและทุกข
๑๒	อากาสาณัญญาตนสมาบัติ	รูปสัญญา ปฏิสนธิสัญญา นานัตตสัญญา
๑๓	วิญญาณัญญาตนสมาบัติ	อากาสาณัญญาตนสัญญา
๑๔	อากิญจัญญาตนสมาบัติ	วิญญาณัญญาตนสัญญา
๑๕	เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ	อากิญจัญญาตนสัญญา
๑๖	อนิจจานุปัสสนา	นิจสัญญา
๑๗	ทุกขานุปัสสนา	สุขสัญญา
๑๘	อนัตตานุปัสสนา	อัตตสัญญา
๑๙	นิพพิทานุปัสสนา	นันทิ
๒๐	วิราคานุปัสสนา	ราคะ
๒๑	นิโรธานุปัสสนา	สมุทัย
๒๒	ปฏินิสัสคคานุปัสสนา	อาทานะ
๒๓	ขยานุปัสสนา	ฆนสัญญา
๒๔	วยานุปัสสนา	อายุหนะ
๒๕	วิปริณามานุปัสสนา	จรัสสัญญา
๒๖	อนิมิตตานุปัสสนา	นิमित
๒๗	อัปปณิหิตานุปัสสนา	ปณิธิ
๒๘	สุญญตานุปัสสนา	อภินิเวส
๒๙	อธิปัญญารัมมวิปัสสนา	สาราทานภินิเวส
๓๐	ยถาภูตญาณทัสสนะ	สัมโมหาภินิเวส
๓๑	อาทินวานุปัสสนา	อาลยาภินิเวส
๓๒	ปฏิสังขานุปัสสนา	อัปปปฏิสังขา
๓๓	วิวิฏฐานุปัสสนา	สัญญาญาณภินิเวส

ลำดับ	ภาวศัพท์ธรรม	ปหัตถ์ธรรม
๓๔	โสดาปัตติมรรค	กิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับทิฏฐิ
๓๕	สกาคามิมรรค	กิเลสอย่างหยาบ
๓๖	อนาคามิมรรค	กิเลสอย่างละเอียด
๓๗	อรหัตตมรรค	กิเลสทั้งปวง

๗.๔ อธิบายด้วยหลักกณยะ

จากการอธิบายด้านพยัญชนะตามหลักหาระ ๑๖ ทำให้เกิดความเข้าใจในพระพุทธรูปจนชัดเจน กว้างขวาง และครอบคลุมหลักธรรมต่าง ๆ มากมาย สามารถวิเคราะห์เพื่อนำเนื้อความอริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระคาถาออกแสดงให้เห็นชัดด้วยหลักกณยะต่อไป คัมภีร์เนตติปกรณ์ได้แสดงลำดับการอธิบายพระพุทธรูป ดังแผนภาพ

เมื่ออธิบายด้วยหาระ ๑๖ แล้ว ก็ให้ตรวจสอบดูหลักธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคำอธิบายในหาระต่าง ๆ ด้วยใจ วิธีการนี้ เรียกว่าทิสาลอจนนัย เมื่อตรวจสอบดูธรรมต่าง ๆ ด้วยใจแล้ว จึงประมวลธรรมเหล่านั้นมาเพื่อประกอบในการนำออกแสดง โดยหลักธรรมที่ยกมาก็ให้สอดคล้องกับมูลบทที่เป็นเหตุให้เกิดคำอธิบายพระพุทธรูปตามอรรถนัย วิธีการนี้ เรียกว่าอังกุสนัย แล้วจึงแสดงเนื้อความของพระพุทธรูปให้เห็นชัดธรรมแยกเป็น ๒ ฝ่าย แล้วประกอบลงอริยสัจ ๔ ด้วยอรรถนัย ๓ ต่อไป

๑. นันทิยาวิภูฏนัย

นันทิยาวิภูฏนัยเป็นการแสดงเนื้อความโดยเวียนธรรมออกไปสู่ด้านนอกด้วยธรรมหลักที่อยู่ด้านใน หรือ นัยที่มีการเวียนไปของนันทิในการประกอบธรรมฝ่ายสังกิเลส คือ ตัณหากับอวิชชา และการประกอบธรรมฝ่ายโงทานคือสมณะกับวิปัสสนาเข้ากับพระพุทธพจน์

หลักธรรมที่นำมาเป็นมูลบทในนันทิยาวิภูฏนัยมี ๔ อย่าง แยกเป็นฝ่ายละ ๒ คือฝ่ายสังกิเลส ๒ กับฝ่ายโงทาน ๒ ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๑๑ แสดงสังกิเลสและโงทานในนันทิยาวิภูฏนัย

สังกิเลส	โงทาน
ตัณหา อวิชชา	สมณะ วิปัสสนา

จากการอธิบายพระพุทธพจน์ด้วยหาระ ๑๖ ดังที่ได้แสดงมาแล้ว จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีหลักธรรมที่เชื่อมโยงเกี่ยวข้องกันเป็น ๒ สาย ดังนี้

(๑) **ความไม่ประมาท** มีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ธรรมอันเป็นฝ่ายกุศลธรรมทั้งหลาย มีชื่อและลักษณะมากมาย สงเคราะห์ลงในสมณะและวิปัสสนา จัดอยู่ในปฏิจจสมุปบาท ฝ่ายนิโรธวาระ เป็นฝ่ายวิภูฏนัย มีแนวปฏิบัติและปฏิบัติการดำเนิน จนถึงการบรรลุธรรมเชื่อมโยงได้ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๑๒ แสดงจริต ๒ ข้อปฏิบัติ ปฏิปทา มรรค และการบรรลุธรรม

จริต	ข้อปฏิบัติ	แนวปฏิบัติ	ปฏิบัติ	ก้าวลงมรรค	บรรลุธรรม
ทิฏฐิจริต	สัลเลखะ	วิปัสสนานำ	สุขาปฏิบัติ	อัมมานุสारी	ทิฏฐิปัตตะ
ตัณหาจริต	สิกขา	สมณะนำ	ทุกขาปฏิบัติ	สัทธานุสारी	สัทธาวิมุตตะ

อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ทำให้มีปัญญารู้แจ้งในอริยสัจ ๔ เป็นธรรมฝ่ายโงทานที่สมบูรณ์ระดับโลกุตระ มินิพพานเป็นอารมณ์ ตามพระคาถา คือ ความไม่ประมาท ตามนันทิยาวิภูฏนัย คือ สมณะกับวิปัสสนา โดยมีสังเคราะห်ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๑๓ แสดงอริยมรรค ๘ กับสมณะวิปัสสนา

อริยมรรค ๘	สมณะวิปัสสนา
สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ	วิปัสสนา
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ	สมณะ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ	

ความประมาท มีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ธรรมอันเป็นฝ่ายอกุศลธรรมทั้งหลาย มีชื่อและลักษณะมากมาย สงเคราะห์ลงในตัณหาและอวิชชา จัดอยู่ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร เป็นฝ่ายหมุนอยู่ในวัฏฏสงสาร มีการปฏิบัติผิดไม่อาจจะออกจากวัฏฏะสงสารได้ ดังตารางความเชื่อมโยงดังนี้

ตารางที่ ๗.๑๔ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ สักกายทิฐิ ๒๐ และทิฐิ ๒

กิเลส	จริต	สักกายทิฐิ	ทิฐิสุดชั่ว	ปฏิบัติผิด
อวิชชา	ทิฐิจริต	สักกายทิฐิ ๕ แบบ	อูจเฉททิฐิ	อัตตกิลมณานุโยค
ภวตัณหา	ตัณหาจริต	สักกายทิฐิ ๑๕ แบบ	สัสสตทิฐิ	กามสุขัลลิกานุโยค

ประกอบเนื้อความในนันทิยาวัฏฏนัยลงอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

๑. ทุกขสัจ ได้แก่ อุปาทานขันธ ๕ ทั้งหมดที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย

๒. สมุทยสัจ ได้แก่ ตัณหาอันเป็นความติดใจในทุกข์ และอวิชชาที่เป็นมูลของวัฏฏสงสารในฐานะที่เป็นประธาน ความประมาท รวมทั้งธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดในภพต่าง ๆ

๓. นิโรธสัจ ได้แก่ พระนิพพาน อันภาวะไม่เกิดของทุกข์และเหตุเกิดทุกข์

๔. มัคคสัจ ได้แก่ อริยมรรค และ สมณะกับวิปัสสนา ความไม่ประมาท รวมทั้งธรรมฝ่ายโง่ทวนทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจ ๔

๒. ตีปุ๊กขลนัย

นัยที่มีความมุงดงามด้วยส่วน ๓ ทั้งในฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโฆทาน คือ (๑) ฝ่ายสังกิเลส ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ (๒) ฝ่ายโฆทาน ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นนัยที่นำอกุศลมูล ๓ กับกุศลมูล ๓ มาเป็นหลักในการอธิบาย ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๑๕ แสดงสังกิเลสและโฆทานในตีปุ๊กขลนัย

สังกิเลส	โฆทาน
โลภะ	อโลภะ
โทสะ	อโทสะ
โมหะ	อโมหะ

จากการอธิบายพระพุทพจนด้วยหาระ ๑๖ ดังที่ได้แสดงมาแล้ว จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีหลักธรรมที่เชื่อมโยงเกี่ยวข้องกันเป็น ๒ สาย ดังนี้

(๑) **ความไม่ประมาท** มีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ธรรมอันเป็นฝ่ายกุศลธรรมทั้งหลาย มีชื่อและลักษณะมากมาย สงเคราะห์ลงในอโลภะ อโทสะและอโมหะ หรือ ปัญญาขันธ สीलขันธ สมาธิขันธ จัดอยู่ในปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาระ เป็นฝ่ายวิวิญญะ

อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ทำให้มีปัญหาู้แจ้งในอริยสัจ ๔ เป็นธรรมฝ่ายโฆทานที่สมบูรณระดับโลกุตตระ มินิพพานเป็นอารมณ์ ตามพระคาถา คือ ความไม่ประมาท ตามตีปุ๊กขลนัย คือ ปัญญาขันธ สीलขันธ สมาธิขันธ โดยมีสงเคราะห์ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๑๖ แสดงอริยมรรค ๘ กับ ขันธ ๓^{๙๖}

อริยมรรค ๘	ขันธ ๓
สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ	ปัญญาขันธ
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ	สีลขันธ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ	สมาธิขันธ

^{๙๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๐/๑๐๘.

หรือ สามารถอธิบายเชื่อมโยงหลักธรรมต่าง ๆ กับธรรมหมวด ๓ คือ สุจริต ๓ และชั้น ๓ สืบเนื่องต่อกันไปจนกระทั่งบรรลุธรรมได้ ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๗.๑๗ แสดงการสังเคราะห์ธรรมที่เกี่ยวข้องกับสุจริต ๓^{๙๗}

สุจริต ๓	ชั้น ๓	ธรรมคู่	วิมุตติ	กิเลสที่ละ	ผล
กายสุจริต, วาจาสุจริต	ศีลชั้น	สมณะ	เจโตวิมุตติ	ราคะ	อนาคามีผล
อนภิชฌา, อพยาบาท	สมาธิชั้น				
สัมมาทิฐิ	ปัญญาชั้น	วิปัสสนา	ปัญญาวิมุตติ	อวิชชา	อรหัตตผล

(๒) ความประมาท มีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ธรรมอันเป็นฝ่ายอกุศลธรรมทั้งหลาย มีชื่อและลักษณะมากมาย สงเคราะห์ลงในโลภะ โทสะและโมหะ จัดอยู่ปฏิบัติสมุปปาทฝ่ายสมุทญวาร เป็นฝ่ายหม่นอยู่ในวิภวัญญะสงสาร มีการปฏิบัติผิดไม่อาจจะออกจากวิภวัญญะสงสารได้

ประกอบเนื้อความในติปุกขลนัยลงอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

- ๑. ทุกขสัจ ได้แก่ อุปาทานชั้น ๕ ทั้งหมดที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย
- ๒. สมุทยสัจ ได้แก่ ตัณหาอันเป็นความติดใจในทุกข์ และ โลภะ โทสะ โมหะ อันเป็นมูลแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย ความประมาท รวมทั้งธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดในภพต่าง ๆ
- ๓. นิโรธสัจ ได้แก่ พระนิพพาน อันภาวะไม่เกิดของทุกข์และเหตุเกิดทุกข์
- ๔. มัคคสัจ ได้แก่ อริยมรรค ปัญญาชั้น ศีลชั้น สมาธิชั้น และ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อันเป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ความไม่ประมาท รวมทั้งธรรมฝ่ายไวทานทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจ ๔

๙๗ ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๐/๘๐.

๓. สี่ทวิกกิฬิตนัย

นัยที่เหมือนกับการย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระพุทธเจ้า ได้แก่ การแสดงพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคนั้น เป็นการดำเนินไปของอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อันเป็นธรรมฝ่ายแห่งการตรัสรู้ และความไม่เกิดขึ้นของกิเลสทั้งหลายมีวิปลาสเป็นต้น ในการประกอบธรรมฝ่ายสังกิเลสคือวิปลาส ๔ มีความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่งามว่างามเป็นต้น และการประกอบธรรมฝ่ายโงทานคืออินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นเข้ากับพระพุทพจน์ ดังตาราง

ตารางที่ ๗.๑๘ แสดงสังกิเลสและโงทานในสี่ทวิกกิฬิตนัย

สังกิเลส	โงทาน
สุกัสนญา	อสุกัสนญา
สุขัสนญา	ทุกขัสนญา
นิจกัสนญา	อนิจกัสนญา
อัตตัสนญา	อนัตตัสนญา

(๑) ความไม่ประมาท มีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ธรรมอันเป็นฝ่ายกุศลธรรมทั้งหลาย มีชื่อและลักษณะมากมาย สงเคราะห์ลงในอสุกัสนญา ทุกขัสนญา อนิจกัสนญา และอนัตตัสนญา จัดอยู่ในปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาระ เป็นฝ่ายวิวิญญะ ซึ่งสัญญาฝ่ายโงทานทั้ง ๔ ประการนี้ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ นั้นเอง ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๗.๑๙ แสดงสติปัฏฐาน ๔ โงทานธรรม ๔

สติปัฏฐาน ๔	โงทาน ๔
กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	อสุกัสนญา
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	ทุกขัสนญา
จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	อนิจกัสนญา
ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	อนัตตัสนญา

อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ทำให้มีปัญญารู้แจ้งในอริยสัจ ๔ เป็นธรรมฝ่ายโง่ทวนที่สมบูรณ์ระดับโลกุตตระ มินิพพานเป็นอารมณ์ ตามพระคาถา คือ ความไม่ประมาท ตามสืหวิกกัฬิตนัย คือ สติปัฏฐานหมวดใดหมวดหนึ่งใน ๒๑ หมวด อันประกอบด้วย กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน ๑๔ หมวด เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ หมวด จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ หมวด ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๕ หมวด ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ให้เหมาะกับจริตของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย อริยมรรคย่อมสำเร็จมาจากการปฏิบัติในสติปัฏฐานหมวดใดหมวดหนึ่งนี้ ดังตาราง^{๙๘}

ตารางที่ ๗.๒๐ แสดงสติปัฏฐาน ๔ กับการบรรลุมรรค

ตัณหาจริต อินทรีย์อ่อน	ตัณหาจริต อินทรีย์แก่กล้า	ทิฏฐิจริต อินทรีย์อ่อน	ทิฏฐิจริต อินทรีย์แก่กล้า
กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
สมถยานิกะ อินทรีย์อ่อน	สมถยานิกะ อินทรีย์แก่กล้า	วิปัสสนายานิกะ อินทรีย์อ่อน	วิปัสสนายานิกะ อินทรีย์แก่กล้า
ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิณฺญา	ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิณฺญา	สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิณฺญา	สุขาปฏิบัติ ชิปปาภิณฺญา
สัทธานุสारी		ธัมมานุสारी	
สัทธาวิมุตตะ		ทิฏฐิวิมุตตะ	

(๒) ความประมาท มีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ธรรมอันเป็นฝ่ายอกุศลธรรมทั้งหลาย มีชื่อและลักษณะมากมาย สงเคราะห์ลงในสุกขสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา และอัตตสัญญา จัดอยู่ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร เป็นฝ่ายหม่นอยู่ในวัฏฏะสงสาร

ประกอบเนื้อความในติปุกขลนัยลงอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

๑. ทุกขสัจ ได้แก่ อุปาทานขันธ ๕ ทั้งหมดที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย

๒. สมุทยสัจ ได้แก่ ตัณหาอันเป็นความติดใจในทุกข์ และ สุขสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อัตตสัญญา อันเป็นวิปลาส ความประมาท รวมทั้งธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดในภพต่าง ๆ

๙๘ ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๒-๓/๓๕๑-๒.

๓. นิโรธสัจ ได้แก่ พระนิพพาน อันภาวะไม่เกิดของทุกข์และเหตุเกิดทุกข์

๔. มัคคสัจ ได้แก่ อริยมรรค สติปัฏฐาน ๔ ความไม่ประมาท รวมทั้งธรรมฝ่ายโง่ทวนทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจ ๔

๗.๕ อธิบายด้วยหลักศาสนปัฏฐาน

ในหัวข้อนี้ ผู้เขียนจะวิเคราะห์และจัดหมวดหมู่พระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นหลักตามแนวศาสนปัฏฐาน ๑๖ และศาสนปัฏฐาน ๒๘ โดยนำพระพุทธรูปมาวิเคราะห์เนื้อหาเทียบกับมูลบท ๑๘ แล้วจัดหมวดหมู่ตามความเหมาะสมกับพระพุทธรูปนั้น ๆ ต่อไป

อปปมาโท อมตปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ
อปปมตฺตา น มียนฺติ เย ปมตฺตา ยถา มตา.^{๙๙}
ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ
ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย
คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย
คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว^{๑๐๐}

พระคาถานี้ มีเนื้อหาสาระสามารถจัดเข้าในศาสนปัฏฐาน ๑๖ ได้ดังนี้

(๑) สังกิเลสวาทสนานิพเพธกคิยสูตร เพราะพระคาถานี้ เป็นพระพุทธรูปที่ประกอบเนื้อหา ๓ ส่วน ได้แก่ สังกิเลส วาสนา และนิพเพธะ

(ก) สังกิเลสภาคิยะ เพราะมีบางส่วนในคาถานี้แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมอง ได้แก่ ตอนที่กล่าวถึง “ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” และ “คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” ความประมาท กล่าวคือภาวะมัวเมา ปล่อยสติ มีสติหลงลืม กล่าวโดยสภาวะธรรม ได้แก่ อกุศลธรรมทั้งหลายเป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมองคือกิเลส องค์ธรรม คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ และ ความตาย ได้แก่ภาวะที่ขั้น ๕ ที่แยกออกจากกัน เป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมองคือวิภูฏทุกข์ ตัวแทนของหลักธรรมฝ่ายนี้ คือพระนางมาคันทียา ซึ่งมีแต่ความคิดไม่ดี คำพูดไม่ดี การกระทำไม่ดี คิดอิจฉาริษยา หาทางกลั่นแกล้งพระพุทธรูปเจ้า เมื่อไม่อาจจะทำอะไรได้ ก็หาทางกลั่นแกล้งและทำร้ายลูกศิษย์ของพระพุทธรูปเจ้า โดยการกลั่นแกล้งและฆ่าพระนางสามาวดี พร้อมด้วยบริวาร จิตใจเต็มไปด้วยอกุศลต่าง ๆ สร้างอกุศลธรรม ทำทุจริต เมื่อกรรมส่งผลย่อมได้รับทุกข์ในอบาย และทุกข์ในวิภูฏะต้องเวียนว่ายตายเกิด

๙๙ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๑/๑๙.

๑๐๐ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

(ข) **วาสนาภาคิยะ** เพราะความไม่ประมาท เป็นที่รวมลงของกุศลธรรมทั้งหลาย ผู้ที่ประกอบด้วยความไม่ประมาท มีสติตั้งมั่นอยู่เสมอ ย่อมให้ทานบ้าง รักษาศีลบ้าง เจริญภาวนาบ้าง เป็นกุศลระดับโลกิยะ เมื่อยังไม่บรรลุธรรมก็เป็นวาสนาส่งสมบัติไปในภพหน้าต่อไป

(ค) **นิพเพธภาคิยะ** เพราะมีบางส่วนในคานานี้แสดงธรรมอันเป็นอุปายในการทำลายกิเลส เป็นเหตุทำให้แจ้งนิพพาน ได้แก่ ตอนที่กล่าวถึง “ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ” และ “คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย” ความไม่ประมาท กล่าวคือการอยู่อย่างไม่ปราศจากสติ มีสติตั้งมั่นอยู่เสมอ เป็นการฝึกปฏิบัติธรรมโดยมีสติเป็นหลัก โดยเฉพาะการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน อันเป็นข้อปฏิบัติที่ให้บรรลุถึงอริยมรรคและทำให้แจ้งนิพพาน

ตัวแทนของหลักธรรมฝ่ายวาสนาภาคิยะและนิพเพธภาคิยะ คือหญิง ๕๐๐ คน มีพระนางสามาวดีเป็นประมุข ธรรมฝ่ายวาสนาแก่นำมาเกิด ทำให้ได้มีโอกาสทำกุศลต่าง ๆ ต่อไป รวมทั้งการฟังธรรมและปฏิบัติจนได้บรรลุธรรม ส่วนด้านนิพเพธภาคิยะคือการได้บรรลุธรรม เป็นพระโสดาบันเมื่อได้รับฟังธรรมจากนางชุชชุตตรา ต่อมา ได้เจริญกรรมฐานโดยมีเวทนาเป็นอารมณ์ ในตอนไฟไหม้ดำเนิน บางท่านก็ได้บรรลุเป็นพระสกทาคามี บางท่านได้บรรลุเป็นพระอนาคามี

(๒) **สังกิเลสอเสกขภาคิยสูตร** เพราะพระคานานี้ เมื่อกล่าวอีกแง่มุมหนึ่ง พุดโดยระดับสูงสุดแล้ว แยกเป็น ๒ ฝ่ายเท่านั้น (ก) **สังกิเลส** ได้แก่ ฝ่ายความประมาท เป็นฝ่ายสังกิเลส เวียนว้ายตายเกิด เป็นฝ่ายปุถุชน ผู้มีกิเลสหนาแน่น เป็นฝ่ายวิภูฏสงสาร (ข) **ฝ่ายอเสกขะ** ได้แก่ ฝ่ายความไม่ประมาท เป็นฝ่ายพระอรหันต์ ผู้มีหมดกิเลสแล้ว มีสติที่สมบูรณ์ ไม่มีที่ตั้งแห่งความหลงอีกต่อไป เป็นฝ่ายวิวิภูฏะ

(๓) **ตัณหาสังกิเลสภาคิยสูตร** เพราะพระคานานี้ แสดงถึงตัณหาอันเป็นความเศร้าหมองของจิต เมื่อมีความประมาท ใช้ชีวิตอย่างขาดสติ ปล่อยจิตไปกับกามคุณทั้งหลายในโลก ก็ย่อมติดข้องในกามคุณ เป็นความเศร้าหมองด้วยตัณหา

(๔) **ทัญญูสังกิเลสภาคิยสูตร** เพราะพระคานานี้ แสดงถึงความเห็นผิดอันเป็นความเศร้าหมองของจิต เมื่อมีความประมาท ใช้ชีวิตอย่างขาดสติ ได้ฟังข้อมูลที่ผิดพลาดที่มีประจำโลก นำมาใส่ใจไม่ถูกต้อง เป็นอโยนิโสมนสิการ ย่อมเกิดความเห็นผิดต่าง ๆ เป็นความเศร้าหมองด้วยทัญญู

(๕) **ทุจจริตสังกิเลสภาคิยสูตร** เพราะพระคานานี้ แสดงถึงทุจจริตอันเป็นสภาวะที่ต่ำเศร้าหมอง หยาบคาย ไม่ดี ทำให้เกิดความเดือดร้อนทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่น เมื่อมีความประมาท ใช้ชีวิตอย่างขาดสติ ปล่อยจิตไปตามทุจจริตที่ถูกกระตุ้นด้วยกิเลสต่าง ๆ ไม่มีการควบคุม ระวังยับยั้ง ก็เกิดความคิดผิด พุดผิดและทำผิด เป็นความเศร้าหมองด้วยทุจจริต

(๖) **ตัณหาโวทานภคิยสูตร** เพราะพระศาสดานี้ แสดงภาวะที่สะอาดหมดจดจากตัณหา เมื่อมีความไม่ประมาทก็ย่อมบำเพ็ญกุศลธรรมให้เจริญงอกงามได้ เมื่อกุศลเจริญงอกงามขึ้นก็เป็นอันชำระกิเลสฝ่ายตรงข้าม เมื่อมีการให้ทาน บริจาค และเจริญสมณะ ก็เป็นการชำระตัณหาตามลำดับ จนกระทั่งอรหัตตมรรคสามารถตัดตัณหาได้โดยสิ้นเชิง

(๗) **ทิกฺขุโวทานภคิยสูตร** เพราะพระศาสดานี้ แสดงภาวะที่สะอาดหมดจดจากความเห็นผิด เมื่อมีความไม่ประมาท มีการฟังธรรม ใส่ใจธรรมอย่างถูกต้อง เกิดเป็นสัมมาทิฏฐิ และการเจริญวิปัสสนา ก็เป็นการชำระทิฏฐิไปตามลำดับ จนกระทั่งโสดาปัตติมรรคตัดทิฏฐิได้โดยสิ้นเชิง

(๘) **ทฺถจจริตโวทานภคิยสูตร** เพราะพระศาสดานี้ แสดงภาวะที่สะอาดหมดจดจากทฺถจจริต เมื่อมีความไม่ประมาท มีการสำรวมระวัง งดเว้นเจตนาไม่ดีทั้งหลาย มีศีล ก็เป็นการชำระทฺถจจริตเป็นตามลำดับ จนกระทั่งโสดาปัตติมรรคตัดทฺถจจริตทั้งหมดได้โดยสิ้นเชิง

และพระศาสดานี้ มีเนื้อหาสาระสามารถจัดเข้าในสาสนปฏฺฐาน ๒๘ ได้ดังนี้

(๑) **โลกียโลกุตตรสูตร** เพราะพระศาสดานี้ ประกอบด้วยธรรมทั้งระดับโลกียะและระดับโลกุตระ โดยมีส่วนประกอบดังนี้ (๑) **โลกียะ** คือ การบุญหรือบาปที่ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร ฝ่ายอกุศลมีเนื้อความตามพระพุทธพจน์ว่า “ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” เพราะผู้ที่ขาดสติ จิตเป็นอกุศล ทำทุจริตกรรมต่าง ๆ เป็นเหตุเวียนว่ายตายเกิดต้องรับผลแห่งกรรมอยู่ในวัฏฏสงสาร ส่วนฝ่ายกุศล แม้ผู้ที่ไม่ประมาท มีสติ รู้จักยับยั้งชั่งใจ ทำกุศลในระดับโลกียะ คือ ทาน ศีล สมาธิระดับต่าง ๆ ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิด ได้รับผลของความดีที่ตนทำ (๒) **โลกุตระ** คือ การเจริญอริยมรรคเพื่อเห็นอริยสัจ ทำให้แจ้งพระนิพพาน ได้แก่ หญิง ๕๐๐ คนมีพระนางสามาวดีเป็นประมุข ได้ฟังธรรม ประกอบโยนิโสมนสิการ ได้บรรลุธรรม

(๒) **สัตตธัมมาธิฏฐานสูตร** เพราะพระศาสดานี้แสดงธรรมประกาศอริยสัจโดยมีบุคคลและธรรมเป็นที่ตั้ง แยกได้ดังนี้ (๑) **มีบุคคลเป็นที่ตั้ง** ได้แก่ พระพุทธพจน์ที่ว่า “คนผู้ไม่ประมาท เชื่อว่าย่อมไม่ตาย คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว” (๒) **มีธรรมเป็นที่ตั้ง** ได้แก่ พระพุทธพจน์ว่า “ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” เป็นยกธรรมคือความไม่ประมาทและความประมาทเป็นหลักในการประกาศสัจธรรม

(๓) **ญาณสูตร** เพราะพระศาสดานี้แสดงญาณะ คือความไม่ประมาท ซึ่งเป็นหลักธรรมส่วนหนึ่งของโพธิปักขิยธรรม หลักธรรมนี้ก่อให้เกิดญาณปัญญา เพื่อเห็นอริยสัจ ทำให้แจ้งนิพพานในที่สุด

(๔) **ทตฺสณภาวนาสูตฺร** เพราะพระศาสดานี้แสดงมรรคเบื้องต้นและมรรคเบื้องสูงขึ้นไปด้วย มรรคญาณรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ แยกเป็นฝ่ายวิภูฏะที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด ได้แก่ ทุกข์กับสมุทัย และฝ่ายวิวิภูฏะเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ได้แก่ นิโรธกับมรรค

(๕) สกวจนสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงโดยพระพุทธองค์ ทรงปรารภภิกษุทั้งหลายที่สนทนาเรื่องความตายของหญิง ๕๐๐ คนมีพระนางสามาวดีเป็นประมุขเป็นต้น ได้ตรัสพระคาถานี้ และข้อปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งนิพพานมีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ไม่มีอยู่ภายนอกศาสนา

(๖) วิสัชขณียสูตร เพราะพระคาถานี้ พระพุทธองค์ทรงตอบชี้แจงหลักธรรมไว้โดยเป็นข้อสรุปที่แน่นอนว่า ความไม่ประมาทเป็นอุบายให้ถึงนิพพาน ส่วนความไม่ประมาททำให้เข้าถึงความตาย

(๗) กัมมวิปากสูตร เพราะพระคาถานี้แสดงกรรมและผลของกรรม อกุศลกรรมทั้งหลายเกิดจากความประมาท ตามบาทพระคาถาว่า “ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย” เป็นเหตุให้ได้รับวิบากอันไม่น่าปรารถนาและต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่สิ้นสุด ส่วนกุศลกรรมทั้งหลายเกิดจากความไม่ประมาท ได้รับวิบากที่น่าปรารถนาและยังเป็นพื้นฐานสำหรับการฝึกปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งนิพพานอีกด้วย

(๘) กุสลากุศลสูตร พระคาถานี้แสดงเนื้อหาประกอบด้วยกุศลและอกุศล (๑) ความไม่ประมาทเป็นกุศล และทำให้เกิดกุศลมากมาย เพราะความไม่ประมาทเป็นที่รวมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย (๒) ความประมาทเป็นอกุศล และทำให้เกิดอกุศลอื่น ๆ อีกมากมาย

(๙) อนุญญาตปฏิภินชิตสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำชักชวนให้ปฏิบัติและทรงห้ามไม่ให้ทำ ได้แก่ (๑) ฝ่ายวิภูษะ เป็นไปเพื่อพระนิพพาน มีความไม่ประมาทเป็นเหตุ พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้พุทธบริษัทเป็นผู้ใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท (๒) ฝ่ายวิภูษะ ทำให้เวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสารไม่สิ้นสุด มีความประมาทเป็นเหตุ พระองค์ทรงให้หลีกเลี่ยงความประมาท

๗.๖ ตัวอย่างเพิ่มเติม

๗.๖.๑ คาถาจิตผ่องใส

พระคาถานี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท พระพุทธองค์ทรงแสดงสภาวะเจตสิกทั้งหลายเกิดประกอบกับจิต หากจิตผ่องใส กรรมก็เป็นสุจริต ความสุขย่อมเกิดขึ้นเป็นผล พระคาถามีว่า

มโนปุพพกุมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสตี วา กรโธติ วา
ตโต นํ สุขมเนวติ ฉายาว อนปายินี.^{๑๐๑}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจดี ก็จะทำดีหรือทำตามไปด้วย
เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น^{๑๐๒}

เหตุเกิดของคานานี้ เป็นเรื่องมัญญกุณฑลเทพบุตรผู้ทำจิตให้มีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า เมื่อตายแล้ว ได้ไปเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เสวยทิพยสมบัติ และได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า บรรลุโสดาปัตติผล เรื่องราวโดยย่อมีว่า

มัญญกุณฑลเป็นบุตรเศรษฐีในกรุงสาวัตถี พราหมณ์ผู้เป็นบิดาของมัญญกุณฑลนั้นเป็นคนตระหนี่มาก ไม่ยอมให้อะไรแก่ใคร ๆ เลย เมื่อเขาอายุ ๑๖ ปี ได้ป่วยเป็นโรคผอมเหลือง เศรษฐีไม่ยอมหาหมอมารักษาเพราะกลัวจะเสียเงินค่าจ้าง จึงไปถามสูตรยาและปรุงยารักษาด้วยตนเอง ทำให้อาการของเขากำเริบหนักขึ้นจนไม่อาจจะรักษาได้ หมอทั้งหลายจึงไม่ยอมรับรักษา เมื่อรู้ว่าลูกชายจะต้องตายแน่นอน เศรษฐีได้ยกบุตรมาไว้ที่ระเบียงด้านนอกบ้าน เพราะกลัวคนที่มาเยี่ยมไข้จะเห็นสมบัติในเรือนตัวเอง

รุ่งเช้าวันหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงออกจากพระมหากรุณาสมบัติแล้ว ได้ตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ มัญญกุณฑลปรากฏในข่ายพระญาณ ทรงทราบประโยชน์แห่งการเสด็จไปของพระองค์ เมื่อพระองค์เสด็จไป เด็กหนุ่มมีความเลื่อมใสในพระองค์ ตายแล้ว ไปเกิดสวรรค์บนชั้นดาวดึงส์ บิดาของเขาไปป้าซำร้องให้ เขาแปลงตัวเป็นมัญญกุณฑลมาพุดคุยกับพราหมณ์ ทำให้ทราบกรรมที่นำไปเกิดบนสวรรค์คือการทำจิตให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า เศรษฐีเลื่อมใสและถวายทาน พระองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนา ได้มีสัตว์ตรัสรู้ธรรมแปดหมื่นสี่พัน มัญญกุณฑลเทพบุตรและพราหมณ์ผู้เป็นบิดาบรรลุโสดาปัตติผล เมื่อทราบประโยชน์ดังนั้นแล้ว พระองค์จึงได้เสด็จไปบิณฑบาตที่หน้าประตูบ้านของพราหมณ์นั้น ทำให้มาณพเกิดความเลื่อมใส ต่อมาได้ตรัสพระคานานี้ท่ามกลางหมู่มหาชนโดยมีมัญญกุณฑลเทพบุตรลงมาเป็นพยานและฟังพระธรรมเทศนาด้วย^{๑๐๓}

๑๐๑ พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๕.

๑๐๒ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

๑๐๓ ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๖-๓๖.

ในพระคานานี้ มีเนื้อหาสาระตามลำดับบท^{๑๐๔} พอสรุปได้ดังนี้

ตารางที่ ๗.๒๑ แสดงเนื้อหาความตามลำดับบทของคานาจิตตมองใส

บาลีพระพุทฺทพจน์	คำอธิบาย
มโนปุพฺพงคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา	เจตสิกธรรมทั้งหลายที่จัดแบ่งเป็นชั้น ๓ ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น เกิดประกอบกับจิต มีจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน มีจิตทำให้สำเร็จเกิดขึ้น นี้เป็นกฎธรรมดาของสังขารด้านนามธรรม ใช้ได้กับจิตทั้งหมดที่เป็นไปในภุมิ ๔ แต่ในพระคานานี้ หมายเอาจิตที่เป็นกุศลระดับกามาวจร ๘ ดวง เน้นจิตที่ประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง และประกอบด้วยโสมนัสเวทนา ๔ ดวง
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสตี วา กโรตี วา	ถ้าหากว่า มีสภาวะฝ่ายกุศลมีศรัทธาเป็นต้นเกิดขึ้นในจิต ก็จะทำให้จิตมีความผ่องใสด้วยคุณทั้งหลายที่มีความไม่เพ่งเล็ง อยากได้ เป็นต้น บุคคลมีจิตลักษณะเช่นนี้ เมื่อคิดก็ย่อมคิดแต่มนัสสุจริต เมื่อพูดก็ย่อมพูดแต่วจีสุจริต เมื่อกระทำก็ย่อมทำแต่กายสุจริต กุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมบริบูรณ์
ตโต นํ สุขมเนวติ ฉายาว อนปายินี	เพราะสุจริต ๓ อย่างนั้น มุ่งหมายเอากุศลทั้งหลาย ที่ได้ทำไว้แล้ว ทั้งระดับกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิเป็นเหตุ ความสุขที่เป็นวิบากทั้งด้านกาย และด้านจิต ย่อมติดตามไปส่งผล ให้แก่ผู้นั้น ผู้ที่ไปเกิดในสุคติภูมิ ทำให้ได้เสวยความสุข ในสุคติด้วยอานุภาพของสุจริต เหมือนเงาที่ไม่ละตัวเขาไป ติดตามตัวเขาไปตลอด

๑๐๔ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓๗-๓๘.

ก. อธิบายตามหลักหาระ

หลังจากที่ได้อธิบายพระคาถาความไม่ประมาท ตามหลักหาระ ๑๖ ตามหลักนยะ ๕ และตามหลักสาสนบัญญัติมาอย่างครบถ้วน ต่อจากนี้ ผู้เขียนจะอธิบายพระพุทพจน์ตามแนวนตติปกรณ เป็นตัวอย่างแค่เพียงบางส่วน ในส่วนของหาระ จะอธิบายเน้นเฉพาะเทศนาหาระ ในส่วนของนยะ จะอธิบายเฉพาะนัยที่มีหลักธรรมเชื่อมกันโดยตรง

๑. เทศนาหาระ

หลักการอธิบายพระพุทพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอน โดยจำแนกพระพุทพจน์ออกเป็น ๖ อย่าง ได้แก่ (๑) อัสนาทะ (๒) อาทีนวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผละ (๕) อุปายะ (๖) อาณัตติ พระคาถานี้ สามารถจำแนกได้ดังนี้

พระคาถานี้ แสดงความสุขเป็นผลวิบากที่เกิดมาจากเหตุคือสุจริต ๓ และสุจริต ๓ เป็นสภาวะที่มีเหตุมาจากจิตที่เป็นกุศล คือจิตที่ประกอบด้วยกุศลมูล ๓ มีเนื้อความปรากฏชัด ได้แก่ อัสนาทะ และอาทีนวะ ส่วนเนื้อความอื่นไม่ปรากฏหรือปรากฏโดยอ้อม มีคำอธิบายประกอบดังนี้

(๑) อัสนาทะ ได้แก่ (๑) สุข โสมนัส ที่เกิดเพราะอาศัยจิตตั้งงามและอาศัยการได้เสวยผลของบุญที่ได้กระทำไว้แล้ว (๒) ตัณหา คือ ความติดใจในจิตที่ตั้งงาม และติดใจในความสุขอันเป็นผลของบุญที่ได้กระทำไว้แล้ว รวมทั้งวิปลาส ความเห็นผิด ความคิดผิด ความกำหนดหมายผิด เห็นว่า “เป็นตัวเรา เป็นของเรา” เป็นต้น อันมีจิตและความสุขเป็นอารมณ์ว่า เป็นตัวเรา เป็นของเรา เห็นคลาดเคลื่อนว่า เราเป็นผู้ทำความดี เราเป็นผู้ได้เสวยผลของความดี เป็นต้น

(๒) อาทีนวะ ได้แก่ โลภิยธรรมทั้งหมด คือ จิตและเจตสิกอันเป็นฝ่ายดีทั้งหลาย รวมทั้งผลที่เกิดขึ้น จัดเป็นสังขารทุกข์ เพราะต้องเวียนว่ายตายเกิดไปเรื่อย ๆ แม้จะเป็นการกระทำบุญกุศลและได้รับผลเป็นความสุข ก็เป็นสิ่งมีโทษ เพราะมีลักษณะเป็นสิ่งที่เที่ยงไม่อาจจะคงที่ได้ตลอด ไม่สามารถเป็นที่พึ่งอย่างแท้จริงได้

(๓) นิสสรณะ ได้แก่ ภาวะอันเป็นที่สลัดออกจากทุกข์ทั้งปวงคือพระนิพพาน และเหตุให้ถึงพระนิพพานคืออริยมรรค ไม่ได้ปรากฏอยู่โดยตรงในพระคาถานี้

(๔) ผละ ได้แก่ ผลของพระธรรมเทศนานี้ ในครั้งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงพระคาถานี้จบลงแล้ว มีภิกษุภิกษุณีและพราหมณ์ผู้เป็นบิดาบรรลู่โสดาปัตติผล สัตว์แปดหมื่นสี่พันได้ตรัสรู้ธรรม พระธรรมเทศนาได้เป็นประโยชน์แก่พุทธบริษัท ทำให้เข้าใจชัดเจนในเรื่องเหตุและผลในวิภูฏสงสาร เมื่อทำเหตุตั้งงาม สุขย่อมเกิดขึ้น จะให้เป็นสิ่งอื่นไปไม่ได้ เป็นเหตุให้มีความเห็นถูกต้อง ทำบุญกุศลมีทาน ศีล ภาวนา ได้รับโภคสมบัติ ภพสมบัติในภพภูมิต่าง ๆ รวมทั้งเป็นอุปนิสัยในการปฏิบัติให้สูงขึ้น

(๕) อุปายะ ได้แก่ เหตุที่ทำให้รับความสุขคือการมีจิตเป็นกุศล พุด และทำกรรมที่ติงาม ส่วนเหตุให้ถึงอริยมรรค ไม่มีปรากฏในพระคาถานี้

(๖) อาณัตติ ได้แก่ การชักชวนของพระผู้มีพระภาคผู้ให้แนะนำเพื่อความ สำเร็จประโยชน์แก่อกุลแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย พระองค์ทรงแสดงมุ่งให้เวไนยสัตว์ออกจากอกุศล มาสั่งสมคุณงามความดี เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการเจริญมรรค ทำให้แจ้งผลต่อไป

เมื่อวิเคราะห์พระคาถานี้ด้วยหลักเทศนาหาระ แยกส่วนต่าง ๆ ออกเป็นอัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผละ อุปายะ และอาณัตติ พบว่า มีทั้งส่วนที่ปรากฏชัดโดยตรงตามบท พยัญชนะในคาถา คือ อัสสาทะ กับ อาทีนวะ โดยอัสสาทะ คือ สุขโสมนัสที่อาศัยบุญเกิดขึ้น, อาทีนวะ คือ โลภียธรรมทั้งหมด เป็นวิภูฏทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิด ส่วนนิสสรณะ ผละ อุปายะ และอาณัตติ ปรากฏโดยอ้อม เมื่อนำมาสังเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ตามหลักการ ในเนตติปกรณ์ดังตาราง

เทศนาหาระ ๖	อริยสัจ ๔
อาทีนวะ, ผละ	ทุกข์สัจ
อัสสาทะ	สมุทัยสัจ
นิสสรณะ	นิโรธสัจ
อุปายะ, อาณัตติ	มัคคสัจ

พระคาถานี้ แสดงเนื้อความทุกข์สัจกับสมุทัยสัจไว้โดยตรง ส่วนนิโรธสัจกับมัคคสัจก็ เป็นอันแสดงด้วย เนื่องจากเป็นหลักธรรมที่อยู่ในชุดเดียวกัน อธิบายได้ดังนี้

- ๑. ทุกข์สัจ ได้แก่ โลภียธรรมทั้งหมด คือ จิตที่เป็นกุศลและเจตสิกที่เกิด ประกอบร่วมด้วย และ ความสุขอันเป็นวิบากที่เกิดขึ้นจากสุจริตทั้งหลาย
- ๒. สมุทัยสัจ ได้แก่ ตัณหาอันเป็นความติดใจในทุกข์
- ๓. นิโรธสัจ ได้แก่ พระนิพพาน และอริยมรรค
- ๔. มัคคสัจ ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่เป็นอุบายให้เกิดอริยมรรค ทำให้แจ้งพระนิพพาน

ข. อธิบายตามหลักนยะ
หลักธรรมที่ปรากฏในพระคาถานี้โดยตรงและจากการอธิบายเพิ่มเติมตามหลักการหาระ คือ กุศลมูล ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ซึ่งเกิดประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นกุศล ได้จาก

บาลีว่า “มนสา เจ ปสนเนน” และ สุจริต ๓ ได้แก่ กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ได้จากบาลีว่า “ภาสติ วา กโรติ วา” เมื่อตรวจดูหลักธรรมด้วยทิสาลอจนนัย และยกธรรมมาด้วยอังกุสนัยแล้ว จึงอธิบายประกอบลงอริยสัจ ๔ ด้วยติปุกขนัยโดยมีสังกิเลสและโวทานดังตาราง

สังกิเลส	โวทาน
โลภะ	อโลภะ
โทสะ	อโทสะ
โมหะ	อโมหะ

ประกอบเนื้อความในติปุกขนัยลงอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

๑. ทุกขสัจ ได้แก่ โลกียธรรมทั้งหมดที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย
๒. สมุทยสัจ ได้แก่ ตัณหาอันเป็นความติดใจในทุกข์ และอกุศลมูล ๓ ที่เป็นมูลของอกุศลธรรมทั้งหลาย รวมทั้งธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดในภพต่าง ๆ
๓. นิโรธสัจ ได้แก่ พระนิพพาน อันภาวะไม่เกิดของทุกข์และเหตุเกิดทุกข์
๔. มัคคสัจ ได้แก่ อริยมรรค และกุศลมูล ๓ รวมทั้งธรรมฝ่ายโวทานทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจ ๔

ค. อธิบายตามหลักสาสนปฏฐาน

พระคากานี มีเนื้อหาสาระสามารถจัดเข้าในสาสนปฏฐาน ๑๖ ได้ดังนี้

- (๑) วาสนาภาคียสูตร เพราะพระคากานี แสดงการสั่งสมบุญที่เหตุนำความสุขมาให้ บุญที่สั่งสมนั้นเกิดจากสภาวะจิตที่ตึงาม มีความผ่องใส ปราศจากอวิชชา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ ทำให้เวลาคิดก็เป็นมโนสุจริต พูดก็เป็นวจีสุจริต กระทำก็เป็นกายสุจริต
- (๒) ตัณหาโวทานภาคียสูตร เพราะพระคากานี แสดงภาวะที่สะอาดหมดจดจากตัณหา เป็นจิตที่กุศล มีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ระลึกรู้ถึงพระพุทธคุณ เป็นพุทธานุสสติ เป็นการทำสมณะ ชำระจิตให้สะอาด
- (๓) ทุจจริตโวทานภาคียสูตร เพราะพระคากานี แสดงภาวะที่สะอาดหมดจดจากทุจจริต เมื่อจิตเป็นกุศล ประกอบด้วยธรรมฝ่ายดีงาม มีศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ ปัญญา เป็นต้น ย่อมงดเว้นจากทุจจริตทั้งปวง

พระคาถานี้ มีเนื้อหาสาระสามารถจัดเข้าในสาสนปฏิฐาน ๒๘ ได้ดังนี้

(๑) โลกียสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงสภาวะธรรมระดับโลกียะ กล่าวคือการมีจิตที่เป็นกุศล สังสมกรรมฝ่ายดี เป็นกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ย่อมได้รับผลวิบากที่เป็นความสุขทั้งกายและทางจิต

(๒) สัตตธัมมปฏิฐานสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงธรรมประกาศสัจจะโดยมีบุคคลและมีธรรมเป็นตั้ง (๑) มีบุคคลเป็นที่ตั้ง ได้แก่ การกล่าวถึงบุคคล ในส่วนของพระคาถาว่า “ถ้าคนมีใจดี ก็จะทำดีหรือทำดีตามไปด้วย” เป็นการแสดงจิตที่เป็นกุศลเป็นเหตุให้เกิดสุจริต ๓ ซึ่งเป็นทุกขสัจ แต่แสดงโดยยกบุคคลเป็นที่ตั้ง (๒) มีธรรมเป็นที่ตั้ง ได้แก่ การกล่าวถึงธรรม ในส่วนของพระคาถาว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ” เป็นการแสดงสภาวะธรรมที่เกิดประกอบกับจิต คือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ซึ่งเป็นทุกขสัจ แสดงโดยสภาวะธรรม

(๓) สกวางจนสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงโดยพระพุทธองค์เอง ทรงปรารภมัญญกุณฑลเทพบุตร ที่ได้เกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เสวยทิพยสุข เพราะเหตุคือการมีจิตเลื่อมใสในพระองค์

(๔) กัมมวิปากสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงเรื่องกรรมและผลของกรรม ตัวกรรมคือเจตนาที่ตั้งามเป็นกุศลเกิดประกอบกับจิต สำเร็จเป็นกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต เมื่อสุกงอมพร้อมย่อมก่อให้เกิดวิบากที่ดี ได้รับผลเป็นความสุข

(๕) วิสัชขณียสูตร เพราะพระคาถานี้ พระพุทธองค์ทรงตอบชี้แจงหลักธรรมไว้ โดยเป็นข้อสรุปที่แน่นอนว่า เมื่อมีจิตผ่องใส กรรมก็ย่อมเป็นสุจริต ผลของกรรมที่สุจริตคือความสุข

(๖) กุศลสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงกุศลระดับโลกียะ

(๗) อนุญญาตสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำชักชวนให้ปฏิบัติ เพราะเมื่อปฏิบัติตามแล้วนำประโยชน์และความสุขมาให้

๗.๖.๒ คาถาวิปัสสนาปัญญา

พระคาถานี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท พระพุทธองค์ทรงแสดงความสำคัญของวิปัสสนา ต้องเห็นความจริงของสังขารทั้งหลายด้วยวิปัสสนาปัญญา จึงจะเกิดความเบื่อหน่ายในทุกข์ มุ่งเจริญอุรยัมมรรค เพื่อทำให้แจ้งนิพพานได้ พระคาถามีว่า

“สพเพ สงขารา อนิจจา”ติ

ยथा ปญญา ย สุตติ

อถ นิพพินฺนติ ทุกฺเข

เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.^{๑๐๕}

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า

สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง

เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์

นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๑๐๖}

เหตุเกิดของพระคาถานี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาให้เหมาะกับจริตของภิกษุ ๕๐๐ รูปผู้ที่ปฏิบัติพากเพียรทำกรรมฐานอยู่ในป่า เรื่องโดยย่อมีว่า

ภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านั้นได้เรียนกรรมฐานจากพระพุทธเจ้า พากันพากเพียรปฏิบัติอยู่ในป่า ก็ไม่อาจบรรลุอรหัตตผลได้ พาคิดกันว่า จะเรียนกรรมฐานให้ละเอียดขึ้น จึงกลับมาเฝ้าพระศาสดา พระพุทธองค์ทรงพิจารณากรรมฐานที่เหมาะสมแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทรงทราบว่า ในสมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ ภิกษุเหล่านั้นได้ทำความเพียรประกอบในการพิจารณาอริยลักษณะตลอด ๒๐,๐๐๐ ปี พระธรรมเทศนาเกี่ยวกับอริยลักษณะนั้นแหละจึงจะเหมาะ ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งปวงในภพทั้งปวงมีกามภพเป็นต้น มีสภาพที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ตลอดไป มีแล้วกลับไม่มี” จึงได้ตรัสพระคาถานี้ ทำให้ภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปได้บรรลุอรหัตตผล^{๑๐๗}

ในพระคาถานี้ มีเนื้อหาสาระตามลำดับบท^{๑๐๘} พอสรุปได้ดังนี้

๑๐๕ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๗/๖๔.

๑๐๖ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

๑๐๗ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๔๐๙.

๑๐๘ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๔๐๙.

ตารางที่ ๗.๒๒ แสดงเนื้อความตามลำดับบทของคาถาวิปัสสนา

บาลีพระพุทฺธพจน์	คำอธิบาย
“สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา”ติ ยทา ปญฺญา ยสฺสตี	เมื่อใดบัณฑิตย่อมเห็นด้วยวิปัสสนาปัญญาว่า สังขารทั้งหลายกล่าวคือชั้น ๕ ที่เกิดขึ้นในภพทั้งหลาย มีกามภพ เป็นต้น เป็นสิ่งไม่เที่ยง เพราะต้องดับไป ที่ภพนั้น ๆ นั้นเอง
อถ นิพฺพินฺนตี ทฺวเก	เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์อันเนื่องอยู่กับการบริหารชั้น นี้ เพราะชั้นนี้มีภาวะอันไม่น่ายินดีเพลิดเพลิน เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ด้วยการทำกิจที่ถูกต้องสัจจะ คือ (๑) ทุกขสัจ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรอบรู้ (๒) สมุทยสัจ เป็นที่ ควรละ (๓) นิโรธสัจ เป็นสิ่งที่ควรกระทำให้แจ้ง (๔) มัคคสัจ เป็นสิ่งที่ควรเจริญ
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา	ความเบื่อหน่ายในทุกข์ คือ ความไม่ยินดีติดข้องในทุกข์นั้น เป็นทางแห่งความหมดจดผ่องแผ้ว การปฏิบัติเพื่อความรู้จัก ชั้น ๕ ว่าเป็นทุกข์ตามที่มันเป็น ไม่ยินดีติดข้องในชั้น ๕ นี้เป็นอริยมรรคที่เข้าไปเพื่อกระทำให้แจ้งนิพพาน

ก. อธิบายตามหลักหาระ

๑. เทสนาหาระ

หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความ
เข้าใจคลาดเคลื่อนในคำสอน โดยจำแนกพระพุทฺธพจน์ออกเป็น ๖ อย่าง ได้แก่ (๑) อัสสาทะ
(๒) อาทีนวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผละ (๕) อุปายะ (๖) อาณัตติ พระคาถานี้ สามารถจำแนกได้ดังนี้

พระคาถานี้ แสดงการเห็นความจริงของสังขารทั้งหลายด้วยวิปัสสนาปัญญา เป็นอุบาย
ที่ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในทุกข์ มุ่งเจริญอริยมรรคเพื่อทำให้แจ้งนิพพานต่อไป มีเนื้อความ
ปรากฏชัด ได้แก่ อุปายะ ส่วนเนื้อความอื่นไม่ปรากฏหรือปรากฏโดยอ้อม มีคำอธิบายประกอบ
ดังนี้

(๑) **อัสสาทะ** ได้แก่ ตัณหา คือ ความติดใจในทุกข์ รวมทั้งวิปลาส ความเห็นผิด ความคิดผิด ความกำหนดหมายผิด เห็นทุกข์คือชั้น ๕ ว่า “เป็นตัวเรา เป็นของเรา” เป็นต้น เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่โดยอ้อม เพราะผู้ปฏิบัติวิปัสสนาก็เพื่อเห็นชั้น ๕ ตามความเป็นจริง จะได้ไม่ติดใจเพลินในชั้น ๕ ได้ในคำว่า “**อถ นิพพินทติ ทุกฺเข**”

(๒) **อาทีนวะ** ได้แก่ โลภยธรรมทั้งหมด คือ ชั้น ๕ เป็นสังขารทุกข์ เพราะเป็นสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร ทุกสภาวะล้วนมีลักษณะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่อาจจะคงที่ได้ตลอด ไม่สามารถเป็นที่พึ่งอย่างแท้จริงได้ ได้ในคำว่า “**สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา**”

(๓) **นิสสรณะ** ได้แก่ ภาวะอันเป็นที่สลัดออกจากทุกข์ทั้งปวงคือพระนิพพาน และเหตุให้ถึงพระนิพพานคืออริยมรรค ซึ่งเป็นสภาวะที่สำเร็จต่อมาจากการเจริญวิปัสสนา เมื่อเบื่อหน่าย ก็ย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดก็ย่อมหลุดพ้น ได้ในคำว่า “**เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา**”

(๔) **ผละ** ได้แก่ ผลของพระธรรมเทศนานี้ คือ ภิกษุจำนวน ๕๐๐ รูปได้บรรลุอรหัตตผล พระธรรมเทศนานี้ได้เป็นประโยชน์ต่อพุทธบริษัท ทำให้ทราบอุบายวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดอริยมรรค ทำให้แจ้งนิพพาน จะได้ไม่หลงมกมายในหนทาง มุ่งปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า เข้าถึงความพ้นทุกข์ เมื่อยังไม่ถึงพระนิพพาน ก็ยังมีภพสมบัติเป็นที่พักชั่วคราวได้ในอรรถกถาที่แสดงเหตุเกิดพระคาถานี้

(๕) **อุปายะ** ได้แก่ การปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นสังขารทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นเหตุหยั่งลงสู่อริยมรรค เกิดปัญญา เห็นแจ้งในอริยสัจต่อไป เป็นเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในคาถานี้โดยตรง

(๖) **อาณัตติ** ได้แก่ การชักชวนของพระผู้มีพระภาคผู้ให้แนะนำเพื่อความสำเร็จประโยชน์เกื้อกูลแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย พระองค์ทรงแสดงมุ่งให้เวไนยสัตว์ออกจากการเวียนว่ายตาย เพราะเมื่อยังเกิดอีกก็ยังคงทุกข์อยู่ ต้องถึงพระนิพพานเท่านั้น จึงจะไม่ต้องเป็นทุกข์อีกต่อไป ปรากฏโดยอ้อมอยู่ในพระคาถา

เมื่อวิเคราะห์พระคาถานี้ด้วยหลักเทศนาหาระ แยกส่วนต่าง ๆ ออกเป็นอัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผละ อุปายะ และอาณัตติ พบว่า มีทั้งส่วนที่ปรากฏชัดโดยตรงตามบทพยัญชนะในคาถา คือ **อุปายะ** ได้แก่ วิปัสสนาอันเป็นอุบายให้เกิดอริยมรรค เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน ส่วน อัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผละ อุปายะ และอาณัตติ ปรากฏโดยอ้อม เมื่อนำมาสังเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ตามหลักการในเนติปกรณ์ดังตาราง

เทศนาหาระ ๖	อริยสัจ ๔
อาทินวะ, ผละ	ทุกข์สัจ
อัสสาทะ	สมุทัยสัจ
นิสสรณะ	นิโรธสัจ
อุปายะ, อาณัตติ	มัคคสัจ

พระคาถานี้ แสดงเนื้อความมัคคสัจไว้โดยตรง ส่วนทุกข์สัจ สมุทัยสัจ แสดงไว้โดยอ้อม อธิบายได้ดังนี้

๑. **ทุกข์สัจ** ได้แก่ สังขารธรรมคือชั้น ๕ ทั้งหมด เพราะเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง
๒. **สมุทัยสัจ** ได้แก่ ตัณหาอันเป็นความติดใจในทุกข์
๓. **นิโรธสัจ** ได้แก่ พระนิพพาน และอริยมรรค
๔. **มัคคสัจ** ได้แก่ วิปัสสนาเป็นข้อปฏิบัติเป็นอุบายให้เกิดอริยมรรค ทำให้แจ้งพระนิพพาน

ข. อธิบายตามหลักนยะ

หลักธรรมที่ปรากฏในพระคาถานี้โดยตรงและจากการอธิบายเพิ่มเติมตามหลักการหาระ คือ **สมณะ** กับ **วิปัสสนา** ซึ่งเกิดประกอบกับจิตในการเจริญวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นความจริง สมาธิเป็นปทัฏฐานให้เกิดปัญญา ได้จากบาลีว่า “**ยथा ปญญา ย ปสสติ**” ธรรม ๒ ประการนี้ เป็นธรรมฝ่ายโงทนาน และธรรมฝ่ายสังกิเลส ๒ ประการ ได้แก่ **ตัณหา** กับ **อวิชชา** อันได้มาจากการอธิบายด้วยอาวัฏฏหาระ ปรีวัตตนหาระ และสมาโรปนหาระเป็นต้น เมื่อตรวจสอบดูหลักธรรมด้วยทิสาลอจนนัย และยกธรรมมาด้วยอังกุสนัยแล้ว จึงอธิบายประกอบลงอริยสัจ ๔ ด้วยนันทิยาวัฏฏนัย โดยมีสังกิเลสและโงทนาดังตาราง

สังกิเลส	โงทนา
ตัณหา	สมณะ
อวิชชา	วิปัสสนา

ประกอบเนื้อความในนันทิยาวิภูษณยลอรียสัจ ๔ ได้ดังนี้

๑. ทุกขสัจ ได้แก่ สังขารธรรมคือขันธ ๕ ทั้งหมดที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย

๒. สมุทยสัจ ได้แก่ ต้นหาอันเป็นความติดใจในทุกข์ และอวิชชาที่เป็นมูลของวิภูษณสารในฐานะที่เป็นประธาน รวมทั้งธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดในภพต่าง ๆ

๓. นิโรธสัจ ได้แก่ พระนิพพาน อันภาวะไม่เกิดของทุกข์และเหตุเกิดทุกข์

๔. มัคคสัจ ได้แก่ อริยมรรค และ สมถะกับวิปัสสนา รวมทั้งธรรมฝ่ายโงทธานทั้งหมด อันเป็นเหตุให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งอรียสัจ ๔

ค. อธิบายตามหลักสาสนปฏิฐาน

พระคากานี้ มีเนื้อหาสาระสามารถจัดเข้าในสาสนปฏิฐาน ๑๖ ได้ดังนี้

(๑) นิพเพธภาคียสูตร เพราะพระคากานี้ มุ่งแสดงถึงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นหลัก ทั้งนี้ ก็เพื่อให้มีปัญญาเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายกล่าวคือขันธ ๕ ที่เป็นกองทุกข์ เป็นไปเพื่อเห็นอรียสัจ ๔ มุ่งทำลายกิเลส

(๒) ตณหาโวทานภาคียสูตร เพราะพระคากานี้ แสดงสมถะอันยับยั้งป้องกันและละตณหาได้ แม้ในคากานี้ จะเน้นด้านวิปัสสนา แต่ผู้จะพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นต้นได้ ต้องมีจิตตั้งมั่น เป็นสมาธิ ละตณหาเป็นต้นด้วยวิกขณภานะเมื่อมีวิปัสสนาเห็นสังขารทั้งหลายว่าเป็นทุกข์ ก็ย่อมไม่เพิลิตเพลินยินดี ตณหาไม่เกิด เมื่อเกิดอรหัตตมรรค ทำให้แจ้งนิพพาน ตณหาก็หมดไปโดยสิ้นเชิง

(๓) ทิฏฐิโวทานภาคียสูตร เพราะพระคากานี้ แสดงวิปัสสนาเป็นเครื่องถอนความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน เมื่อพิจารณาสังขารแต่ละอย่าง แยกแยะเป็นรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญานขันธ์ ซึ่งล้วนเป็นสิ่งไม่เที่ยง เกิดจากเหตุปัจจัยทั้งหลายที่ล้วนไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ก็ไม่ควรที่จะยึดถือว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา ทำให้ละความเห็นผิดออกไปด้วยตทังคภานะ เมื่อเกิดโสดาปัตติมรรค ทิฏฐิก็หมดไปโดยสิ้นเชิง

(๔) ทุจจริตโวทานภาคียสูตร เพราะพระคากานี้ แสดงวิปัสสนาภาวนาอันเป็นการปฏิบัติธรรมระดับสูง ซึ่งต้องมีพื้นฐานคือสุจริต ๓ มีความสำรวมระวังในปาติโมกข์ มีการปิดกั้นกิเลสที่เข้ามาทางทวารต่าง ๆ ด้วยสติ มีปัญญารู้ประมาณในการฉันอาหารและการใช้สอยปัจจัยเป็นต้น เป็นการงดเว้นจากทุจจริตทั้งหลาย เมื่อเกิดโสดาปัตติมรรค ทุจจริตทั้งหลายก็ย่อมหมดสิ้นไป

และพระคาถานี้ มีเนื้อหาสาระสามารถจัดเข้าในสาสนปฏิฐาน ๒๘ ได้ดังนี้

(๑) **โลกียโลกุตตรสูตร** เพราะพระคาถานี้ แสดงการปฏิบัติวิปัสสนาตั้งแต่ระดับโลกียะ เป็นภาวนาเพื่อทำให้เกิดโสดาปัตติมรรค แม้เมื่อเป็นพระอริยเจ้าชั้นโสดาบัน สกทาคามี และอนาคามีแล้ว ก็ต้องเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่ออบรมอริยมรรคเบื้องสูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึงอรหัตตมรรคเกิดขึ้นจึงจะไม่ต้องมาทำกิจเช่นนี้อีก

(๒) **สัตตธัมมาธิฐานสูตร** เพราะพระคาถานี้ แสดงเนื้อความแห่งโดยยกบุคคล และยกธรรมเป็นที่ตั้ง เนื้อความพระคาถาส่งว่า “เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์” เป็นการยกบุคคลขึ้นเป็นที่ตั้งแห่งการแสดงข้อปฏิบัติฝ่ายอริยมรรค เนื้อความว่า “นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์” เป็นยกสภาวะธรรมขึ้นแสดง เพื่อชี้ว่า การมีวิปัสสนาปัญญาเห็นความจริง และความเบื่อหน่ายในทุกข์นั่นเอง เป็นอริยมรรคที่เป็นไปเพื่อกระทำให้แจ้งพระนิพพาน

(๓) **ญาณเขยยะสูตร** เพราะพระคาถานี้ ประกอบทั้งญาณและเขยยะ ได้แก่ (๑) แสดงญาณะ ส่วนที่เป็นญาณปัญญาทำกิจในการรู้ความจริงว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง จนเกิดความเบื่อหน่ายในทุกข์ (๒) แสดงเขยยะ ซึ่งเป็นสภาวะที่ควรรู้ด้วยญาณปัญญา คือ สังขารทั้งหลาย กล่าวคือขั้น ๕ อันเป็นทุกขอริยสัจ

(๔) **ทตฺสนภาวนาสูตร** เพราะพระคาถานี้ แสดงข้อปฏิบัติด้านวิปัสสนาอันจะเป็นเพื่ออบรมให้เกิดโสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค

(๕) **สกวจนสูตร** เพราะพระคาถานี้ พระพุทธร่องค์ทรงแสดงแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ด้วยพระองค์เอง

(๖) **วิสัชนียสูตร** เพราะพระคาถานี้ พระพุทธร่องค์ทรงตอบชี้แจงหลักธรรมไว้ โดยเป็นข้อสรุปที่แน่นอนว่า ต้องเห็นตามความเป็นจริงด้วยวิปัสสนาปัญญาเท่านั้น จึงจะเกิดความเบื่อหน่ายในทุกข์ได้ และต้องเบื่อหน่ายในทุกข์ จึงจะคลายกำหนด เจริญอริยมรรคเพื่อความหลุดพ้นได้

(๗) **กัมมสูตร** เพราะพระคาถานี้ แสดงการกระทำที่ก่อให้เกิดผลที่เรียกว่าเป็นกรรม แต่เป็นกรรมชนิดพิเศษที่เป็นไปเพื่อไม่ต้องมีกรรมอีกต่อไป เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

(๘) **กุสลสูตร** เพราะพระคาถานี้ แสดงวิปัสสนาปัญญาอันเป็นกุศล เป็นมหากุศล ที่ประกอบด้วยญาณ วิปัสสนานี้เป็นกุศลระดับโลกียะ เมื่ออบรมเจริญ อริยมรรคสมบูรณ์พร้อม รวมกันเกิดขึ้น ก็จะเป็นอริยมรรค อันเป็นกุศลระดับโลกุตระต่อไป

(๙) อนุญญาตสูตร เพราะพระคาถานี้ แสดงข้อปฏิบัติที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาต แนะนำ บอกสอน กระตุ้นเตือนให้ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์สำหรับเวไนยสัตว์ กุศลระดับวิปัสสนา นั้นมีไว้เพื่อประโยชน์อย่างสูงสุด ระดับปรมาตมะ คือ เป็นไปเพื่อพระนิพพาน

๗.๗ สรุปท้ายบท

จากตัวอย่างที่ได้ใช้หลักการในเนตติปริกกรมอธิบายพระพุทธพจน์ ทำให้เกิดความมั่นใจได้ว่า ไม่อธิบายพระพุทธพจน์ออกนอกแนวอริยสัจ ๔ เพราะได้จัดสงเคราะห์ด้วยหลักเทศนาหาระ ตั้งแต่แรก และถูกนำออกแสดงโดยประกอบลงอริยสัจ ๔ อีกครั้งด้วยอรรถนัย ๓ การอธิบาย มีความถูกต้องเหมาะสมทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะ เพราะมีการตรวจสอบและอิงกันด้วย คำอธิบายตามหลักการในเนตติปริกกรม ทุกหลักการล้วนมุ่งแสดงอริยสัจ

เนตติปริกกรมเป็นรูปแบบการอธิบายให้เข้าใจอริยสัจ ๔ ที่พระพุทธองค์ทรงประกาศไว้ในพระพุทธพจน์ต่าง ๆ และเข้าใจหลักปฏิบัติคืออริยมรรคอันเป็นธรรมที่ควรทำให้เกิดมีขึ้น ทำให้สามารถแยกแยะได้ชัดเจนว่าอะไรเป็นทุกข์ อะไรเป็นเหตุเกิดทุกข์ อะไรเป็นความดับทุกข์ อะไรเป็นหนทางให้ถึงความดับทุกข์ ส่วนใดเป็นกุศล ส่วนใดเป็นอกุศล ส่วนใดเป็นฝ่ายวิภูฏะ ส่วนใดเป็นฝ่ายวิวิภูฏะ ก่อให้เกิดเป็นสัมมาทิฐิ ละความเห็นผิดในสังขารมรรค ละความลังเลสงสัย ละการปฏิบัติที่นอกแนวอริยมรรคทั้งหมด นำเข้าสู่สตาปัตติมรรคได้ สรุปได้ดังนี้

๑. หาระ ๑๖ หลักการในหาระทั้งหมดมุ่งเน้นอธิบายเนื้อความให้ยังลงสู่อริยสัจ ๔ เริ่มจากระดับย่อเข้าใจได้ง่ายแล้วอธิบายให้ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้นอย่างเป็นระบบ ด้านลึกเชื่อมโยงถึงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อเนื่อง ด้านกว้างเชื่อมโยงถึงธรรมที่เกี่ยวข้อง มีระบบตรวจสอบ ป้องกันการอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์ไม่ให้ออกนอกแนวอริยสัจ ทำให้เข้าใจหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาที่จำเป็นมากที่สุดที่ชาวพุทธต้องเรียนรู้ ได้แก่ (๑) อริยสัจ ๔ ในฐานะเป็นธรรมที่ต้องรู้ให้ชัดเจนด้วยญาณ (๒) โพธิปักขิยธรรม ในฐานะเป็นธรรมที่ก่อให้เกิดญาณเห็นอริยสัจ เป็นหลักปฏิบัติที่ควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อทำให้เกิดขึ้นแล้ว สามารถทำให้หมดกิเลสได้

๒. นยะ ๕ เป็นวิธีการอธิบายแยกธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายให้ละเอียด ฝ่ายที่ ๑ คือ ธรรมฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ ธรรมที่ต้องทำให้หมดสิ้นสูญไป ฝ่ายที่ ๒ ธรรมฝ่ายโงทาน ได้แก่ ธรรมฝ่ายอริยมรรคที่ต้องทำให้เจริญงอกงามขึ้น เชื่อมโยงสู่ให้เห็นปฏิจางสมบูรณ์ ๒ สายแล้ว ประกอบลงอริยสัจ ๔ การอธิบายด้วยหลักนัยนี้ ทำให้มีความชัดเจนในธรรม ๒ หมวด ได้แก่ (๑) ภาเวตัพพธรรม เป็นธรรมฝ่ายอริยมรรค ต้องทำให้เกิดมีขึ้น (๒) ปหาตัพพธรรม เป็นธรรมฝ่ายกิเลส สามารถละได้ ทำให้ไม่เกิดอีกต่อไปเมื่อมีอริยมรรค

๓. สาสนปฏิฐาน เป็นการจดหมวดหมู่พระพุทธรูปทั้งหมดโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นหลัก ทำให้เข้าใจถึงระดับของพระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงเพื่อประโยชน์แก่ผู้ฟังระดับต่างกัน ธรรมต่างระดับกันมีวัตถุประสงค์ในการแสดงต่าง ๆ กันไป พระพุทธรูปองค์ทรงฝึกเวไนยสัตว์ด้วยพระธรรมเทศนาที่หลากหลาย

รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์ มุ่งเพื่อให้เข้าใจเนื้อหาความของพระพุทธรูปนั้น ๆ ให้ชัดเจน ทำให้ทราบว่า ผู้รับพระธรรมเทศนาในครั้งพุทธกาลมีความเข้าใจลึกซึ้งอย่างไร จึงเกิดปัญญารู้แจ้งสัจธรรม จนกระทั่งสามารถบรรลุธรรมได้ หากอธิบายตามรูปแบบใน เนติปกรณ์นี้ ทำให้เกิดความมั่นใจได้ว่า

(๑) พยัญชนะไม่ผิดพลาด ถือเอาแต่บทพยัญชนะบาลีที่ถูกต้อง เป็นบทที่สามารถรักษาอรรถะเอาไว้ได้

(๒) อรรถะไม่ผิดพลาด มีเนื้อหาความหยั่งลงสู่สัจธรรม ไม่ออกนอกแนวอริยสัจ ๔ เมื่อความเข้าใจหยั่งลงในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค สัมมาทิฐิย่อมเกิดขึ้น สามารถชำระล้างความเห็นผิด ละความลัษณาสงสัยในธรรม และละข้อปฏิบัติผิดที่ออกนอกแนวอริยมรรค นำเวไนยสัตว์เข้าสู่โสดาปัตติมรรค

การอธิบายพระพุทธรูปให้หยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ เป็นสิ่งที่ตรงต่อหลักการดั้งเดิมแห่งการประกาศสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะพระพุทธรูปองค์ทรงประกาศสัจจะ ๔ เพื่อให้เวไนยสัตว์รู้ตาม ด้วยการรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจเท่านั้น จึงจะทำให้หยั่งลงสู่โสดาปัตติมรรค ทำให้เปลี่ยนจากปุถุชนกลายเป็นพระอริยเจ้า เป็นผู้เข้าสู่พระสัทธรรม มุ่งดำเนินตามมรรคปฏิบัติ จนกระทั่งทำให้แจ้งพระนิพพานต่อไป ซึ่งการจะอธิบายตามหลักการนี้ได้ผลดี นิสิตต้องมีความรู้พื้นฐาน ได้แก่ ภาษาบาลี ปรมัตถธรรม หลักการในเนติปกรณ์ พระไตรปิฎกและอรรถกถา และหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาตามสมควร

๗.๘ คำถามท้ายบท

(๑) ให้นิสิตฝึกหัดอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์ตามที่ได้รับมอบหมาย ค้นคว้าข้อมูลที่เกี่ยวข้อง และนำเสนอหน้าชั้นเรียน

๗.๙ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

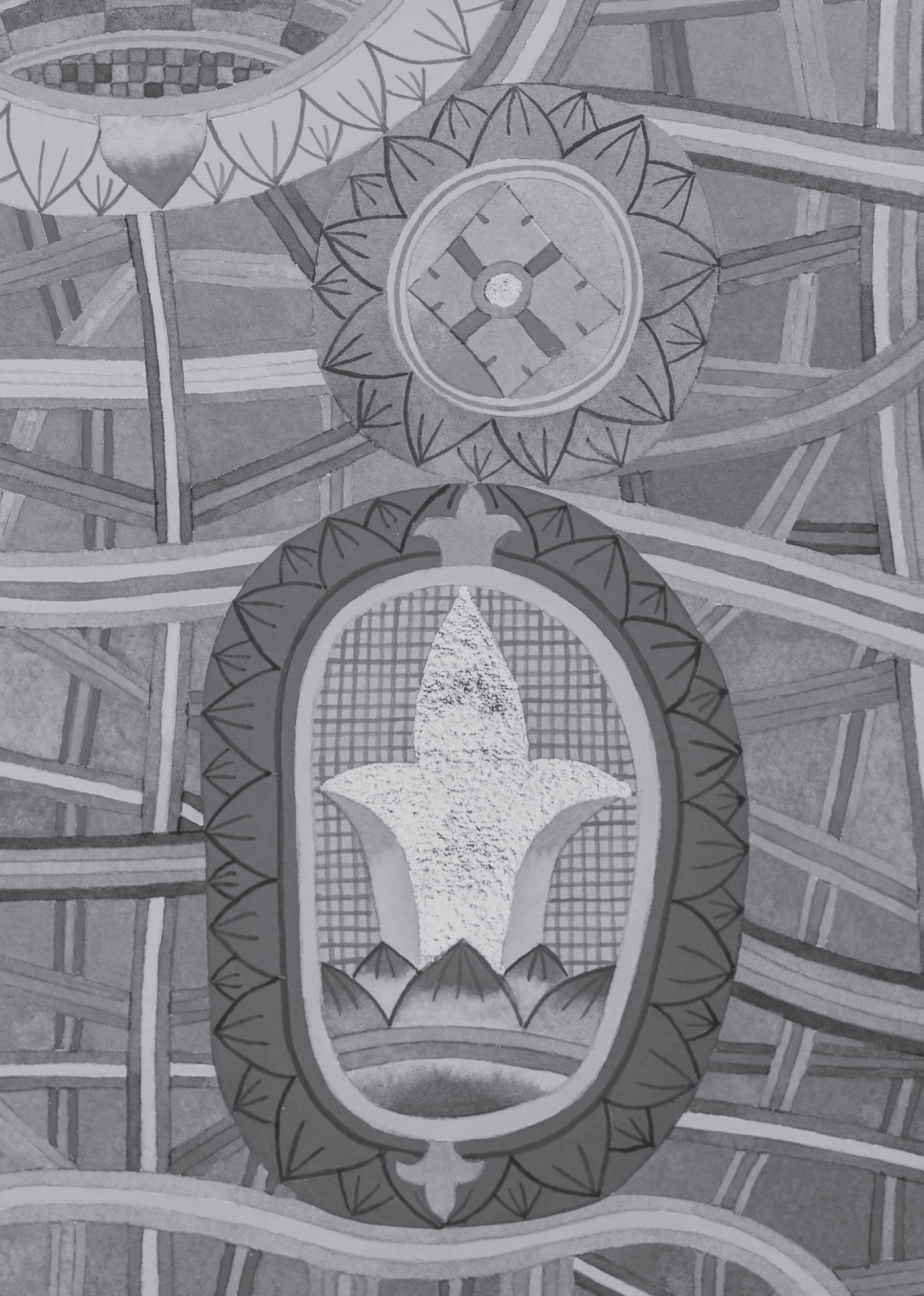
_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. เนติ-ปฏิโกปเทศปกรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๐.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สุภีร์ ทุมทอง. “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์”.
ดุชนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุชนิต, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

ประวัติผู้เขียน

๑. ชื่อ/นามสกุล ดร.สุภีร์ ทุมทอง
๒. ตำแหน่ง อาจารย์ผู้รับผิดชอบหลักสูตร
๓. สาขาที่เชี่ยวชาญ พระพุทธศาสนา, พระอภิธรรม, ภาษาบาลี, พระไตรปิฎก, วิปัสสนาภาวนา
๔. สังกัด/สถานที่ วิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๕. ประวัติการศึกษา
 - ๕.๑ คุณวุฒิทางธรรมเปรียญธรรม ๔ ประโยค, ประกาศนียบัตรบาลีใหญ่
 - ๕.๒ คุณวุฒิทางโลก การศึกษาระดับอุดมศึกษา (เรียงจากวุฒิสูงสุดตามลำดับ)

คุณวุฒิ	ปีที่สำเร็จการศึกษา	ชื่อสถานที่ศึกษา
พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)	๒๕๖๒	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พธ.ม. (พระพุทธศาสนา)	๒๕๕๔	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วศ.บ. (วิศวกรรมไฟฟ้า)	๒๕๔๐	มหาวิทยาลัยขอนแก่น

๖. ประสบการณ์การสอน

๖.๑ ประสบการณ์การสอนปริญญาตรี

ลำดับ	วิชา	มหาวิทยาลัย
๑	ฉันทมสังคณีและวิภังคปาติ	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๒	ธาตุกถาและบุคคลบัญญัติปาติ	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๓	กถาวัตถุ	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๔	ยมกปาติ	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๕	ปฏิฐานปาติ	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

๖.๒ ประสบการณ์การสอนปริญญาโท

ลำดับ	วิชา	มหาวิทยาลัย
๑	ปรมัตถธรรม	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๒	พระอภิธรรมปิฎกวิเคราะห์	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๓	สติปฏิฐานภาวนา	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๔	วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

๖.๓ ประสบการณ์การสอนปริญญาเอก

ลำดับ	วิชา	มหาวิทยาลัย
๑	ปรมัตถธรรม	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๒	พระอภิธรรมปิฎกวิเคราะห์	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๓	อริยสัจวิเคราะห์	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๔	การวิเคราะห์บาลีพระอภิธรรมปิฎก	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๕	สัมมนาการถ่ายทอดและแปลพระไตรปิฎก	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๖	สัมมนาบาลีพระไตรปิฎก	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๗	วิปัสสนาธรรมวิจัย	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๘	เนตติปกรณ์	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๙	พระสูตรตันตปิฎกวิเคราะห์	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๑๐	ปฎิสัมพันธ์ทามรรควิเคราะห์	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

รายชื่อผู้ร่วมบริจาค

ลำดับ	ชื่อ-นามสกุล	จำนวนเงิน
๑	ดร.กันทิมา รัชฎาวรรณพงษ์	๑,๐๐๐
๒	ดร.วิไล เทียนรุ่งโรจน์ หนูนภักดี	๑,๕๐๐
๓	ผู้เข้าปฏิบัติยุทธวิถีสมาคมฯ ๔-๖ ธ.ค. ๖๔	๑๕,๕๐๐
๔	อ.อำไพ สาริบท และคณะ	๕,๐๐๐
๕	คุณวีรนนท์ โอปิลันทพงษ์	๑,๐๐๐
๖	คุณปัญญารัตน์ ชูตาภา	๑,๐๐๐
๗	คุณทิฆัมพร เอื้อกิจพงศ์ธร	๑,๐๐๐
๘	คุณจิตราภรณ์ อภรณ์รัตน์	๕๐๐
๙	คุณวีรนนท์ โอปิลันทพงษ์	๑,๐๐๐
๑๐	คุณณิชาธิย์ พัฒนศรี	๑,๕๐๐
๑๑	พ.ต.อ.หญิง จงดี หนองบัว	๒,๐๐๐
๑๒	คุณวีรนนท์ โอปิลันทพงษ์	๑,๐๐๐
๑๓	คุณวีรนนท์ โอปิลันทพงษ์	๑,๐๐๐
๑๔	คุณแพทย รัชกุล และครอบครัว	๓,๐๐๐
๑๕	คุณภพธร มรรคผลธรรม	๕๐๐
๑๖	คุณผจงจิต จิตตะมัย และครอบครัว	๒,๐๐๐
๑๗	คุณศิริรัตน์ อุหารตินนท์	๑,๐๐๐
๑๘	คุณณัฐธิญา ลิ้มปิลไพบูลย์	๒,๕๐๐
๑๙	คุณวีรนนท์ โอปิลันทพงษ์	๑,๐๐๐
๒๐	คุณน้ำผึ้ง พนายางกูร	๕,๐๐๐
๒๑	ผู้เข้าปฏิบัติยุทธวิถีสมาคมฯ ๓-๗ ก.พ. ๖๕	๕,๔๓๐
๒๒	ทพ.ไพฑูรย์ จินดาโรจนกุล	๒๐,๐๐๐

ลำดับ	ชื่อ-นามสกุล	จำนวนเงิน
๒๓	คุณอัจฉราภรณ์ ปรีชากาญจนดิษฐ์	๕๐๐
๒๔	ดร.อดิศักดิ์ ธีรานุพัฒนา	๑,๐๐๐
๒๕	คุณจิตราภรณ์ อภรณ์รัตน์	๕๐๐
๒๖	คุณวีรนนท์ โอปิลันทพงษ์	๒,๐๐๐
๒๗	คุณขวัญตา ทองพันซัง	๑,๐๐๐
๒๘	คุณปริญญ์ คุณปราชญ์ ด.ญ.ชญาภา ศรีบุศกรณ	๒๗,๘๐๘
๒๙	คุณวิทยา	๕๐๐
๓๐	ผู้พึงธรรมยุทธวิถีสมาคมฯ ๑๓ ก.พ. ๖๕	๖๐๐
๓๑	ผู้พึงธรรมยุทธวิถีสมาคมฯ ๒๐ ก.พ. ๖๕	๒๐๐
๓๒	คุณวีรนนท์ โอปิลันทพงษ์	๒,๐๐๐
๓๓	คุณพจนา จิรายุพัฒนา	๕๕๕.๕๕
๓๔	คุณศลิษา เอี่ยมมะโนชญ์ และ คุณมนนาเทศ อันนวัฒน์	๑,๐๐๐
๓๕	อุทิศให้คุณแม่อุษณิ ประกาศิตานนท์	๕๐๐
๓๖	คุณสาธิต เสกน้าโชค	๓๐๐
๓๗	คุณมณีกาญจน์ คงสมจิตต์	๒,๐๐๐
๓๘	คุณคณิดา พันธุ์ทิพย์ฤกษ์	๕๐๐
๓๙	คุณดนัย คุปต์ธนโรจน์ และกองทุนบุญ	๑๐๐
๔๐	คุณรัมภา จินตนาชัยวัฒน์	๓๐๐
๔๑	คุณนฤมล พลสินธุ์	๕๐๐
๔๒	คุณแสงแข สุนทรจามร	๕๐๐
๔๓	คุณโอภาส ชันวารชร	๒,๐๐๐
๔๔	คุณธนวัฒน์ บวรสถิตชัย	๑๙๙.๙๙

ลำดับ	ชื่อ-นามสกุล	จำนวนเงิน
๔๕	คุณวิชัย สุขุมวานิชกุล	๕๐๐
๔๖	คุณพรณี รัตมี	๓๓๓
๔๗	อุทิศให้พ่อช่วย-แม่วิเชียร ชมชื่น	๕๐๐
๔๘	คุณดวงกมล สุวิชากุล	๙๘๘
๔๙	คุณวิทยา บวรสถิตชัย	๒,๐๐๐
๕๐	คุณจริยา เกตุก่อลาภ	๕๐๐
๕๑	อุบาสิกาพิชามณูย์ อารยะพิสุทธิกูร	๑,๐๐๐
๕๒	ครอบครัวศรีนครินทร์	๔,๐๐๐
๕๓	คุณกัญญา จรูญกุลรักษ์	๕๐๐
๕๔	คุณสร้อย แซ่ลิ้ม	๕๐๐
๕๕	คุณถาวรณ อัครโชติเดชาวีร์	๕๐๐
๕๖	คุณนิภา อินทร์รักษา	๑,๐๐๐
๕๗	ดร.อุมา แสงคร้าม	๑,๐๐๐
๕๘	ญาติธรรมสาย ดร.อุมา แสงคร้าม	๕๐๐
๕๙	คุณดวงแข โพธิ์สุน และครอบครัว	๕๑๙.๑๙
๖๐	คุณปัทมาวดี โพธิ์สุน และครอบครัว	๕๑๙.๑๙

ลำดับ	ชื่อ-นามสกุล	จำนวนเงิน
๖๑	คุณภวินท์ โพธิ์สุน และครอบครัว	๕๑๙.๑๙
๖๒	อุทิศแด่คุณพล จิรายุพัฒนา	๕๐๐
๖๓	คุณวรัทยา จิระวัฒน์ และคุณรัชต์เรข จินตนไชยวัฒน์	๕๐๐
๖๔	คุณสุภาพ ทิพย์ทัศน์	๑,๐๐๐
๖๕	บจก.ไทรมา ๘๘ ยานยนต์ ๕๓๐	๕๓๐
๖๖	คุณเสาวนีย์ อุดมสิริโชติ	๕๐๐
๖๗	คุณณัฐญา โทณานนท์	๑,๐๐๐
๖๘	คุณณิศรา พานทอง	๔๐๐
๖๙	คุณโยธิน มากสอน	๑,๐๐๐
๗๐	พระมหาวุฒิพล ธมมาวุธ คุณวุฒิเดช-คุณอำพร พรหมประทาน	๑,๐๐๐
๗๑	กลุ่มอัมมาราโม	๗,๐๐๐
๗๒	ญาติธรรมในโอเพนแซท คณะศิษย์ อ.ดร.สุกัร	๓,๓๐๐
๗๓	คุณปาริชาติ กาญจนวลีรัตน์	๒๐,๐๐๐
๗๔	ดร.พูนภัทรา พูลผล	๒,๐๒๒
๗๕	อุทิศให้คุณพ่ออุ้งฮ้าง แซ่ตั้ง และคุณแม่จินตนา จินดาโรจนกุล	๒๐,๐๐๐
		๑๙๒,๑๒๔.๑๑

